

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

На правах рукопису

Радько Петро Григорович

УДК 930: 342.5 (477) «712» (043. 5)

**НОВІТНЯ ІСТОРИОГРАФІЯ
НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
Сохань Павло Степанович,
доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	13
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	13
1.2. Джерельний комплекс дисертації.....	27
1.3. Теоретико-методологічний інструментарій дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ З ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	52
2.1. Історіографія зародження національних традицій у княжу добу.....	53
2.2. Історіографія національного осмислення козацької державності України.....	75
2.3. Збагачення державницьких традицій у добу Української революції (1917 – 1921 рр.).....	116
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ РЕСПУБЛІКАНСЬКО-ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ДОСВІДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	150
3.1. Вічеві традиції в Україні-Русі.....	150
3.2. Козацькі ради – новий етап українського народовладдя.....	165
3.3. Національно – правові засади державних утворень періоду Української революції 1917 – 1921 рр.	189
3.4. Національне підгрунття трансформації політичної системи незалежної України.....	206
РОЗДІЛ 4. ОСМИСЛЕННЯ В ІСТОРИОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇН.....	214
4.1. Виконавча влада в Київській та Галицько-Волинській державах.....	214
4.2. Система державного управління козацько-гетьманської доби.....	233
4.3. Виконавчі структури в державних утвореннях доби Української революції (1917 – 1921 рр.).....	251

4.4. Структура та характер радянської виконавчої влади.....	266
4.5. Традиції та новації виконавчої влади незалежної України.....	270
РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ВІДБИТТЯ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО	
СУДОЧИНСТВА.....	287
5.1. Судочинство княжої доби.....	291
5.2. Козацьке судочинство та його традиції.....	300
5.3. Судочинство в умовах Української революції.....	332
5.4. Судочинство в УРСР.....	348
5.5. Реформування судової влади в процесі утвердження незалежної України.....	354
ВИСНОВКИ.....	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	382

ВСТУП

Актуальність дослідження. Серед пріоритетних напрямів досліджень в українській історіографії чільне місце посідає історія українського державотворення, його національні традиції. Особливої актуальності ця проблема набула після відновлення державної незалежності України. За останні два десятиріччя до наукового обігу введено досить великий пласт історичних та історіографічних джерел з історії української державності, триває процес очищення історіографії від фальсифікацій і спотворень, яких вона зазнала в імперські та тоталітарні часи, а також від перекручень української минувшини, «зачисток» історичної пам'яті від національного духу, демократичних цінностей. Нові дискурси з цієї важливої проблеми можливі лише за умови потужних історіографічних студій.

Сьогодні процес європейської інтеграції ставить нові вимоги до історичної науки, адже зв'язки країн Європи поглиблюються і постає проблема подолання нових викликів, розв'язання проблеми формування та утвердження не тільки культурної, а й політичної, соціальної ідентичності. Важливу, а може й вирішальну, роль тут відіграє історичне мислення, яке робить свій внесок у розуміння чужого й іншого, в усвідомленні свого і спільного. Для цього, передусім треба значно розширити горизонти історичного досвіду, а також пильніше придивитися до тієї ролі, що її відіграє історична наука у формуванні культурної належності й окремішності.

Суспільству все ще нав'язується думка, ніби розпад СРСР і відновлення державної незалежності України – справа випадкового збігу обставин або прикрого непорозуміння. Спростовуючи ці та подібні їм домисли, учені переконливо доводять, що державна самостійність України – закономірний процес, зумовлений тенденціями історичного розвитку українського народу, результат його багатовікової боротьби за національне визволення, за реалізацію свого права на самовизначення і власну державність. Як підкреслювалося в

Акті проголошення незалежності України, український народ має тисячолітню традицію державотворення [5, с. 1063].

Актуальність історіографічного осмислення національних традицій українського державотворення зумовлюється кількома чинниками. *По-перше*, утвердження державної незалежності України, подолання кризових явищ потребує історичного досвіду, поглибленого і неупередженого осмислення національної державності як у конкретно-історичному, так і в історіографічному вимірі, що сприятиме пошуку найбільш досконалих її моделей.

По-друге, у сучасних умовах суттєво підвищується статус української історіографії, яка поряд із пізнавальною виконує критично-прогностичну функцію, виступає засобом комунікації та управління історіографічним процесом, посилення впливу історичної науки на формування національно-державницької свідомості народу. Цим і пояснюється підвищена увага до історіографічних досліджень.

По-третє, інтеграція України в європейські та світові структури актуалізує наукове осмислення розвитку демократії, гармонізації правової бази з обов'язковим збереженням національних особливостей. З огляду на це, зростає роль історіографічного осягнення суспільно-політичного розвитку України, конституційного процесу, досвіду законодавчої та виконавчої діяльності органів державної влади.

По-четверте, історіографічні студії дають можливість з'ясувати внесок представників різних течій, напрямів та наукових шкіл історичної думки дослідження національних традицій державотворення, простежити процес формування державницьких концепцій і глибше усвідомити сучасні реалії. Суспільство очікує конструктивних пропозицій і дій щодо консолідації української еліти на національно-державницькій платформі, утвердження національно-громадянської ідентичності, запобігання розколу та протидії політичних сил.

По-н'яте, історіографічне дослідження національних традицій українського державотворення стимулює утвердження в українській історіографії національно-державницького напрямку, об'єднанню навколо нього істориків материкової України та діаспори.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою дослідницьких планів Інститутів історії України, української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського («Історико-культурна спадщина України XVII-XX століть» № державної реєстрації 0105U007946), держави і права імені В.М.Корецького НАН України, а також гуманітарних кафедр Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка («Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія» № державної реєстрації 0109U001577).

Мета і завдання дослідження.

Головна мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб виявити та дослідити провідні тенденції відображення в новітній українській історіографії сутності національних традицій українського державотворення, їх зародження, збагачення та втілення в суспільно-політичній практиці, узагальнити дослідницький досвід істориків незалежної України, виокремити прогалини у вивченні проблеми та окреслити перспективні напрями подальших студій.

Досягненню поставленої мети підпорядковані наступні дослідницькі завдання::

– встановити стан дослідження проблеми, сформувати її джерельний комплекс, здійснити його класифікацію, опрацювати теоретико-методологічні засади дисертації;

– з'ясувати особливості новітнього історіографічного процесу, пов'язаного з відновленням державної незалежності України, з відродженням української історичної науки і спрямованого на дослідження провідних

тенденцій та закономірностей зародження, формування та реалізації національних традицій українського державотворення;

– проаналізувати новітні надбання українських істориків у вивченні державотворення в контексті його національних особливостей, простежити вплив методологічної та світоглядної переорієнтації дослідників, їхньої співпраці із зарубіжними вченими, зокрема української діаспори, на збагачення проблематики та підвищення наукового рівня досліджень з історії національної державності;

– виокремити нові явища в розвитку знань про державотворчі традиції українського народу, висвітлити процес відтворення історичної правди, подолання стереотипів минулого, очищення історичної науки від спотворень та фальсифікацій державності українського народу;

– простежити процес інституціоналізації нових організаційних структур та осередків української історичної науки, її видань, спрямованих на дослідження досвіду українського державотворення та його застосування в умовах незалежної України;

– виявити домінуючі наукові та ідейно-світоглядні напрями, течії та школи, пов'язані з вивченням державницьких традицій українського народу, виокремити персональний внесок провідних істориків у їх дослідження;

– обґрунтувати історіографічну оцінку повноти висвітлення самотності українського державотворення, привернути увагу науковців до прогалин та недостатньо досліджених аспектів проблеми, сформулювати низку пропозицій та рекомендацій щодо подальшого вивчення національних традицій державності України, дедалі повнішого узагальнення історичного досвіду та його застосування в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є історіографічний процес в умовах незалежної України, комплекс історіографічних джерел із історії державності України, української суспільно-політичної та правничої думки, у яких знайшли відображення національно-державницька ідея, багатовіковий державницький рух і традиції українського державотворення та державного будівництва.

Предметом дослідження є провідні тенденції та закономірності нарощування і збагачення історичних знань з історії українського державотворення в умовах незалежності України, його національних засад, їх реалізації на різних етапах національно-визвольних змагань українського народу, його боротьби за власну державу та її побудову.

Методи дослідження базуються на пріоритетних принципах історіографії: історизму, об'єктивності, усебічності, наступності, системного, комплексного та проблемно-хронологічного підходів. Застосовано комплекс історіографічних та інших дослідницьких методів: історіографічного аналізу та синтезу, порівняльний, ретроспективний, біографічний, класифікації, типологізації й персоніфікації та інші.

Хронологічні межі дослідження охоплюють два виміри: а) конкретно-історичний, тобто від зародження державності України-Руси у княжу добу до відновлення незалежності України і розбудови держави; б) суто історіографічний, пов'язаний з утвердженням державницького напрямку української історіографії, поверненням до її національних традицій (кінець 1980-х рр.–2012 р.).

Географічні межі дослідження охоплюють територію України та зарубіжжя, на якій функціонують осередки української історіографії та ведуться дослідження історії державності України, її національних традицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації визначено нову історіографічну проблему, яка досі не була предметом самостійного дослідження, отримані важливі і багато в чому нові результати, зокрема:

уперше:

– комплексно та системно проаналізовано новітній історіографічний процес дослідження національних традицій українського державотворення, з'ясовано стан і повноту вивчення проблеми, встановлено, що наявні праці не дають цілісного уявлення про надбання українських істориків у цій галузі історіографії;

– здійснено комплексний аналіз новітніх праць істориків України та діаспори, а також історичної складової суміжних наук, присвячених національним традиціям українського державотворення, починаючи з княжих та козацько-гетьманських часів і завершуючи відновленням незалежності України, її розбудови;

– доведено, що новітня історіографія розглядає національні традиції українського державотворення в контексті самотності українського народу, його багатовікових національно-визвольних змагань за волю, державність, незалежність, самостійність та соборність України;

– обґрунтовано доцільність подальших досліджень національних традицій українського державотворення, узагальнення досвіду, винесення повчальних уроків для сучасності з акцентом на взаємодію історичних, генетичних, ментальних, психологічних, світоглядних та інших особливостей українського народу;

удосконалено:

– наукові підходи до історіографічного аналізу зародження, формування та існування національних традицій державотворення, з'ясування їх сутності та особливостей на різних етапах українського державотворчого процесу, збереження їх ідейних засад в умовах перебування українських земель у складі інших держав, наслідком чого стали деякі регіональні відмінності, співіснування в сучасній Україні різних уявлень про характер, функції, правові засади держави, демократичні та національні цінності, форми державного правління тощо;

– методику дослідження історіографії спадкоємності історичних форм української державності, діяльності інститутів державної влади, збереження та утвердження національно-культурної ідентичності українського народу на основі духовних цінностей та національної ідеї;

– історіографічне розуміння взаємозумовленості національної та державницької ідеї, її історичного підґрунтя, ролі національних традицій визвольних змагань і державницького руху українського народу, осмислення

досвіду державного життя в княжій Русі-Україні, Козацько-гетьманській державі, а також в УНР та ЗУНР, Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, Карпатської України його застосування в сучасних умовах;

подальшого розвитку набули:

– історіографія національно-державницьких традицій як ефективна форма успадкування та передачі досвіду попередніх поколінь істориків у дослідженні історії державності, організації державної влади та її основних гілок – законодавчої, виконавчої та судової, розвитку демократії та захисту прав і свобод громадян;

– утвердження в історіографії закономірного характеру державності українського народу, історія якої вписується в західноєвропейський державотворчий процес з урахуванням низки конкретно-історичних та етнічних особливостей.

Практичне значення одержаних результатів. Ключові положення та висновки дисертації дозволяють глибше з'ясувати генезу наукового осмислення історії державності України, його стан, надбання та прогалини, уникати повторень і помилок, вони можуть бути залучені до подальших історіографічних та порівняльно-історичних досліджень українського державотворення, а також використані у процесі підготовки підручників з історіографії, історії політичної думки та історії держави і права України.

Матеріали дослідження допоможуть учням, студентам, аспірантам та викладачам орієнтуватися у величезному масиві літератури з історії українського державотворення, критично ставитися до неї, рельєфно бачити її досягнення та недоліки. Чимало результатів дослідження вже впроваджені в навчальний процес у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка.

Особистий внесок дисертанта. В дисертації самостійно поставлена та розв'язана актуальна історіографічна проблема, реалізовані мета та дослідницькі завдання.

З двадцяти п'яти публікацій автора (монографії, статті у фахових виданнях, двадцять дві підготовлені одноосібно. У трьох статтях, написаних у співавторстві, йому належить сімдесят п'ять відсотків виконаної роботи щодо збирання джерельних матеріалів та написання тексту.

Наукова апробація дослідження. Основні положення та висновки дисертації доповідалися на 6 всеукраїнських та регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях: «Історичне краєзнавство і культура»: Матеріали VIII Всеукраїнської конференції (Київ–Харків, 1997); «Україна: державотворчі традиції новітнього часу»: Матеріали наукової конференції (Київ–Полтава, 1999); Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Українська культура: історичний вимір та сучасна парадигма» (Полтава, 2005); Матеріали звітної наукової конференції викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету (Полтава, 2008); «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації». Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Полтава, 2009); «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації». Матеріали четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції (Полтава, 2011); «Історична роль християнської віри та православної церкви в розбудові та консолідації українського суспільства // Збірник наукових статей і матеріалів учасників Всеукраїнської конференції пам'яті академіка Володимира Олександровича Пашенка (20 жовтня 2010 року). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. – С. 67–77.

Результати дослідження обговорювалися на засіданні відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Публікації. За матеріалами дисертації оприлюднено 2 монографії: Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX – XX століть: концепції, ідеї, реалії. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.;

Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [Текст]: монографія / П.Г. , 36 наукових статей, у т.ч., 23 у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена поставленою проблемою, метою і завданнями, а також логікою дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, 20 підрозділів, загальних висновків, списку джерел та літератури (1372 позиції). Загальний обсяг дисертації 520 с., у т.ч. 381 с. основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Сучасна вітчизняна наука нині переживає новий етап свого розвитку. Дослідниками історії України розробляється різноманітний спектр теоретичних, історіософських, джерелознавчих проблем, пов'язаних з вивченням, систематизацією та узагальненням традицій державотворення. При цьому відчувається прагнення до подолання застарілих стереотипів і уявлень. Важливими темами, над якими працюють історики, є проблеми національного відродження в контексті історичного досвіду, національної ідеї, ідеології державотворення, політичної культури, національного характеру та менталітету, міжконфесійних проблем. У зв'язку з цим звертається увага на те, як окреслені проблеми впливають на процес державотворення в контексті історичної ретроспективи і реалій сучасності.

Ці проблеми знаходять відображення у працях М. Брайчевського, В. Верстюка, Л. Винара, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Я. Калакури, С. Кульчицького, Ю. Мицика, Я. Пеленського, Р. Пирога, В. Потульницького, О. Пріцака, В. Рички, В. Сергійчука, В. Смолія, П. Соханя, О. Субтельного, В. Ульяновського, Г. Швидько, Ф. Шевченка, В. Щербака, Н. Яковенко та інших. Знайомство з працями згаданих дослідників дає можливість зрозуміти складні моменти вітчизняної історії, традиції українського державотворення, стати на перешкоді захопленню різноманітними міфами, налаштовує на критичне та неупереджене ставлення до історичних джерел та до історичних фактів. Новітня історіографія оцінила внесок сучасних істориків у розвиток історичних знань, зокрема Г. Швидько [433], Т. Мацьківа [749], Л. Винара [750], М. Ковальського [804]. В. Сергійчука [1006], В. Цибульського [1117] та інших.

Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що для всебічної реконструкції історичного минулого мають цінність дослідження різнопланового характеру, написані з різних позицій, навіть такі, що іноді зовсім не збігаються з баченням візії минулого. Одна група істориків, що вивчає історію держави, зосереджує свою увагу на етатичних моментах, другі – на поясненні логіки дій історичних осіб та факторів, що цю логіку обумовлювали, у третіх переважають патріотичні аспірації.

Важливе значення для розвитку сучасного історіографічного процесу має популяризація творчої спадщини відомих українських вчених, зокрема М. Василенка [102], В. Вернадського [124], В. Винниченка [142], Б. Грінченка [255], М. Драгоманова [255; 350], Д. Дорошенка [344–347], Б. Крупницького [565] та інших.

У сучасній історіографії знаходить відображення діяльність Українського історичного товариства та його провідних періодичних видань у популяризації національних традицій українського державотворення. Л. Винар [140] зупинився на здобутках та перспективах УІТ. О. Купчинський [585] вдався до аналізу 230 томів «Записок НТШ». На ролі «Українського історика» зупинилися Л. Винар [141], В. Грон [257], Л. Сакада [978]. Значення «Українського історичного журналу» розкрили О. Гуржій [272], Г. Єфименко [368], В. Матях [668]. О. Рубльов [961]. О. Удод [1185]. Роль «Київської старовини» у вивченні козацтва відзначено В. Матях [667]. Видання Інституту історії України проаналізовані О. Реєнтом [941].

Історія українського державотворення знаходить відображення у працях політологів В. Горбатенка, М. Горелова, О. Дергачова, В. Ігнатова, М. Кармазіної, О. Картунова, І. Кураса, Ю. Левенця, М. Михальченка, М. Панчука, Ю. Римаренка, В. Солдатенка, Ю. Шаповала, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. Корисним у них є розкриття політичних аспектів українського державотворення. Значний історіографічний інтерес має багатотомне видання «Україна: антологія пам'яток державотворення X – XX ст. Приваблюють до себе Т. 2: Ренесанс ідеї державності (XIV – XIV ст.) [1188]; Т. 10: Відродження

і утвердження української державності [1189]. Важливим історіографічним джерелом стало 6-ти томне видання «Політична історія України: XX століття». Особливу увагу привертають Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. 1917 р. [873]; Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) [871]; Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) [872]. Заслуговує на увагу дослідження «Українська державність у XX ст.: історико-політологічний аналіз (кер. О. Дергачов) [1194].

Якщо торкатися конкретних історичних досліджень та їхньої проблематики, то В. Баран [37] звертається до етногенезу українського народу. Воля Олесь Мор [167] уклав книгу буття українського народу. О. Воропай [170] досліджує звичаї нашого народу. І. Кульбідю [578] визначені історичні уроки тисячолітнього державотворення. С. Кульчицький [583] звернув увагу на історичне місце української радянської державності та обґрунтував імперський чинник в історичному розвитку України. В. Лазарович [599] змальовує Україну в боротьбі за незалежність. Історію української державності досліджували Я. Малик [655], М. Пасічник [832], В. Пригода [902], П. Сас [985], С. Семенюк [999]. Політичну культуру українського народу вивчала Л. Нагорна [752]. Концепції української державності в історії української політичної думки досліджував О. Салтовський [980]. Політичну і правову думку аналізує О. Скакун [1026]. В. Сергійчук [1007] вивчає межі і державний кордон України. Привертають увагу публікації, авторами яких стали Г. Музієнко [747], В. Потоцький [888], В. Семененко [998], Р. Шпорлюк [1316] та інші. Важливе місце в розумінні національних традицій українського державотворення мають публікації присвячені історичній пам'яті та національній свідомості, авторами яких стали В. Антонюк [17], В. Вашкевич [105], Я. Верменич [120; 121], В. Масненко [663], В. Ткаченко [1156] та інші.

Якщо торкатися новітнього процесу розгортання історіографічних досліджень, присвячених історії української державності та ролі в ньому національних традицій, то деякі аспекти проблеми знайшли відображення у працях із загальної та проблемної історіографії, у низці докторських та

кандидатських дисертацій, зокрема В. Великочого, Я. Дашкевича, І. Загорного, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, В. Капелюшного, І. Колесник, А. Коцура, В. Коцура, В. Кравченка, В. Масненка, І. Мищака, О. Рафальського, О. Реєнта, В. Смоля, В. Солдатенка, С. Стельмаха, В. Стопчака та інших. У наявних дослідженнях поданий аналіз гносеологічної природи історіографічного знання, понятійного апарату та методів історіографії, проаналізовано основні напрями розвитку української історичної думки, розкрито новітній процес формування української національної історичної науки. Багато з названих дослідників у тій чи іншій мірі торкалися популяризації національних традицій державотворення українського народу, зародження та розвитку національної ідеї.

Стан, здобутки та проблеми української історіографії на зламі ХХ і ХХІ ст. досить ґрунтовно висвітлено в колективній праці за ред. Л. Зашкільняка [1198]. Важливі питання сучасної української історіографії розглянув Я. Дашкевич [296]. Розвитку української історіографії в контексті національної державності присвячена публікація Я. Калакури [445]. Якщо торкатися стану вивчення проблеми, як зазначає Я. Калакура, то слід зазначити, що в сучасних умовах суттєво змінюється статус української історіографії, яка виконує не лише допоміжну функцію щодо вивчення конкретних історичних подій, але й виступає засобом управління, планування та контролю за пізнавальною діяльністю історика, а також формування національної свідомості, інструментом створення новітньої концепції історії України. Цим пояснюється значна увага сучасних істориків до історіографічних досліджень, що мають сприяти розвитку нових знань і методів на основі аналізу наукового доробку попередніх поколінь істориків [445, с. 27–29].

Сучасна історіографія ретельно досліджувала внесок істориків різних поколінь та наукових шкіл у розробку різноманітних проблем історії України, популяризацію наукової спадщини відомих українських учених. Так, зокрема, В. Антоновичу присвятили свої публікації О. Кіян [474], Ю. Лавріненко [597] Ю. Пінчук [859], П. Сохань [1083], В. Ульяновський [1209; 1211], О. Ясь [1357] та інші. Творчість М. Аркаса досліджували І. Старовойтенко [1090],

В.Шкварець [1315]); Д. Багалія – О. Богдашина [60], Н. Герасименко [188], Т. Щербань [1324], В. Юрчук [1327]); В. Біднова – С. Абросимова [1] та інші. Особлива увага була звернута на внесок патріарха української історіографії Михайла Грушевського, багатогранній спадщині якого присвятили свої наукові розвідки Т. Андрусяк [9], С. Білокінь [50], І. Ватанович [104], В. Ващенко [108], В. Верстюк [129], Л. Винар [139], І. Гирич [193; 196], Я. Голобородько [198], В. Гоцуляк [234], Я. Дашкевич [292], І. Дзира [316], О. Домбровський [341], А. Жуковський [370], О. Копиленко [508; 509], В. Масненко [664], П. Овдієнко [777], Р. Пиріг [849; 850; 855], О. Ростовська [960], Л. Сакада [979], В. Смолій [1047], П. Сохань [1047], В. Солдатенко [1066], В. Тельвак [1139; 1141;], П. Толочко [1167], Ю. Тягліна [1182], В. Чишко [1260], Т. Траверсе [1175], І.Цибенко [1247], Ю. Шаповал і І. Верба [1294] та інші. У полі зору знаходилася творчість Д. Дорошенка (В. Андреев [7], Л. Винар [138], О. Лупандін [574]); М. Драгоманова (Т. Андрусяк [11], Я. Грицак [246], Г. Денискіна [300], Л. Депенчук [303], В. Комзюк [500], А. Луценко [634], В.Солдатенко [1063], Г.Чернихівська [1257]); М. Костомарова (О. Гончар [212], В. Єгоров [362], В. Замлинський [387], Л. Іванова [403], Ю. Пінчук [859; 860; 861], П. Толочко [1164]). Сучасні дослідники вивчали науковий доробок К. Гуслистого (О. Колобов [496], О. Удод [1184]); В. Іконникова (І. Войцехівська [162]); І. Каманіна (А. Якобчук [1331]); Б. Крупницького (О. Ясь [1359]); О. Лазаревського (В. Воронов [169], А. Денисенко [299], С. Світленко [990]); О. Левицького (І. Гирич [195], В. Сарбей [983], О. Удод [1184]); І. Крип'якевича (Т. Гошко [1236]); О. Лотоцького (В. Швидкий [1297]); М. Максимовича (М. Колесник [494]) та учасники Всеукраїнських читань [172]; М. Маркевича (О. Ясь [1356]); О. Оглоблина (І. Верба [118]); Н. Полонської-Василенко (І. Верба [113]); С. Смаль-Стоцького (В. Даниленко [287]); О. Шульгина (Г. Дідівська [321], П. Дорожицький [342]); Д. Яворницького (В. Заруба [389], Коляда [498], Г. Мерніков [688], М. Чабан [1252], І. Шаповал [1292]); М. Яворського (А. Санцевич [981]) та інші.

Для вивчення національних традицій державотворення важливе значення мають публікації присвячені історикам українського права, зокрема М. Василенкові (В. Верстюк [133]; Д. Рященко [973], В. Юрчук [1328]); М. Дністрянському (М. Бармак [38]); Б. Кістяківському (Л. Депенчук [302]); М. Слабченку (С. Водотика [157], В. Заруба [391], І. Курас [587]), С. Старосольському (Ю. Древницький [351]; С. Шелухіну ([Т. Осташко [799]), А. Яковлеву (Я. Попенко [884]) та інші.

Сучасна історіографія проявила інтерес до творчої спадщини та громадської діяльності відомих провідників національно-визвольного руху, а саме: Юліана Бачинського (І. Бегей [44], В. Великочий [112]); Дмитра Донцова (М. Горелов [219], О. Федоренко [1121]); В'ячеслава Липинського (Л. Білас [48], І. Верба [114], П. Сохань [1086]); Миколи Міхновського (Ю. Вільчинський [149], М. Горелов [218], А. Доценко [348], Л. Кудрявцев [571], В. Мартинець [656], В. Ситник [1019], Ф. Турченко [1179], О. Федоренко [1120]); Симона Петлюри (М. Плав'юк [863], В. Савченко [974], Д. Табачник [1129], Г. Темко [1142]) та інші.

Не залишилася поза увагою творчість відомих сучасних дослідників історії України, зокрема О. Апанович (М. Дмитрієнко [328]), М. Марченка (О. Рубльов [962]), Т. Мацьківа (Я. Калакура [446]); Я. Пеленського (П. Гай-Нижник [177]); Ф. Шевченка (О. Апанович [30], І. Колесник [493]), а також правознавців Б. Бабія (В. Нагребельний [753]), В. Корецького (В. Денисов [301]) та інші.

Особливу зацікавленість українських науковців можуть викликати публікації зарубіжних дослідників П. Берка, Р. Даритона, Г. Гаскела [772], які пошукують нові перспективи історіописання, Р. Дж. Еванса [356] роздуми про захист історії, М. Каммена [455] про сучасну американську історіографію і «проблемну історію», Р. Колінгвуда [495] про ідею історії, Б. Кроче [564], які порушили важливі теоретичні та методологічні проблеми світової історіографії. Окремі проблеми з історії України розглядали А. Граціозі [245] в контексті взаємостосунків більшовиків і селян в Україні 1918 – 1919 рр., Т. Мацьків [673]

про Зборівський договір у західноєвропейських джерелах, Б. Нольде [773] про автономію України з історичного погляду.

Певний інтерес викликають публікації російських дослідників, зокрема Н. Єрофєєва [360] щодо історіографії російської революції 1917 р., С. Карпова [463], де розкрито стан історичної науки на сучасному етапі, А. Лубського [628] щодо неокласичної моделі історичного дослідження, Л. Рєпіної [948] де розкрито проблеми історичної пам'яті в контексті сучасної історіографії, В. Сорґіним [1081] порушуються питання сучасної історіографічної революції, Т. Яковлева [1341] розкриває проблеми Хмельниччини і Гетьманщини в сучасній російській історіографії.

Сучасною українською історіографією розглянуто різноманітні проблеми розвитку історичної науки. Стан історичної науки та історіографічних досліджень в Україні проаналізували С. Білокінь [49], Я. Дашкевич [291; 296] та інші. Історіографію кризи історичної науки в українському контексті розкрили В. Головка [203], Л. Таран [1133]. Проблеми соборності України в сучасній українській історіографії порушив Р. Бутенко [100]. Творча діяльність сучасних українських істориків на шляху до соборності національної історіографії оцінена Я. Калакурою [443], який вважає, що соборність української історіографії – це такий її стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії й напрями історичної думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого об'єктивного і правдивого дослідження та висвітлення історії України, коли солідаризуються і акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їхні наукові праці [443, с. 11].

Розвиток історичної науки на різних її етапах становлення знаходить відображення в новітній українській історіографії. І. Колесник [491] дослідила розвиток української історіографії XVIII – початку XX ст. В. Кравченко [541] уклав нариси з української історіографії епохи Відродження та висвітлив місце «Історії Русів» в національній історіографії, вдався до огляду сучасної історіографії в контексті українсько-російських взаємин. С. Стельмах [1093]

розглянув інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – початку XX ст. та дослідив розвиток історичної науки в Україні XIX – початку XX ст. [1094]. Розвиток історичної науки на порозі XXI ст. дослідили В. Даниленко [285], О. Мазурок [648]. Історіографічні та методологічні аспекти висвітлення «білих плям» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989 – 1991 рр. пояснив В. Тарасов [1135].

Дослідники вивчали окремі методологічні питання розвитку сучасної історіографії. Я. Калакура [445] торкнувся української історіографії в контексті національної державності та місця української історіографії в структурі історичної науки [450], дослідник також окреслив значення етнополітології в структурі політичного знання [440], обґрунтував історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни [441], розкрив роль українознавства в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень [444], довів що національна ідея є українознавчою проблемою [447], звернув увагу на міфологізацію української історії в добу хрущовської «відлиги» [442]. О. Коляструком [499] з'ясовано в історіографічному ракурсі предмет історії повсякденності. Ф. Левітаса [603] зацікавила подразлива тема новітньої української історіографії. С. Савченком [976] досліджено відображення в українській історіографії полемічної літератури XVI – XVII ст. Я. Грицака [249] та О. Яся [1358] зацікавила українська історіографія з методичної та дидактичної перспективи. Історіографічні ескізи з документознавства зроблені В. Бедрабком [45.] Проблеми історіографічного районування порушені О. Журбою [375]. Історія ментальностей в контексті української культури та історіографії порушені І. Колесник [492]. Взаємозв'язки української історіографії та політології простежені С. Попуденком [882]. Т. Поповою [885] розкрита історіографія в особах, проблемах, дисциплінах.

Сучасна українська історіографія намагається порушити різноманітні проблеми щодо вдосконалення теоретичного арсеналу та методологічного інструментарію розвитку історичної науки в Україні. Відомий дослідник О. Реєнт [938] звернув увагу на кризу сучасної історичної науки у

джерелознавчому аспекті та окреслив зріз і тематичні напрямки подальшого наукового пошуку [942]. До питання про методологію вивчення історії України зверталися І. Михальчишин [699] та Н. Яковенко [1333]. Про зміну вимірів історії на зламі тисячоліть зауважує М. Кримський [562]. Проблем досягнення українською історичною наукою світового рівня торкнувся Ю. Мицик [708]. Історіософія світової та української історії визначена В. Потульницьким [889; 891]. На необхідність продовження традицій істориків минулого націлює П. Толочко [1168]. З новою концепцією вивчення історії намагався виступити А. Трубайчук [1178]. Методологічні аспекти державотворення в незалежній Україні розкрив В. Моргун [737]. Чому міфологія стала на заваді історії з'ясував П. Усенко [1215]. Питання епістемології історії досліджені Н. Тараном [1132]. Шляхи соціалізації української історичної науки окреслені О. Тарасенком [1134].

Дослідники вдалися до розробки конкретних методів вивчення історичних проблем. Я. Верменич [121; 122; 123] дослідив теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики, мікроісторії, міської історії. Останнім часом актуалізуються сенергетичні методи, які досліджували і популяризували М. Галіченко [184], А. Стьопін [1122], В. Шевченко [1304] та інші. До традиційного питання історизму, історичної правди привернуто увагу П. Панченком [826]. Кількісні методи в історичних дослідженнях окреслено Ю. Ганжуровим [187]. Про корисність порівняльного методу заявив С. Плохій [866]. Системний підхід до висвітлення фальшувань історії України пояснив М. Лукінюк [630]. «Людиновимірність» історичних досліджень пояснено С. Ганабою [186]. Проблеми законів історії в сучасній українській соціально-філософській думці обгрунтовані А. Мельником [678]. В. Космина [522; 523] вивчала методологічні «контроверзи» дослідження історії А. Тойнбі та історичний метод Освальда Шпенглера. Українська історіографія в контексті логіко-гносеологічного аналізу поняття порушена Є. Сахновським [988]. Шляхи самовизначення історичної соціології репрезентувала Л. Сохань [1082].

Важливою проблемою для новітньої української історіографії стала тема: «Україна очима іноземців». В. Брехуненко [88] розкрив думки Гійома Лавесера де Боплана про Україну. Р. Дмитерко [324] показана Україна XVII ст. очима Павла Алепського. В. Калашникова [452] розкрила значення англомовних мемуарів, записок, щоденників іноземців про Україну. Козацька революція в російській рецепції очима українця досліджена В. Крот [563]. Ю. Мицик [706] торкнувся опису Московської держави у хроніці О. Гваньїні. Д. Наливайко [758] змалював рецепцію України в Західній Європі XI – XVIII ст. І. Панчук [827] уклав довідник-хрестоматію в контексті бачення іноземцями історії України. В. Сергійчук [1008] пояснив ставлення світу до української державності 1917 – 1921 р з аналізом сьогодення.

Сучасна українська історіографія вивчала окремі періоди становлення та функціонування української державності. Слід зазначити, що історія першої східнослов'янської держави продовжує залишатися актуальною темою досліджень протягом багатьох десятиліть. Якщо в минулому основний акцент робився на доведенні того, що суспільство Східної Європи і в середні віки нічим не відрізнялося від суспільства Європи Західної, то сьогодні ця тема дедалі частіше використовується при ствердженні виключного права того чи іншого сучасного східнослов'янського народу на тисячолітню спадщину.

З огляду теми дослідження слід звернути увагу на історіографічні дослідження з найбільш важливих періодів української державності, зокрема В. Барана, Л. Залізняка, О. Ковальчук, С. Троян щодо історіографії давньої історії, студії О. Моці, О. Степанка, П. Толочка, В. Рички, Ю. Фігурного, О. Шостак з історіографії Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

У своєму історіографічному дослідженні О. Моця [743] нагадує, що «Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь-Україна» – це кабінетні терміни. Вищевказана назва з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше – М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським та іншими дослідниками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду. Водночас із

обґрунтуванням вказаної теорії виникли і терміни «Київська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації владних функцій. Цієї концепції дотримуються більшість сучасних російських (та й не тільки російських) істориків. Говорячи про київський період першої в історії східнослов'янської цивілізації, О. Моця відзначає, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Це зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території, а Київ назвав «матір'ю міст руських» [743, С. 41].

Дослідник А. Павко [805] зазначає, що термін «Київська Русь» з другої половини ХІХ століття став популярним і в українській історіографії, яка розвивалася в гострій інтелектуальній полеміці з історіографією великоруською. Отже, термін «Київська Русь» бере початок не з джерел, а зі сторінок історичних праць імперської доби. Саме в цей період історіографія, вивільнившись від літературознавчих аспектів та аматорських підходів, перетворилася на серйозну науку, яка почала досліджувати важливі проблеми вітчизняної історії з методологічних, концептуальних позицій.

На думку відомих фахівців із проблематики Київська Русь являла собою могутнє державно-політичне утворення, що зародилося у ІХ столітті у Середньому Подніпров'ї та існувало до середини ХІІІ століття. А. Павко [805] поділяє точку зору сучасних дослідників, які вважають, що віддати давньоруську спадщину лише одному зі слов'янських народів (українцям, росіянам чи білорусам) є однаково некоректними.

Стосовно історіографічних досліджень традицій державотворення Київської Русі слід звернути увагу на аналіз зроблений В. Ричкою [950] на Міжнародній науковій конференції «Україна і Росія: діалог історіографій», що відбулася в Чернігові 22 – 25 серпня 2002 року. В. Ричка називає відомих дослідників історії Київської Русі, зокрема М. Брачевського Я. Дашкевича, Л. Залізняка, Я. Ісаєвича, М. Котляра, О. Моцю, П. та О Толочків. До цього авторитетного списку додаються Ф. Андрушук, Т. Вілкул І. Дзира,

В. Коваленко, Л. Махновець, В. Петрашенко, С. Сафонович, Б. Тимошук та інші.

Доречно зауважити, що сучасні дослідники зверталися до історіографічних розвідок окремих проблем історії Київської Русі. О. Ковальчук [484] порушила історіографічні питання вивчення давньої історії України в період романтизму. В. Половець [879] – історіографію та походження половців, С. Троян [1177] – тему слов'янства в українській історичній науці.

Можна погодитися з думкою Ю. Фігурного про те, що ми ніколи не осягнемо усієї цивілізаційної величі Русі, її потужного впливу на поступальний розвиток народів Східної Європи загалом і українського зокрема, якщо не дослідимо, коли, як, і за яких умов вона була утворена, які історичні передумови сприяли цьому тривалому історичному процесу, які етнічні спільноти були в цьому задіяні першими, а які опосередковано. Ця проблема ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І тому кожне неупереджене дослідження, яке використовує нові наукові опрацювання і найбільш сучасні теоретико-методологічні розробки, сприяє пошуку істини загалом та осягненню таємниці утворення Києво-Руської держави зокрема [1230, с. 178].

Історіографія Козацької держави знаходить своє відображення перш передусім у працях відомих дослідників українського козацтва, Національно-визвольної війни середини XVII століття, Національної революції 1648 – 1676 рр. та взагалі Гетьманщини. Історіографічні аспекти вищевказаних тем мають місце в дослідженнях О. Апанович, В. Брехуненка, Д. Вирського, В. Горобця, О. Гуржія, І. Дзири, Л. Зашкільняка, В. Кривошеї, С. Лип'явки, Ю. Мицика, В. Сергійчука, В. Смолія, В. Степанкова, О. Струкевича, Б. Сушинського, В. Панашенка, О. Путро, Ф. Турченка, В. Цибульського, Т. Чухліба, В. Шевченка, В. Щербака, Н. Яковенко, Т. Яковлевої та інших.

Сучасні історики досліджували спеціальні історіографічні теми, пов'язані з історією Козацької державності. Д. Вирський [145] схарактеризував феномен козацтва в речесполитівській історіографії. І. Дзира [314] висвітлив джерела та історіографію козацького літописання. Л. Зашкільняк [397] розкрив

історіографію та суспільну свідомість у контексті орієнтацій України між Польщею та Росією. Проблеми державотворення в козацькій Україні та стан досліджень українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст. у вітчизняній історіографії оцінено в публікаціях В. Матях [669; 670]. Історіографію становлення Козацької держави в добу Національно-визвольної війни висвітлено В. Романцовою [958]. Зарубіжним українським дослідником Т. Мацьківим [675] проаналізовано образ Хмельниччини в тогочасних західноєвропейських джерелах. В. Смолій та В. Степанков [1043] розкрили історіографічний образ Української революції XVII ст.

Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що з кінця 80-х рр. окреслився новий період у вивченні Української революції середини XVII ст., який у 90-х рр. XX ст. – першому десятиріччі XXI ст. ознаменувався якісно новими здобутками. Як зауважують В. Смолій та В. Степанков [1043, с. 41], їх глибокий аналіз вимагає спеціального дослідження. Найголовнішим стало переосмислення у першій половині 90-х рр. усталених у радянській історіографії поглядів на суть Визвольної війни та її наслідки (В. Борисенко, О. Гуржій, Я. Дашкевич, В.Замлинський та ін.). Науковому загалу було запропоновано нову концепцію, яка докорінно переглядала сенс національно-визвольних змагань українського народу середини і другої половини XVII ст.

Історіографія Української революції (1917 – 1921 рр.) та її державницькі заходи знаходить ґрунтовне відображення у працях В. Великочого, І. Гошуляка, В. Капалюшного, Р. Пирога, Л. Радченко, В. Солдатенка, В. Стопчака та інших. Так, зокрема В. Солдатенко [1073; 1074; 1075; 1078; 1079] розкрив концепцію та історіографію революції, окреслив стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції, визначив тенденції та актуальні проблеми історіографічного опанування досвіду українського національного руху в 1917 – 1922 рр., торкнувся проблеми єврейських погромів в УНР та висловив міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій. Дослідником В. Гораком [217] вивчено літопис української революції за книгою П. Христюка «Замітки і матеріали до історії

революції: Історіографічний аналіз». В. Капелюшний [457] підготував історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). С. Дерев'янка [304] дослідив ЗУНР в українській історіографії, а І. Гошуляк [238] дав історіографічну оцінку Акту Злуки ЗУНР та УНР. Л. Радченко [909] проаналізував сучасну історіографію національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. Сучасні дослідники визначили основні підходи вітчизняної історичної науки щодо вивчення політичних партій доби національно-визвольної революції 1917 – 1922 рр. (Т. Бевз, В. Гусев, С. Донченко, І. Михальський, А. Павко, В. Стрілець, В. Якунін та ін.).

У контексті дослідження національних традицій важливе значення має переосмислення історії радянської доби. Праці С. Кульчицького, Ю. Шаповала, І. Біласа, С. Білоконя, В. Сергійчука, Г. Касьянова, В. Даниленка, В. Барана, В. Калініченка, О. Веселової, Л. Гриневич, В. Марочка, О. Мовчана, О. Стасюк та інших започаткували критичний, здебільшого викривальний підхід до аналізу драматичних подій 1920 – 1950-х років, їх трагічні наслідки. Дослідники переконливо доводять, що партійно-державна політика СРСР мала протиукраїнський, злочинний, антигуманний характер, а життя показало повну безперспективність такої політики.

Доцільно звернути увагу на проблеми, пов'язані з історіографією відновлення державної незалежності та розбудови самостійної України на зламі тисячоліть. Хоча нерідко, як зазначає Я. Калакура [451, с. 445], лунають голоси, ніби сучасність – це закрита сторінка для історика, однак, з точки зору логіки, будь-яка подія, що відбулася, же належить історії, а значить підлягає історичному пізнанню. Це особливо для таких переломних рубежів, які переживає Україна на межі тисячоліть, коли йде інтенсивний пошук шляхів виходу із системної кризи, побудови демократичного і громадянського суспільства, інтеграції у світове співтовариство. Участь істориків у науковому осмисленні цих процесів засвідчує розуміння ними свого громадянського й патріотичного обов'язку. З огляду на це варті уваги ґрунтовні монографії В. Кременя, Д. Табачника, та В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу

(критика історичного досвіду)» (1996), під редакцією Ф. Рудича «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2008), у них на основі історіософського осмислення української минувшини та сьогодення обґрунтовуються повчальні уроки, багатоваріантність шляхів трансформації політичної системи України, побудови громадянського суспільства. Можна згадати дослідження І. Дзюби [318], П. Кравченка [542], К. Ніколаєць [771], М. Поповича [886], В. Литвина [899], О. Рафальського [937], В. Ткаченка [1155], а також матеріали наукової конференції «Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення» (Бердянськ, 2001) [306] та фундаментальне видання «Україна: Утвердження незалежної держави (1991 – 2001) (Київ, 2001) [1191], у яких в тій чи іншій мірі подається аналіз розвитку історичної науки в сучасних умовах та її вплив на державотворчий процес.

1.2. Джерельний комплекс дисертації

Важливою і необхідною умовою подальшого розвитку української історичної науки є опрацювання і розробка теоретико-методологічних, методичних, джерелознавчих і власне дисциплінарних проблем історії цієї науки, пошук нових теоретико-методологічних підходів, осмислення історіографічних процесів. Гарантом об'єктивності та правдивості висвітлення історичних подій є вивільнення істориків з-під ідеологічної закомплексованості, утвердження свободи наукового пошуку, забезпечення високого рівня професіоналізму.

Відомо, що сучасна наука ще не виробила універсальної системи класифікації та групування джерел за певними спільними ознаками, оскільки для кожної епохи, для кожного історіографічного періоду розвитку історичної науки властиві деякі специфічні різновиди джерел. Крім того, доцільно враховувати, звичайно, і проблематику дослідження, його мету та завдання.

Домінуючу групу історіографічних джерел складають наукові дослідження, опубліковані книги, брошури, статті, матеріали науково-

практичних конференцій, конгресів українознавців, історіографічних читань, наукова періодика, бібліографічні огляди та рецензії. У нашому дослідженні використані матеріали конференцій присвячених: Любецькому з'їзду князів 1097 р. та його ролі в історичній долі Київської Русі (Чернігів, 1997) [637], до 1110-річчя Галицько-Волинського князівства (Івано-Франківськ, 1999) [183], Українському козацтву, його витокам, еволюції та спадщині (Вінниця, 2004; Київ, 1996) [419 – 426], до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького (Рівне, 1995; Київ, 1996) [58], до 340-річчя Переяславської ради [761; 838; 839], І. Мазепі та його добі (Київ – Полтава, 2008) [401], Гетьманату Павла Скоропадського (К., 2008) [190], ролі столиці у процесах державотворення (Київ, 1996) [956]. Значним історіографічним джерелом послуговували матеріали Четвертого Конгресу українців (Одеса, 1999) [726], П'ятого Конгресу українців (Чернівці, 2002) [725], Всеукраїнських Максимовичівських читань (Черкаси, 2004) [172], матеріали діалогу української та російської історіографій [1193] та інше.

Пріоритетним носієм розвитку науки виступають монографії, тобто дослідження, присвячені в більшій чи меншій мірі історії Української держави в хронологічному чи конкретно періодичному варіанті (Київська Русь, Козацька держава, Українська державність 1917 – 1921 рр.). Монографії, як засвідчує практика, є головним каналом розвитку та поширення знань, адже вони закладають фундамент для створення узагальнюючих праць. З цього приводу можна назвати дослідження Б. Андрусина, О. Апанович, В. Бодрухіна, О. Бойка, В. Борисенка, М. Брайчевського, В. Брехуненка, І. Верби, Л. Винара, В. Горобця, С. Грабовського, Я. Грицака, О. Гуржія, Т. Гунчака, Р. Іванченко, В. Ідзьо, В. Даниленка, Я. Дашкевича, Л. Дещинського, М. Котляра, А. Коцура, О. Кузьминця, В. Кульчицького, Я. Малика, Ю. Мицика, О. Прицака, О. Реєнта, В. Рички, В. Смолія, В. Степанкова, О. Субтельного, П. Толочка, Г. Швидько, В. Шевченка, В. Щербака, Т. Чухліба, Н. Яковенко, Т. Яковлевої та інших.

Важливим підґрунтям для вивчення національних традицій державотворення українського народу стали історико-правові дослідження, зокрема таких давно відомих учених, як М. Василенка, В. Гришка, Л. Окіншевича, М. Слабченка, С. Юшкова, а також представників новітньої історіографії І. Бойка, К. Віслобокова, С. Водотики, П. Захарченка, В. Капелюшного, В. Медведчука, П. Музиченка, І. Паньонка, А. Пашука, В. Сокурєнка, М. Стахіва, Б. Тищика, І. Усенка, В. Цветкова та інших.

Корисним історіографічним джерелом послуговували навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідникова література, а також публіцистичні твори сучасних істориків. Цей різновид джерел має відповідну специфіку, зумовлену своїми функціональним призначенням, науково-популярним викладом матеріалу, оскільки підручники, навчальні посібники з історії України, історії держави і права, історіографії та джерелознавства, історії політичної думки здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць.

З точки зору впливу навчальної літератури на формування суспільно-політичної свідомості, утвердження національно-державницької ідеї їм належить пріоритетне місце. У досліджуваній нами період більшість навчальних посібників з історії України, історії права і держави, української історіографії, політології створювали провідні науковці. Саме їм відводилася визначальна роль у підготовці статей з історії до енциклопедій та словників, зокрема історичних [653; 1208], козацьких [1124; 1224], юридичних [1326], політологічних [876], енциклопедій українознавства [358], довідникових видань. Наголосимо на тому, що публіцистика нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки.

Важливим історіографічним джерелом стали підручники та посібники з історії України Д. Багалія [31], Д. Дорошенка [345; 346], О. Бойка [69], М. Брайчевського [80], П. Магочія [644], О. Субтельного [1123], а також О. Гуржія [277], Н. Яковенко [1334] та інших. Об'єктом уваги стали посібники та нариси з українського державотворення, авторами яких стали

С. Грабовський [243], Я. Грицак [250], Т. Гунчак [264], Р. Іванченко [406], В. Ідзьо [410; 411], М. Котляр [530], А. Коцур [537], Я. Малик [654], Р. Млиновецький [733], а також посібники з політичної історії А. Кудряченка [573], Г. Швидько [875], нариси з української політології В. Потульницького [890], філософії історії за редакцією І. Бойченка [1236], Ю. Вільчинського [150] та інших. Серйозним підґрунтям для дослідження стали історіографічні праці І. Загорного [381], Л. Зашкільняка [396], Я. Калакури [451], І. Колесник [491], А. Коцура [538], В. Коцура [539], М. Марченка [658], а також з джерелознавства історії України О. Богдашиної [59], В. Воронова [168], Я. Калакури [418], М. Ковальського [311], С. Макарчука [651] та інших, а також нариси з історії становлення нації С. Єсельчика [357], етнічної історії України П. Толочка [361] та звичаїв нашого народу О. Воропая [170].

У процесі дослідження були використані авторитетні підручники та посібники з історії держави і права України, авторами яких стали: В. Журавський [373], В. Заруба [392], П. Захарченко [394], В. Іванов [402], В. Гончаренко [429], А. Рогожин [430], А. Чайковський [431], В. Капелюшний [458], О. Кузьминець [575], В. Кульчицький [581], П. Музиченко [744; 746], Г. Одінцева [782], Г. Швидько [1301], а також хрестоматія з історії держави і права [1244].

Автор дослідження виходить із того, що своєрідним і важливим історіографічним джерелом і водночас жанром історіографічних дискурсів повинні виступити бібліографічні довідники та огляди історичної, правової, політичної літератури, рецензії на наукові дослідження. Тому вважаємо за доцільність використання матеріалів Книжкової палати України, Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, Історичної та інших бібліотек, які регулярно видають бібліографічні покажчики, зокрема історико-, юридично-, політично-тематичні інформаційні матеріали, що дають уявлення як про кількісні параметри праць, так і про їхню тематичну спрямованість.

Огляди книг і рецензій містять оцінку фахівців тих чи інших проблем, зокрема історіографічну. Доречно зауважити, що одним із показників

ефективності може бути облік використання результатів дослідження в навчальній практиці, їхнє застосування в оригінальних працях послідовників і опонентів, у створенні й підтримці наукових шкіл і напрямів. У цьому плані, як на нашу думку, доцільно вказати і на недолік: рецензування праць колег здійснюється від випадку до випадку, на сторінках історичних журналів йому не надається належної уваги. До речі, у таких виданнях, як «Annales», «Speculum» і більшості інших престижних журналів на Заході до половини обсягу випуску, перевага надається рецензіям та історичним оглядам. Там і лежать ключі і до інформації, і до її оцінки. Щоб налагодити хоча б анотування вітчизняних і зарубіжних публікацій доцільно по можливості залучати наукову молодь, потурбувавшись і про матеріальне заохочення.

У нашому історіографічному дослідженні було використано близько 70 рецензій провідних вітчизняних та діаспорних учених, авторами яких стали Б. Андрусин [8], І. Бойко [64], В. Борисенко [76], Б. Брехуненко [86], А. Буравченков [97; 98], І. Верба [117], Д. Вирський [146], Л. Войтович [158], О. Гуржій [271], В. Даниленко [286], М. Дмитрієнко [327], В. Курило [588], М. Кучера [593], В. Лозовий [625], С. Макарчук [649], Л. Мельник [686], Ю. Мицик [714; 715], В. Наулко [762], Ю. Овсінський [779], А. Петрик [842], Р. Пиріг [851], О. Путро [905; 906], О. Реєнт [940], В. Сарбей [984], Р. Симоненко [1016], В. Степанков [1095], П. Тронько [1176], В. Цибульський [1248], Т. Чухліб [1269], В. Шевченко [1305], В. Щербак [1323], О. Ясь [1358] та багатьох інших дослідників.

Важливу групу історіографічних пам'яток становлять джерела особового походження. Йдеться про автобіографії істориків і визначних державних діячів, їх спомини, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди або приватні колекції. Тільки в досліджуваний період оприлюднені автобіографічні матеріали, щоденники, спогади, листи М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина та інших істориків та громадсько-державних діячів, що містять багатий на інформацію відомості щодо розвитку та перспективи історичної науки і що важливо, причетність їх до

популяризації національних традицій державотворення українського народу. Це дає слушний шанс простежити процес накопичення історичних знань та проаналізувати внесок новітньої української історіографії в осмислення важливої державницької проблеми, утвердження національної ідеї та визначити можливі шляхи її реалізації в сучасному громадянському суспільстві. У нашому дослідженні використані спогади П. Скоропадського [1030], уривки зі споминів М. Шаповала [693; 1293], мемуари колишнього посла в Туреччині О. Лотоцького [748], щоденники В. Винниченка [143], М. Грушевського [261], а також перекладені англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XVIII століття іноземців про Україну [452]. Викликали науковий інтерес листи Д. Багалія [188], М. Василенка [613], В. Вернадського [373], В. Липинського [173], І. Мазепи [378; 647], С. Петлюри [840; 841], Д. Яворницького [338; 377] та інших. З цього приводу слушно зауважує Н. Миронець, що в міру того як дослідники почали звертати увагу на особистісний фактор в історії, став зростати їхній інтерес і до мемуарної, і до епістолярної спадщини. Предметом зацікавленості послуговували публікації І. Гирича [196] щодо щоденника М. Грушевського, О. Гончара [211] про науковий диспут М. Костомарова і М. Погодіна в епістолярному розрізі, І. Заболотної [380] з листування І. Крип'якевича та М. Брайчевського, Н. Миронець [694] з епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.), зокрема про листування М. Шаповала, Н. Мтіхарян [748] про мемуарну спадщину колишнього посла в Тучеччині О. Лотоцького, Т. Осташко [802] стосовно епістолярної спадщини В. Липинського та ін.

У дослідженні використано документальні джерела: Повчання Мономаха [165], Акти та документи Галицько-Волинського князівства [586], Галицько-Волинський літопис [182], Документи Богдана Хмельницького [339], Універсали Богдана Хмельницького (1648 – 1657) [1211], Статті Б. Хмельницького [1093], документи і матеріали возз'єднання України з Росією [171], Доба Мазепи в документах [334], Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького [818], Прохання малоросійської шляхти і

старшини, разом з гетьманом про відновлення прав Малоросії [903], Зібрання малоросійських прав: 1907 р. [1054], Документи російських архівів з історії України [340], Конституційні акти 1917 – 1920 рр. [504], Документи фонду Генерального секретаріату народної освіти [251], Документи і матеріали Української Центральної Ради [1202], Документи і матеріали Директорії [320], Указ Президента України Л. Кучми «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва» [1186], Конституція України [505] та інше.

До історіографічного дискурсу залучалися ті документи державних, громадських, наукових, видавничих органів та установ, які безпосередньо або опосередковано мали вплив (позитивний чи негативний) на розвиток історичної науки, діяльність наукових центрів, інститутів НАН України, видання та поширення історичної літератури.

Сформований джерельний комплекс є цілком повноцінним, репрезентативним, таким, що дав змогу реалізувати дисертаційні завдання і розкрити надбаня новітні історіографії національних традицій українського державотворення.

1.3. Теоретико-методологічний інструментарій дослідження

Правда, істина та об'єктивність – основні наукові цінності історичної науки. Принагідно зауважимо, що авторитетні вчені нагадували: сила аргументів залежить не від того, хто їх висуває, а від їхньої істинності. І сьогодні не втратила значення ця знехтувана, на превеликий жаль, нашими сучасними істориками формула, згідно з якою при вирішенні будь-якої і передусім суспільно-історичної проблеми «більше значення слід надавати силі доказу, ніж авторитетові», який його висуває. Стародавній філософ Марк Тулій Ціцерон пояснював це так: «Тим, які хочуть навчитися, авторитет учителя здебільшого навіть завдає шкоди, бо вони перестануть самі міркувати, а незаперечними вважають лише судження тієї особи, яку вони поважають» [1251, с. 18]. Як відомо, історики В. Антонович, М. Костомаров,

М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський і багато інших не сприймали не лише авторитаризму в науці, а й зворотного його боку – догматизму, закликаючи підходити творчо до розв'язання кожної проблеми, спираючись передусім на власний розум, на здоровий глузд. Хоча, з іншого боку, обмін науковим досвідом завжди допомагає «вчителям» підвести підсумки своїх пошуків і досягнень, а «учням» – засвоїти еволюцію творчої думки і підняти науку на новий, більш високий щабель. «Учні» в деяких випадках випереджають своїх «вчителів»: вони виховуються в більш складних умовах, над ними менше тяжіють гальмівні традиції минулого, але все-таки «вчителі» можуть багато чому навчити молоде покоління, зокрема, як уникнути старих помилок та швидше засвоїти перевірені життям методи.

Видатні історики України прагнули до використання наукових методів, обережного і чесного ставлення до науки, гаряче повставали проти внесення будь-якої тенденційності в наукову роботу, дотримуючись суворого обґрунтування всіх висновків та точних джерел. Характеризуючи діяльність того чи іншого державного або громадського діяча, треба враховувати історичну епоху, у якій він жив, і це повинно викликати більш об'єктивне і спокійне судження про давно минулу боротьбу. Крім того, якими б не були наші симпатії стосовно тих чи інших історичних діячів і явищ, історична неупередженість повинна бути вище цих симпатій: «*Amicus Plato sed magis amica veritas* (Платон, нам друг та істина дорожча)», – промовляє стародавня мудрість.

Академік В.І. Вернадський вважав, що кожне нове покоління дослідників переписує історію науки наново не тому, що змінюються запаси наших знань. У минулому вони знаходять ідеї та методи, що відповідають нинішній дійсності, але які були не помічені або відкинуті їхніми сучасниками. Помилки, зауважував учений, постійно знаходяться в історії науки і примушують обережно і уважно ставитися до панівного світогляду. Науковий світогляд і дані науки повинні бути доступні повній критиці всякого, критиці, яка виходить із принципів наукового дослідження і спирається на наукові істини. І

тут відкривається широке поле для прояву наукової індивідуальності. До того часу, поки дані наукового світогляду не складуть наукової істини, або істинність цих даних не може бути доведена, вони можуть і повинні піддаватися критиці [106, с . 52,53,169]. Тому сьогодні гостро стоїть питання нового осмислення подій, що мали справді доленосний характер. Історія не вмирає з минулим поколінням, а продовжується наступними, вбираючи тисячолітній досвід розуміння добра і зла.

Історія, за словами М. Грушевського, повинна «служити перемозі і закріпленню ідей і настроїв гуманності і демократизму». Тому «зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених» [259, с. 183,186,189], що приведе до втрати всякої об'єктивності. У результаті на не науково підготовленого читача, який не завжди спроможний відрізнити правду від вигадки, падає злива псевдопатріотичної сфальсифікованої «інформації», яка деформує історичні традиції нації та викривляє її майбутні перспективи. Якби в нашому минулому все було так добре і гарно, як намагаються репрезентувати багато авторів, то Україна і український народ певно не були б у такому непривабливому становищі, в якому вони опинилися на сьогодні.

У сучасних умовах чимале значення для вивчення та пропаганди державотворчих традицій мають погляди М.С. Грушевського щодо проблеми організації влади в державі. У брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть?» патріарх української історичної науки звертає увагу на те, що Україна має стати демократичною республікою, у якій її громадянам були б гарантовані всі права і свободи. «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, немає бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю» [259, с. 116].

Сучасних дослідників хвилює питання: «Чому ж повсюдно всю владу в суспільстві беруть люди, які за своєю природою не повинні та й не здатні керувати, не тільки суспільством, але і власним життям?». Сучасна Європа не зможе зітхнути спокійно доти, доки її доля не перейде до рук по-справжньому сучасних людей, які могли б у теперішньому моменті відчуті пульсацію минулого. Тому є необхідність глибоко засвоїти уроки історичного досвіду людства, щоб уникнути помилок минулого, щоб не повернутися в минуле.

Актуальними сьогодні можуть бути твердження В. Липинського про правову українську державу, про її громадянина, як «чесного українського урядовця – не злодія і не хабарника, чесного хлібороба – не глитаю, чесного робітника – не чрезнавичайника, чесного промисловця – не визискувача і не обрізувача «купонів від анонімних акцій», «чесного купця – не спекулянта, чесного інтелігента – не шарлатана, чесного політика – не кар'єриста і не демагога»[611, с. 109]. Інакше може повторитися наша традиційна біда, коли «провідна верства перекинулася до сильніших сусідів, а народ піклувався самотнім: аби ж якось вижити». Хочеться ще раз підкреслити актуальність міркувань В.Липинського стосовно сучасності, коли первинне нагромадження капіталу в Україні відбувається за рахунок нечуваного пограбування основної маси населення відверто кримінальними структурами, зрощеними мафіозними зв'язками зі старою номенклатурою, що разом ведуть боротьбу і за політичну владу. В. Липинський пророче застерігав, що переможці політичної сварки в Україні визискуватимуть народ із ще більшим цинізмом, ніж їхні попередники. Витрачені на виборчу кампанію кошти намагатимуться повернути ті, хто, їх втративши, перемиг, а ті, хто їх не мав, після отримання влади намагатимуться збагатитися.

Розглядаючи проблему відображення в історичній науці національних традицій державотворення, слід, напевно, дещо по-іншому розглянути концепцію історії України, з'ясовуючи її, передусім, з позицій української державницької ідейної традиції, беручи до уваги, насамперед, «період, що передував утворенню Київської держави», «епоху державного життя»,

«литовсько-польську епоху», «занепад козацтва і українського життя», «українське відродження» та ін. Теза «Київська Русь є першою формою української державності» для М. Грушевського стає найважливішою точкою відліку в обґрунтуванні не тільки культурних, а й політичних змагань українства в боротьбі за самовизначення України. Отже, маючи за собою славу історію Київської Русі, український народ замість того, щоб принижено благати «визнання» за ним статусу «дозрілого» власного політичного розвитку, з повним правом вимагає відновлення своєї тисячолітньої «державницької традиції» (див.: [1204]). Тут М. Грушевський – учений поступається місцем М. Грушевському – політикові, але з точки зору його української ідеї, позиція вченого є цілком закономірною.

Своїми дослідженнями, фундаментальними і прикладними, учені-історики засвідчили здатність, навіть у найскладніші періоди, створювати праці справді європейського рівня. Вони різні щодо методологічних підходів застосування наукового інструментарію, джерельної бази, але у них є спільне: вони переконливо засвідчують, що існує держава Україна, її народ, який має давню і стійку етнодержавну традицію і позитивний досвід, чи то часів Київської Русі, Б.Хмельницького, Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, ЗУНР, Карпатської України чи то Радянської України, і ми цей досвід можемо і повинні творчо використовувати на нинішньому етапі державотворення. Чим швидше ми засвоїмо цю аксіому, тим менше допускати мемо помилок.

Висвітлення історичною наукою національних традицій державотворення передбачає з'ясування суті і змісту поняття «національна ідея». Ще визначні мислителі минулого М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Ю. Бачинський, В. Липинський та інші відомі діячі українського відродження визнавали необхідність існування національної ідеї в державотворчому процесі. В.Липинський із боєм писав про відсутність національної єдності серед українців, притаманні їм гострі внутрішні суперечності, розподіл їхніх сил на різні, нерідко ворогуючі між собою політичні табори.

І сьогодні проявляється відсутність ідеології «української мрії», здатної об'єднати народ, наповнити смислом його політичне життя. Хоч і активно на сьогодні культивується проблема «державницької ідеології», але, на жаль, «державницька ідеологія» не має за собою домінуючих політичних сил, які виробляють відповідну ідеологічну «матерію», немає достатнього зв'язку державних установ із політичними силами, ще не вироблені основні цілі, методи, стратегії українського державотворення, а політична, правова, філософська думка ще не поставила в основу своєї діяльності розробку саме цих основоположних засад (див.: [1204, с. 145]).

Очевидно, слід виходити з того, що національна ідея має бути універсальною і загальноприйнятою для всіх громадян України. Кожна держава та її народ прагне сформулювати ідею, притаманну тільки їй і підтримувану її громадянами. Як правило, національні ідеї віддзеркалювалися в двох-трьох ключових словах: «американська мрія», яка визначає Америку як суспільство рівних можливостей з притаманним йому індивідуалізмом і динамізмом, «величність Франції», яка імпонувала власній гідності цього народу. Росія також мала національні ідеї, чи такі, які вважалися національними: «Москва – третій Рим», «Православ'я. Самодержавність. Народність». Російсько-імперська ідеологія базувалася на постулатах єдиного східнослов'янського племені (а саме єдиної мови, культури, віри, держави), Київської Русі як спадщини Великоросії та неминучості довічного «возз'єднання» Росії, Білорусії, України. Ця ідеологія впроваджувалася урядовими вердиктами, і всіма засобами освіти, науки, мистецтва, отже, була підступно-агресивною. Об'єднувальною стала національна ідея «соціалізму з китайською специфікою» для КНР.

Для України, як наголошував М. Грушевський; «Реалізація національної ідеї в її універсальній сутності; торжество народовладдя, рівності, справедливості і свободи». Очевидно, що розуміння національної ідеї ґрунтується на глибоких історичних традиціях, які ведуть свій родовід з життєдайних джерел Київської Русі, Галицько-Волинського князівства,

Козацької держави. Це ідея сильної і процвітаючої України, ідея державності, патріотизму і солідарності, ідея духовності, конституційного порядку, громадянського миру і злагоди, ідея справедливості та добробуту; ідея відкритості світу.

Отже, українська національна ідея ґрунтується на історичних традиціях. Наприклад, історизм української ідеї Я. Калакура вбачає в тому, що, по-перше, українська ідея є продуктом історичного розвитку українського народу, невід'ємною частиною його суспільно-політичного, духовного і культурного життя, виявом національної самосвідомості. Українська ідея – це не лише категорія ідеології, а й спосіб мислення, могутній духовний фактор, світоглядний чинник, який матеріалізується в змаганнях українського народу за волю і незалежність. По-друге, з позицій історизму та за допомогою його методів можна простежити, коли і як зародилася українська ідея, які основні етапи на своєму шляху пройшла, чим стала сьогодні, хто стояв біля її витоків, розвивав, збагачував, утверджував, обороняв, боровся за її реалізацію. По-третє, історизм відкриває простір для з'ясування як загальних тенденцій формування національної ідеї, властивих усім народам, так і найхарактерніших рис і особливостей української ідеї, її визвольного характеру, гуманізму і демократизму, державотворчої спрямованості, християнської традиції [448, с. 37].

Можна припустити, що національна ідея – це не етнічна категорія, а державно-політична, яка має історичну ретроспективу. Очевидно, вона повинна бути не вузькою, або досить загальною, але близькою і зрозумілою не тільки для етнічних українців, але й для українців російських, білорусів, татар, угорців, румунів, болгар, євреїв та інших народів, для яких Україна є батьківщиною. Досвід європейського демократизму показує, що ідея державності не може набути чинності, якщо не є національним пріоритетом. Ідея повинна сконцентрувати увагу нації на суспільстві і громадянинові, а також на соціальній політиці держави. Напевно, що цю ідею повинен сформулювати дійсний лідер нації, якого буде сприймати більшість населення, він повинен бути авторитетом у минулому і сучасному, бачити переконливі

перспективи на майбутнє, мати свою команду інтелектуалів-державників, патріотів, які знають, куди вести націю, розраховуючи на її мудрість і бажання створити, спираючись на власні сили, державу гідну свого народу.

На сьогодні актуальним завданням є розробка і введення в науковий обіг поняття «державницька ідея» як підґрунтя національного розвитку, важливої детермінанти пробудження народу, національного поступу, а також понять «державницький інтерес», як цілком природного права на особисте виявлення свого власного інтересу; «національна безпека», яка співвідноситься зі ступенем захищеності інтересів і прав особи, народу, держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек.

Очевидно, що розробка та практична реалізація проблем, які пов'язані з «національною ідеєю», «державницькою ідеєю», «державною ідеологією», «державницьким інтересом», «національною безпекою», і повинні ґрунтуватися, передусім, на розумінні наших віковичних народних традицій, актуалізації понять, які використовував М. Грушевський. У нашій історичній науці ця проблема майже не досліджена і потребує ґрунтовного висвітлення.

Розбудова суверенної Української держави вимагає консолідуючої ідеї, прийнятної для всього її поліетнічного населення. Через відсутність такої ідеї державотворчий процес гальмується, постійно наштовхується на серйозні перепони. Заяви про те, що національна ідея у нас не спрацювала, видаються вкрай некоректними. Йдеться лише про те, що національна ідея на сьогодні ще не стала загальнонаціональним надбанням. Крім того, необхідно констатувати відсутність концептуально оформленої національної ідеї. Головне завдання, яке постає при цьому, визначення її змісту, щоб зробити національну ідею загальноприйнятною. Не менш важливим є і ліквідація відмежованості національної ідеї від реального життя держави, вирішення проблем органічного поєднання її з державотворчою ідеєю, усвідомлене сприйняття цих ідей та активна діяльність усього народу України стосовно втілення її в життя [1225, с. 193].

Останнім часом дослідниками здійснено спробу комплексного політико-правового підходу до феномена національної ідеї та сучасного етапу

державотворення. Акцентується увага на тому, що, не зважаючи на пануючий у демократичних суспільствах принцип ідеологічного плюралізму, кожна країна має свою державницько-правову ідею, яка об'єднує весь народ і має загальнонаціональний характер. Автори доводять необхідність домінування суспільної злагоди й солідарності над радикалізмом в українському суспільстві і поєднання ліберального, націонал-демократичного та соціал-демократичного політичних чинників у національній ідеї. Будь-яка національна ідея, що справді заслуговує на увагу, завжди повинна мати державницький характер. Як чинники становлення змісту національної ідеї розглядаються громадянське суспільство, світ людини, державність, демократизм, національні традиції [677].

Сучасні дослідники вдалися до розробки теоретичних проблем формування національної, державницької ідеї українського народу. У публікації Д. Дмитренко [325] розкрита роль національної ідеї як інноваційної стратегії розвитку держави. М. Жулинський [371] з'ясував значення національної ідеї в ідеологічній системі державотворення. А. Захарчук [395] дослідив становлення феномена ідеї української державності через призму політичної антропології. Я. Калакура [448] сформулював національну ідею як українознавчу проблему в контексті історизму. Ю. Сиволоб та В. Солдатенко [1013] з'ясували передумови і зародження національної ідеї. В. Солдатенко, В. Крижанівський, Ю. Левенець [1076] уклали спеціальний історичний нарис про українську ідею. Б. Сушинський [1128] розкрив проблему нації та національної ідеї в контексті історії України. Вчені-історики за редакцією І. Кураса підготували збірник нарисів про перші речники української ідеї [1195]. До питання про українську національну ідею була звернута увага В. Хоменко [1241].

Українські вчені, дотримуючись принципу історизму української ідеї, вдалися до конкретних періодів її формування. Р. Іванченко [405] торкнулася державницької ідеї давньої України-Русі. В. Задубавський [383] окреслив становлення української національної ідеї в руслі козацьких традицій. А. Бульвінський [94], В. Смолій та В. Степанков [1045] розкрили проблеми

формування, еволюції та реалізації української державної ідеї в XVII – XVIII ст. М. Кармазіна [461] дослідила ідеї державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). О. Копиленко [509] розкрито «українську ідею» М. Грушевського. Р. Ветров [136] окреслив державницький потенціал української національної ідеї у 1917 – 1920 рр. І. Гошуляк [239] проаналізував національну ідею в контексті соборності України.

Відсутність консолідуючої мети, усвідомлення шляхів її досягнення оберталися трагічними наслідками, вели до втрати священного права кожного народу на свободу і незалежність, можливості самостійно обирати свою долю, визначати власну історичну перспективу, утілювати омріяне в життя. Сьогодні повинні враховуватися обставини, за яких об'єднання нації відбуватиметься у відповідності з державним устроєм, частково на підставі звичаїв, частково на основі законів.

Висвітлення історичною наукою національних традицій державотворення передбачає необхідність вивчення такого явища, як «український менталітет». Це поняття, яке ще донедавна через ідеологічні причини перебувало за межами наукового аналізу вітчизняних учених, активно входить у науковий обіг, стає предметом системного аналізу фахівців різного профілю, насамперед істориків, філософів, політологів та представників інших гуманітарних дисциплін. Нагальною є потреба в дослідженні особливостей української ментальності та її впливу на державотворчі процеси. З'ясування традицій етнічної ментальності дасть можливість позбутися народіві певних негативних рис, допомогти практикам правильно визначити національну політику в державі, захистити інтереси національних меншин, а також уміло стимулювати етнічні інтеграційні процеси в напрямку політичної консолідації українського народу. У зв'язку з цим доцільним є звернення до творчої спадщини українських істориків, зокрема М. Максимовича, Й. Бодянського, М. Маркевича, О. Лазаревського, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського та її нове переосмислення.

Важливість опрацювання проблеми, пов'язаної з феноменом українського менталітету викликана тим, що історія нинішнього етапу українського державотворення – четверта історична спроба побудувати власну державу – виявляє глибокі суперечливі тенденції соціально-політичного та духовного розвитку українського народу. Принципово важливою є та обставина, що формування сучасного українського менталітету проходить в умовах державної незалежності України. Проте, державний лад України сьогодні є конгломератом елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади. І, дійсно, сьогодні зберігаються інститути державності, успадковані від колишнього СРСР, і робляться спроби некритичного використання тих чи інших моделей сучасного зарубіжного досвіду. У результаті – державний устрій не є цілісним і не відповідає належним чином менталітетові народу, його традиціям і звичаям.

Поняття традицій в історії українського державотворення запроваджувалися видатними істориками, зокрема «державницькі традиції» (М. Грушевський) та «державно-національна традиція» (В. Липинський). Важливість розуміння таких «традицій» пояснюється тим, що життєздатним є державний лад, який залишили нам предки, які дбали про свою державу, і кожна держава дотримується в певній мірі своїх давніх традицій.

М. Грушевський вбачав державницькі традиції українського народу в постійному прагненні реформування державного і суспільного ладу, встановлення основ вільного громадянського, політичного розвитку та життя, завоювання політичної свободи, створення умов людського існування, просвітницького та економічного прогресу, забезпечення соціально-політичного самовизначення. «За нами, – писав історик, – стихійні, непереможні потреби нашого народу, – стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту самозбереження». Крім цього, М. Грушевський у традиціях вбачав моральний стимул, засіб соціального виховання. З них, на думку вченого, вибирається кожного разу особливо те, що

цінитися взагалі в соціальній діяльності людини. «Традиція є тою підставою людської солідарності, на якій живе і розвивається громадське життя» [260, с. 56].

В. Липинський визначав творчу суть нашої державно-національної традиції в постійному змаганні великої і дужої української нації до здобуття вільного та незалежного, організованого та розумного національного існування на своїй власній землі. Український народ, «як громада спільною кров'ю, традицією, вихованням і працею спаяна» мав для України, на думку В. Липинського, державотворчу вартість [611, с. 29]. Він слушно зауважував : «Кожна нація має тільки таку традицію, яку вона сама по своїй історії витворила. Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який з цієї традиції виростає і на який цієї традиції вистачає. Нищити свою власну державно-національну традицію, тому що в ній є недоліки й помилки, це значить... нищити самих себе. Вдосконалити цю традицію – тобто обережно відкидати з неї все, що в житті нації було нездоровим, і з любов'ю та пієтизмом розвивати те, що показало свою творчу силу і життєздатність – ось завдання тих, хто будує, хто творить, хто живе життям нації, хто з життям нації зв'язує своє власне життя» [611, с. 94].

Сучасний історик Я. Дашкевич вважає, що історична традиція відіграє велетенську роль в епоху національного відродження, а саме: у державному будівництві, у творенні та поширенні національної ідеї, у побудові фундаментів національного виховання, національної школи [290, с. 6] та національної історичної науки, яка мусить передати новим поколінням історичний досвід, застерегти їх від старих політичних помилок, показати, які традиції себе не виправдали.

Історична традиція завжди оточувалася шанобливістю та повагою, виступаючи в ролі авторитетного аргументу в ідеологічних і політичних дискусіях, і водночас потребувала свого подолання в ім'я дальшого прогресивного розвитку. Інколи інноваціями вважають своєрідне бажання повернути «чудове» минуле в сучасне, ним же намагаються і прогнозувати віддалене майбутнє. Історична пам'ять зовсім не передбачає копіювання

якихось соціально-політичних інститутів минулого, вона тільки сприяє зв'язкам між поколіннями, хоч за своєю природою вона мінлива і вибіркова залежно від пануючих на даний час у суспільстві ідейних засад. Історична пам'ять (традиція) особливо експлуатується різними політичними партіями і групами в часи соціально-політичних і економічних криз, які в своїх інтересах намагаються висвітлити певні події і факти в життєдіяльності народу [1225, с. 34].

Отже, державницька традиція – одна із найважливіших форм передачі соціального досвіду попередніх поколінь у справі організації політики в різних сферах суспільного життя, зокрема конституційного влаштування державної влади (законодавчої, виконавчої, судової). Ці традиції акумулюють у собі провідні ідеї нації — народу, їхній менталітет, політичну і правову культуру, соціальні, економічні та духовні цінності. Традиції відображають сьогодення і тенденцією свого розвитку здатні передбачити майбутнє. Традиції можуть мати як прогресивний, так і регресивний характер. Вони є відносно сталими комплексами, що сформовані як результат взаємодії, взаємовпливу історичних, економічних, політичних, культурних, психологічних особливостей народу (етносу), які вироблені в певному світосприйманні, символіці, звичках чи модусах мислення та поведінки.

Таким чином, *національні традиції українського державотворення це відносно сталі комплекси, що сформувалися історично як результат зародження і розвитку державності українського народу, його багатовікової боротьби за національне визволення, свободу і незалежність, за цілісність і соборність України. Вони втілюють ментальні, психологічні, світоглядні, культурно-духовні та інші особливості українського етносу, сформовані та збережені в контексті національного світосприйняття, звичаїв, поведінки, символів тощо.* Завдяки національним традиціям у політичній історії існують зв'язок, спадкоємність, через які елементи політичної спадщини включаються в реальні політичні процеси тими своїми аспектами, які відповідають новим умовам. Традиції здатні відігравати як творчу, так і деструктивну роль у суспільстві. Гідним наслідування є ті, що діють на благо того чи іншого народу.

Доцільно погодитися з тими дослідниками, зокрема А. Лясотою, яка вважає, що на сьогоднішній день національні (політичні) традиції як самостійний феномен, залишаються, на жаль, недостатньо вивченими. У політичних імплікаціях розгляд традицій здійснюється так: – *ідеологічна традиційність*, де традиціям відводилася роль основоположної системоутворюючої цінності, особливо в рамках консерватизму; *державницька традиційність*, яка пов'язана з пошуками тих національних цінностей, котрі б сприяли процесу державотворення та інтеграції багатоскладових суспільств; – *транзитивна традиційність*, яка визначає традицію як форму суспільного (політичного) устрою, яка потребує модернізації; – *культурна традиційність*, яка розглядається як найважливіший елемент політичної культури, який виконує функції інтеграції, регуляції, наступності, легітимації.

Основним методологічним орієнтиром нашого історіографічного дослідження є визначена Конституцією України національно-державницька парадигма, згідно з якою традиції мають багатовікову історію українського державотворення, а держава розглядається як найважливіша форма реалізації народного суверенітету, народ же є джерелом державної влади. Наука, зокрема історична, як важливий атрибут державності, має сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Важливим є також методологічне застереження М. Грушевського про те, що історія повинна слугувати перемозі та закріпленню ідей, настроїв гуманізму і демократизму [260, с. 232]. Однак, є сенс урахувати ту обставину, що логічні та методологічні правила не створюються довільно, а виробляються відповідно до матеріалу і спеціальних знань, які ставить собі за мету та чи інша наука.

Багато часу, коштів і зусиль потрачено, наприклад, не на наукове вивчення, а на беззастережне «утвердження» «нового соціалістичного способу життя», «нових звичаїв та обрядів», «нової історичної спільності», прославлення «возз'єднання» та історії «колиски трьох народів», на вивчення «досвіду виховання «на революційних, бойових та трудових традиціях», величких наслідків «колективізації», «індустріалізації» та обґрунтування

«актуальності» дослідження цих проблем у суспільно-політичних науках, зокрема в історичній.

Сьогодні більшість авторів історіографічних досліджень зовсім не розглядають радянської історіографії, оскільки там, де політика та ідеологія заступала всі ділянки суспільного життя, дуже мало було науки. Тому, з одного боку, критика цієї історіографії сьогодні виглядає кон'юнктурною, а з другого – дуже важливо аналізувати думки, висловлені між рядками тими вченими, які зберігали громадянське та професійне сумління. Українська історична наука радянської доби була позбавлена можливості висвітлювати питання причетності українського народу до багатовікових традицій національного державотворення, порушувати проблеми зародження в українському суспільстві державницьких ідей, парламентських традицій, автономістських та незалежницьких прагнень, згубності впливу на українців «Переяславської легенди». Українській історіографії відводилася допоміжна роль при вивченні історії вітчизняної науки у вищих навчальних закладах Радянської України. Другорядність, провінціалізм, відірваність від здобутків світової історичної науки, – усе це наслідок політико-ідеологічної обмеженості, інтелектуальної ізольованості, відсутності стилю радянської історичної науки та її національних осередків [311, с. 18].

Сучасний стан історичної науки характеризується деякими тенденціями, що значною мірою впливають на її розвиток. Подолання обмеженостей формаційної концепції і використання можливостей цивілізаційного підходу, який дозволяє досягнути історію людства у всій її багатогранності, поставити в центр історичного вивчення людину (не лише її предметно-практичну діяльність, а й багатство її духовного життя), потребує залучення нових джерел. Разом з тим, просте розширення джерельної бази науки, при її важливості, – це в загалом екстенсивний шлях

Важливе місце, яке посідала і посідає історіографія в житті українського суспільства, зумовлювало звернення до її проблематики кількох дослідників із різних галузей знань: істориків та археологів, фахівців з історії вітчизняної

етнографії, географії, суспільно-політичної думки, філософії, культури загалом. Прикладом такого підходу може бути Володимир Антонович, який працював у різних наукових галузях: археології, етнографії, історії та ін. В історика, як представник однієї з суспільних наук, сформульовані наукові погляди під впливом загального стану інших суспільних наук, зокрема філософії, права та економіки. Було б дивним вимагати від кожного історика новизни в його загальному уявленні про історичний процес.

Особливу роль при вивченні української історіографії відіграє теорія державного будівництва, яка покликана відобразити специфіку та загальні закономірності історичного розвитку. Вона дозволяє одержати загальні уявлення про характер взаємодії історичних знань із громадсько-політичною думкою, іншими гуманітарними науками, з'ясувати умови розвитку історіографії.

Корисний також зв'язок історіографії з політичною філософією, яка порушує проблеми устрою в суспільстві, критерії оцінки суспільних інституцій і вивчає можливості цих критеріїв сприяти виборіві та утвердженню того чи того державного ладу. Поєднання з політичною філософією сприятиме втіленню принципів справедливості та доброчесності, визначенню тих традиційних інституцій, які потрібні для координації державного життя, розвитку радикальних реформ та окремих політичних структур.

Досліджуючи проблему національних традицій державотворення українського народу, важливо дотримуватися принципу історизму, усебічності, об'єктивності та наступності, залучити методи пізнання, зокрема історіографічного аналізу, синтезу, системного, проблемно-хронологічного, порівняльного. Ці методи дослідження дають змогу: по-перше, простежити процес кількісного та якісного накопичення сучасними істориками знань з проблем, які відображають національні традиції державотворення, окреслити основні напрями досліджень та методи, які використовували вчені, визначити рівень і масштабність залучення історичних джерел; по-друге, досліджуючи загальну проблему вивчення національних традицій державотворення, доречно

застосувати функціональне розчленування в напрямі дослідження законодавчої, виконавчої та судової влади; по-третє, вивчаючи національні традиції та їхні функціональні елементи, слід дотримуватися ретроспективного (історичного) аналізу згідно з визначеною періодизацією національного державотворення та історіографічного процесу; по-четверте, звернути увагу на історичну роль українського та російського козацтва, відображення цих феноменів в українській, російській та зарубіжній історіографії.

Якщо конкретно торкатися відображення в сучасній українській історіографії порівняльного методу та його значення для вивчення національних традицій державотворення, то значний інтерес представляють наступні публікації: Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи (П. Сохань [1084]); Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича (В. Ващенко [107]); М. Костомаров і М. Погодін: в епістолярному розрізі (О. Гончар [211]); Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології (Ю. Пінчук [859]); Б. Грінченко – М. Драгоманов: діалоги про українську національну справу [255]; М. Драгоманов – І. Франко і дилема українського соціалізму (Я. Грицак [246]); До питання про відносини В. Липинського з гетьманом П. Скоропадським [А. Боляновський [71]; П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р. (Ф. Турченко [1180]; Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби (В. Солдатенко [1067]; Україна і Росія: діалог історіографій [1193] та інші.

З-поміж методологічних аспектів історіографії проблеми важливе місце належить періодизації як еволюції зародження, становлення та функціонування української державності, так і самого історіографічного процесу. Адже в періодизації як способі структурування, тобто впорядкуванні історіографічного матеріалу зацікавлений будь-який історик, незалежно від досліджуваної ним проблеми. Періодизація є також одним із дійових, з точки зору дидактики способів вивчення історії, оскільки упорядкованість основа систематики.

Основними критеріями періодизації стали: кількість і якість, події і процеси, політична революція чи реформа.

Основні періоди зародження, становлення та функціонування української державності реалізовані в наступному:

Княжа доба пов'язана із зародженням державності, з утворенням києво-руської держави як держави українського народу, її трансформацією в Київську Русь, з успадкуванням княжих традицій в Галицько-Волинській державі та у Великому князівстві Литовському (XII – XV ст.). Це – епоха «військової і вічової демократії», формування князівської адміністрації, судочинства, християнізації Русі, розвиток і піднесення місцевого самоврядування. Серед атрибутів державного ладу, звичаїв та права Київської Русі дослідники виокремлюють: схильність до індивідуальної свободи, народоправство у публічному житті (народне віче, вибір князя, укладання договору з ним, існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування), зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо. Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світлі сучасної історичної науки.

Козацько-гетьманська державність зберегла і примножила деякі княжі традиції державності в умовах Запорізької Січі, держави Б.Хмельницького та Гетьманщини (друга половина XVI – XVII ст.) З одного боку, це результат колективних зусиль козацтва, що зумовило рух вольностей та лицарства, а з іншого – цілеспрямованої діяльності Б. Хмельницького та його прибічників, спрямовано на визволення України і створення нової форм державної організації суспільства у форматі Козацько-гетьманської держави.

Державність часів Української революції (1917 – 1921 рр.) представлена Українською Народною Республікою доби Центральної Ради, Гетьманатом П. Скоропадського, УНР часів Директорії, Західноукраїнською Народною Республікою. Період Української революції супроводжувався збереженням та вдосконаленням національних форм української державності з урахуванням

нових реалій. Продовження національних визвольних змагань стала спроба утвердження державності в Карпатській Україні (1939 р.).

Радянська державність (1919 – 1990 рр.). Новітня українська історіографія трактує цю добу не лише як нищення національних традицій державності, але і як період їх виживання у боротьбі за суверенітет і самостійність, за соборність України і формування етнічних і державних кордонів України.

Відновлення та зміцнення державної незалежності України (з 1991 р.), пов'язане з відродженням низки національних традицій державності, їх втіленням у розбудові інститутів держави і громадянського суспільства, формування сучасної політичної системи, у розвитку місцевого самоврядування, демократії і правових засад. Стрижнем державотворчого процесу були інституціоналізація незалежної України, трансформація політичної і правової систем, реформування суспільства та його інтеграція в європейські та світові структури.

Отже, опора на надбання попередників, вагому джерельну базу, дотримання основоположних методологічних принципів, комплексне застосування дослідницьких методів, понятійно-термінологічного апарату сприяло досягненню поставленої мети.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ З ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вдаючись до загальної характеристики історіографічного процесу з проблеми дослідження необхідно окреслити періодизацію новітнього розвитку знань з історії української державності:

Предтеча новітньої історіографії (кінець 80-х ХХ ст.). Цей етап став початком нової історіографічної ситуації в УРСР під впливом горбачовської перебудови, наростання державницького руху в Україні, кризи марксистської парадигми історії, перехід частини радянських істориків до національно-державницької схеми української історії, їх доручення до надбань національної та світової історіографії. Було розпочато повернення творчої спадщини М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, М. Кордуби, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, А. Яковліва та інших, що значно збагатило джерельну базу історіографії державності України.

Перший етап – перехідний (1991 – 1995 рр.) характеризується початком «націоналізації» історіографічного процесу і створення національної історії України, її державності, методологічною переорієнтацією значної частини радянських істориків і переходом на позиції національно-державницького історіописання. Історична наука почала позбуватися статусу «прислужниці» політичних та ідеологічних доктрин тоталітаризму. На цьому етапі започатковується підготовка низки праць з історії української державності, перевидання досліджень істориків діаспори, зокрема, Л. Винара, Т. Гунчака, Т. Мацьківа, І. Нагаєвського, О. Прицака, О. Субтельного та інших.

Другий етап (1996 – 2005 рр.) відзначився новою історіографічною ситуацією, зумовленою ухваленням Конституції України і низкою законодавчих актів, які актуалізували державницьку тематику в історіографії,

підвищенням інтересу до історіографічних студій. Побачив світ ряд праць зокрема Я. Ісаєвича, Л. Зашкільняка, Я. Калакури Г. Касьянова, І. Колесник, К. Кондратюка, А. Коцура, В. Коцура, В. Масненко, О. Удада, В. Яремчука та інших, у яких значне місце відводилося державницькому напрямку української історичної науки. На цьому етапі поглиблене дослідження історії української державності, побачили світ «Історія України: нове бачення» у двох книг і «Енциклопедія етнодержавознавства».

Третій, сучасний, етап – з другої половини першого десятиріччя ХХІ століття – до сьогодення. У ці роки започатковано створення наукової історії України, вийшли багатотомне дослідження «Україна крізь віки», «Юридична енциклопедія України», низки томів «Енциклопедії історії України» та «Сучасної енциклопедії України». За підрахунками автора за період з 1991 до 2012 рр. опубліковано близько 3 тисяч праць, безпосередньо або опосередковано присвячених історії державності України.

У контексті запропонованої періодизації новітньої історіографії спостерігаються особливості нагромадження знань з історії національних традицій українського державотворення, аналізуються найбільш загальні надбання історичної науки. Відновлення незалежності України та розбудова правової і демократичної держави стали важливим імпульсом для відродження національних традицій української історіографії, у тому числі її державницького напрямку, створення справді наукової історії української державності.

2.1. Історіографія зародження національних традицій державності в княжу добу

У досліджуваний період значно зросла увага науковців до з'ясування передумов державного життя та етногенезу українського народу. Свідченням цього стали студії В. Барана, М. Брайчевського, Л. Войтовича, Л. Залізняка, Р. Іванченко, А. Карасевича, Д. Козака, М. Корінного, М. Котляра, О. Моці,

Б. Панасюка, О. Пріцака, В. Рички, П. і О. Толочків та інших, у який простежено витoki етнонаціотворення та показано безперервність цих процесів

Відомо, що традиційна тема Київської Русі, започаткована ще найдавнішим літописом «Повість временних літ», продовжувала хвилювати українських хроністів, літописців XVII – XVIII ст., істориків XIX – XX ст., актуальною вона є сьогодні. Із наукового погляду це пов'язано з тим, що історичні джерела – літописні, актові, літературні, лінгвістичні, археологічні, етнографічні та інші – збереглися здебільшого лише фрагментарно. Зважаючи на це, як зауважує С. Макарчук, в історіографію ввійшло багато поверхових, суперечливих їхніх інтерпретацій, які є взаємно протилежними [649, с. 212].

Потреба в синтетичних наукових працях була завжди, та особливо актуальною вона стала на початку 90-х років XX ст., коли розпочалася цілеспрямована й масова міфологізація України. Неосвічені, зате надміру політизовані й самовпевнені дилетанти звалили на голови довірливих читачів гори тенденційних вигадок та нісенітниць, при чому нерідко таких, що породжують недоброзичливість, а то й ворожнечу до інших народів. А дійсно наукових праць з історії стародавньої України, розраховані на студентів вишів, не було.

У дослідженні основних проблем Київської Русі останнім часом намітився, на думку В. Рички, відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з'ясувати тільки один аспект історичного буття – соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин, то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнився за рахунок, зокрема, культурних аспектів політичних зв'язків, історії ідей та ментальностей [950, с. 24].

Стало очевидним, що цьому сприяла поява в пострадянському історіографічному просторі незалежних часописів та спеціальних періодичних видань. Таким, безумовно, є започаткований в 1992 р. О. Толочком та Н. Яковенко науковий збірник «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей». З 2002 р. Центр досліджень історії Київської Русі Інституту історії

України НАН України почав видавати науковий періодичний збірник «Ruthenica». Перші чотири випуски цього альманаху середньовічної історії та археології Європи здобули схвальні відгуки критики.

Національні традиції українського державотворення періоду Київської Русі знайшли своє відображення у колективних працях узагальнюючого характеру за редакцією П. Толочка, зокрема «Давня історія України: В 3 Т.: Т. 3 Слов'яно-Руська доба» (К., 2000), «Етнічна історія давньої України» (К., 2000), «Україна. Хронологія розвитку з найдавніших часів до античності» (К., 2008). Важливе місце в сучасній історіографії посідають праці самого академіка П. Толочка «Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критично-публіцистичні праці» (К., 1997), «Київська Русь» (співавтор О. Толочко) (К., 1998), «Київ Русь. Вибрані твори. 2008 рр.» (К., 2008). Вагоме значення мають дослідження М. Брайчевського [83; 84; 85], Л. Войтовича [159; 160, 161], Я. Дашкевича [294; 295], Р. Іванченко [405; 406; 407; 408], В. Ідзьо [410; 411; 412], М. Котляра [525 – 535], О. Купчинського [586], О. Моця [741], О. Прицака [896], В. Рички [949; 953; 954; 955], С. Федака [1218] та інших.

Доречно зауважити, що предметом особливої рефлексії українських науковців залишалися питання, пов'язані з формуванням давньоруської державності. Цій проблемі присвятив низку своїх досліджень М.Ф. Котляр. На початку 90-х років з'явилася його книга «Полководці Давньої Русі» (К., 1991), у якій відтворюється життя та діяльність видатних полководців Давньої Русі: Олега Віщого, Святослава Ігоревича, його сина Володимира, Володимира Мономаха та його правнука Данила Галицького, героїчна боротьба давніх русичів за незалежність, зміцнення авторитету держави. Дослідник зауважує, що близько тисячі років на великому обширі східноєвропейської рівнини склалася ця могутня держава, звеличена у думках, оспівана в давньоруських переказах, скандинавських сагах, половецьких піснях, описана вітчизняними літописцями, візантійськими істориками, західноєвропейськими хроністами, арабськими мандрівниками, нанесена на карти кращими в середньовічному

сірійськими та персидськими географами. Історичним ядром стало Середнє Подніпров'я на чолі з найдавнішим східнослов'янським містом Києвом [534, с. 7].

У дусі державницької традиції М. Котляр підкреслює, що держави не народжуються миттєво, а ті з них, які творилися в такий спосіб за допомогою меча, виявлялися не довговічними, розсипалися, мов фортеці з піску, по смерті засновника (класичний приклад Олександра Македонського). Виникнення їх, закономірний результат внутрішнього розвитку суспільства, досягнення ним такого рівня суспільно-економічної еволюції, коли державність стає історично необхідною. У східних слов'ян вона склалася у другій половині IX століття. Своєю славою, могутністю й міжнародним авторитетом Київська Русь багато в чому завдячувала звитязним подвигам руських дружин та мудрості полководців-князів, що їх очолювали [534, с. 7].

У наступній своїй книзі «Історія України в особах: Давньоруська держава» (К., 1996) М. Котляр доводить, що з давніх-давен учені сперечаються з приводу того, хто саме творить історію: народні маси чи видатні особи. Дискусія триває й досі, крім того, вона дедалі загострюється. Але, на перший погляд, важливі й суто наукові суперечки є безплідними й догматичними, бо в самому вислові «людина творець історії» щось відоме, але не певне. На думку М. Котляра, життя не вкладається в абстрактні схеми, воно в тисячу разів складніше та різноманітніше, автор переконаний, що абсолютній більшості читачів байдужі дискусії. Підсвідомо вони стають на бік тих, хто висвітлює переважно роль видатних постатей в історичному процесі, залюбки читають книжки про діяння осіб, не лише історичних.

Вагоме місце в новітній історіографії традицій українського державотворення посіло чергове дослідження М. Котляра «Галицько-Волинська Русь» (К., 1998). Дослідник зауважує, що обидві землі, Волинська і Галицька, формувалися протягом двох-трьох століть, якщо порівняти з Київською чи Чернігівською, то це досить тривалий термін. Зумовили це й історичні причини. У часи існування централізованої монархії на Русі обидві землі перебували на периферії політичного та економічного життя держави. У

середині XI ст. у Русі одноосібна монархія перетворилася на монархію федеративну – своєрідний союз князівств, зокрема з середини XI ст. є підстави говорити про більш-менш автономне буття Галицько-Волинського князівства, що в сукупності складало Галицько-Волинську Русь [526].

Новітня українська історіографія національних традицій українського державотворення періоду Київської Русі, на думку В. Рички, яскраво представлена відомим дослідником М. Брайчевським, який послідовно й наполегливо боронив думку про те, що саме в середині IX ст., тобто в епоху напівлегендарного Аскольда, «завершується формування давньоруського феодалізму (sic !) Давньоруської держави». Аскольд у М. Брайчевського та його шанувальників громадського об'єднання «Товариство Аскольда» був фундатором Київської Русі (України) й, евентуально, першим святим (див: [949, с. 25]).

Проблеми етногенезу українського народу, утвердження в ойкумені української нації стане стрижнем наукової діяльності М. Брайчевського. Ще у 60-ті роки XX ст. з'являються капітальні особисті монографії «Коли як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968). Ці фундаментальні розробки, як зауважує Ю. Кухарчук, що підсумували й узагальнили викладені в десятках статей результати послідовного всебічного дослідження етнічного розвитку східнослов'янського масиву впродовж цілого тисячоліття, стали справжніми віхами в історичній науці. Вони принесли українському вченому світове визнання [592, с. 9].

Неупереджено підходячи до аналізу політичних колізій і глобальних соціальних потрясінь, які періодично виникали в надрах давньоруського суспільства, М. Брайчевський вже у вступі монографії «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі» (1980) рішуче відкинув один із розхожих постулатів радянської доби: хід історії в усі часи визначала тільки боротьба народних мас. «Звичайно, боротьба народних мас була найважливішим фактором історичного розвитку у найбільш відповідальні, критичні хвилини, – зазначав він. Але ж історія складається не тільки з таких критичних моментів. Нормальний, поточний хід розвитку у великій мірі залежав від активності тих, хто

зосереджував у своїх руках державну владу, – від їх інтересів, прагнень, від їх розуміння реальної обстановки, від їхніх здібностей і вміннь ставити та розв'язувати актуальні практичні завдання» (цит. за: [592, с. 31]). Важко не погодитись з цією думкою сучасному українцеві, на очах якого «здібностями» та моральними якостями тих, кого примхи долі занесли на верхівку влади, Україна, маючи після розвалу Союзу найкращий поміж колишніх республік «стартовий капітал», без війни та революцій ... перетворилася у злиденну корумповану країну «третього світу», з якою не бажають мати справу цивілізовані держави [592, с. 31].

Для ретельного дослідження національних традицій українського державотворення в контексті історії Київської Русі важливим є звернення знову ж до наукової спадщини «провісника українського народу» М. Брайчевського, зокрема його «Суспільно-політичних рухів в Київській Русі», а саме нарисів: «Ідеологічні засади Аскольда», «Реформи Ольги», «Реформи Володимира», «Ідеологічні заходи Ярослава Мудрого», «Заповіт Ярослава», «Володимир Мономах», «Любецький з'їзд», «Адміністративні заходи Мономаха», «Ідеологічні заходи Мономаха», «Політичний план Романа», «Данило Галицький» та інші.

Новітня історіографія походження Київської держави та її ранньої історії дедалі виразніше позбувається магічних чар літописної нації, подвійне тло якої досі визначала схему історіописання. Вдумливе й обережне ставлення до оповідальних парадигм і формул літописних текстів демонструє книга академіка П. Толочка «Київська Русь» (К., 1996). Автор цілком слушно розглядає історіографію як еволюцію концепцій та ідей, боротьбу й консенсус між ними, а не як набір анотацій до основних праць з проблеми, що, звичайно, притаманне оглядам літератури у працях навіть досвідчених істориків. Він простежує наскрізні лінії в історіографії, групує авторів за школами, добре розуміючи певну умовність цього поділу. Спостерігається коректність та повага автора до попередників, що, безумовно, свідчить про наукову й загальнолюдську культуру та етичність ученого, який ґрунтовно розглядає

основні твори дореволюційної історіографії, оскільки вони заклали фундамент і багато в чому визначили напрямок майбутніх досліджень.

У руслі дослідження нами загальної теми викликає інтерес розділ третій «Політична історія Русі IX – XIII ст.», що перегукується з п'ятим – «Суспільно-політичні відносини на Русі». Вони доповнюють один одного, бо, досліджуючи політичну історію, не можна не вивчати форму держави й інституції влади, віче й народні рухи, суспільно-політичні стосунки загалом. У той же час в обох розділах різнобічно висвітлено політичне життя Київської Русі IX – XIII ст. Якщо в третьому показано загальний перебіг суто політичної історії, то в п'ятому в проблемному плані – процеси та явища суспільно-політичного життя.

Повертаючись до цікавого для нас п'ятого розділу «Суспільно-політичні відносини на Русі IX – XIII ст.», на особливу увагу заслуговує перший параграф «Політична форма держави», який П. Толочко починає з стислого, але змістовного історіографічного екскурсу, певно, не лише для того, щоб ввести читача в суть проблеми, показати становлення теорій і гіпотез, а, може, для того, щоб були зрозумілішими його власні неординарні погляди. Історик виступає проти досі поширеної в науковій літературі тези про розпад Київської держави в часи роздробленості на півтора десятка самостійних «князівств-королівств» (як образно назвав Б. Рибаків). Він дотримується думки, що Київська Русь після 1140-х років залишилася спільною для всіх східних слов'ян державою, хоча й змінилася структура й форма правління: вона стала федерацією князівств. П. Толочко вважає провідною формою правління на Русі часів удільної роздробленості голів основних князівських кланів.

Значний науковий і суспільний інтерес у дослідженні П. Толочка становить «Післямова», у якій учений повідомляє про руйнівний вплив монголо-татарської навали на долі давньоруської державності й народності, яка призвела до загибелі тисяч людей, руйнування продуктивних сил, занепаду політичного, суспільного, економічного, культурного життя. Автор стисло порушує питання про історичну спадщину Київської держави та етнокультурної спільності (народності). П. Толочко слушно вважає, що ні

Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію, були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив з Києва, розділився на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками: монголо-татарами, згодом Литвою і Польщею» [1163, с. 341–342]. Стосовно давньоруської спадщини, то вона рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам. Сучасна наука має всі підстави погодитися з цим висновком автора.

Вдумливе й обережне ставлення до оповідальних парадигм і формул демонструє, зокрема, узагальнююче дослідження з Київської Русі пера О. і П. Толочків [1163]. Дослідники обґрунтували хибність хрестоматійних наукових конструкцій про хронологічну першість княжіння в Новгороді та наступного його перенесення до Києва і «шляху з варяг у греки» як стрижня, упродовж якого буцімто й утворилася, використовуючи історіографічне кліше минулих часів, «відносно єдина Давньоруська держава з центром у Києві» [1163, с. 26]. За офіційною історіографічною традицією, точкою її відліку вважається 882 рік, коли Олег об'єднав Русь в один державний механізм з центром у Києві. Відомо, що уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську «половини» були сформульовані літописцями кінця XI – початку XII ст.

Історики зауважують, що процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно, мали свої особливості політичного, економічного, соціального і правового характеру. Крім того, не варто перебільшувати ступінь політичної міцності та її виразності цих первісних об'єднань. Віддалені один від одного сотнями кілометрів, укритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами, державні утворення різнилися рівнем соціально-економічного, політичного, культурного розвитку впродовж IX – середини X ст. та розвивалися незалежно одне одного [950, с. 25].

Українська історіографія останніх років зазнала суттєвої трансформації наукових уявлень про роль варягів в утворенні Київської держави. Після

повного заперечення радянською історіографією їхньої участі в державотворчих процесах на сході Європи, нині спостерігається цілковита реабілітація ідей норманізму. Проблема утворення Русі в багатьох сучасних дослідженнях розглядається в однобічній залежності від скандинавської активності у Східній Європі. За цією схемою, підкреслює В. Ричка, Давньоруська держава починається в районі Приладожжя, звідки об'єднувальні імпульси поширюються на Південь Київської Русі [950, с. 25]. Крім того, за такого підходу, як зауважує О. Толочко, «вектор історії залишається цілком літописним: вона пересувається з півночі на південь». При цьому дослідник слушно наголошує на тому, що вся військово-економічна діяльність скандинавів IX – X ст. (прокладання і організація ними торговельних магістралей, заснування поселень протоміського типу), «насправді до історії Русі як такої, тобто Київської держави, не мають жодного стосунку. З погляду її наступної історії, більшість феноменів, перед тим детально обстежених, доводиться визнати свого роду глухими гілками розвитку» [1163, с. 28]. Інакше кажучи, додає В. Ричка, необхідно чітко розмежувати історію скандинавської інфільтрації на терени Східної Європи від власне історії Русі [950, с. 26].

Історики зауважують, що запровадження християнства в Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило, або «удержавило» державність. Християнізація Русі символізувала входження до «Візантійської спільноти», залучення до світової співдружності християнських держав. При цьому слід мати на увазі, що саме слово держава до XVII ст. вживалося не у високому значенні, а побутувало лише як одне з визначень верховної влади, було метафорою царственості й могутності. Отже, годі навіть уявити, що хтось із жителів княжого Києва, Чернігова чи іншого давньоруського міста міг подумати про те, що він живе в Давньоруській / Київській або якійсь іншій державі. Принагідно, В. Ричка зауважує, що автори модерних західних досліджень з історії Київської Русі уникають застосування щодо неї терміна «держава» [950, с. 29].

Продовжуючи аналіз проблеми, пов'язаної з запровадженням християнства як державницької ідеології, варто згадати книгу О. Моця і В. Рички «Київська Русь: від язичництва до християнства» (К., 1996), де в основній текстовій частині на основі хронологічної періодизації розглядаються етапи розвитку релігії східних слов'ян: спочатку традиційних язичницьких вірувань, аж до створення в 980 р. пантеону найбільш популярних божеств, а потім, починаючи з 988 р., поступового поширення християнського віровчення за візантійським обрядом, аналізуються причини відмирання старих ідей і ствердження нових. Автори доводять, що це зумовлювалося самим розвитком східнослов'янського світу, модернізацією багатьох сторін тогочасного життя, а не відсталістю язичницького світосприйняття чи «прозрінням» великого князя київського Володимира Святославича. Дослідниками з'ясовано, що лише до другої половини XII – XIV ст. слід віднести повну перемогу християнства над язичництвом. Тоді ж розпочався новий історичний період, що характеризувався церковно-політичним протистоянням між землями Південно-Західної та Північно-Східної Русі. У результаті релігійний центр з берегів Дніпра був перенесений на землі Московії.

Історики зауважують, що специфічними були в середньовічній Русі й уявлення про владу: «влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, прийнявши її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею як треба. Влада – це сила роду, якою час від часу наділяють одного з його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово держава в такому вживанні означає просте держання влади» (цит за: [1163, с. 29]). Прийняття князем Володимиром Святославовичем християнства, розцінене літописцем як чудесне прозріння, символізує перевтілення самого Володимира, перетворення його влади на святу і царствену.

Культурно-антропологічний аналіз уявлень про владу і соціокультурні механізми її функціонування, проведений у низці праць О. Толочка, переконливо засвідчив, що за умов давньоруського реалітету формою існування держави була сім'я. «Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі

протягом другої половини X ст., були, – зауважує дослідник, – сакральним князівським родом, для якого влада іманентною сутністю, а держава – єдином можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності. Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло» (цит. за: [950, с. 30]).

Суттєвого перегляду зазнають останнім часом наукові погляди на природу окремих інститутів влади Київської Русі. Новизною дослідницьких підходів до вивчення відрізняються, зокрема праці Т.Л. Вілкул, присвячені проблемам давньоруського віча та рецепції цього явища в літописах XI – XIII ст. [147]. На основі ґрунтовного джерелознавчого аналізу літописних текстів, дослідниця запропонувала оригінальну реконструкцію соціальної природи й компетенції віча. З'ясовано, що віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай збігався з дружинним оточенням князя.

«Виданням століття» назвав Л. Войтович дослідження О. Купчинського «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть» (Львів, 2004). Ця унікальна праця, яка немає аналогів в українській історіографії, актуальність якої поза сумнівами, бо дослідження історичних джерел Середньовічної України сьогодні є чи найважливішими завданнями історичної науки, давно була на часі. У сусідніх Польщі та Росії цілі колективи та сотні науковців займаються дослідженням джерел, загалом з історії України. У нас цим займаються одиниці [158, с. 143]. Акти та документи, опубліковані в дослідженні, містять інформацію загальнополітичного характеру, відомості з соціально-економічних відносин, права, побуту і культури українського народу періоду становлення та розвитку Галицько-Волинського князівства та королівства Русі як окремої центральноєвропейської держави.

На думку Л. Войтовича, не буде перебільшенням зазначити, що жоден дослідник не тільки історії та культури Галицько-Волинської держави, а й історії та культури України княжої доби не зможе не звернутися до праці О. Купчинського, як значного досягнення сучасного українського джерелознавства і археографії. Вона відзначена спеціальним призом серед 12 найкращих українських книг Національної книжкової виставки «Форум видавців у Львові», 2005 р. [158, с. 145].

Важливим науковим завданням новітньої української історіографії є подальше з'ясування конкретних шляхів і механізму континуїтету, або перетворення Київської Русі в Русь-Україну і Русь-Росію. Обговорення проблеми у «новій» історичній науці було започатковано на Другому Міжнародному конгресі україністів у 1993 р. доповідями О.Толочка, Б. Флорі та Н. Яковенко і їхніми більш розгорнутими публікаціями на цю тему в науковій періодиці. У 1995 р. у Санкт-Петербурзі з'явилося оригінальне в Україні, яке на жаль, майже не помічене, дослідження М.Б. Плюханової «Сюжеты и символы Московского царства», у якому авторка порушує питання обробки московськими книжниками київської історичної традиції та її осмислення в контексті власної, московської історії. Таке співвіднесення історичної свідомості на зламі різних епох із київським минулим, переконаний В. Ричка, відкриває незрівнянно ширші перспективи для досягнення східнослов'янської єдності і східнослов'янської роз'єднаності, спроможностей інтерпретації національно-культурної автентичності східнослов'янських народів і розмежування нашої спільноти [950, с. 37].

Відчутний резонанс у наукових історичних колах викликала книга П. Толочка «Древнерусская народность: воображаемая или реальная» (Санкт-Петербург, 2005), у якій під кутом зору державотворчих процесів і з погляду етнополітичного розвитку Давньої Русі автор відводить пріоритетну роль Києву та Південній Русі. Простір кожного важливого історичного явища, на думку автора, завжди повинен мати своє ядро. Він, зокрема, пише: «Для давньоруської народності таке ядро розташовувалося у Середньому

Подніпров'ї, а його серцевиною була столиця Русі – Київ» [1170, с. 25]. Автор також зазначає, що Південна Русь була «етнополітичною серцевиною всього східнослов'янського простору» [1170, с. 123]. Ту найранішу історичну Русь, яка державно організувала весь східнослов'янський простір і яка з часом дала йому своє ім'я, П. Толочко локалізує у трикутнику Київ – Чернігів – Переяслав. До речі, автор уже не вперше на основі літописних текстів простежує, як етнополітонім і етнонім «Русь» поширюється від означеного трикутника, який на початку XIII ст. остаточно перетворився в самоназву всього слов'янського суперетносу роздрібненої вже політичної держави.

Заслуговує на увагу переконливе обґрунтування етнокультурної, економічної, великою мірою, політичної тотожності руських князівств у період так званої «феодальної роздрібненості». У політичній свідомості правлячої еліти династії Рюриковичів, Київ сприймався саме як центр Русі, літописної «матері городів руських». Основною метою військово-політичної боротьби між удільними князями завжди було бажання оволодіти Києвом. Для загальної справи єдності Русі дезінтеграційні міжусобиці ніби компенсувалися однаковістю мети – бачити саме Київ центром вітчизни, хоч кожен з учасників боротьби пов'язував це бажання з власним захопленням «київського престолу».

У традиціях української національної історіографії П. Толочко піддав обґрунтованій критиці політично спекулятивну теорію Михайла Погодіна, за якою прямими нащадками історії та культури Подніпровської Русі IX – XIII ст. були великороси, бо, як свідчать історичні факти, після ординського завоювання Південної Русі в 1241 р. місцеве південноруське населення, яке залишилося не винищеним ординцями, вийшло у Північно-Східну Русь, тому Москва перебрала на себе всю традицію, історичний спадок Київської Русі. Українці ж, ніби, утворилися після того, як Орду вигнали, тобто в кінці XIV – XVI ст. унаслідок змішання пришельців із західних підкарпатських земель із блукаючими у Наддніпрянщині ватагами турків, печенігів, половців, берендеїв та інших кочівників. Мабуть, як зауважує у своїй рецензії С.А. Макарчук, у нашого шановного автора є підстави неодноразово з повагою згадувати

російського історика В.О. Ключевського. Але при всьому тому, ради об'єктивності, слід було сказати, що схему М. Погодіна, за якою нібито утворювався український народ, дещо обережно, але поділяв також той же В. Ключевський, який називав той народ «малороссийское племя» [649, с. 214]. Вищенаведений приклад свідчить про те, як історики Росії проявляють взаємну солідарність, коли йде мова про російський інтерес.

Не все бездоганно, на думку С.А. Макаруча, у поясненні П. Толочком термінів «Мала Русь», або «Велика Русь». Автор пише про «Малу Русь», що «пріоритет у його утворенні належить московським офіційним колам, які таким чином означили землі, що ввійшли у склад Московської держави. Подібні міркування зрозумілі і логічні [1170, с. 34], але у дійсності термін «Мала Русь» на триста років давніший за термін «Велика Русь». П. Толочко несхвально відгукується у своїй книжці про істориків з української західної діаспори, проте один з них (Дмитро Дорошенко) логічніше пояснив історичні обставини ранішньої появи терміна «Мала Русь», ніж терміна «Велика Русь». У практиці світової історії означення «Мала» завжди давалося тій частині якогось великого етнополітичного простору, яка була історично висхідною того простору, старою його частиною, на зразок Малої Греції, Малої Азії, історик С. Макаруч додає Малої Польщі. Отже, пріоритет у впровадженні означення термінів належить не московським колам, а європейській історичній дійсності XIV ст. [649, с. 217]. У критиків викликає певне заперечення означення «колиска трьох братніх народів». Якщо під коліскою розуміємо давньоруську державу, то під трьома братніми народами ніяк не можна вбачати «единой древнерусской народности». На щастя, фактологічні матеріали книги переконливо доводять, що відносно «единоюю» в етнополітичному розуміння слова була хіба що правляча князівська верхівка з династії Рюриковичів та верхівка православного кліру. Етнічні ж риси народних мас на півдні, півночі і заходу держави Русі залишалися майже індиферентними до князівських міжусобиць.

У працях останніх років П. Толочко зосереджує увагу передусім на питаннях політичної історії, історичних персоналіях. Він виступив проти спроб

переглянути дніпро-центриську концепцію формування Русі Б. Рибакова, які мали в російській історіографії 1990-х років. Ця концепція провідного радянського вченого базувалася на історичній схемі утворення Русі М. Грушевського. Б.Рибаків розглядав її в контексті антинорманської теорії і використовував як вагомий аргумент в полеміці з норманістами. П. Толочко аргументовано доводить безперспективність нових пошуків ядра Русі на півночі або північно-східній околиці слов'янського світу. Він наголошує, що центром формування Русі не випадково стало Середнє Подніпров'я, оскільки тут були давні історичні і державотворчі традиції [1163, с. 30–32].

Серед питань політичної історії П. Толочко традиційно виокремлює норманську проблему, вказуючи на необхідність «більш об'єктивного вивчення питання про роль варягів в історії Русі, не применшуючи її, але й не перебільшуючи». Автор піддає критиці сучасні неорманістські підходи і продовжує відстоювати точку зору про вирішальну роль східних слов'ян в процесі формування Русі. При цьому він не виводить за рамки традиційної аргументації, акцентуючи увагу зокрема на походженні назви «Русь» і київської правлячої династії, тобто питаннях, які все-таки є другорядними, коли мова йде про утворення середньовічної держави. Участь варягів в міжнародній торгівлі східноєвропейського регіону, їхня роль в процесах політичної консолідації східнослов'янських племен, ступень осілости на території Русі – це ті проблеми, ґрунтовне вивчення яких у вітчизняній історіографії ще не розпочалося і які дозволили б більш об'єктивно і всебічно з'ясувати значення норманського шинника в процесі формування Русі (див: [1198, с. 129]).

Новітня українська історіографія в останні роки поповнилася монографією О. Моці «Південна «Руська земля» (К., 2007), у якій з'ясовується питання, звідки пішла «Руська земля», поставленого ченцем Києво-Печерської Лаври Нестором – літописцем ще на початку XII сторіччя. Відомо, що воно цікавило не лише автора «Повісті минулих літ», ним переймалися літописці XIII – XV сторіч, і упорядники перших історичних компіляцій XVI – XVII ст., і багато генерацій професійних істориків і філологів, наукові інтереси яких

перебували в площині Київської Русі. Самий тільки перелік праць з цієї проблематики міг би скласти багатотомник, проте, як і понад 900 років тому, вищезазначена тема не втратила актуальності.

Так само актуальним є дослідження О. Моці [741], який обрав один з найменш досліджених аспектів, дотичних назві «Руська земля», а саме: з'ясування її просторових меж. Уже у передмові автор слушно вказує на те, що в процесі утворення, зміцнення та розпаду киево-руської держави це поняття набувало різного змісту, у широкому плані – для означення всієї території Рюриковичів, та вузькому, використовуваного як назва історичного серця, центру державницьких процесів. Поставивши перед собою завдання «розвести» їх у часі та просторі, він чітко окреслює коло джерел, залучених для його розв'язання: літописні свідчення, дбайливо зібрані ним у Лаврентіївському, Іпатіївському та Радзивілівському зводах і вміщені в додатках, а також археологічні матеріали, у нагромадженні яких він брав безпосередню участь під час багаторічних розкопок давньоруських пам'яток. Такий підхід є цілком виправданим: як перша, так і друга категорія джерел містить чимало «білих плям», лише комплексне використання відомостей різних дисциплін максимально зменшує ризик довільних тлумачень і можливих помилок.

Аналізуючи процес формування Київської Русі, О. Моця не зміг не згадати деяких сучасних російських учених (А. Кирпичникова, О. Богуславського та ін.), які намагалися обґрунтувати тезу про те, що Київ був лише третьою після Ладоги та Новгороду (Рюрикового городища) – столицею цього державного утворення. Якщо Київ був лише «онукою» Ладоги, розмірковує автор [741, с. 21], то чому саме його князь Олег назвав «матір'ю міст руських»? Відповідь на це запитання очевидна: Київ як міський центр, що відіграв неабияку роль в історії східнослов'янської спільноти, сформувався задовго до появи тут перших представників династії Рюриковичів [994, с. 158].

Важливе місце в монографії О. Моця відведено «давньоруській народності», яка є занадто політизованою. На сторінках книги йдеться про те, що появі концепції давньоруської народності «як спільної колиски трьох

братніх східнослов'янських народів» наука завдячує ЦК КПРС, який оголосив про неї в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954)». Партійне «наукове обґрунтування» цієї концепції було настільки вагомим, зауважує автор, що аж до розпаду СРСР залишилося «єдино правильним ученням». Звільнення з роботи, поневіряння і навіть арешт – ось що ще кілька десятиріч тому чекало на тих поодиноких дослідників (Я. Дашкевича, М. Брайчевського та інших), які наважувалися піддати сумнівові головні положення сумнозвісних «Тез». Усе, що суперечило їм, забороняли, усіх, хто обстоював їх – заохочували [994, с. 163].

У наші дні кількість прихильників давньоруської народності, яку один знаний вітчизняний дослідник назвав «створеною запаленою уявою», впала до критичної межі. Натомість з'явилися інші гіпотези, згідно з якими українці з'явилися на історичній арені у V – VI ст., білоруси – у IX – X ст. ст., а росіяни – лише у XII ст.. Парадоксально, але факт: між цими гіпотезами є багато спільного – оскільки і в першому, і в другому випадку, як зауважує автор, етнічні спільності розглядають як статичні і незмінні утворення за принципом «є» або «немає» [741, с. 193].

Підбиваючи підсумки свого дослідження, О. Моця чітко й неоднозначно формулює положення про те, що «Руська земля» – це в першу чергу південно-руський регіон розселення слов'ян за часів Київської Русі, що цей термін практично не застосовували для означення інших регіонів держави Рюриковичів. Стосовно широкого значення назв «Русь», «Руська земля», яке почало поширюватися здебільшого після монголо-татарської навали, генератором «руської» територіальної ідеї в північних та східних регіонах були, як слушно зауважує автор, вихідці із старої, південної Русі.

Сучасна історіографія вдало репрезентована регіональною проблематикою Київської Русі. Яскраві сторінки до літопису Київської держави Середньовіччя вписало Переяславське князівство, а тому не дивно, що його історія привертає останнім часом дедалі пильнішу увагу вчених як в Україні, так далеко за її межами. На превеликий жаль, численні розвідки

джерелознавців, присвячені Переяславщині, розпорошені в різноманітних вітчизняних і зарубіжних журналах та збірниках наукових статей і більшість їх є недоступними не тільки краєзнавцям, учителям та працівникам музеїв, а й професійним науковцям. Тому слід тільки вітати появу фундаментальної праці «Переяславська земля, X – перша половина XIII століття» (К., 1992) історика М. Корінного. Учений користується найновішою методикою дослідження так званих «земельних» тем, розробленою його авторитетними попередниками, зокрема І. Крип'якевичем, П. Толочком, Л. Алексєєвим, В. Кучкіним та іншими. Спираючись на досягнення джерелознавства, нове переосмислення писемних джерел, а також відомості допоміжних історичних дисциплін, М. Корінний розкриває різноманітні аспекти етнічної, політичної, воєнної, соціально-економічної історії князівства, показує їх досягнення в галузі економіки й культурного розвитку.

Автор на основі комплексу джерел по-своєму пояснює давній «гордіїв вузол» – проблему «откуда есть, пошла Русская земля». М. Корінний досить переконливо показав тенденційність сформульованості цього питання вже в давньоруській історіографії. Намагання київських літописців довести споконвічність походження «Польської землі» до Середнього Подніпров'я, як й інтерполяція з «Руською землею» – фальсифікація історії краю. Водночас автор виклав своє бачення проблеми заселення слов'янами території сучасної України, а також формування її нової гілки – українства, яка, однак, заявила про себе на повний голос лише в пізньому середньовіччі. Утім, ці міркування, на думку критиків, досить дискусійними [593, с. 145].

Значну історіографічну цінність для вивчення проблем Київської Русі мають праці В. Бодрухіна [63] про українську державність удільної доби, С. Копилова [511] про проблеми слов'янських народів в історичній думці України (остання третина початок XX ст.), Б. Носової [774] про уроки історії та походження традицій в контексті Київської Русі, В. Рички [951] з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі, В. Сергійчука [1001], В. Духопельникова [335] про хрещення Русі. Для вивчення українського

державотворення важливе значення мають дослідження присвячені Галицько-Волинському князівству, зокрема Я. Дашкевича [294], Ю. Нікітіна [770], В. Ідзьо [411], М. Котляра [525; 526; 529], О. Купчинського [586], В. Рички [954], а також збірник наукових статей «Галицько-Волинська держава XII – XIVст.» (Львів, 2002) [181] та матеріали міжнародної конференції та урочистих зборів до 1110-річчя Галича, 800-річчя Галицько-Волинського князівства [183]. Державницьку діяльність Романа Мстиславича розглянули П. Грицак та П. Кралюк [545], а Данила Романовича В. Бадяк [33], О. Головка [203] та інші. У полі зору дослідників знаходилися також взаєностосунки Держави Романовичів та Золотої орди [204]. На окрему увагу заслуговують дослідження Н. Кальніцької [454] про міжкнязівські відносини в Південній Русі в 1146 р. та матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду київських князів у Любечі [637].

Українська історіографія має традицію ґрунтовно та науково виважено висвітлювати роль видатних особистостей, зокрема Київської Русі. Привертають увагу передусім дослідження М. Котляра «Історія України в особах: давньоруська держава» (К., 1996), раніше згадані «Полководці Давньої Русі» (К., 1996), «Суперник Мономаха: про правління князя Олега Святославовича» (К., 1999), «Останній князь дружинної Русі: про Ярослава Ізяславича» (К., 1999). «Данило Галицький» (К., 2002). Викликає інтерес книга В. Рички «Княгиня Ольга» (К., 2004). Ґрунтовним дослідженням відрізняється книга Б. Сушинського «Князі та полководці Стародавньої України» (Одеса, 2006) [1126]. Князям, зокрема Ігореві, присвятили свої праці В. Логінов [623], В. Святищук [989]; Володимирі Великому — І. Назарко [756]; Володимирі Мономаху — Т. Вілкул [148] Особливо вирізняється монографія О. Гринів «Імператив Володимира Мономаха» (Львів, 2000). Князям чернігівським присвятили свої дослідження О. Добриця [335] та С. Павленко [810]. Приваблює до себе увагу монографічне дослідження О. Толочка [1160] про владу, власність та ідеологію князя у Стародавній Русі.

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що важливу роль у державотворчих процесах відіграла господарча діяльність київських князів, спрямована на розвиток економіки, фінансової системи та міжнародної торгівлі. М. Котляр присвятив вибрані сторінки з тисячолітньої історії використання на території Стародавньої Русі та інших слов'янських земель лічильної, вагової та монетної гривень [527]. О. Ємченко простежив шляхи до утвердження ринкових відносин за часів Київської Русі [364]. О. Балушок [35] та М. Шевердін [1302] цікавилися даниною та її роллю у формуванні податкової системи Київської Русі. Міжнародній торгівлі Київської Русі присвячено дослідження А. Філіпенко [1235].

Невід'ємним напрямом досліджень сучасної української історіографії послугувало продовження вивчення правових аспектів функціонування державності в киево-руську епоху. В. Ричка зацікавився знаками влади в контексті організації та формі репрезентації верховної влади у Київській Русі [955]. А. Павко вивчав інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення [806]. Віче в Київській Русі як важлива складова державного механізму стало предметом дослідження Т. Вілкул [147] та В. Єрмолаєва [365]. Окремі питання державного управління від Київської Русі до Конституції України порушено Ф. Фіночко [1237].

Помітне місце в сучасній історіографії посідають «Нариси історії України...» (Київ, 1997) Н. Яковенко, яка підтримала норманську теорію утворення Київської Русі в сенсі скандинавського походження і слова «Русь», і правлячої династії. У питанні політичної історії цієї держави в XII – XIII ст. дослідниця дотримується думки, що хоча до середини XII ст. Русь розпалася, однак єдність продовжувала існувати в свідомості князівської верстви і живила її прагнення до оволодіння Києвом – «еферним символом єдності» (с. 43). Погляди більшості українських і російських істориків про «самобутність» і «оригінальність» книжності Київської Русі піддано сумніву, відтак відстоюється думка про «поміркованість амбіцій» руської вченості, її «дитячий» характер і щільну залежність від візантійської спадщини (с. 54–55).

Критикуючи теорію «давньоруської народності», авторка вважає, що ще в докиївський та київські часи формувалися риси майбутнього українського народу.

Серед узагальнюючих праць слід звернути увагу на «Історію України» (Львів, 2002), авторами якої стали Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович. У них політичний розвиток Київської Русі в синтезі представлено через призму «автохтонної» теорії – від східнослов'янських союзів племен і племінних князів до «Київського князівства Аскольда» середини IX ст. і утворення Давньоруської держави кінця IX ст. Про норманський фактор авторами не згадано жодного разу. При цьому «перша руська держава» проходить еволюцію від примітивної «надплеменної» і «дружинної» організації IX – X ст. до активного державного будівництва часів Володимира Великого і «завершення формування держави за Ярослава Мудрого», коли вона «сягнула zenіту свого розквіту і могутності, ставши в один ряд із головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперією» [437, с. 40]. Варто звернути увагу на те, що розділі про Київську Русь досить часто підкреслюється її самобутність, велич, визнані політичні здобутки, натомість не поставлено питання про її цивілізаційні запозичення. Спостерігається погляд авторів на час і причини «настання доби феодальної роздробленості». Автори вважають, що Русь не розпалася, а перетворилася в «поліцентричне» утворення, яким керувало об'єднання найсильніших князів сюзеренів (с. 44–48).

Отже, для новітнього етапу в розвитку української історіографії характерними стали наступні ознаки: 1) початок переосмислення (більшою чи меншою мірою) радянської історіографічної спадщини; 2) пов'язане з ним повернення (іноді без належних коректив) до надбань української історіографії XIX – початку XX ст.; 3) залучення в сучасний історіографічний процес української діаспорної історіографії, починаючи з праць, опублікованих у міжвоєнний період і до найновіших публікацій; 4) поодинокі поки що спроби використати здобутки зарубіжної історіографії, зокрема в галузі методології історії та історіософії до висвітлення історичних процесів в Україні.

Сучасна українська історіографія врізноманітнила спектр досліджуваних питань за рахунок культурних аспектів політичних зв'язків, історії ідей та ментальностей. Цьому сприяла поява на пострадянському історіографічному просторі незалежних часописів та спеціальних періодичних видань, а також створення центру досліджень історії Київської Русі при Інституті історії України НАН України. Предметом особливої рефлексії українських науковців залишалися питання, пов'язані з формуванням давньоруської державності, відтворення життя та діяльності видатних полководців Давньої Русі, героїчної боротьби давніх русичів за незалежність та зміцнення авторитету держави.

Історики продовжували досліджувати процес зародження феодальних відносин у ранньоплемінному суспільстві, що призвело до поступового формування державного утворення (Київського або Полянського князівства), перетворення одноосібної монархії в монархію федеративну, своєрідний союз князівств. Значна увага надавалася процесу утворення Галицько-Волинського князівства, яке було землею з гармонійно розвинутим господарством, високою матеріальною та духовною культурою. Дослідники намагалися розширити соціальні межі персонажів політичних подій: до образів імператорів, князів, королів, церковних владик додаються вчені-книжники, дипломати, полководці.

Стрижнем наукового пошуку істориків стали проблеми етногенезу українського народу, утвердження української нації. Неупереджено підходячи до аналізу політичних колізій і глобальних соціальних потрясінь, які періодично виникали в надрах давньоруського суспільства новітня українська історіографія рішуче відкинула один із постулатів радянської доби: хід історії в усі часи визначала тільки боротьба народних мас. Важливим науковим надбанням стало подальше з'ясування конкретних шляхів і механізму континуїтету, або перетікань Київської Русі в Русь-Україну і Русь-Росію. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. сформувалася новітня модерна, т. зв. конвергентна, концепція утворення Русі-України, головним продовженням якої є те, що складний і неоднозначний процес виникнення Києво-Руської держави став підсумком конвергентної (зближуючої), інтегративної, суперечливої і

продуктивної слов'яно-скандинавської взаємодії при домінуючій ролі тих племен, які склали в майбутньому ядро українського етносу.

Новітня вітчизняна історіографія середньовічної історії України поповнилася низкою монографічних досліджень, присвячених передусім політичній історії. Якщо в цій галузі спостерігаємо розширення тематики наукових студій, висвітлення т. зв. «білих плям», зокрема стосовно польсько-литовської доби, то ґрунтовне вивчення соціально-економічних, культурних процесів тільки розпочалося. Те саме можна сказати й про проблеми етнічної історії, історії державотворчих процесів, які, на наш погляд, вимагають нового осмислення.

2.2. Історіографія національного будівництва козацької державності України

Козацька доба – одна із складних та водночас вагомих сторінок вітчизняної історії. Не буде перебільшенням твердження, що саме вона справила вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Козацька держава з її героїчним воїнством стала в європейській історії зразком відчайдушної боротьби сотень тисяч людей, які взяли за зброю, встали під прапорами своїх уславлених відвагою ватажків й об'єдналися в ім'я свободи. Доволі тяжким і довгим був шлях до вимріяної роками незалежності.

Сучасна українська діаспорна історіографія, зокрема П.-Р. Магочій [644], акцентує увагу на тому, що піднесення козацтва, початки якого виходять ще з часів литовського панування в Україні, провістило нову епоху в українській історії. Козацька доба як особливо важливий період в історії була широко опрацьована в українській історіографії. Найвідоміші українські історики (М. Костомаров, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, Д. Яворницький, а також літератори – вихователі національного духу ХІХ ст. (Т. Шевченко, І. Франко) вважали феномен козацтва втіленням найкращих рис українців, які, на загальне переконання, відобразились у козацькій пристрасі

до свободи, незалежності та демократичному способі життя. Інші, визнаючи, що козаки грали важливу історичну роль, критикували їхню схильність до руйнівних повстань та неприйняття державних структур (П. Куліш), а також нездатність створити власну цивілізацію і втілити загальнонаціональну мету (В. Антонович), через що українці не спромоглися на власну державу. Попри пізніші оцінки, всі українські історики погоджуються в тому, що козацький феномен займає чільне місце в українському історичному процесі [644, с. 171].

Тому, серед пріоритетних напрямів досліджень українських істориків 90-х – початку ХХІ ст. вагоме значення мала козацько-гетьманська тематика (понад 350 праць) як знакового явища в історії України. Слід указати на значний внесок досліджень О. Апанович, В. Борисенка, В. Брехуненка, В. Горобця, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Я. Качмарчика, Л. Косенка, С. Леп'явки, Т. Мацьківа, Ю. Мицика, С. Плохія, О. Путра, П. Саса, Ф. Сасина, В. Сергійчука, І. Сторженка, О. Струкевича, Т. Чухліба, Г. Швидько, В. Щербака, Т. Яковлевої та інших у з'ясуванні ролі козацтва та державницьких програм Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика та інших, їх боротьби за реалізацію державної ідеї.

Концептуальне значення мають монографії В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький» (1995), «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997), інших публікацій, у яких події середини ХVІІ ст. інтерпретуються як Українська національна революція, завдяки якій постала козацько-гетьманська держава. В. Степанков [1100] дослідив Українську революцію 1648 – 1676 рр. в контексті європейського революційного руху ХVІ – ХVІІ ст., використавши порівняльний метод. Важлива роль у дослідженні історії козацької України належить Науково-дослідному інституту козацтва, сформованого на громадських засадах під егідою Інституту історії України НАН України, а також Науково-дослідному інституту козацтва при Запорізькому державному університеті, старанням вчених, зокрема С. Абросимової, А. Авраменко, П. Александрова, Ф. Турченка побачила світ Мала енциклопедія українського козацтва [1206]. Авторський

колектив Інституту історії України на чолі В. Смолієм [438] підготували двотомник нарисів з історії українського козацтва.

Безліч фундаментальних наукових розвідок, десятки сотень статей написали вчені, які досліджували історію козаччини та його політичний інститут – Гетьманщину, яка символізувала собою українську Козацьку державу з атрибутами демократичної християнської республіки. На основі широкого кола залучених різних типів і видів джерел вони реконструювали в деталях перебіг історичних подій, представили нащадкам широкомасштабну картину того вікопомного часу, який насичений національними традиціями українського державотворення.

Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що перша половина XVII ст. займає особливе місце в історії України доби феодалізму. У цей період чітко окреслилися негативні тенденції в розвитку Речі Посполитої. Водночас відбувається інтенсивне формування козацького стану, який став відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті українського суспільства, становленні української державності, розвитку національної самосвідомості, розгортанні антифеодальної та визвольної боротьби, що зумовило причини Визвольної війни. Радянська історіографія має вагомі здобутки у їх вивченні. Разом з тим слід відзначити, що до кінця 80-х років XX століття чимало питань з історії селянсько-козацьких виступів 30-х років XVII століття, участі в них різних груп реєстрового козацтва й козацької старшини, діяльності керівників повстань тощо залишалися нез'ясованими. Це в свою чергу ускладнювало вивчення окремих подій Визвольної війни, соціально-економічної політики Б.Хмельницького.

Тому монографія В. Щербака «Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 – 1654 рр.» (К., 1989) частково компенсувала зазначені вище наукові проблеми історії України. На основі конкретного матеріалу автор розглядає реакційні процеси, що відбувалися в соціально-економічному й політичному житті Речі Посполитої й гальмували розвиток продуктивних сил України. Справедливо зауважується, що прагнення

магнатів і шляхти одержувати максимальні прибутки зумовило до широкого запровадження в другій чверті XVII ст. на більшій частині території України найобтяжливішою з форм феодальної ренти – панщини. При цьому, як зауважують критики, поза увагою автора не залишився той факт, що темпи її зростання в різних районах України були неоднаковими [1317, с. 14–15]. Одночасно, як видно з тексту монографії, відбувалося погіршення умов життя міщанства й козацтва [1317, с. 15–18], польськими феодалами проводилася політика денаціоналізації українського населення, насильного насадження католицизму та уніатства [1317, с. 9–10, 19]. На думку В. Степанкова, авторові слід було більше уваги приділити характеристиці козацтва як специфічного стану українського суспільства, розкрити причини ідеалізації його з боку селянських мас [1095, с. 139].

Розриваючи процес розгортання народних рухів у першій чверті XVII ст., автор відзначає одну з найпоширеніших форм антифеодальної боротьби – показачення селян і міського поспільства. Варта уваги його думка про те, що цей рух спрямовувався не лише проти існуючих феодальних порядків, а й відображав прагнення народних мас до утвердження нових суспільних форм [1317, с. 20]. Немало нового автор вніс у висвітлення розвитку повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. Наведені ним дані свідчать, що масштаби цього виступу були значно більшими, ніж це стверджувалося в історичній науковій літературі. В.Щербак аналізує також розвиток селянсько-козацького повстання 1637 – 1638 років, у якому правомірно виділяє два періоди. Прологом до цього, зауважує автор, став спільний виступ улітку 1636 р. козаків Чигиринського полку і «випищиків», на чолі яких був Павло Бут (Павлюк). Не викликає сумніву і твердження автора про те, що у війську Павлюка перебував Б. Хмельницький [1317, с. 66, 67].

На основі різноманітних джерел у монографії робиться спроба визначити різні форми класових виступів на Україні в 1639 – 1647 рр. відповідно до масштабів і результативності тих чи інших проявів соціального протесту. Серед найбільш поширених форм боротьби справедливо називаються скарги і

протестації селян і міщан, їхні втечі з шляхетських маєтків [1317, с. 83–86]. Зроблений автором аналіз боротьби народних мас України проти феодально-кріпосницького й національно-релігійного гніту в 1639 – 1647 рр. спростовує положення тих істориків, які намагалися довести існування в той час на українських землях так званого «періоду золотого спокою». Не можна не погодитися з висновком автора про те, що ті роки були важливим етапом консолідації сил українського народу, підготовки необхідних умов для Визвольної війни середини XVII століття.

На зламі 80 – 90 рр. в українській історіографії з'явилося чимало публікацій, присвячених такому яскравому й самобутньому явищу вітчизняної історії, як запорозьке козацтво. Книги з цієї проблематики завжди привертали велику увагу шанувальників історичного минулого України. Не стала винятком і книга дніпропетровських дослідників Ю. Мицика, С. Плохія та І. Стороженка «Як воювали козаки: Історичні розповіді про запорізьке козацтво» (Дніпропетровськ, 1990) [722]. Побудоване на проблемно-хронологічній основі видання репрезентує низку історичних нарисів, у яких у популярній формі розповідається про виникнення запорозького козацтва, його побут і звичаї, героїчну боротьбу проти турецько-татарської й польсько-шляхетської експансії проти українського народу, розвиток освіти та культури в козацькому середовищі тощо. Важливо те, що, спираючись на широке коло вітчизняних і зарубіжних джерел, багату історіографічну спадщину, автори зуміли досить повно відтворити основні етапи історичного розвитку українського козацтва, показати колоритність цього феноменального у світовій історії явища.

Як зазначається в книзі, жорстока експлуатація феодальною верхівкою Польсько-Литовської держави змушувала населення її міст і сіл шукати порятунку в безмежних українських степах. Другою головною причиною утворення козацтва була турецько-татарська агресія, що посилилася у XV – XVI ст. і змусила прикордонне населення об'єднуватися у військові формування. Поділяючи загалом цю точку зору, В. Ричка зауважує, що, висвітлюючи історичні передумови виникнення українського козацтва,

необхідно враховувати й давньоруські традиції освоєння цього краю. Йдеться, зокрема, про появу в XII столітті у степах Північного Причорномор'я своєрідних попередників козацтва – так званих бродників, або «галицьких вигнанців». До цього слід додати й колонізаційні процеси, що мали місце на землях Південного Подніпров'я в XIV – XV ст. [952, с. 153].

Великий науковий і пізнавальний інтерес становлять наведені в книзі матеріали, у яких висвітлюються характерні риси військової й адміністративно-територіальної структури Запорізької Січі. Тут докладно розповідається також про обов'язки, які покладаються на козацьку старшину. Пояснюється, зокрема, хто такі були кошовий отаман, військовий суддя, писар, осавул, обозний, військовий довбиш, пушкар, тлумач, які були символи влади тощо. Уміщені на сторінках видання численні карти й схеми допомагають читачеві уявити структуру Війська Запорізького, полковий устрій середньовічної України та складових паланок Січі.

На сторінках книги висвітлюються передумови й хід козацьких повстань проти польсько-шляхетського панування в українських землях наприкінці XVI – у середині XVII ст. Як відомо, кульмінацією цієї боротьби стала Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Проте, історик В. Ричка висловлює жаль з приводу того, що автори обмежилися тільки схематичним викладом перебігу основних військових подій. Поза їхньою увагою опинилася така важлива проблема, як формування української державності, роль у цьому процесі Війська Запорізького й особисто Б. Хмельницького. У цьому зв'язку дискусійною є точка зору авторів щодо акту 1654 р. та використання ними терміна «возз'єднання» [952, с. 154].

У новітній українській історіографії чільне місце посідає ще одна праця відомого українського дослідника В. Щербака «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)» (К., 1997) [1324]. Автор слушно зазначає, що українське козацтво починає свій відлік з XV ст., підкреслюючи, що відомі на сьогодні джерела «не дають підстав для

твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні» [1322, с. 15]. Водночас В. Щербак допускає існування протокозацтва у XII – XIII ст., маючи на увазі бродників, а пізніше (XIII – XIV ст.) – військову служилу людність України в часи Великого князя Вітовта та інше. Можна в принципі погодитися з автором з тим фактом, коли він робить висновок про причини походження козацтва, вбачаючи насамперед такі, як необхідність протидії агресії Османської імперії, розвиток ухадництва, соціальні фактори. Належним чином проаналізовано питання про джерела формування українського козацтва, зокрема висновок про домінацію представників трудящих мас. Вказується і на організуючу роль вихідців з панівного класу, насамперед боярства (тут В. Щербак поділяє точку зору чернігівського дослідника С. Леп'явка). Слушно підкреслюється роль Запорозької Січі як ядра консолідації козацтва, з появою якої воно зросло численно й організаційно, коли авторитет козацтва як потужної військової сили поширюється далеко за межі України. Стосовно появи першої Січі автор дотримується точки зору, що Січ Дмитра Вишневецького Байди була швидше прототипом Січі класичної. На думку Ю. Мицика, існуючі джерела дають змогу трактувати Хортицьку Січ уже як першу з восьми дніпровських Січей. Її ж певна нестандартність пояснюється насамперед тим, що вона існувала найкоротший період з усіх Січей і тому не встигла по-справжньому сформуватися [715, с. 153]. В окремому розділі «Формування станових ознак українського козацтва» В. Щербак простежує витоки козацького права, вказує на його зв'язок з нормами українського звичаєвого права, яке було використане і при упорядкуванні «Литовського Статуту», розкриває розвиток процесу козацького правотворення, який відбувався в умовах зростаючої ролі козацтва, посилення українського національно-визвольного руху. Важливе місце займає аналіз процесу формування реєстрового козацтва, що з часів М. Грушевського практично не досліджувався в українській історіографії. В. Щербак слушно вказує на реальне, а не міфічне існування реформи козацтва, проведеної з волі короля Речі Посполитої Стефана Баторія, вказує на її значення і наслідки, не

завжди передбачувані і самим Баторієм. Тут авторів варто було б вказати, на думку Ю. Мицика, на зв'язок даної реформи з молдавськими виправами козацтва в часи Івана Підкови. Те, що останній став молдавським господарем, засвідчило могутність козацтва і провіщало його державотворчі акції в майбутньому в самій Україні. Саме це, пришвидчило реформу козацтва Баторієм, дало змогу відтягти неминучий конфлікт між Річчю Посполитою та Січчю [715, с. 153].

Коли йдеться про Реєстр Війська Запорозького 1649 – 1650 рр. та його етнічний склад, то не доцільно заперечувати висновок автора про те, що в Реєстрі можна знайти прізвища типові для 23 національностей. Однак В. Щербак не вказав чомусь про співвідношення між цими національностями згідно з прізвищами реєстру. За висновками німецької дослідниці Реєстру Війська Запорозького 1649 – 1650 рр. З. Любер, в останньому, безперечно, переважають українські прізвища (понад 90%), а решта (польські, молдавські, російські, тюрські та ін.) разом узяті становлять менше 10 %. У зв'язку з цим, зауважує Ю. Мицик, авторів варто було б обережніше підходити до вибору адекватного терміна і долучити конкретні факти вищезазначене твердження, згідно з яким «багатоетнічний склад козацтва, безумовно, впливав на формування його станової свідомості» [1322, с. 90]. В. Щербак аналізує шляхи й основні етапи формування козацького стану, перетворення козацької старшини в окремих соціальних прошарках у середині XVII століття.

Найважливіша тема монографії – це «зародження станової і національної свідомості», у якій зреалізовано становлення свідомості козацького стану, його менталітету, указано на те, що козацтво усвідомлювало спадковість між Київською Руссю й сучасною їм Україною. Причому таке усвідомлення відбувалося під активним впливом українського православного духовенства. Усупереч «новомодним» теоріям деяких авторів, які прагнуть довести деструктивну роль козацтва в історії, прагнення обмежитися у боротьбі проти Речі Посполитої задоволенням виключно своїх станових інтересів, В. Щербак переконливо засвідчує, що козацтво все більше усвідомлювало себе як

захисника загальнонаціональних інтересів і не випадково стало авангардною силою в національно-визвольній боротьбі українського народу. Автор звернув увагу на важливі визнання, які виходять із документів керівників повстань кінця XVI – середини XVII ст., та з документів тих, хто ці повстання придушував і котрі засвідчують державотворчу роль козацтва, прагнення до відродження власної незалежної Української держави. Доречно зауважити, крім В. Щербака з'ясуванням процесу формування та «спрямованості політичної культури козацького стану займалися О. Апанович, В. Брехуненко, О. Гуржій, Ю. Мицик, П. Сас, С. Плохій, О. Струкевич та інші.

Зросла увага істориків до висвітлення ролі конфесійного чинника у визвольних змаганнях українців, зокрема значущості православ'я й православної церкви, політики гетьманів у релігійному питанні (С. Здіорук, Ю. Мицик, В. Мордвінцев, С. Плохій, М. Харишин). В. Щербаком розкрита роль церкви, функції козацтва як оборонця православної віри. Слушним є його висновок про те, що «конфесійний фактор відіграв важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва, розвитку національно-визвольного руху першої половини XVII ст.» [1322, с. 126].

Історія українського козацтва знаходить відображення в монографічних дослідженнях О. Бачинської [41] про козацтво в «післякозацьку добу» української історії; В. Голобуцького про запорізьке [199] та чорноморське [201] козацтво; В. Горобця [232] про Україну від козацької реформи до здобуття Сагайдачним Кафи; В. Заруби [393] про українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах; І.Кривошеї [556]; В. Мільчева [728] про соціальну історію запорізького козацтва кінця XVII – VIII ст.; В. Лободаєва [621] про вільно козацький рух в Україні початку XX ст. Г. Нудьги [775] про республіку козаків; С. Плохія [865] про козацтво та релігію в ранньомодерній Україні; Т. Чухліба [1267] про козаків і яничар.

Сучасна українська історіографія значно поповнилася науковими дослідженнями присвяченими історії українського козацтва та його державотворчих традицій. Ю. Фігурний [1233] ґрунтовно вивчав історичні

джерела українського лицарства, розкривши у своїх нарисах процес запровадження і розвитку козацьких традицій культури та національного військового мистецтва в українознавчому вимірі. В. Щербак [1321] виявив зацікавленість проблемами українського козацтва в контексті формування соціального стану у другій половині XV – середині XVII ст. В. Горобець [228] намагався розкрити таємниці, казуси і курйози української історії козацької доби. Д. Вирський [145] вдався до характеристики українського козацтва в річпосполитівській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.

Козацька тематика посіла чільне місце в історичних періодичних виданнях. О. Гуржій [270] розповів як запорожці вольності виборювали у Петра I. А. Зборовський [399] намагався довести, що козаки не загарбники. С. Леп'явко [609] розкрив участь козацтва у міжнародних відносинах. Г. Корольов [518] з'ясував проблеми козацького автономізму. У публікації О. Олійник [788] з'ясовані причини ліквідації козацтва. С. Легеза [606] виводить образ запорізького козацтва в українському романтизмі. С. Леп'явко [607] розкрив перебування українського козацтва на державній службі та його участь у війнах, які велися різними державами за вплив у Європі [608]. П. Сас [987] пояснює взаєностосунки козаків і Ліги християнської міліції. О. Ситник [1022] розкриває ідеологію козацтва. В. Федонюк [1219] дослідила історію козацтва на сторінках праць європейських вчених. Т. Чухліб [1274, 1279] вивчав козацький устрій Правобережної України.

Значну історіографічну цінність мають історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах (наук. ред. В.О. Щербак, О.С. Федорук) (К., 2004) та «Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т.», зокрема Т. 1 (авт. кол. В. Брехуненко, Л. Войтович, О. Головка) (К., 2006). Авторським колективом у складі В. Горобця, О. Гуржія, В. Матях [436] укладені нариси про державних, громадських та культурних діячів часів козаччини. Витоки, еволюція, спадщина українського козацтва розглядалися на науковій конференції в Дніпропетровську. Для вивчення козацьких традицій важливим підґрунтям послуговують матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, що

відбулася у Вінниці 24 – 27 вересня 2004 р., матеріали якої складаються з восьми частин: Ч. 1: Виникнення українського козацтва та його устрій; Ч. 2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу; Ч. 3: Козацтво на Поділлі; Ч.4: Внесок козацтва у розвиток української культури; Ч. 5: Козацькі традиції в Україні; Ч. 6: Козацтво в літературі та мистецтві; Ч. 7: Козацтво у наукових дослідженнях українських та зарубіжних істориків; Ч. 8: Тема козацтва у бібліотечно-бібліографічній діяльності бібліотек.

Ролі козацтва в історії українського народу присвячені статті, опубліковані в фахових виданнях. Козацтво як ментальність українського народу та його конструктивна діяльність знаходять відображення в публікаціях О. Апанович [20; 21]. В. Задунайський [383; 384] та О. Пономаренко [883] розкривають роль козацько-лицарської спадщини у визначенні української національної ідеї. Стаття А. Шевченка [1303] відображає роль і місце українського козацтва у формуванні громадянського суспільства. У публікаціях Ю. Куліненко [576; 577] доведено, що українське козацтво стало важливим фактором формування української нації та простежено роль релігії в житті українського козацтва. В. Котов [536] окреслив основні фактори еволюції феномена українського козацтва. В. Балушок [34] розкрив важливі ініціативи запорозьких козаків. Відомий дослідник Ю. Мицик [707] акцентував увагу на «білих плямах» історії України козацької доби та кроках на шляху їх подолання.

У полі зору представників новітньої історіографії знаходилися проблеми Запорізької Січі як організаційної структури запорозького козацтва. В. Горобець [224] охарактеризував Запорізький кіш в політичній структурі козацької України. Виникнення Запорізької Січі розкриває А. Гурбик [267]. А. Левченко [604] висвітлює Запорізьку Січ як форму самоорганізації українського козацтва. В. Нікітін [768] розкрив феномен Запорізької Січі як історичного етапу і передумови становлення громадянського суспільства. І. Стороженко [1107] аналізує організаційні структури Запорізької Січі. В. Голобуцький [200] показав Запорізьку Січ в останні часи свого існування.

Важливе історіографічне значення мають нариси про козацькі січі видані Інститутом історії НАН України, НДІ козацтва за редакцією В. Смоля [487]. Об'єктом дослідження стали окремі козацькі січі, зокрема Микитинська Січ (П. Богуш [61]), Кам'янська Січ (Ю.Голобородько [197]), Задунайська Січ (збірник праць [382]), Шулявська Січ (Д.Стефанович [1034]) та інші.

Останнім часом новітня історіографія проявила інтерес до історичної регіоналістики, як окремого напрямку досліджень що стосується, зокрема козацької тематики. У полі зору істориків стали окремі козацькі регіони: Козацька Волинь приваблювала Г. Гуртового [280], козацтво Брацлавщини та Вінничини стало об'єктом зацікавленості О. Дан [283; 284], Ю. Мицик [719; 720] досліджував козацтво Дніпропетровська та Умані, Чорноморське козацьке військо описане О. Олійником [789], козацтво Приазов'я репрезентоване М. Руденко [965], Л. Сапухіна [982] розповіла про історію сумських козацьких та гусарських полків. Наукові нариси про одеських козаків уклали О. Бачинська, Т. Гончарук, С. Гуцалюк, А. Мисечко [781].

Сучасна українська історіографія, розглядаючи проблеми пов'язані з феноменом українського козацтва, намагається розкрити всебічно його революційну та національно-визвольну роль у житті українського народу середини XVII століття. Доречно звернути увагу на те, що в науковій літературі за останні роки зміщені акценти на концептуальні підходи щодо трактування понять, пов'язаних з історичними подіями вказаного періоду та його хронологічних меж. Одні історики дотримуються думки про те, що маємо справу з «Національно-визвольною війною», другі – з «Українською національною революцією», треті – з «Хмельниччиною». Авторитетні історики В. Смолій та В. Степанков присвятили свої праці Українській національній революції XVII століття (1648 – 1676) [1051]. Відомі дослідники В. Кривошея [551] та Ю. Мицик [716] опублікували свої дослідження, присвячені причинам Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Історики В. і. З. Чуприни [1265] акцентують увагу на «Хмельниччині», хоча разом з тим, не заперечують ні «революції», ні «визвольної війни під проводом

Б. Хмельницького». О. Ростовська і А. Блануца досліджували українську ментальність у Національно-визвольній революції 1648 – 1676 рр [950]. Крім того, є публікації полемічного характеру, зокрема С. Сторожуком опубліковано статтю «Українська «національна» революція XVII ст.: міф чи реальність» [1109]. Сучасна історіографія у своєму арсеналі має збірник статей за редакцією академіка В. Смоля «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво» (К., 1998). Дослідник Ю. Мицик [705] підбив підсумки, окреслив проблеми і визначив перспективи дослідження Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 років.

Сучасні історики у своєму науковому доробку мають розробки, у яких здійснюється загальна характеристика гетьманської держави. Дослідник В. Батюк [40] вивчав українську державність напередодні та в роки Визвольної війни, яка знаходить відображення у дослідників західної діаспори. А. Блануцою [54] з'ясовано причини Визвольної війни. І. Бойко [66] вдався до характеристики держави і права Гетьманщини. В. Горобець [220; 221; 224; 225; 229] цікавився владою та соціумом гетьманату в контексті політичної та соціальної історії ранньомодерної України та зовнішньою політикою Гетьманату, а також політичним устроєм українських земель другої половини XVII – XVIII ст. Л. Мельник [685] змалював політичну історію Гетьманщини. О. Гуржій [275] досліджував еволюцію соціальної структури селянства у козацькій державі. Т. Чухліб [1271; 1273; 1278; 1280] вивчав український гетьманат у ракурсі його міжнародного утвердження. І. Овсій [778] розкрив дипломатичне забезпечення Визвольної війни. В. Смолій [1048] вдався до характеристики політичної системи українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. О. Струкевич [1115] схарактеризував інститут гетьманства в політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини. С. Полтавець [880] звертає увагу на конфліктний потенціал політичних ідей в Українській революції середини XVII ст. О. Ситник [1021] висвітлює ідеологічні погляди та концепції періоду Руїни. За ініціативи

О. Гуржія [966] видані прозові твори, історичні дослідження, документальні матеріали присвячені Руїні другої половини XVII ст. В. Шевчук [1309; 131] показав Козацьку державу як ідею в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVII ст. та уклав етюди до історії українського державотворення. Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва підготували збірник статей «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» [1199].

Узагальнюючі праці про гетьманів України репрезентували чатачеві О. Апанович [26], В. Замлинський [388], О. Реєнт [947], О. Уривалкін [1212], Т. Чухліб [1272], підготовлені історичні портрети про володарів гетьманської булави [164], довідникове видання про гетьманів України [191], спеціальні дослідження С.Сегеди [995], Т. Яковлевої [1131]. Наявні дослідження про окремих гетьманів України. Богдану Хмельницькому присвятили свої дослідження І. Верба [115], В. Заруба [390], В. Степанков [1099], Ф. Ступак [1119], Я. Федорук [1222], Ю. Фігурний [1231], В. Чуприна [1262], Т. Чухліб [1270], Г. Швидько [1298] та інші. Добі Б. Хмельницького до 400 річчя з дня його народження підготовлено збірник наукових праць [332]. Постать гетьмана Івана Виговського зацікавила А. Бульвінського [96], І. Вербу [115], І. Діштан [322], Д. Оляничина [790], Г. Соловійова [1080] та інших. Останнім часом переосмислена державницька діяльність Івана Мазепи, свідченням чого стали публікації О. Дубини [354], С. Павленка [807], І. Симоненка [867], Т. Яковлевої [1131], Т. Якубової [1343] та інших [870]. Гетьману І. Мазепі присвячено збірник наукових праць за редакцією В. Смолія [189]. Доба І. Мазепи знайшла відображення в матеріалах міжнародної науково-практичної конференції (2008р.) [333]. Новітня історіографія досліджувала постаті інших гетьманів, зокрема Данила Апостола (О. Ковальчук [485], Т. Коструба [524], В. Пришляк [893]), Дем'яна Многогрешного (В. Борисенко [74]), Павла Полуботка (В. Кононенко [503]), Павла Скопопадського (Д. Яневський [1346]). Посилився інтерес до вивчення постатей І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка. Зроблені перші спроби переглянути діяльність

Д. Многогрішного, І. Брюховецького, І. Самойловича, М. Ханенка, П. Суховієка, С. Опари.

Центральною постаттю в українській історіографії періоду Української революції середини XVII ст. став гетьман Б. Хмельницький. Сучасний дослідник з української діаспори П.-Р. Магочій переконує в тому, що Хмельницькому вдалося встановити контроль над більшістю центральноукраїнських земель й управляти цією територією, як незалежною державою. Його Козацька держава була невичерпним джерелом натхнення для майбутніх поколінь українців, багато з яких боролися за відновлення того, що вважали незалежною Україною часів Хмельницького [644, с. 191].

Доречно зауважити, що ставлення до Богдана Хмельницького як важливої фігури у східноєвропейській історії XVII ст. було дуже різним. Не дивно, традиційна польська історіографія вважала його ватажком руйнівного повстання, яке підірвало основи і врешті знищило Польську державу. Російська історіографія називала його лідером, котрий привів православних «малоросів» у лоно Російської держави. Українські автори вбачали у Хмельницькому видатного провідника, який вдихнув нове життя в ідею національної незалежності, приспану з часів Київської Русі. Хоча дехто і критикував Хмельницького за соціально-політичні й дипломатичні помилки, а надто за його рішення присягнути на вірність Московії, проте всі погоджувалися, що період його правління став поворотним моментом в історичному розвитку України. Єврейські дослідники вважають Хмельницького підбурювачем першого геноциду в історії євреїв Нового часу. Вони вказують на те, що процвітаючу єврейську спільноту в Україні не лише було винищено, але й цей ранній «голокост» містичним чином визначив подальшу історію східноєвропейських євреїв-ашкеназі. Зрештою, і російські, й українські радянські історики-марксистичні наголошували на загальнонародному революційному аспекті Хмельниччини. З 1930-х рр. вони відносили козацького ватажка до нечисленного, але політично значущого пантеону визначних національних героїв дорадянського періоду, насамперед тому, що він розпочав

рух до «возз'єднання» братніх українського та російського народів. Отже, для одних Богдан Хмельницький є великим чи не дуже великим героєм, водночас інші вбачають у ньому лиходія і навіть втілення диявола. Якою була ця особа чия кар'єра донині є предметом історичних дискусій та полеміки [644, с. 191].

Його державницька діяльність, як відомо, ґрунтовно досліджувалася М. Грушевським, Д. Дорошенком, М. Костомаровим, І. Крип'якевичем, І. Огієнком, а також зарубіжними авторами, зокрема Я. Качмарчиком, П. Меріме та ін. Серед сучасних українських дослідників вагоме місце посідає науковий доробок В. Смолія та В. Степанкова [1046], а також відомих істориків В. Брехуненка [89; 90], С. Горошка [233], О. Гуржія [274], Ю. Джеджули [307], С. Коваленка [478], Л. Пріцак [894; 895], В. Сергійчука [1002; 1004; 1005], І. Стороженка [1106; 1108], Ю. Тис-Крохмалюк [1147] та ін.

Особливий інтерес викликала монографія польського історика Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький» (1988), у якій висвітлено політичну біографію видатного державного і військового діяча України. Написана вона в дусі визнання історичних заслуг козацького гетьмана, його державної мудрості й відданості справі визволення України від польсько-шляхетського панування. Автор наукової розвідки поділяє погляди ряду істориків, зокрема і сучасних, які прирівнюють Богдана Хмельницького до найвидатніших світових історичних постатей свого часу, зокрема таких, як О. Кромвель і Дж. Мазаріні [650, с. 150].

Зміст книги свідчить, що вона написана з позиції польського автора. Його оцінки українського гетьмана зроблені часом з точки зору захисту політики короля Яна Казимира, поразки якого дуже турбували автора. Про універсал «Ради Коронної і світської» від 9 червня 1648 р., що вимагав підготовки «посполитого походу» з метою придушення козацького повстання, автор пише як про правильне рішення, що мало служити Речі Посполитій [467, с. 50], про перемоги селянсько-козацьких військ на Брацлавщині і Волині – як про «криваву славу Максима Кривоноса» [467, с. 68]. Не зовсім об'єктивний автор при описі головних битв Б. Хмельницького. Практично про всі битви, в яких перемогу здобували козацькі війська, розповідається дуже коротко і поверхово.

Натомість під Берестечком, у якій перемогу здобули польські війська, висвітлена детально.

У радянській історіографії післявоєнних років мета Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького загалом зведена до формули «віковичного прагнення до возз'єднання з Росією», та так, що ні Богдану, ні його полковникам, ні козакам і всій посполитій масі й у голову не приходило бодай засумніватися в благородності царя, у «перевагах» російського кріпосного права. Як відомо, ця думка пронизує багатотомну «Історію Української РСР», вишівські й шкільні підручники, спеціальні монографії. Я. Качмарчик не йде за прийнятим українською радянською історіографією стереотипом про «поконвічне прагнення» до возз'єднання і не визнає його прогресивне значення. Проте він уважно простежує логіку політичної, дипломатичної і військової діяльності гетьманської України, що зумовила рішення Переяславської ради, намагається знайти джерела українсько-російських зв'язків у розташуванні політичних сил в Європі 1648 році.

400-річному ювілею від дня народження великого сина України гетьмана Богдана Хмельницького присвячено низку видань наукової та науково-популярної літератури. Книга В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет» (К., 1993) є першою біографією Богдана Хмельницького, написаною та виданою в незалежній Українській державі. Автори об'єктивно висвітили тему, не впадаючи в газетну публіцистику та не догоджаючи смакам будь-яким політичних сил чи партій. Безсумнівно, позитивною рисою роботи є те, що вона ґрунтується на міцному джерельному фундаменті, причому багато з цих джерел було вперше виявлено у ряді вітчизняних та зарубіжних архівосховищ. Автори використали значну кількість праць попередників, особливо тих, які були забутими або «проідексованими» (видання дисидентів, представників української еміграційної історіографії), на які донедавна не варто було покликатися. Усе це дозволило створити солідну, повнокровну та науково обґрунтовану біографію Б. Хмельницького [700, с. 141].

Насамперед, автори звернули увагу на замовчаний та нерідко фальсифікований аспект діяльності гетьмана: його роль як творця відродженої Української держави. Вони слушно підкреслили прогресивний характер діяльності Хмельницького в цьому напрямку, проаналізували еволюцію його державотворчої програми, з'ясували сильні і слабкі сторони останньої. Історик Ю. Мицик вважає, що саме ці сторінки будуть з глибокою зацікавленістю прочитані нашими сучасниками, тому що історія дає чимало матеріалу для зіставлень та аналогій з сьогоденням України [700, с. 141].

У науковій розвідці окреслені головні стратегічні напрямки зовнішньої і внутрішньої політичної діяльності, титанічні зусилля гетьмана по консолідації українського народу, створення єдиного фронту для успішної боротьби проти іноземних поневолювачів за незалежну Українську державу. Причому постать Б. Хмельницького не ідеалізується, у дослідженні згадані його помилки та прорахунки. Слушно підкреслюється головна політична помилка гетьмана: недооцінка значення західноукраїнських земель, відхід з них без бою на кордоні Волині і Поділля наприкінці 1648 – початку 1649 рр.

Для розуміння державотворчих традицій важливим є те, що автори приділили увагу останнім рокам життя і діяльності Б. Хмельницького (від Переяславської ради до смерті гетьмана). Про діяльність гетьмана в цей період ще донедавна історики УРСР повинні були або мовчати, або говорити скоромовкою, обходячи «незручні» та «неактуальні» сюжети. Автори ж доводять тут, що зовнішня політика Б. Хмельницького була в цей період гнучкою і плідною для України, зовсім не зорієнтованою виключно на Росію. Блискучий політик і дипломат, Б. Хмельницький усіма засобами боронив суверенітет України перед наступом не тільки з Заходу (Річ Посполита), але і з Сходу, оскільки московський уряд усе активніше хотів порушити рівноправний характер взаємного договору 1654 р., тому у праці проаналізовано союзи, укладені урядом України зі Швецією і Трансильванією для збереження політичної рівноваги, адже вони були формально у стані війни з Московською державою. Це було відповіддю на значне порушення московським урядом

(укладення сепаратного миру з Польщею) договору 1654 року. Ряд важливих відомостей наводиться щодо переможних походів українських військ проти Речі Посполитої у 1656 – 1657 рр., взяття ними Любліна, Варшави, Кракова та інших міст, про що чомусь дуже не любили згадувати в радянській історіографії, хоча війна, яку вела Україна, була справедливою, спрямованою на визволення з-під гніту Польщі [700, с. 141].

У полі зору дослідників були різновекторні заходи урядової політики Б. Хмельницького. Окреслилися істотні зрушення у з'ясуванні військової доктрини Б. Хмельницького, створенні української армії та проведенні нею воєнних кампаній у ході революції (О. Апанович, А. Бульвінський, А. Гурбик, В. Заруба, О. Сокирко, І. Стороженко). У книзі І. Стороженка «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.» (Дніпропетровськ, 1996) чи не вперше повно відтворено воєнну доктрину Запорізької Січі першої половини XVII ст., яка мала оборонну спрямованість. Із схеми доктрини та схеми еволюції українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. можна дізнатися, як і чому виникла Запорозька Січ, як було побудовано Військо Запорізьке і якими способами воно вело збройну боротьбу проти агресорів.

Важливо й те, що у науковій праці реконструйовано воєнну доктрину Української козацької держави Богдана Хмельницького, яка мала національно-визвольне спрямування. Автор визначає її воєнно-політичну мету, основні принципи побудови козацьких збройних сил. Уперше у світлі воєнних доктрин Запорізької Січі та Української козацької держави Богдана Хмельницького схарактеризовано озброєння, спорядження та оснащення української козацької армії, а також тактичні способи його застосування проти ворога на полі бою.

По-новому висвітлено роль кримсько-татарської допомоги як в окремих битвах, так у війні загалом. Українське козацьке військо до середини XVII ст., як зазначає автор, було піхотним. У зв'язку з цим польська армія мала над ним оперативно-стратегічну перевагу в кавалерії. Це було основною причиною поразок козацьких повстань, які передували Визвольній війні. Богдан

Хмельницький урахував досвід минулих повстань, а також зміни способів збройної боротьби, що відбувалися на той час у Західній Європі (народження лінійної тактики). За угодою з кримським ханом 1648 р. він увів до складу українського війська татарську кінноту і цим самим ліквідував польську оперативно-стратегічну перевагу, оскільки поляки не мали піхоти рівноцінної українській, а польська кавалерія поступалася татарській у маневровості, то поєднання на полі бою української козацької піхоти з татарською кіннотою обернулося для польської армії і держави катастрофою, і як наслідок – поразки на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом та Батогом [1248, с. 146].

Як зазначає В. Цибульський, видання не позбавлене деяких недоліків. По-перше, простежується певна ідеалізація діяльності Богдана Хмельницького та його соратників. Адже в їхніх діях були й помилки (наприклад, запізнення із створенням власної військової кінноти) кавалерії, залишення західноукраїнських земель восени 1648 р. та ін.). По-друге, відчувається недостатня обізнаність автора із зарубіжною історіографією. У деяких випадках це зауваження стосується як джерельних, так і архівних матеріалів. По-третє, недостатньо висвітлена роль морального фактора, духовних якостей українського козацтва. По-четверте, має місце ідеалізація українсько-татарського військового союзу [1248, с. 147].

Продовженням дослідження козацької державності та його живих традицій стала наступна праця І. Стороженка «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. — Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування структури Січі» (Дніпродзержинськ, 2007), у якій скрупульозно проаналізовано праці А. Скальковського, М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Слабченка, О. Рябініна-Скляревського, А. Гурбика, О. Толочка, С. Леп'явка, В. Маєвського, О. Галенка та інших і зроблено висновок про неузгодженість наукових версій названих дослідників і про наявність прогалин та «білих плям» в історії козащини й Січі, які науковець вдало проаналізував.

Предметом ґрунтового аналізу стала організаційна структура й лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі. Автор зупиняється, насамперед, на генезисі та еволюції організаційної структури козацтва у другій половині XVI століття. За його версією, до Люблінської унії (1569 р.) чиєсь козакування означало не соціальне становище, а спосіб життя, крім того, криміналізований. Тоді козацтво (тобто відповідні елементи від селян до магнатів) поступово набуває форми певного соціуму, дислокуючись спочатку у волостях (1570 – 1578), а згодом – у Дніпровському пониззі (1579 – 1590 рр.). Після цього, піддавши критиці господарську або промислово-уходницьку, теорію походження козацтва М. Грушевського (не зрозуміло, як зазначає В. Заруба, чому тільки саме її, позаяк існують й інші), І. Стороженко обґрунтовує детерміновану ним лицарську корпоративну ідеологію та характеризує, як на її підставі було реалізовано механізм утворення Базавлуцької Запорозької Січі – «держави міста» [390, с. 214].

Постать Богдана Хмельницького, його багатовекторна суспільно-політична діяльність знаходить своє різнобічне відображення у статтях істориків опублікованих у різноманітних періодичних виданнях. Будівничому Української держави Богданові Хмельницькому присвятила свої публікації О. Апанович [18; 22; 25]. В. Брехуненко [79] розкрив витоки кримської політики Б. Хмельницького. В. Горобець [222] проаналізував московську політику Б. Хмельницького в контексті дипломатичної риторики та політичної практики. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим стала предметом дослідження Ю. Пінчука [858]. Суть української ідеї через призму бачення Б. Хмельницького з'ясована О. Рудакевичем [964]. В. Сергійчук [1005] схарактеризував армію Богдана Хмельницького. Ф. Сисин [1017] розкрив роль Хмельниччини у творенні української модерної нації. В. Степанков [1098] порушив проблеми становлення монархічної форми правління за часів Богдана Хмельницького. Добродійно-меценатська діяльність гетьмана стала об'єктом

уваги Ф. Ступака [1120]. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького в зарубіжній історіографії (1945 – 1990 рр.) досліджені В. Цибульським [1249]. В. та З. Чуприни [1263] опублікували розвідку «Треба відступити від царя!», у якій розкрито діяльність Б. Хмельницького у боротьбі за Українську державу в 1654 – 1657 рр. Доречно нагадати, що важливі проблеми, пов'язані з державницькою діяльністю гетьмана Богдана Хмельницького, опубліковані в статтях Л. Нагорної [751], А. Пінчука [858], Ю. Савчука [977], В. Смолія [1041], Ю. Фігурного [1228] та інших.

До 400-річчя від дня народження великого гетьмана Богдана Хмельницького був підготовлений за ініціативою НАН України, Інституту історії України збірник наукових праць «Доба Богдана Хмельницького» (К., 1995), а також проведена міжнародна конференція (Київ, 25 – 26 жовт. 1995 р.). Згодом до 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького були опубліковані матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася 15 – 16 грудня 1998 р. (К., 1998).

Проблемам національних традицій державотворення козацької доби присвячена книга О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право» (К., 1996), у якій, продовжуючи традиції своїх попередників, представників державницького напрямку у вітчизняній історичній науці – В. Липинського, О. Терлецького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, С. Томашівського, М. Слабченка, В. Герасимчука, Л. Окиншевича, О. Оглоблина, А. Яковліва, М. Кордуби та інших – автор робить спробу вперше з'ясувати проблему становлення та шляхів розвитку території Української держави, визначити її межі у другій половині XVII – XVIII ст. Разом з тим ці процеси висвітлено через призму демографічних змін та міграційних рухів тогочасного автохтонного населення, його правової культури.

У монографії простежено процес формування державної території України за часів Б. Хмельницького. На підставі вивчення різних джерел, а також спеціальних студій схарактеризовано територіальні зміни, починаючи з

початку становлення національної держави в 1648 році. і до смерті Б. Хмельницького в 1657 році. Аргументовано полемізуючи з попередниками (зокрема, з М. Василенком), О. Гуржій дійшов висновку, що вже на 1648 – 1649 рр. припадає становлення автономної області українців, яка через декілька років стала територіальним ядром майбутньої козацької держави. Звертаючись до висвітлення подій Визвольної війни, автор відзначає, як відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання сусідніх країн ускладнювали утвердження молоді Української держави.

Автор переконливо доводить, що після гетьманування Б. Хмельницького держава не зникла (як про це стверджують шовіністично налаштовані до України історики), а продовжувала існувати з своїми головними атрибутами – територією і кордонами. Простежується еволюція поглядів на державні межі України таких гетьманів, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, Д. Многогрішний, П. Дорошенко. На думку В. Наулка та Т. Чухліба, слід було б детальніше схарактеризувати прагнення гетьмана П. Дорошенка об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, а також зупинитися на питанні розвитку державної території за правління П. Тетері (1663 – 1665 рр.) та І. Самойловича (1672 – 1687 рр.). Згідно з твердженнями автора, які спираються на автентичні документи, на середину 80-х років XVII ст. відбулося правове оформлення кордону між трьома державами: Україною, Річчю Посполитою та Росією. Очевидно, що тут слід було чіткіше визначити характер політичних взаємин між Україною-Гетьманщиною та Московською державою. У зв'язку з цим переконливішої аргументації потребують твердження автора про те, що після 1686р. дві частини України – Лівобережна і Правобережна мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень [269, с. 52].

У спеціальному розділі «Державні кордони України та їх ліквідація в кінці XVII – XVIII ст.» він охоплює період від початку гетьманування І. Мазепи і до скасування державних інституцій Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Автор переконливо доводить, що протягом свого правління І. Мазепа не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя, а в

тогочасних документах він титулувався як «гетьман Війська Запорозького обох боків Дніпра» [269, с. 61]. Науковою знахідкою є вперше наведені в історичній літературі документи про функціонування в XVIII ст. державного та митного кордону між Гетьманщиною, Великим князівством Литовським [269, с. 68] і Росією [269, с. 76–77]. Зокрема, автор наводить цитати з указів російської цариці та розпоряджень намісницьких управлінь за 1782 р., у яких наголошено на необхідність остаточного скасування «малоросійських» митниць і «застав» на білоруських кордонах, а також на межі з Псковською і Смоленською губерніями. Водночас наголошується на негативному ставленні московських урядів до України, яке полягало в перманентному обмеженні її державності.

Однією з найважливіших ознак, які характеризують сутність держави, завжди було право. О. Гуржій наголошує, що Визвольна війна українського народу середини XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, але й сам соціальний зміст права та зумовила його нові форми. Уперше в історичній науці він ставить питання про суспільну значущість та етнічну цінність права в житті українців. Серйозну наукову цінність роботи становить з'ясування особливостей поряд з «писаним» і звичаєвим правом, що діяло в Україні протягом багатьох століть. Події Визвольної війни і становлення козацької держави зумовили значне поширення звичаєвих правових норм на території всіх регіонів України, де було ліквідовано владу польських урядовців. Разом з тим у XVIII ст. відбувається процес поступового звуження звичаєвого права у зв'язку з витісненням його писаними законами. Протягом першої половини XVIII ст. була створена визначна пам'ятка тогочасної української правової думки «Права, по которым судится малороссийский народ». Автор підтверджує, що в «Правах...» (цей кодифікаційний збірник так і не був уведений у практику) найбільш виразно визначалися ті норми, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнула козацька старшина в боротьбі з великодержавними прагненнями російського уряду.

Новітня історіографія має вагомі здобутки в царині дослідження геополітичного становища козацької України, зовнішньої політики українського уряду, характеру відносин із Росією, Річчю Посполитою, Портою, Кримом, Швецією, Молдавією та іншими країнами (В. Брехуненко, В. Газін, А. Гвоздик-Прішак, В. Горобець, А. Гурбик, М. Крикун, В. Сергійчук, Я. Федорук, Т. Чухліб та ін.).

Важливе місце в сучасній українській історіографії посідають проблеми пов'язані з Переяславською Радою та договором з московським царем 1654 р. Цій події присвятили свої дослідження О. Апанович [29], М. Брайчевський [81], В. Брехуненко [91], В. Горобець [22], С. Грабовський [244], О. Гуржій [278], О. Рафальський [936], В. Сергійчук [1009], Т. Чухліб [1277; 1278] та інші. Дослідники намагалися розкрити суть московської експансії стосовно України; проаналізувати взаємостосунки Українського Гетьманату та російської династії до і після Переяслава; прагнули відповісти на запитання: що принесла Україні Переяславська Рада?; окреслити наміри та наслідки Переяславської легенди в контексті сучасних поглядів; довести, що Переяславська рада – трагедія України і програш Європи; акцентувати увагу на тому, як Переяслав вплинув на проблеми утвердження Українського гетьманату, сформульовано концепцію полівасалітетної залежності Гетьманщини.

Значний науковий інтерес мають також статті відомих вчених у періодичних виданнях, присвячених відомій Переяславській Раді, зокрема П. Гончарука [214], С. Грабовського [242], Т. Гунчака [263], Р. Іванченко [404], Ю. Мицика [703; 709; 718], С. Славинського [1037], В. Степанкова [1097], Ю. Степанчука [1102], Н. Юсової [1329]. Наслідки Переяславської Ради 1654 року знайшли відображення у збірнику статей переможців всеукраїнського молодіжного конкурсу «Що принесла Переяславська Рада Україні» (К., 2004). У Переяславі-Хмельницькому 26 лютого 2003 року відбулася науково-практична конференція «Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки».

Так, зокрема О. Апанович [24; 28] оцінила договір в контексті міфів і реальності, В. Смолій [1049; 1052] проаналізував угоди гетьманського уряду 1654 – 1764 рр. та окреслив нові підходи до вивчення проблеми, В. Тельвак [1140] дослідив Переяславську Раду 1654 р. в дослідженнях М. Грушевського та В. Липинського. В. Цибульський [1250] зупинився на оцінці Переяславської Ради у зарубіжній історіографії. Т. Яковлева [1340] комплексно дослідила українсько-московські договори XVII – XVIII ст.

Доречно зупинитися на державотворчих боріннях наступників Богдана Хмельницького. Ґрунтовне відображення ця проблема знайшла своє місце в сучасній історіографії, зокрема в книзі О. Рички «Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії» (Х., 2008). Сучасні дослідники досить неоднозначно оцінюють постать І. Виговського, але це тема окремого аналізу, який у певній мірі вже зробили сучасні відомі дослідники, зокрема Ю. Мицик [701], О. Путро [904], В. Степанков [1096] та інші. Крім того, О. Апанович [19] вдалася до аналізу І. Виговського як видатного стратега і тактика. На думку Я. Дзири [315], гетьман І. Виговський – це авторитет нації, реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології. В. та Н. Іржицькі [415] зацікавилися родиною Виговських в історії української козацької держави. Ю. Мицик [710] убачає в І. Виговському справжнього спадкоємця Б. Хмельницького. В. Скуратівський [1033] пише про гетьмана, який перший виступив проти Росії. Б. Сушинський [1125] присвятив І. Виговському роман-есе. В. Чуприна [1263] оцінює діяльність гетьмана І. Виговського через призму Конотопської битви 1659 р.

Об'єктом зацікавленості істориків стали інші гетьмани. Для Я. Дашкевича [293] Павло Тетеря як незрозумілий гетьман. В. Горобець [227] дає оцінку московського договору І. Брюховецького 1665 р. П. Пиріг [847] наводить штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного. Т. Чухліб [1276] вказує на особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблеми міжнародного становища Українського гетьманату в 1672 – 1686 рр. Л. Мельник [682] намагається дати загальну характеристику діяльності

І. Самойловичу. О. Гуржій [273] присвятив гетьманові Івану Скоропадському спеціальне монографічне дослідження. Історик Т. Каструба [464] досліджував постать Данила Апостола. Гетьманство Кирила Розумовського зацікавило О. Путро [907], В. Соколова [1057], В. Шевчука [1307] та інших.

Останнім часом українська історіографія проявляє підвищений науковий інтерес до гетьманування Івана Мазепи (1687 – 1709). Адже відомо, що наприкінці XVII ст. унаслідок міжусобних воєн і вторгнень іноземних армій, що тривали практично без перерви з 1648 р., Україна перебувала в тяжкому стані. Українська автономія з кожним новим гетьманом, з кожною зміною протекторату від Польщі до Росії і від Польщі до Туреччини втрачала свої здобутки, досягнуті за часів Хмельниччини. Гетьманська влада й авторитет занепадали, старшина досить легко могла скинути того, хто їй не догодив. Зокрема за такої ситуації почалося двадцятидвохлітнє гетьманування Івана Мазепи – одного з найвідоміших європейських діячів того часу. Біографія його містить значну кількість білих плям, легенд, домислів, а часом і прямих фальсифікацій, через що не все в його кар'єрі ясно й очевидно. Гетьман Мазепа та його доба знайшли наукове відображення ще в дослідженнях М. Костомарова, О. Лазаревського, Ф. Уманець, М. Грушевського, Б. Крупницького, М. Андрусика, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, В. Дядечка, О. Субтельного та інших.

Державну концепцію і політичній діяльності Івана Мазепи репрезентують публікації І. Куташев [589], Є. Маланюк [652], Ю. Мицик [713], В. Смолій [1042], О. Теліга [1136], Ю. Фігурний [1227], а його соратників та прибічників С. Павленко [811]. Дослідники акцентують увагу на тому, що Мазепа прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі – Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка із збереженням традиційного козацького устою. Реалізуючи свої задуми, гетьман дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. З цією метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержуючи нові права та

привілеї. Проте, простаршинська політика гетьмана викликала незадоволення простолюття та запорожців.

Сучасні дослідники намагалися простежити ставлення до діяльності І. Мазепи істориків минулого, а також співвітчизників та зарубіжних учених, колишніх союзників Мазепи. О. Мішуков [732] цікавився європейськими поглядами на І. Мазепу. Т. Мацьків [674] висвітлював проблему ставлення шведів до бунтівного українського гетьмана. Науково-популярна література акцентує увагу на історичному та літературному образі Івана Мазепи [596]. Доброчинна діяльність гетьмана Івана Мазепи знайшла відображення у публікаціях Ф. Ступака [1120].

Предметом особливої уваги українських істориків останнім часом стали зовнішньополітичні акції І. Мазепи. Ця проблема розглядається через призму двох етапів. Перший етап характеризувався бажанням дружніх стосунків із Москвою та з іншими європейськими державами. Дослідники акцентують увагу на тому, що 1700 року І. Мазепа став другим кавалером заснованого Петром I ордена Андрія Первозванного, у 1703 р. йому надано Крупську волость у Севському повіті. Король Польщі нагородив його орденом Білого Орла, а 1707 р. імператор Йосиф I надав гетьманові титул князя Священної Римської імперії. Другий етап символізує прояв напруженості в стосунках І. Мазепи та Петра I. Справа в тому, що реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська. Під тиском незадоволеної старшини гетьман Мазепа почав сумніватися в доцільності верховенства Москви. Невдоволення, що зрештою штовхнуло Мазепу шукати іншого покровителя, було пов'язане з питанням захисту України. Більш ґрунтовно ці та інші питання розглядаються в новітній українській історіографії.

Дослідник Т. Чухліб [1275] розглядає дилему вибору протекції Мазепинської України між Російською та Шведською коронами. В. Станіславський [1088] зачіпає турецький вектор дипломатичної діяльності Івана Мазепи. С. Павленко [808; 809] розкриває таємну місію агента Мазепи Соломона (1689 – 1690) до Польщі з проханням про допомогу, пише про перші

спроби І. Мазепи розірвати відносини Московією. Т. Якубова, використовуючи факти історичної літератури Національної бібліотеки імені В. Вернадського простежила військову діяльність гетьмана Івана Мазепи. Дослідники П. Більченко та В. Березка [53] порушують риторичне питання: За що ж таки боровся гетьман Мазепа?

Значний науковий резонанс викликала наукова розвідка російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої «Мазепа» (М., 2007). Книга написана чудовим літературним стилем й читається не як «суха» наукова монографія, а як захоплюючий історичний роман, зі сторінок якого до читача звертаються «оживлені» через багато століть образи не тільки гетьмана Мазепи, а й багатьох його сучасників – лівобережного гетьмана Івана Самойловича, кошових отаманів Івана Сірка і Кості Гордієнка, генеральних писарів Василя Кочубея і Пилипа Орлика, генерального осавула Михайла Миклашевського і генерального хорунжого Івана Ломиковського, полковників Івана Скоропадського, Данила Апостола, Семена Палія, Іллі Новицького, батька гетьмана Степана Адама і матері Марини-Магдалини (Мокієської), батуринаського ігумена Данила Тупталенка (майбутнього святого Димитрія Ростовського), багатьох інших наставників, сподвижників і соратників Мазепи, а також високих сановників церковно-культурних діячів Московії-Росії – патріарха Йоакима, родини Нарішкіних, В. Голіцина, П. Прозоровського, В. Долгорукого, Л. Неплюєва, О. Українцева, Ф. Шакловитого, Л. Лопухіна, С. Медведєва та інших. Особлива увага звернута, зазвичай, на політичні й приватно-публічні стосунки гетьмана з російською царицею Софією та царем Петром I, шведським королем Карлом XII Густавом, польськими королями Яном III Собеським і Станіславом Лещинським та іншими монархами Центрально-Східної та Південно-Східної Європи [1339, с. 4].

«Природжений політик, талановитий полководець і дипломат, людина відважна, чесна й цілеспрямована – він був відображення епохи українського духовного відродження і розвитку козацтва. Поет і філософ, високоосвічений, казково багатий...» – саме так характеризує російська дослідниця видатного

гетьмана Івана Мазепу. Символічно, що на відміну від інших своїх російських (а також окремих українських) колег авторка визнає існування наприкінці XVII – на початку XVIII ст. європейської держави – Гетьманщини.

Проте, українським критикам впадає в око певна «нелюбов» російської дослідниці до своїх попередників. Наприклад, вже на першій сторінці вступу вона пише, що такі видатні вчені-історики, як Микола Костомаров і Михайло Грушевський, «поверхово зверталися до гетьманування Мазепи, не вивчали його серйозно та обмежувалися першим тенденційним враженням без глибокого аналізу джерел». Т. Чухліб зазначає, що це не так, а доробок вище названих достойників є значним внеском до світової історичної науки й базується на величезній архівній базі. Доречно також захистити запорозьких козаків, яких у книзі названо (мовою оригіналу) рицарями «ножа и топора» [1339, с. 27], однак насправді вони були більше лицарями шаблі та мушкету. На жаль, як зауважує Т. Чухліб, пані Т. Яковлева не розглянула складні питання участі України та Росії у Великій Північній війні 1700 – 1721 рр., яка, за словами Олександра Оглоблина, мала особливе значення в світовій історії. Відомо ж бо, що змагання двох потужних імперських структур – Шведського королівства та Московського царства – за право бути «володарем світу» у Північній та Східній Європі завершилися на користь останньої, але не на користь Українському гетьманату на чолі з його видатним правителем Іваном Мазепою [1269, с. 191–203].

Перед українськими істориками відриваються нові пошукові обрії для поглибленого вивчення діяльності гетьмана Мазепи на благо України. Важливим підґрунтям можуть послугувати видання: «Доба гетьмана Мазепи в документах (упоряд. С.О. Павленко)» (К., 2008), «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи» збірник, що містить 85 уперше опублікованих листів (К., 1996), «Мазепа І. Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691. – Т. 1» (К., 2002). Опубліковані матеріали міжнародних наукових конференцій 15 – 17 жовтня 2008 р. (Київ – Полтава), «Іван Мазепа та його доба: історія, культура,

національна пам'ять» (К.,2008) та «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи та реалії» (7 – 8 листопада 2008) (К., 2009).

Для вивчення національних традицій українського державотворення періоду Гетьманщини важливе значення мають праці В. Панашенка «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст. (К., 1995) та «Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст (К., 1997). У першій книзі автор поставила за мету висвітлити процеси корінних змін, яких зазнала протягом другої половини XVII – XVIII ст. структура козацької старшини і вищого духовенства Гетьманщини як її соціальна еліта, передовсім, показати зміцнення її соціально-економічної бази, висвітлити правові чинники привілейованого становища старшини, простежити основну тенденцію — перетворення козацької старшини і вищого духовенства в шляхетство та подальше включення його до складу російського дворянства.

Розглядаючи процес формування нової генерації соціальної еліти Гетьманщини протягом другої половини XVII ст., яка включала, насамперед, вищу козацьку старшину (генеральну, полкову і сотенну) і вище православне духовенство, автор зазначає, що після Хмельниччини відносна соціальна рівність усередині Війська Запорозького (городового, реєстрового) «поступово нівелювалася». На вищій щабель українського суспільства послідовно і неупинно піднімалася нова еліта, яка формувалася з козацького товариства, шляхти, заможних міщан (міського патриціату) і вищого духовенства. «Набуваючи політичної і соціальної ваги, – пише В.Панашенко, – займаючи ключові позиції в державотворчих процесах, прагнучи поширити свій вплив на суспільство, новосформована еліта домагалася для себе старих привілеїв, поступово обмежувала права народних мас насамперед послушенства селян новим панам. Отже, поглиблювався поділ українського суспільства на пануючих і підневільних» [834, с. 38].

Потім автор, навівши значний фактичний матеріал та проаналізувавши його, зазначає, що протягом XVIII ст. у Гетьманщині відбувається процес станової консолідації української еліти, який супроводжувався зміцненням

позицій місцевих урядників – дідичів – вищої козацької старшини, російських дворян та вихідців з Сербії, Волощини, Грузії, яким були надані значні земельні володіння в Україні. «Зосередження військової та адміністративно-політичної влади в руках представників цієї частини соціальної еліти відбувалося разом з розширенням їхніх рангових та приватновласницьких маєтностей, що в свою чергу зобов'язувало посполитих цих маєтностей відбувати службу і повинності на користь їхніх власників, тобто сприяло перетворенню місцевих урядовців на панів», – зазначає В. Панашенко. Велика земельна власність місцевих державців «служила основним джерелом їхніх прибутків і мірилом станової диференціації в середовищі соціальної еліти суспільства» [824, с. 57].

Дослідники вказують на важливість обраного В.В. Панашенко предмета дослідження – формування української еліти у другій половині XVII – XVIII ст. Адже це питання донедавна в українській радянській історіографії замовчувалося. Крім того ж багато авторів знаходилися під впливом істориків-народників (О. Лазаревського, О. Єфименко), які основну увагу зосереджували на негативній діяльності старшини, її соціальної політики й всього суспільно-політичного життя Гетьманщини, не бажаючи зрозуміти, що іншого ладу, крім заснованого на приватній власності на землю, країни Центральної і Східної Європи у XVII – XVIII ст. не знали. Їхня земельна аристократія була творцем власної державності. Народ-нація без сильної, освіченої і впливової еліти – носія ідеї державності неминуче втрачає державну незалежність, а відтак перетворюється на колоніальне «бидло» інших країн [786, с. 131].

Останнім часом простежується поживлення інтересу до поглибленого дослідження проблем пов'язаних із становленням та функціонуванням української козацької еліти, її ролі в житті суспільства. В. Горобець [223] дослідив, як козацька еліта України відшукувала шляхи політичної легітимації у відносинах з Москвою та Варшавою в 1654 – 1665 років. В. Кривошея [550; 553] ґрунтовно і всебічно розкрив значення для Гетьманщини козацької старшини, зокрема неурядової старшини, її роль у здійсненні державотворчих процесів. М. Палій [821] феномен козацької старшини репрезентував на основі

документів та нарисів. О. Струкевич [1116] окреслив політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. В. Томазов [1173] з'ясував генеалогію козацько-старшинських родів у контексті історіографії та джерел з другої половини XVII – початку XXI ст. Доповненням до вищеназваних праць можуть стати публікації в періодичних виданнях. Так, зокрема, О. Апанович [30] розкрила функції урядових службовців Гетьманщини XVIII століття. В. Кривошея [554] вивів родоводи козацької старшини доби козацько-гетьманської держави, зробив огляд джерельної бази. П. Пиріг [846] розповів про українську шляхту XVII ст.

Для більш ґрунтовного вивчення традицій українського державотворення вагоме значення має праця В. Панащенко [822], присвячена полковому устрою Гетьманщини. Дослідниця розглядає державотворчі процеси, які відбувалися в Наддніпрянській Україні з середини XVII ст. і зумовили створення власного своєрідного адміністративно-територіального управління, в основу якого було покладено полко-сотенний устрій реєстрового Війська Запорозького. У монографії розглянуто владні прерогативи полкової і сотенної старшини, структуру полкових і сотенних органів влади («урядів»). Авторка простежує зміни в системі військово-територіального устрою Гетьманщини, зумовлені, передовсім, політикою царизму, спрямованою в XVIII ст. на обмеження владних прерогатив вищих і місцевих адміністративних установ України – аж до скасування традиційної системи військового та адміністративного самоврядування, що означало остаточне знищення залишків української козацької державності.

Доречно зауважити, що проблема полкового устрою досліджувалася іншими українськими істориками, зокрема В. Сергійчуком [1003]. Деякі дослідники звертали увагу на вивчення окремих козацьких полків. В. Горобець [231] дослідив структуру врядування та соціального дисциплінування в південних полках Гетьманщини: за матеріалами ревізії Полтавського полку. За редакцією В. Мокляка видані «Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.)» (К., 2007). Автор дослідження Полтавському полку присвятив

спеціальний науково-популярний нарис історії з часу його виникнення до кінця XVII ст. [735]. Досліджувалася історія інших полків: Г. Швидько [1301] – Миргородський полк; І. Козюра [490] – Лубенський полк; Ю. Бодров [62], Т. Кузнець [574] – Уманський полк; В. Сокіл [1056] – Кальницький полк; В. Кривошея [554] – Канівський полк; Л. Сапухіна [982] – Сумський полк; І. Кривошея [560] – Переяславський полк. Викликають інтерес також публікації А. Кушинського [595] про сердюцькі полки, В. Маслійчука [661] про слобідські полки.

Щоб глибше зрозуміти традиції українського державотворення варто з'ясувати різні аспекти діяльності полкового уряду, зокрема історичних портретів козацьких полковників. Інститутом історії України НАН України, науково-дослідним інститутом Козацтва підготовлено видання «Полководці Війська Запорозького», у якому подано 29 нарисів про героїв Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (К., 1998, кн. 1; К., 2004, кн. 2). Важливу історіографічну цінність має двотомник Б.І. Сушинського «Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV—XIX ст.: Іст есе» (Одеса, 2006). Історики прослідкували діяльність окремих козацьких полковників. С. Вирський [144] змалював образ полковника Михайла. В. Горобець [226] з'ясував роль Івана Нечая в українсько-російських змаганнях за Білорусь (1654 – 1659 рр.). А. Гурбик [265; 268] дослідив образ полковника Антона Ждановича. О. Гуржій [276] та Б. Флоря [1238] проаналізував деякі міфи та реальності про Івана Богуна. В. Маслійчук [661] – зацікавився сумським полковником Герасимом Кондратьєвим, Ю. Мицик [711] – Тимішом Носачем, П. Мірчук [729; 730] – Максимом Залізняком та Іваном Гонтою, В. Студьова [1118] – чернігівськими полковниками, В. Чуприна [1264] – Максимом Кривоносом.

Особливе місце в новітній українській історіографії посіла книга П.С. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)» (К., 1998). Автор характеризує особливості політичного устрою Речі Посполитої (у складі цієї держави перебувала тоді більшість

українських земель), роль української православної шляхти як головного репрезентанта політичних інтересів України в XVI ст., аналізує процес формування політичних концепцій руського (українського) народу, визначає творців цієї концепції, насамперед, письменників-полемістів, літописців, діячів Православної Церкви в Україні. Особливу увагу автор приділяє Метелію Смотрицькому, як творцеві ранньоновітньої теорії нації, та Адамові Киселю. Слушними є думки автора книги, що розвивають усталене в українській історіографії положення про нерозривний зв'язок між Київською Руссю та Україною козацьких часів, про вплив давньоруської спадщини на історичну й політичну думку України XVI – XVII ст. Автор має рацію, коли наголошує на тому, що в проявах політичної самосвідомості запорозьких козаків поняття «народ» позбавляється ситуативного, буденного змісту (як-от: «люди») і набуває абстрагованого вербального плану, у якому «русський народ» виступає як категорія політичної культури [986, с. 57–58].

Значне місце автор приділяє новому прошарку українського суспільства, який дедалі наполегливіше відтісняв українську шляхту і з кінця XVI ст. швидко став авангардною силою в національно-визвольній боротьбі українського народу. Погоджуючись й тут з основними висновками автора, зазначає Ю. Мицик, водночас хотілося б відзначити неухважність (свідому чи несвідому) до співвідношення міфу й дійсності в історичному минулому. Звичайно, козацтво і його вожді, насамперед, Петро Конашевич-Сагайдачний, були, як переконливо довів П.М. Сас, об'єктом міфологізації з боку українських книжників XVI – XVII ст., навіть католиків. Але чомусь П.М. Сас не вказав на те, що й без будь-якої міфологізації козацтво мало багато заслуг перед українським народом і християнською Європою. При всіх своїх вадах і недоліках козацтво, дійсно, виступало в обороні України перед агресорами, стримувала експансію Османської імперії на південно-східних кордонах християнської Європи, дійсно виступала як авангардна і державотворча сила українського народу наприкінці XVI – першій половині XVII ст., яка таки

спромоглася, на відміну від шляхти, відродити незалежну Українську державу в 1648 році [714, с. 126].

Автором викладено важливі думки про особливості державного устрою Війська Запорізького, формування козацького стану, козацького менталітету, зокрема, понять запорожців про свободу, вольності і права свого стану. Ця проблема дуже актуальна з огляду хоча б на те, як гостро у світі і, зокрема, в Україні стоїть проблема прав людини. Хоча для XVI – XVII ст. такого поняття, як «права людини», ще не існувало, однак бачимо, що й українська політична і суспільна думка, так само як і думка інших європейських країн (Польщі, Англії, Франції та ін.) та їх народів, робила певні кроки у правильному напрямку. Книга П.М. Саса зайвий раз переконує в тому, що українська історична наука переживає нині період давноочікуваної зміни векторів, прямує до гуманізації історичного знання, і добре коли дослідника цікавить людина з її почуттями, віруваннями, уподобаннями. Дослідники зауважують, що хоча автор цілком слушно зупинився на трьох головних станах українського суспільства, які формували його політичну думку (козацтво, церква, шляхта), з поля зору чомусь випало міщанство. Цікаво було б знати, а чи мало воно свої політичні погляди, хоча б елементарні? [714, с. 127]

Суттєвим доповненням до вище викладеної проблеми є праця І.В. Катусева «Політична думка доби Гетьманщини» (К., 2007), в якій автор, зокрема, подає аналіз концепцій національної державності в політичній думці Козацької держави. Запропонувавши власну схему періодизації цього періоду автор детально аналізує пам'ятки, що належать кожному стану та визначає особливості названих етапів. Таких етапів І.В. Катусев виділяє три: становлення Козацької держави, її розвиток і занепад. Слід наголосити, що автору вдалося визначити ті риси, що дають підстави говорити про існування таких етапів у політичній думці.

На особливу увагу заслуговує аналіз І. Катусевим політичної концепції гетьмана Б. Хмельницького. Автор по-новому трактує особливості його державницьких поглядів. Систематизувавши та проаналізувавши існуючі

джерела, присвячені Хмельниччині, І. Катусhev виробив власну концепцію, суть якої полягає в тому, що Б. Хмельницький від ідеї протекторату іншої держави над Україною поступово наблизився до ідеї незалежності України. Автор правомірно зазначає, що після орієнтаційних ідей на різні країни, зокрема – Польщу і Туреччину, гетьман приймає протекторат Москви, що дало змогу досягти юридичного статусу автономної держави. Слід підкреслити, що Б. Хмельницький розумів автономність як військовий союз. Після Віленського миру, що порушив ідею Переяславського договору – військово-політичного союзу Козацької держави і Москви, Б. Хмельницький відходить від російського протекторату як єдино можливого й шукає іншого протектора.

Цілком новою є теза І. Катусheva про те, що після смерті Богдана Хмельницького простежуємо дві тенденції в розвитку політичної стратегії – на союз з Польщею та на союз з Московією. На Польщу орієнтувався Павло Тетеря, повсякчас утверджуючи сателітну залежність Козацької держави від Речі Посполитої. Іван Виговський був найбільш послідовним продовжувачем справи Б. Хмельницького, який наполягав на поверненні до умов Зборівського договору і розширенні прав Козацької держави. І. Катусhev твердить, що Юрій Хмельницький посідав деструктивні позиції щодо Козацької держави, і доводить, що фактично на позиціях повної залежності від Росії був і гетьман Іван Брюховецький. Петро Дорошенко прийшовши до влади, здійснив реальні спроби припинити процес поглинання України Росією, адже бачив Україну тільки незалежною державою. Уперше наголошується на політичній концепції Петра Суховія, який пропагував ідею татарського протекторату, а гетьман Дем'ян Многогрішний одночасно прагнув зберегти протекцію російського царя і козацькі вольності. Михайло Ханенко бачив Козацьку державу як сателіта Польщі, а Іван Самойлович наполягав на підданстві російському цареві [834, с. 186].

На думку І. Катусheva, гетьман Іван Мазепа спочатку бачив Україну як автономну частину у складі Російської імперії. Але незабаром переконався в загарбницькій політиці Москви щодо Козацької держави, тому й пішов на союз

з Швецією, зробивши таким чином спробу вийти з під влади Москви й утвердити власну державність.

Автор стоїть на тому, що політична думка в часи занепаду Козацької держави, тобто після поразки Івана Мазепи, характеризується занепадом державницької ідеї. Зникає орієнтація на Польщу, натомість спостерігаємо послідовне підпорядкування України Москві. Продовжувачем справи І. Мазепи став гетьман на еміграції Пилип Орлик. Демократичні засади його концепції І. Куташев правомірно визначає як найкращий здобуток політичної думки доби гетьманщини цього періоду. На території України промосковської орієнтації дотримувався Іван Скоропадський, який все ж робив спроби послабити тиск Москви. Спроба Павла Полуботка вчинити бунт про політики Петра І завершилася трагічно. Гетьман Данило Апостол зробив внесок у розвиток судової системи, прагнучи унезалежнити її від Росії. Заслуга гетьмана Кирила Розумовського визначається останніми спробами реанімації Козацької держави. Цікавим є аналіз наказів і прохань старшини і шляхти до Катерини II, який свідчить про прагнення української еліти зберегти автономний статус України, хоча Росія й не надавала їй цього статусу [834, с. 186–187].

Новітня українська історіографія національних традицій репрезентована не тільки політичними ідеями гетьманської стратегії державного будівництва та управління, але й козацькими літописами. Тематика видатних пам'яток вітчизняної української історичної й політичної думки – козацьких літописів – присвячена українській історії від найдавніших часів до козацької доби. Водночас порушені в цих ґрунтовних творах питання не втрачають важливості до сьогодення.

Українські літописи, складовою частиною яких є так звані козацькі, завжди привертали увагу не лише дослідників, а й широких кіл громадськості. Проте внаслідок несприятливих умов розвитку вітчизняної історіографії вивчені були тільки частково. Тому узагальнення питань, які стосуються джерелознавчого й історіографічного аспектів козацького літописання 30 х – 80 х рр. XVIII ст., є важливим науковим завданням. Адже створені в той час

історико-літературні пам'ятки істотно вплинули на процес відродження української культури, мови, національної самосвідомості. Проаналізувавши здобутки вітчизняної історіографії, І. Дзира подав глибокий фаховий аналіз джерел, на основі яких була створена праця «Козацьке літописання 30-х – 80 рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти» (К., 2006). На його думку, тематика козацьких літописів Лівобережжя 30-х – 80-х рр. XVIII ст. виходить далеко за межі військово-політичної історії та біографії гетьманів. Важливе значення має детальний аналіз указаних літописів як пам'яток історичної думки. Це дало підстави для логічних висновків щодо національної свідомості українців, означених автором за трирівневим ступенем: етнокультурним, історичним і політико-правовим. Слушною є теза, що при відсутності сталої термінології стосовно назви країни в тогочасному українському суспільстві існували чітка самоідентифікація власної етнічної спільноти на території її проживання, відмінність від інших народів. При цьому на сторінках історико-літературних творів зустрічаються назви багатьох держав, що свідчать про уявлення українців щодо етнічної карти Європи та частини азійського континенту. Традиційне використання політичної термінології – «народ», «нація», «вітчизна» – було наслідком тривалого формування відповідних понять. Важливим елементом національної самосвідомості є також релігія. Питання православ'я розглядаються в усіх без винятку літописах XVIII ст., зокрема Берестейська унія 1596 р., відновлення православної ієрархії 1620 р., конфесійний фактор при виборі союзника під час Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр., мазепинська доба [1319, с. 227].

Відомо, що невід'ємною складовою української національної ідентичності є відчуття територіальної єдності. Протягом багатьох століть вона була відсутня, що надзвичайно негативно впливало на розвиток етносу. Тому не випадково проблема соборності з усією повнотою постала перед авторами літописів досліджуваного автором періоду української історії. Представники інтелектуальної еліти намагалися пробудити почуття солідарності між українцями незалежно від соціальних, культурних і регіональних особливостей.

І. Дзира переконливо довів, що козацькі літописи були важливим чинником формування української історіографії. На прикладі історичної спадщини Михайла Антоновського, Максима Берлінського автор показує вплив на них козацького літописання, яке послугувало джерельною основою «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського та «Запорозької старовини» Ізмаїла Срезневського. Як переддень вітчизняної науки проаналізовано спадщину Миколи Маркевича – продовжувача досліджень козацьких літописів.

Серед узагальнюючих праць помітною є концепція подій середини XVII століття, названих «козацькою революцією 1648 – 1657 років» Н. Яковенко [1334]. У її «Нарисах ...», які базується на акцентуванні глибини змін, спричинених ними, тлумаченні їх насамперед через призму інтересів та політичних ідеалів козацтва (хоча не відкидаються й соціальні, національні, релігійні причини революції), заперечення «героїчного» і ствердженні людського їх виміру. Одна з частин книги присвячена «кошмарам війни». Тут відверто йдеться про трагічний досвід Хмельниччини і для українського, і для польського та єврейського народів. Дослідниця вважає, внутрішньополітичні передумови для майбутніх конфліктів Руїни було закладено ще в часи Б. Хмельницького з утворенням в середовищі козацької верхівки трьох лідерських груп з відмінними інтересами, в т. ч. «полярними зовнішньополітичними орієнтаціями» (с. 177–209). Діяльність І. Мазепи і «мазепинців» розглядається в контексті тодішніх соціальної і політичної практик. Тому стверджується, що І. Мазепа проводив соціальну політику як «син свого народу», який «не уявляв впорядкованого світу без поділу його на вищих і нижчих, привілейованих і залежних, власників і підданих, а Конституція П. Орлика мислилася її автором як традиційна для Річі Посполитої угода між (гетьманом) і політичним народом (козацтвом), а не «Перша Конституція Української держави» (с. 237–238).

Слід звернути увагу на «Історію України» (Львів, 2002), авторами якої стали Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович. У них найбільший теоретичний блок має розділ про Хмельниччину і Руїну, висвітлені в контексті званої концепції

«Української національної революції» В. Степанкова і В. Смолія. З'ясовано її причини, рушійні сили і характер, проблеми типології, хронологічних меж і періодизації, хід подій, особливості та історичне значення. Виклад історії «Визвольної війни 1648 – 1657 років», як зауважує В. Яремчук у своєму історіографічному нарисі, обмежується військово-політичними аспектами. Тлумачення вузлових конкретних проблем (політична програма Б. Хмельницького, угода 1654 р.) спирається на ідеї В. Липинського. Так само через призму державотворення і «боротьби за незалежність» висвітлюється історія Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. Показовим в сенсі «державницької» позиції авторів є їхнє ставлення до І. Сірка та І. Мазепи. Так, всупереч визнанню того, що за гетьманування І. Мазепи «посилювався визик низів», його постать оцінюється цілком позитивно. З іншого боку, на думку вчених, І. Сірко «був неперевершеним полководцем, але не найкращим політиком», оскільки «не зрозумів і вчасно не підтримав далекоглядних вождів, які боролися за незалежність не частини, а всієї України». Візія сепаратистського руху, пов'язаного з П. Орликом та його Конституцією (названою «першою в Європі конституцією демократичного суспільства», «першою у світі Конституцією», виглядає занадто ідеалізовано навіть на тлі «державницької традиції» (див: [1198, с. 82–83]).

Отже, новітня українська історіографія без перебільшення довела, що саме козацька доба справила важливий вплив на подальшу долю українського народу, який завжди мріяв здобути незалежність, побудувати свою державу на демократичних засадах. Історики намагалися ґрунтовно дослідити історію козаччини та його політичний інститут – Гетьманщину, яка символізувала собою українську Козацьку державу з атрибутами демократичної християнської республіки. На основі широкого кола залучених різних типів і видів джерел вони реконструювали в деталях перебіг історичних подій, представили сучасникам широкомасштабну картину того вікопомного часу, який насичений національними традиціями саме українського державотворення.

Дослідниками звернуто увагу на процес формування козацького стану, який став відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті українського суспільства, становленні української державності, розвитку національної самосвідомості, розгортанні антифеодальної та визвольної боротьби. Істориками досліджено історичні витoki козацького роду, а саме: виникнення козацтва та його устрій; козацтво в різних регіонах України; соціальна історія козацтва; формування ідеології козацтва як визначальний чинник політико-правового розвитку середньовічної Європи; українське козацтво на державній службі (початковий період); роль релігії в житті українського козацтва; українське козацтво як фактор формування української нації; участь козацтва у війнах інших держав; українське козацтво в міжнародних відносинах; керівники селянсько-козацьких повстань у кінці XVI ст.; генеалогія українського козацтва; основні фактори еволюції феномена українського козацтва; внесок козацтва у розвиток української культури; козацтво в літературі та мистецтві; козацтво в наукових дослідженнях українських і зарубіжних істориків; козацтво в бібліотечно-біографічній діяльності бібліотек. В українській історіографії схарактеризовано Запорізьку Січ як фактор консолідації українського суспільства середини XVII ст., визначено її політичну роль у розвитку Національної революції 1648–1676 рр.

Разом з тим, і це знаходить відображення в новітній історіографії, у певних наукових колах явно простежується тенденція до реанімації на основі нових постмодерністських теорій польської концепції «домової війни», а коріння такого повороту заховане в далекій від історіографічної інтерпретації площині й не вносить нічого нового у з'ясування сутності цієї епохальної події української історії.

2.3. Збагачення державницьких традицій у добу Української революції (1917 – 1921 рр.)

До останнього часу одним з найбільш політизованих напрямків новітньої історії України були питання, пов'язані з процесом національного

державотворення 1917 – 1921 років (кількість праць сягнула близько 500 назв). Численні аспекти цієї проблеми вивчалися переважно на основі гіперболізації всесвітньої місії пролетаріату як творця нового суспільства та його керівного ядра – Комуністичної партії. Утвердження України як самостійної і незалежної держави активізувало наукові дослідження, присвячені періоду 1917 – 1921 рр., що характеризуються небаченим за своїм розмахом та змістом соціальним вибухом, бурхливим зростанням національно-визвольних змагань народів колишньої царської Росії. Перед науковцями стояло складне завдання відтворення цілісної правдивої картини подій тих років, очищення її від ідеологічних нашарувань і перекручень, що мали місце за радянського режиму.

Доречно зауважити, що цей період за масштабами та гостротою політичної боротьби не має аналогів у вітчизняній історії. За більше ніж 90-річний період його дослідження накопичено таку кількість наукової, науково-популярної літератури українською та іноземними мовами, якої немає з жодної іншої проблеми української історії. Слід акцентувати увагу й на тому, що, крім істориків, які, безумовно, внесли левову частку в дослідження різноманітних аспектів проблеми, у її вивченні та осмисленні брали участь також юристи, економісти, філологи, політологи, філософи. Після появи в 1991 р. суверенної України опубліковано низку документальних збірників, захищено десятки докторських і кандидатських дисертацій, видано сотні монографічних досліджень, брошур і статей, проведено безліч наукових конференцій і «круглих столів», матеріали яких опубліковані. Проте цей масив літератури, на жаль, ще не став об'єктом усебічного ґрунтовного історіографічного дослідження. Крім того, не зважаючи на досить довгу історичну дистанцію – більш як дев'яносто років, серед вітчизняних дослідників, як і істориків української діаспори, ще й нині немає згоди та продовжуються дискусії стосовно оцінки суті й характеру багатьох подій, що відбувалися тоді в Україні.

Поступ сучасної вітчизняної історіографії про революцію, зазначає В. Верстюк, найпростіше виявити через зміну метафоричного ряду. На відміну від інших ділянок української історії ХХ ст., він тут найяскравіше окреслений.

Якщо до 1991 р. революція асоціюється виключно червоним кольором, то після проголошення Україною незалежності кольорова гама подій 1917 – 1921 рр. набрала жовто – синіх відтінків. Це було наслідком націоналізації історії, яка відбулася після проголошення незалежності України. Зміна метафори перетворення революції з «Великої Жовтневої ... на Україні» в «Українську революцію» поставило вітчизняних дослідників в позицію освоювачів цілини. Якщо і далі розглядати метаморфози, то можна сказати, що людям, які за десятки років праці звикли до окультуреної ріллі, прилаштованої до неї техніки, певних культур і технологій, довелося на марші, не зупиняючись, прилаштовуватися до нових умов [134, с. 128].

Новими, не розробленими виявилися не лише тематика, фактологічне наповнення хронологічних проміжків, але й загальна концепція революції й методологічний інструментарій, за допомогою якого повинні були з'явитися нове знання. Як це відбувалося за останні більше як півтора десятки років – тема для розлогого історіографічного дослідження.

Якщо спробувати собі геометрично вибудувати ідеї, які стимулювали дослідження про революцію, то, напевно, як зазначає В. Верстюк, найближчою до реального стану справ фігурою буде уявний трикутник, однією стороною якого є стара радянська історіографія, другою – еміграційна (діаспорна) література і третьою – світова (дуже не велика кількісно) історична література. Кожна із згаданих сторін здійснювала свій специфічний вплив на історіографічний процес. Творення нового знання, а часто псевдознання відбувалося у формі якогось химерного симбіозу, у якому переважно поєднувалося непоєднуване. Але такими були реалії перехідного пострадянського періоду радянської історіографії [134, с. 128].

Як відомо, радянська історіографія не надавала революційним подіям 1917 – 1921 рр. в Україні самостійного значення, розглядаючи їх як місцевий варіант Великої Жовтневої соціалістичної революції. Упродовж 90-х років ХХ ст. відбувся повний демонтаж цієї схеми. Цей процес був надзвичайно непослідовним і суперечливим, проте сьогодні українська історіографія вже не

говорить про розвиток революції в період двовладдя, не пише про перемогу Великого Жовтня на Україні або перші кроки соціалістичного будівництва, чи війну з буржуазно-поміщицькою Польщею. На зміну сталінській схемі революції прийшла концепція Української революції. Зміна схеми вивчення революції є помітною рушійною силою, яка принципово відрізняє сучасну українську історіографію від радянської. Якщо в радянській історіографії Центральну Раду, гетьманат П.П. Скоропадського, Директорію можна було згадувати з обов'язковим додаванням епітетів «буржуазно-поміщицька» чи «контрреволюційна» і завжди в контексті їхнього розгрому чи краху, то сьогодні ця тематика експлуатується надзвичайно інтенсивно і широко. За підрахунками вчених з 1991 – 2002 рр. в Україні було захищено 17 докторських та 135 кандидатських дисертацій з історії Української революції [1193, с. 128–129]. Академік В.А. Смолій у своєму виступі на Всеукраїнській науковій конференції 19 – 20 травня 2008 р. «Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії» зазначив: «Тема Української революції за роки незалежності збагатилася численними працями. Тільки дисертацій захищено у 1999 – 2006 роках (вдумайтеся!) 343, з них 33 – докторські. Очевидно, історіографічне осмислення цього масиву праць, розвитку історіографічної традиції, образу Української революції в зарубіжній історіографії є нагальним завданням історичної науки, виконання якого можливе тільки при задіяні колективних зусиль науковців» [190, с. 5].

Характерною особливістю сучасних досліджень про Українську революцію є масштабне використання еміграційної та діаспорної літератури. Особливо активно використовуються українськими дослідниками праці В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Грушевського, І. Мазепи. П. Феденка, П. Христюка, М. Шаповала. Важливим історіографічним джерелом стала публікація споминів В. Петріва [843] з історії Української революції 1921 – 1921 років. Із цих праць була запозичена парадигма Української революції. Потрібен був деякий час, щоб дослідники, принаймні їх частина, зрозуміли, що діаспорна і еміграційна література далекі від наукової об'єктивності. Позиції

більшості згаданих авторів – партійні, а концепції, на яких написані їхні праці, уже застаріли. Це, зокрема, концепція «програної революції», а звідси вічне з'ясування питання про винуватців поразки визвольних змагань. Сучасна українська література не одразу створила імунітет від цієї хвороби, тому, наприклад, у праці Ю. Павленка та Ю. Храмова «Українська державність у 1917 – 1919 рр.» читаємо, що період гетьманату був позначений «реальними успіхами у справі державотворення», а падіння «гетьманату було початком кінця Української держави і вина за це, передусім, лягає на провід Директорії, головним чином на Володимира Винниченка та Симона Петлюру» [1193, с. 130].

Для світової історіографії сюжети Української революції завжди були затінені подіями в Росії. На думку В. Верстюка, інтерес до обговорюваної проблеми лише прокидається. І ця обставина не може не впливати на сучасну українську історіографію, яка, власне, позбавлена готових рецептів дослідження і змушена творити їх сама, але західна історіографія справляє потужний вплив на українських істориків методологічними засадами [134, с. 130].

Взявши на озброєння поняття «Українська революція», запроваджене в історіографію емігрантською літературою, сучасні українські історики після тривалих розмірковувань, як здається В. Верстюку, майже остаточно відмовилися від його звуженого ототожнення лише з визвольними змаганнями. Сьогодні Українська революція розуміється значно ширше – вона включає в себе також і сюжети, пов'язані з утвердженням радянської влади, і хронологічно сягає осені 1921 р. [134, с. 131].

Сучасна концепція Української революції розуміє її як самобутнє і самодостатнє явище, пов'язане насамперед, зі спробами реалізації українською нацією свого права на самовизначення як явище, для якого характерне тісне переплетіння соціальних та національних чинників, визначення рівня національної свідомості і соціальної мобільності мас. У центрі концепції Української революції стоїть проблема політичної готовності української еліти до творення державних інститутів та консолідації нації. Зважаючи на національний характер революції, досить гостро ставиться питання про

міжнаціональні та міжетнічні стосунки цього періоду, робиться наголос на їх крайньому загостренні, яке посилювалося соціальними та політичними чинниками. Через це окремо розглядається проблема взаємозв'язку Української та Російської революцій. Останнім часом активно дискутується питання і вивчається проблема тісного переплетіння сюжетів Першої світової війни з революційними подіями, висловлюються слушні думки про інтегроване вивчення подій 1914 – 1923 рр. як особливого періоду воєн і революцій [128, с. 62–67].

Загалом переважна більшість істориків вивчає політичну площину революційного минулого, що призвело до формування панівного уявлення про революцію як про чередування контраверсійних режимів та державних утворень. Історики плідно працюють над вивченням діяльності українських політичних партій, різноманітних державних інститутів. На думку В. Верстюка, краще відпрацьованими на сьогодні виглядають дослідження історії Центральної Ради та Української держави 1918 р., гірше доба Директорії та ЗУНР. Можна сподіватися, що незабаром державотворча модель Української революції набуде завершених форм, проте критично мислячий дослідник, знайомий з джерельним матеріалом, не може забути про те, що революція була часом найменшої стабільності державної влади. Навіть у Києві влада за різними підрахунками змінювалася 10 – 15 разів, а, скажімо, в Умані чи Гуляй-Полі зміна влади відбувалася 50 чи 60 разів [134, с. 132].

Зарубіжна історіографія велику увагу на селянський повстанський рух. Скажімо, через постать Н. Махна Українська революція сьогодні більш znana у світі, ніж через постаті М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Винниченка та С. Петлюри. На думку Андреа Граціозі, український рух був у ХХ ст. прототипом великих національно-визвольних рухів, основу яких складало селянство (див.: [1194, с. 132–133]). Італійський історик вважає, що в Україні вперше здійснювалася теорія «довгої боротьби», яка спиралася на село і була спрямована на поступове втягування у цю боротьбу міста. Події, які мали місце в Україні під час революції, дуже нагадують А. Граціозі події в колоніальних країнах після Другої світової війни. У цьому сенсі український досвід, на його

думку, «має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право на первинність у багатьох історіях нашого століття» (див.: [1192, с. 132–133]).

Якщо звернутися до конкретних досліджень з Української революції то привертає увагу концептуальне та історіографічне дослідження В.Ф. Солдатенка «Українська революція: концепція та історіографія» (К., 1997). Критики зауважували, що йому притаманно багато позитивних рис: по-перше, за змістом, авторською позицією щодо порушення проблем та визначенням шляхів їх розв'язання його можна назвати сміливим; по-друге, вихід у світ книги є своєчасним; по-третє, книга максимально об'єктивна в контексті авторського аналізу історіографічної спадщини історії української революції 1917 – 1921 рр.; по-четверте, книга написана в полемічному ракурсі як щодо праць основоположників української революції, так і розвідок їх наступників з різноманітними світоглядними позиціями; по-п'яте, праця написана досвідченим дослідником проблематики, пов'язаної з історією української революції; по-шосте, книга оригінальна за структурою і новаторська за змістом [984, с. 145–147].

Усебічний аналіз конкретного фактологічного матеріалу дав змогу авторові зробити суттєвий внесок у розуміння подій і явищ української революції, суті розбіжностей у позиціях «лівих» і «правих» діячів Центральної Ради, її політики державотворення, військового будівництва, соціального питання, успіхів більшовизму в Україні 1917 р., оцінки I з'їзду Рад України, бою під Крутами, вторгнення німців 1918 р та інше. [1078, с. 164, 258–259, 346, 357].

Помітним позитивом є те, що В. Солдатенко не байдужий і до сучасного історіографічного процесу. Крім того, він прагне аргументовано показати розвиток негативних тенденцій, зокрема спроби «поліпшення історії», насадження ультрапатріотичної державницької концепції, негативного показу лідерів Центральної Ради за їхню самокритичність щодо недооцінки необхідності розвитку не тільки демократичної, а й соціальної проблеми української революції (це вкрай актуально і для нашого часу!), за їхню «соціалістичність» (тобто належність до партій соціалістичного спрямування і проведення ними відповідної

політики) аж до беззастережного твердження, «що соціалізм – взагалі тупіковий, шкідливий для розвитку суспільства» [1078, с. 283, 288].

Друга книга В.Ф. Солдатенка «Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920)» (К., 1999), присвячена аналізу основних подій революційного руху в добу Української держави П. Скоропадського та Української Народної Республіки під проводом Директорії, у якій розкрито подальший розвиток концепції Української революції в хронологічних межах, які охоплюють період після 29 квітня 1918 р. до кінця 1920 р. Запропонований для розгляду період автор визначає як другий етап Української революції.

Учений піддав ґрунтовному історіографічному аналізу позиції різних політичних сил у період Гетьманату, особливо з'ясування ними ідейно-політичної класифікації сутності політичного режиму П. Скоропадського, причини різко критичного ставлення до нього. Багато відповідей на порушені питання знаходимо в наведених у монографії історіографічних оцінках [1079, с. 61–64].

Відповідно своїй дослідницькій соціологічній схемі В.Ф. Солдатенко чітко виписує соціально-політичну базу Гетьманату, яку становила Українська хліборобсько-демократична партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Основними ж силами, на думку дослідника, на яких тримався гетьманський режим, були австро-німецькі окупанти та російське офіцерство [1079, с. 71, 74]. Водночас поза аналізом опинилися програмні документи організацій і партій речників експлуататорських класів, зокрема протофіса, який здійснював сильний тиск на політику гетьмана, схилиючи її «вправо» [8, с. 138].

Предметом скрупульозного історіографічного аналізу став режим П. Скоропадського, оцінки якого як «контрреволюційного», «антидемократичного з антинаціональною природою», «репресивно-диктаторського режиму» з його «реакційною політикою», «антинаціональними орієнтаціями», «нестерпними репресіями проти населення» [1079, с. 91, 101, 102] Висновки зроблені автором, є, на думку Б. Андрусишина, надто категоричними, намальовані чорно-білими фарбами так, як це зробили П. Христюк, В. Винниченко, І. Мазепа та М. Шаповал [8, с. 138]. Період

Гетьманату, включений до аналізу історика, за його словами, лише тому, що він розглядається як генетична складова єдиного процесу «революція – контрреволюція», які не можуть існувати одна без одної, а перебувають в «органічному зв'язку» [1069, с. 11].

До історіографічного аналізу В. Солдатенко залучає, безперечно, фундаментальні праці з історії Української революції 1917 – 1920 рр. провідних ідеологів, практиків, визначних корифеїв державного будівництва, які є надзвичайно цінними не лише як історичні першоджерела, але й як історіографічні твори. Водночас поза увагою залишилися праці не менш визначних діячів та істориків періоду 1917 – 1921 рр., серед яких слід назвати Є. Коновальця, П. Скоропадського, Д. Донцова, В. Липинського, Л. Цегельського, М. Стахіва та інші, які незаслужено, обійдені увагою автора. Деякі праці названих авторів побіжно згадуються на сторінках монографії, але детально не розглядаються, що, на думку Б. Андрусишина, збіднює дослідження, робить його «нахиленим уліво». У той же час у працях названих авторів міститься багатий фактичний матеріал, висвітлюються погляди на доленосні події людей, які по-іншому бачили можливість суспільного поступу України [8, с. 138].

На основі аналізу фактичного матеріалу, програмних документів різних політичних сил В.Ф. Солдатенкові вдалося зробити вагомий внесок у розуміння таких «нюансів» Української революції, як проблема трансформації програми національно-державного відродження Директорії [1079, с. 165], з'ясування позицій українських політичних партій щодо гетьманського перевороту [1079, с. 190], вибору С. Петлюрою серединної лінії між «лівими» і «правими» [1079, с. 122], оцінки сутності політичної програми КП(б) У [1079, с. 203], кваліфікацій «петлюрівщини» [1079, с. 13, 219], отаманії [1079, с. 24, 226, 236, 281, 297, 298], військового будівництва [1079, с. 234], повстання проти влади Директорії та її розколу [1079, с. 263, 276, 280, 281], персональної відповідальності С. Петлюри в тогочасних процесах [1079, с. 300–303], суперечностей усередині соборного українського табору [1079, с. 330, 341–343], денікінщини [1079, с. 334,

346], державотворчості 1920 р. [1079, с. 397] та інші. Значну увагу автор приділяє історіографії причин поразки Української революції [1079, с. 383–393], урокам, які впливають з набутого досвіду [1079, с. 394–398, 403], а також висновкам, зробленими талановитими вченими [1079, с. 398–401].

У новітній українській історіографії значна увага надавалася вивченню питань, пов'язаних із становищем робітничого класу України в період визвольних змагань. Переосмисленню соціально-політичних змін у середовищі робітничого класу України, присвячена праця О.П. Реєнта «Українська революція і робітництво. (Соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр.)» (К., 1996). Абстрагуючись від ідеологічної заангажованості більшості попередніх праць на цю тему, варто наголосити, що досі серед них не було таких, у яких пролетаріат став би предметом послідовного й цілісного вивчення протягом усього періоду 1917 – 1921 років. У радянській історіографії він розглядався переважно в контексті існування більшовицького режиму в Україні у різний час, що істотно деформувало загальну картину, спрощувало реалії. Отже, уперше історія робітництва України в 1917 – 1921 рр. подається як перманентний процес, а це дало можливість оцінити його соціально-політичні акції під впливом тих чи інших режимів, а також відповідних змін у власному середовищі.

Розглядаючи питання про взаємостосунки пролетарських верств і Центральної Ради, О.П. Реєнт наголошує, що реалізація ідеї української державності сприяла поляризації суспільно-політичних сил в Україні, які деякий час зберігали певну однаковість після Лютневої революції. На конкретному матеріалі розкрито хиткість позицій Центральної Ради в робітничому середовищі, показано, що сприяння російської соціал-демократії (як більшовиків, так і меншовиків) на пролетаріат промислово розвинутих регіонів України забезпечило їй перемогу з національно-патріотичними силами. Переконливо і доказово реконструйована розстановка й еволюція політичних сил в Україні.

Особлива увага в монографії приділяється характеристиці становища робітничого класу в період існування Української держави. У виданні показано, що, незважаючи на декларативні заяви про охорону робітничих інтересів, режим Скоропадського здійснював ряд репресивних кроків щодо робітництва, унаслідок чого виникли інтенсивний страйковий рух і дестабілізація Української держави. Так само невдалою була спроба Директорії знайти підтримку серед робітничого класу України попри соціальну радикалізацію своєї внутрішньої політики.

Проте, як зазначають В. Курило та О. Лисенко, можна зробити закид авторові в дещо довільній інтерпретації історичного матеріалу. Відомо, що не гетьман П. Скоропадський давав згоду на вивезення німцями з України значної кількості продовольства та сировини [946, с. 62], а це відбулося на основі торговельної угоди, підписаної урядом УНР. Не можна погодитися з твердженням, що гетьман неодноразово закликав народ України до відновлення єдиної й неподільної Російської імперії [946, с. 63], а він не робив цього жодного разу [588, с. 140]. Правильно визначаючи основні напрями політики Директорії в робітничому питанні, автор усе ж таки не уникнув окремих суперечливих і неточних оцінок її діяльності. Не можна погодитися з думкою про причетність «буржуазно-демократичного крила Директорії» до єврейських погромів, або що з «відставкою В. Винниченка процес розвалу Української держави значно пришвидшився» [946, с. 70]. Для цього були більш вагомими і глибокими причинами [588, с. 140].

Історіографічний інтерес для нас має наукова розвідка О. Реєнта «У робітнях історичної науки» (К., 1999). Автор здійснив спробу дати збалансований, об'єктивний огляд основних чинників, що визначали процес визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Професійний підхід О. Реєнта зреалізувався у прагненні, з одного боку, зробити власний внесок у висвітлення до недавнього замовчуваних історіографією національних проблем, а з другого – ознайомити читача з власними професійними надбаннями знавця соціально-економічних аспектів української революції.

Науково обґрунтовані концептуальні позиції автора репрезентовано спочатку в розкритті політичних програм і змісту визвольних змагань напередодні 1917 р. Справедливо визначаючи кінець XIX – початок XX ст. переломними у становленні української ідеї, О.П. Реєнт зв’язує її оформлення з початком партійно-політичного життя в бездержавній Україні. Належна увага до передумов могутнього спалаху українських визвольних змагань у 1917 і наступних роках позитивно позначилися на оригінальному рельєфному відтворенні обставин, пов’язаних з виникненням Центральної Ради, співвідношенням партійно-політичних сил, що стали біля її керма, перших кроків тодішнього українського парламенту, його державотворчої діяльності. У книзі загалом об’єктивно відтворено загальне й відмінне, спільні позиції і тактичні розходження, які супроводжували діяльність керівників Центральної Ради протягом усього періоду її існування. Окремо слід відзначити й особистий внесок автора у висвітлення національно-культурного та церковно-релігійного життя в Україні, чіткість, визначеність і обґрунтованість висновків щодо основних тенденцій початків становлення української політичної нації періоду березня 1917 – квітня 1918 років. Водночас Р. Симоненко мусив зазначити, що подекуди О. Реєнтові не вдалося утриматися від дещо забарвлених нинішніми пристрастями інвектив на адресу М. Грушевського та В. Винниченка – провідних постатей тогочасних українських визвольних змагань [1015, с. 139].

Спеціальний розділ основної праці автора, присвячений гетьманській державі П. Скоропадського, також містить низку обґрунтованих підходів, вдалих розробок і цікавих знахідок. Зокрема, О. Реєнт досить переконливо змальовує «невідрадну соціально-економічну ситуацію в державі» [945, с. 131], справедливо вбачаючи саме в ній одну з найсуттєвіших причин падіння гетьманату та його глави. Трохи інакше виглядає, на думку критиків, справа із зображенням національних аспектів діяльності П. Скоропадського. Гострі дискусії щодо цього беруть свій початок ще від часів перебування гетьмана при владі. У національній історіографії вони не вщухали і не вщухають протягом усього наступного періоду. Усе ще недостатня впорядкованість нинішнього

положення України, певно, є однією з основних причин сьогоденного спалаху симпатій до П. Скоропадського та спроб видати його чи не за взірцевого українського державотворця. Таким він і сам змалював себе у книзі «Спогади. Кінець 1917 року по грудень 1918 року». Однак і ця найпримітніша мемуарна публікація з часів, про які йдеться, для науковця є передусім історичним джерелом, що, як і кожне інше, потребує критичного розгляду.

Не розглядаючи скрупульозно, дослідник Р. Симонек відзначає головне: навряд чи варто ставити знак рівності між політичними зрушеннями в адміністративно-управлінській сфері гетьманської держави порівняно, передусім, з періодом Центральної Ради, з одного боку, і національним українським державотворенням – з іншого. Йому сприяли, мабуть, найбільше заходи в освітньо-науковій сфері, насамперед створення Національної академії наук. Стосовно порушеної вище проблеми, то, висвітлюючи її, О. Реєнт наводить показові факти, які засвідчують: гетьман спирався в своєму державотворенні на старе російське законодавство [1015, с. 116, 121], не виключаючи репресивного [1015, с. 130]. У цьому випадку, здається, було б корисним звернути більше уваги на склад адміністративно-управлінських кадрів гетьманського режиму, яких загалом постачала російська бюрократія, що масово перебралася в Україну – «стара мацапура», як іменував недавніх царських чиновників В. Винниченко. Висвітлення проблеми адміністративної й значною мірою військової опори гетьманського правління зробило б розповідь про «державу П. Скоропадського» у науковій праці О. Реєнта ще змістовнішою [1015, с. 140].

Складне, іноді неймовірне з першого погляду переплетіння історичних процесів в Україні і навколо неї (практично невщухаюча збройна іноземна інтервенція, невпинне наростання найгостріших форм класової боротьби, що розколола українське суспільство, невдалі спроби порозуміння й примирення між прихильниками антагоністичних форм української державності, постійний тиск білогвардійських армій «єдиної і неділимої Росії», далеко не простий характер взаємин з Радянською Росією, загальне несприйняття всесильним

Заходом ані самої можливості появи України на політичній карті світу, ані масових різнорідних рухів в Україні, ані лідерів УНР тощо) робить їх і сьогодні предметом постіних дискусій [1015, с. 140].

Ураховуючи ту обставину, що Українській революції присвячена багатоманітна література, історики України підготували науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.)», яке є фактично першою у вітчизняній науковій бібліографії спробою зібрати в одній праці відомості про численні друковані матеріали з історії Української революції і державності 1917 – 1921 рр. для того, щоб бібліографічними засобами якнайповніше репрезентувати творчий доробок учених з цієї теми за весь час її вивчення. У ньому ретельно враховано й описано, крім того, ж на основі новітніх досягнень вітчизняної бібліографії, документальні праці, наукові дослідження й розвідки, науково-популярні та мемуарні публікації, підручники, книги, брошури, автореферати дисертацій, статті з журналів, збірників, видань типу «наукові записки», матеріали і тези наукових конференцій, рецензії, депоновані рукописи.

Заслуговує схвалення обрана редколегією та укладачами загальна схема подання зібраного бібліографічного матеріалу, в основі якої покладено центральну проблему революції – українську державність, різні її форми. Вона дала змогу вдало й оптимально зручно його розмістити. Основна частина бібліографічного покажчика складається з шести розділів. Передують їй коротка, але змістовна передмова. У кожному з розділів література подається в наступній послідовності. Спочатку йдуть документальні видання, за ними спогади, огляд джерел, історіографія і загальні праці до кожного розділу. Потім подаються дослідження з проблем державотворення, соціально-економічної політики, національних відносин, збройних сил, зовнішньої політики і міжнародних відносин, культури, науки та освіти, преси і видавничої діяльності, релігії й церкви.

Ураховуючи цінність згаданого видання, доречно зупинитися на загальних рисах основного змісту, а також специфіці кожного розділу.

До першого з них – «Загальний розділ» – включені праці, у яких досліджено весь період Української революції 1917 – 1920 рр. Крім названих рубрик, притаманних усім розділам, окремо представлені документи й матеріали політичних партій, література про їхню діяльність. У спеціальних підрозділах зібрані підручники найрізноманітнішого призначення.

Сучасна історіографічний процес свідчить про комплексний та системний аналіз подій Української революції початку ХХ ст. Дослідники М. Бушин, В. Лазуренко, А. Лега [798] окреслили особливості становлення української державності 1917 – 1920 рр. Проблемам вивчення Української революції присвячено збірник статей за редакцією В. Верстюка [898]. Українські визвольні змагання 1917 – 1924 рр. ретельно досліджували О. Реснт та О. Рубльов [963]. На форми і проблеми розбудови української державності 1917 – 1922 рр. звернув увагу В. Рум'янцев [969]. Досконало вивчали Українську революцію дослідники на чолі з І. Гошуляком [1200]. В. Сергійчук [1010] зачепив проблему відродження українства в контексті української соборності. В. Довбня [336] та С. Липовецький [612] визначили організаційні та правові засади діяльності українських січових стрільців 1917 – 1920 рр. Науковий інтерес викликали публікація полемічного характеру С. Боровика [77] «Анархізм в Україні 1917 – 1921 рр.: закономірність чи випадковість?». В. Солдатенко [1061; 1063] порушує питання про формування традицій взаємин української влади і суспільства 1917 – 1920 рр. та соціально-політичних альтернатив в контексті проблем української державності.

Доречно зауважити, що В. Верстюк відкидає поширену в радянській історіографії версію про більшовицьке повстання в Києві та підступне захоплення влади у місті Центральною Радою. В книзі за допомогою раніше замовчуваних фактів дається зовсім інша оцінка жовтневих подій. У Києві 29 – 31 жовтня 1917 р. мали місце збройні конфлікти, спровоковані штабом КВО. Вони мали локальний, не пов'язаний з боротьбою за владу характер. Влада в місті в руки Центральної Ради була передана за рішенням спеціальної

узгоджувальної комісії, до складу якої входили представники переважної більшості політичних і громадських організацій Києва.

Потреби суспільної практики, дедалі більше загострюють інтерес до наукового осмислення унікального явища як в українській, так і світовій історії – Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Держава П.Скоропадського – один із етапів державного будівництва в Україні ХХ ст., коли успіхи та досягнення поєднувалися з прорахунками та непопулярними політичними заявами керманів. Владні інституції Гетьманату зіткнулися із надзвичайно складними випробуваннями: непорозуміння, а то й відверта ворожість сучасників, зрада колишніх союзників, пряма протидія окремим соціальним ініціативам від австро-німецької окупаційної влади. Державність доби гетьманування П. Скоропадського знайшла відображення у дослідженнях Т. Андрусика, К. Бондаренка, А. Буравченкова, В. Горелова, Л. Жванко, Т. Заруди, В. Засєкіна, Я. Малика, Л. Осавуленка, Т. Осташко, Г. Папакіна, Я. Пеленського, О. Реєнта, П. Соханя, М. Скрипника, Ф. Проданюка та інших. Історики акцентують увагу на тому, що новітня наукова енциклопедична література трактує терміни «Українська Держава» (офіційна назва) і «Гетьманат Павла Скоропадського» як абсолютні синоніми, але друге поняття одержало значно більшого поширення. Рідше застосовуються терміни «новий гетьманат», «останній гетьманат», «гетьманат 1918 року». Очевидно, ці поняття були вироблені для уникнення тотожності і плутанини з гетьманатами XVII – XVIII століть. У радянській історіографії стосовно Української Держави використовувалося здебільшого поняття «Гетьманщина» і мало принизливий відтінок. Наприклад, у «Радянській енциклопедії історії України» Гетьманщина кваліфікувалася, як «контрреволюційна буржуазно-поміщицька диктатура на Україні, уособлена маріонетковим «урядом» на чолі з колишнім царським генералом П. Скоропадським», а далі йшла розлога цитата В.І. Леніна про Гетьманщину, як реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму [449, с. 69].

Дослідження феномена гетьманату триває більш ніж дев'яносто років, і за цей час нагромаджена колосальна кількість різножанрових праць: наукових, науково-популярних, навчально-методичних, публіцистичних, мемуарних та інших, які не раз рецензувалися і піддавалися історіографічному осмисленню. Історик Я.С. Калакура у науковому дискурсі виокремив головні надбаня новітніх досліджень, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і закінчуючи сучасними, привернув увагу до деяких дискусійних питань історіографії на зразок: хто, чому і в який спосіб привів П. Скоропадського до влади; чи мав переворот 29 квітня 1918 р. контрреволюційний характер і яке місце він посідає в Українській революції 1917 – 1921 рр. та в історії українського державотворчого процесу; наскільки політика Гетьманату уособлювала намір українського суспільства і які причини його поразки; які повчальні настанови для сьогодення можна запозичити з тієї доби. Роздуми навколо цих питань покликані були окреслити деякі перспективні напрями подальших наукових студій [449, с. 70].

Отже, сучасна або новітня історіографія образу гетьманату сформована головним чином із названих трьох течій, а тому природно, що її досить рельєфно репрезентують нинішні носії декількох паралельних до попередників підходів. Перша група – це представники національно-демократичного крила української історіографії, так би мовити, «позашлюбні діти» М. Грушевського, більшість з яких часто нівелюють успадковані контрверсії, ведуть пошук поміркованих оцінок Гетьманату. Якщо порівнювати їх бачення найбільш дискусійної проблеми його образу – співвідношення в ньому українськості і російськості, то більшість із них усвідомлює непродуктивність дихотомних оцінок, тобто послідовного поділу цілісного явища на два протилежні та його змалювання лише двома фарбами: рожевою або чорною. Очевидно, цим і пояснюється спроба примирити ці підходи, знайти «золоту» середину. [449, с.72], зокрема Я. Грицак, В. Верстюк, В. Смолій та ін.

Друга група – це спадкоємці гетьманців, частина яких схильні ідеалізувати гетьманат та перебільшувати роль Павла Скоропадського в

державотворчому процесі доби визвольних змагань. Ряд авторів розглядають прихід гетьмана до влади як тяглість і збереженість власної історичної орієнтації і традиції, як закономірний етап національної революції, а Українську Державу як таку, що «ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засадах» (О. Білодід, К. Бондаренко, А. Буравченков, В. Клименко, В. Панченко, В. Потульницький, Д. Яневський та інші). Ґрунтовніше і виваженіше дослідженням гетьманату займаються В. Масненко, Ю. Павленко, Г. Папакін, Я. Пеленський, Ф. Проданюк, О. Реєнт, Ф. Турченко, Ю. Храмов, які розглядають його як природну альтернативу утвердженню в Україні соціалізму в його радикально-більшовицькому вигляді, тобто вони вбачають у гетьманаті зняряддя боротьби не з Українською Центральною Радою, а з експансією більшовицької Росії і тими силами, які цьому сприяли. В умовах, коли Україну оточували держави з авторитарними режимами, гетьманат мав досить високий шанс зберегти і захистити українську державність.

Третя група – це історики прорадянської орієнтації, частина яких залишається в полоні синдрому класичних оцінок і досить вороже налаштована як стосовно самого гетьманського перевороту, так і щодо політики П. Скоропадського, захисту ним великого капіталу і приватної власності. Вони оцінюють прихід гетьмана до влади і всю його політику винятково як «історичну катастрофу» і «контрреволюцію». Але ж контрреволюція – це боротьба проти революції, це рух за повернення дореволюційних порядків. Дослідник Я.С. Калакура зауважує, що в нас немає фактів, які б засвідчували, що гетьман повернув царські порядки і українофобію [449, с. 74]. Є ще одна група істориків України, які продовжують знаходитися у фарватері пострадянської російської історіографії. Вони стоять на позиціях новітнього малоросійства, але більше ідентифікують себе з російським баченням української історії, ніж українським. Як відомо, під «малоросійством» розуміють успадкований комплекс провінціалізму або меншовартості частини громадян в Україні, зумовлений її довготривалим перебуванням у складі

Російської імперії, а відтак у СРСР. Тут доречно звернутися до думки Є. Маланюка, який вважав, що хоч Скоропадський не був типовим «малоросом», проте він залишив класичний приклад українського політичного гамлетизму, який пов'язаний з «малоросійством» (див: [449, с. 74]).

Аналізуючи стан сучасної історіографії проблеми Гетьманату, можна констатувати, що головні дослідники – історики нової генерації незалежної України. Саме вони із середини 90-х років минулого століття, отримавши змогу працювати в донедавна закритих архівних фондах, розпочали комплексне дослідження історії Української Держави. На якісно іншому рівні, порівняно з радянською добою, ними висвітлено здобутки Гетьманату у галузі культурно-освітньої, фінансової, аграрної, внутрішньої, зовнішньої політики тощо.

Одним з важливих наукових видань, присвячених складним, неоднозначним, суперечливим, драматичним подіям державотворення періоду Української Держави (квітень – грудень 1918 р.), є книга дослідника в галузі військово-політичної історії Ю. Фігурного «Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі». Видання має практичну цінність: автор одним з перших серед дослідників життя гетьмана П. Скоропадського комплексно, із залученням теоретико-методологічних основ розвитку українознавчої науки, намагався оцінити діяльність цієї суперечливої постаті в українській історії ХХ ст. Концептуальною основою змісту книги стала теза Ю. Фігурного про те, що загальнонаціональна єдність українців є передумовою втілення ними свого націєтворчого ідеалу – відновлення і розбудови Української держави.

Отже, у сучасній українській історичній літературі образ гетьманату П. Скоропадського все ще подається в дуалістичному ключі, тобто на засадах успадкованої історіографічної традиції, сповненої класового антагонізму і протидії політичних платформ, або на шляхах еkleктики. Спроби національної ідентифікації також носять доволі розмитий образ «ні української, ні російської» чи «малоросійської» державності. Багатьом українським історикам усе ще бракує україноцентризму в оцінці таких рубіжних явищ, яким був гетьманат.

Підтверджуючи пророчі слова видатного ідеолога гетьманського руху В. Липинського про те, що образ Гетьманської України, який ми винесли з нашої історичної традиції, з народних переказів, з родинних пам'яток і сімейних споминів – у всіх нас ще не однаковий, не однаково ясний (цит. за: [449, с.76]).

Ці слова стосувалися XVII – XVIII ст., але їх можна віднести і до гетьманату доби П. Скоропадського, який усе ще залишається недоусвідомленим і недописаним в українській історіографії належним чином. Це означає, що потрібні подальші дослідження, виявлення додаткових джерел, перегляд уже відомих свідчень, відмова від партійно-класових підходів і чужих ідеологічних штампів, утвердження україноцентризму. Гетьманат, зауважує Я.С. Калакура, – це наша, українська історія, якою б гіркою і непривабливою для декого вона не видавалася. Тут широке поле для інтелектуальної діяльності молоді, ідеологічно незаангажованої генерації істориків, для продуктивних пошуків і творчих дискусій у руслі інтелектуального плюралізму [449, с.76].

Важливою подією є вихід у світ збірника документів і матеріалів, присвячених діяльності Директорії й Ради Народних Міністрів УНР, підготовленого вченими відділу Історії Української історії Інституту історії України НАНУ. Видання відкривається передмовою доктора історичних наук В. Верстюка, у якій зазначено, що період Директорії УНР є найскладнішим у добу Української революції, крім того, найменш дослідженим вітчизняними істориками. Одна з причин такого стану вбачається в недостатньому використанні архівних матеріалів, що й надихнуло колектив учених на масштабну роботу з виявлення та систематизації комплексу документів, який усебічно розкриває діяльність Директорії й уряду УНР. Вступна стаття, на думку В.С. Лозового, є досить повним і об'єктивним нарисом про події та процеси розглядуваного періоду. Оскільки значна частина протоколів про засідання Директорії й Ради Народних Міністрів подається в стислій формі, питання, які були на порядку денному, лише називаються без зазначення політичних і військових умов, за яких вони розв'язувалися. Ґрунтовна стаття

передмови, а також примітки допомагають читачеві осмислити той чи інший документ у контексті тогочасних динамічних подій [625, с. 223].

У передмові до збірника визначено також його головну ідею, яка полягає в тому, щоб за допомогою опублікованих документів відтворити в хронологічному порядку діяльність Директорії та урядів УНР з листопада 1918 р. по листопад 1920 року. Тут же зазначено специфіку публікацій матеріалів, особливості відтворення документів у виданні, обґрунтовано його тематичні й хронологічні межі, указано архівні фонди. Відповідно до поставленого завдання максимального відтворення політичної діяльності Директорії та уряду впорядкована і структура видання. В основу komponування документів двотомника покладено предметно-хронологічний принцип. Виділено три частини, що охоплюють період з 1918 по 1920 рр. У перших двох із них друкуються журнали засідань Директорії, далі Ради комісарів, потім Ради або Кабінету Народних Міністрів. Публікація документів фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – Ф. 1429 – канцелярії Директорії УНР, Ф. 1065 – Ради Народних Міністрів і деяких міністерств (Ф.1092, 3696, 3866, 1465), а також науково-довідникової бібліотеки центральних архівів України дає можливість відтворити хроніку подій, об'єктивно оцінити державотворчу діяльність вищих органів влади в складних умовах військово-політичної конфронтації й нестабільності внутрішнього становища.

Матеріали видання відображають політичні кроки УНР. Це передусім спроби встановлення відношень із французьким командуванням на півдні України, відправлення Надзвичайної дипломатичної місії до Франції, утримання різних закордонних посольств і делегацій, результати польсько-українських переговорів. Документи збірника висвітлюють також питання загострення протидії між Директорією та Раднаркомом, яке вилилося у широкомасштабну війну. В умовах перманентних воєнних дій одним із чільних питань порядку цього засідання вищих органів влади УНР було посилення обороноздатності країни, упорядкування сфер діяльності й розподіл функцій

між військовими посадовцями, мобілізаційні заходи, забезпечення армії, спроби вгамувати «отаманщину», реорганізувати військо.

Опубліковані матеріали дають підстави стверджувати, що часті зміни урядів, а також політичної лінії керівництва УНР детерміновані внутрішньо- і зовнішньополітичним становищем. У контексті складної внутрішньополітичної ситуації, впливів іноземних держав документи дають можливість простежити еволюцію ідеологічних засад державотворення УНР від класової демократії трудових рад, за яким обирати й бути обраним до органів самоврядування мали право лише представники працюючих верств, до загальнодемократичних засад формування влади всіма громадянами, тобто створення парламентської державної моделі [625, с. 223].

Збірник містить цінну інформацію про соціально-економічну політику Директорії та уряду УНР. Численні документи свідчать про важливість і пріоритетність вирішення аграрного питання й продовольчої проблеми для країни з домінуванням селянства в соціальній структурі населення. Саме до цієї верстви досить часто зверталися в своїх відозвах вищі органи української влади. Незважаючи на постійні бойові дії, численні питання, які пов'язані з фінансами, освітою, охороною здоров'я, шляхами сполучення тощо, були на порядку денному вищих владних структур УНР. І цікавий, як зауважує В.С. Лозовий, факт, який стверджує актуальність значної частини транспольованих у сьогодення тогочасних суспільних проблем українства. У двотомнику міститься документ, який свідчить, що 8 лютого 1919 р. уряд УНР затвердив закон «Про українські написи на кінематографічних фільмах в Українській Народній Республіці». Зараз історія повторюється. [625, с. 224].

За документами збірника можна простежити хід подій, що стосуються об'єднання східної та західної частини України в єдину й соборну державу. Факти свідчать, що це був неоднозначний, суперечливий процес, пов'язаний із різними ідеологічними засадами й політичними орієнтаціями лідерів УНР і ЗУНР, що призвело до конфліктів та, врешті, до руйнації єдиного українського

фронту в 1919 році, підписання угоди з Польщею в 1920 році., за якими Галичина залишалася поза межами Української держави.

Опубліковані матеріали неспростовно свідчать, що Директорія й уряд намагалися оперативно реагувати на випадки трагічних антисемітських ексцесів, вживали заходи, щоб збити погромну хвилю, налагодити українсько-єврейську співпрацю.

Документи видання містять сотні прізвищ діячів національно-визвольного руху доби Директорії, учасників драматичної боротьби за становлення і збереження української державності. Найчастіше згадуються імена С. Петлюри, Б. Мартоса, І. Мазепи, А. Лівіцького, Д. Одрини, І. Паливоди, В. Петріва, Т. Черкаського, І. Огієнка та інших. Навіть стисла інформація, незначні фактичні дані журналів засідань дають можливість оживити історію визвольної боротьби, визначити роль тієї чи іншої особи в державотворчому процесі.

Важливо, що в збірнику представлено, крім журналів засідань, широкий видовий спектр документів – закони, постанови, накази, універсали, статuti, відозви, звернення, привітання тощо, які дають уявлення про документально-комунікативну сферу діяльності Директорії, РНМ УНР, оскільки однією з найменш досліджених сторінок Української революції залишається державотворча діяльність Директорії й уряду УНР у 1918 – 1920 рр. Поява збірника, який містить значну кількість документів і матеріалів, що висвітлюють зазначену тему, була схвально сприйнята науковим співтовариством. Безперечно, двотомник викликав зацікавленість учених і став у пригоді не лише фахівцям – історикам, політологам, правознавцям, а й усім, хто цікавиться історією Української революції, вітчизняними державотворчими процесами. Адже документи збірника всебічно розкривають діяльність вищих владних структур УНР у добу Директорії й всупереч стереотипам стверджують, що, незважаючи на військово-політичну нестабільність, постійну зміну місця перебування, за будь-яких обставин державний центр функціонував, уособлюючи прагнення українців до власної демократичної країни.

Упродовж останніх років увага науковців та публіцистів прикута до двох постатей доби Української революції – В. Винниченка та С. Петлюри, про яких написані монографічні дослідження, сотні наукових статей, проведено десятки конференцій. Не один рік шукають відповіді на питання, хто з них важливіший для української історії, хто більш послідовний політик, виважений державний діяч, талановитіший у мистецтвах, впливовіший у діяльності УСДРП. Оцінюючи стан історіографічного освоєння проблеми: яка роль В. Винниченка і С. Петлюри в Українській революції, як значною мірою незадовільний, суперечливий, виникла потреба підготувати працю, у якій паралельно були б викладені факти біографії, громадсько-політичної, державницької, художньо-творчої діяльності великих українців.

Власне книга В.Ф. Солдатенка «Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби» (К., 2007) стала реальною спробою порівняти двох політиків революційної доби: за ступенем обдарування, рівнем інтелекту, широтою ерудиції, життєвими принципами, вчинками, поведінкою, оцінити внесок кожного в справу українського відродження, державотворення, національну суспільно-політичну думку, науку і культуру. Тому «для пошуку істини важливо не лише принципово відмовитися від тенденційності у висхідних світоглядних позиціях, а й до фактів, документів, не допустити абсолютизації одних при відкиданні інших» [1064, с. 347].

Можна цілком погодитися з автором «Передмови» академіком В. Литвином, що «для реалізації задуму в книзі обрано простий, але водночас, дуже ефективний прийом. Оскільки обидва діячі пройшли життєвим шляхом схожими стежками, що нерідко пересікалися і перепліталися, автор у хронологічній послідовності, крізь призму фактів і документів, паралельно простежує еволюцію їхніх суспільно-політичних поглядів, аналізує вчинки, поведінку, дії» [1064, с. 4].

В. Солдатенко у «Передмові» пояснює таку сюжетну лінію: «Іноді для з'ясування реальної ролі В. Винниченка і С. Петлюри в неоднозначних, суперечливих подіях видається виправданим і необхідним дати дещо ширші

сюжети (скажімо, про українізацію армії, про пошук оптимальної державно-правової моделі розбудови УНР, про феномен отаманщини та єврейські погроми, про соборницький процес, про сутність українсько-польських стосунків тощо)» [1064, с. 42].

Особливістю монографії є її полемічний характер, адже навколо обох історичних постатей та оцінки їхнього внеску в прогрес нації, українську справу продовжується невщухаюча полеміка. Тому доречним є включення до тексту монографії дискусійних елементів, спроби відстояти пропоновану точку зору з одночасною критикою, спростування позицій тих авторів, які, як видається, стоять на неправильних, хибних позиціях. На сторінках дослідження здійснено глибокий аналіз праць попередників, а також сучасних українських авторів. Найбільше, що й закономірно, В. Солдатенко полемізує з тими авторами, які написали монографічні дослідження, присвячені В. Винниченкові та С. Петлюрі, зокрема з С. Литвином [1064, с. 17, 22–23, 156, 166, 224–226, 306–307], В. Савченком [1064, с. 21–22, 167, 312–313], Д. Яневським [1064, с. 196–198], В. Барладяну [1064, с. 198–199], Р. Ковалем [1064, с. 307–308], В. Сергійчуком [1064, с. 10–11, 359–361] та іншими дослідниками. В. Солдатенко також констатує, що «сумним фактом залишається те, що кожен автор прагне віднайти в документах те, що хотілося б віднайти для підтвердження власної позиції, побачити й вичитати, що хочеться побачити й вичитати [1064, с. 361]. Це досить детально, як зауважує Т. Бевз, показано в дослідженні [42, с. 180].

В. Солдатенко, аналізуючи діяльність обох діячів у період так званих «золотих годин», коли: В. Винниченко стає на чолі Директорії, С. Петлюра – Головним Отаманом. «Голова Директорії тонко відчував биття пульсу нації, її настрої і прагнення, напрочуд точно розрахував момент антигетьманського повстання, передбачив його масштабність і потужність, очолив могутній суспільний рух проти авторитарно-монархічного режиму, за торжество республікансько-демократичного (народноправового) ідеалу державного устрою. Натомість Головний Отаман став центром тяжіння політично активних

елементів нації, створення республіканського повстанського війська, повів його на штурм гетьманської влади, здобув у ході воєнних дій авторитет ключової особистості в досягненні перемоги» [1064, с. 300]. Однак «людина творча, відповідальна, щира, В. Винниченко краще за всіх інших лідерів Української революції розумів потребу вироблення ефективної суспільної стратегії, визначення оптимальних шляхів зміцнення національної державності, забезпечення зовнішньополітичних гарантій розвитку. Уловлюючи потужну тенденцію до повеління мас, разом з ними – значної частини членів українських політичних партій, саме В. Винниченко запропонував перетворення відродженої в ході повстання Української Народної Республіки в Республіку трудового народу» [1064, с. 300].

У той же час «С. Петлюра не міг піднятися до усвідомлення всієї складності процесів, які наповняли життя УНР. Він абсолютизував такий чинник досягнення мети, реалізації поточної політики, як військова сила. Остання постала в його уяві й діях як найнадійніший гарант збереження влади у власних руках у всіх її можливих проявах. Не знаходячи ідейно-теоретичних аргументів-заперечень проти державотворчої концепції В. Винниченка, С. Петлюра на практиці саботував погоджений українською елітою політичний курс, підмінив його запровадженням режиму отаманщини, що почав виявляти свою згубну для УНР дію з перших же днів відновлення республіканської влади» [1064, с. 301].

У своїй узагальнюючій праці «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.» (Київ, 2000) Я. Грицак, висвітлюючи події Української революції розглядає їх в контексті «неголосних здобутків передреволюційного десятиліття» і Першої світової війни, яку, власне, вважає її початком з огляду на явища військового і політичного структурування українського руху в ході війни. На історію державних утворень революційного часу автор дивиться з погляду можливостей тодішньої ситуації, а не уявлень про «можливе» і «неможливе» з позицій сьогодення. Так, національну мобілізацію народних мас та проголошення УНР він оцінює як «чималі успіхи»

Центральної Ради. Постать і політику П. Скоропадського пропонує розглядати на тлі незалежних від гетьмана обставин, «волі долі» й «логіки державного будівництва». Обґрунтовуючи думку про непричетність лідерів українських держав до єврейських погромів, їхнє толерантне ставлення до єврейських меншин та мінімальні ресурси, які були у їхньому розпорядженні, для припинення цього ганебного явища. Вирішальними причинами, які призвели до поразки Української революції, за характеристикою автора, були відсутність міжнародної підтримки та переваги більшовиків над українськими силами в організаційному та ідеологічному плані, а не «недозрілість» українського руху, як це часто стверджується (див: [1198, с. 92]).

У новітніх дослідженнях висвітлюється історія утворення ЗУНР та проголошення Акту Злуки (М. Литвин, С. Макарчук, І. Мищак, А. Панчук та інші). Автори виділяють як одну з визначальних традицій українського державотворення ідею соборності України, адже перспективним завданням галицьких і східних українців мало стати створення спільної держави всього українського народу. Особливо слід виділити монографічні дослідження В. Великочого [110] щодо джерел вивчення державного будівництва в ЗУНР та історіографію суспільно-політичних процесів у Галичині 1914 – 1919 рр. [111], а також дослідження М. Литвина [617] з історії ЗУНР. Приваблює увагу також публікація С. Дерев'янка [304], у якій подається історіографія ЗУНР. Сучасні дослідники вдалися до аналізу державотворчого процесу в ЗУНР. О. Босак та О. Красівський [79] подали загальну характеристику державності ЗУНР. В. Кондратюком [501] простежено становлення та захист завоювань ЗУНР. Проблему легімітації проголошення ЗУНР пояснив О. Реєнт [943], а Р. Тимченко [1146] з'ясовано взаємостосунки ЗУНР і Української Держави 1918 р. Українській соборності присвячено збірник матеріалів наукової конференції (1999 р.) [1201].

Сучасна історіографія поповнилася особливо актуальним дослідженням Б. Тищика «Західно-Українська Народна Республіка (1918 – 1923) [1151]. Історія держави і права» (Львів, 2004). Цій державі в часи тоталітарного

комуністичного режиму створили негативний імідж, вона всіляко опалювалася і очорнювалася, її історія фальшувалася або й замовчувалася. Історії ЗУНР присвячено чималий обсяг літератури, починаючи з численних газетно-журнальних публікацій, спогадів, мемуарів, фрагментів і окремих праць – до предметних і ґрунтовних монографій. Але, по-перше, загалом література історико-партійна, а ґрунтовних праць державно-правового характеру не було. По-друге, історія ЗУНР все одно залишається одним з найменш вивчених і дискусійних питань в історії України, зрештою, як і період УНР та Української держави.

У часи радянського тоталітарного режиму ця була тема, як уже зазначалося, негласно заборонена. Коли про неї писали, то тільки в негативному світлі: що ЗУНР була «буржуазно-націоналістичною державою», створена «ворогами українського народу, трудящих мас», тобто «українськими буржуазними націоналістами» тощо. Не було належної, об'єктивної оцінки української національно-демократичної революції кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Австро-Угорщині взагалі. Щоправда, як зазначають І. Бойко та М. Кобилецький, – у ті часи, коли панував антиукраїнський тоталітарний режим, дослідникам інакше про ЗУНР не можна було писати, оскільки це загрожувало репресіями [64, с. 161].

Найбільш позитивною рисою праці, безумовно, є фундаментальний підхід до вирішення проблем, пов'язаних з правотворчою діяльністю ЗУНР, який, насамперед, простежується у предметі дослідження, методологічній базі, неординарних підходах до вирішення поставлених завдань. Лише короткий аналіз елементів новизни монографії потребував би змістовної наукової статті.

У монографії ґрунтовно проаналізовано соціально-економічне та політичне становище Галичини у складі Австро-Угорщини що є виправданим, оскільки в цей період на західноукраїнських землях відбувалися, порівняно із східноукраїнськими землями, значні прогресивні перетворення: зокрема, буржуазно-демократична революція 1848 р., скасування кріпосництва, утворення і діяльність Руської Ради, яка виступила з об'єднання всіх

українських земель у межах Австро-Угорщини, створення і діяльність органів самоврядування (Галицький і Буковинський крайові сейми – 1861 – 1918 рр.), затвердження австрійських конституцій 1848, 1849, 1867 рр., що проголошували демократичні права і свободи (рівноправність мов тощо), дозвіл використання української мови, традицій, поява української преси, книгодрукування. З наведенням багатьох прикладів розкрито виникнення та діяльність у досліджуваній період політичних партій у Галичині, визначено їхню позитивну роль у суспільно-політичному житті краю. Виправданим є викладення у монографії впливу Першої світової війни на суспільно-політичні відносини у Східній Галичині [64, с. 161–162].

Цінність дослідження, крім того, визначається ґрунтовним аналізом формування державного апарату ЗУНР, зокрема законодавчого органу, центральних і місцевих органів державного управління, судово-прокурорських органів, адвокатури, нотаріату, збройних сил, створення правових засад їхній організації та діяльності, показано об'єднання двох держав ЗУНР і УНР – у соборну незалежну державу, дипломатичну діяльність ЗУНР, проблему ЗУНР на міжнародній Паризькій мирній конференції, ставлення західних держав до проблеми Східної Галичини та спосіб їх вирішення. Аргументовано розкрито також причини поразки Західно-Української Народної Республіки.

Суттєвим реальним внеском автора в історико-правову науку є глибинний аналіз правових засад і сутності державно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та інших перетворень у ЗУНР. Абсолютно правильне є твердження Б.Й. Тищика, що напружена зовнішньополітична ситуація, усе масштабніша і завзятіша війна з Польщею, складні відносини з Антантою не перешкодили парламентові – УН Раді та урядові – Державному Секретаріату продовжувати активну діяльність щодо організації державно-політичного життя, створення її правової основи, вирішення наболілих соціальних, економічних, культурно-освітніх та інших проблем.

Детальний аналіз державно-правового розвитку ЗУНР дозволив авторові зробити висновок, що проголошення на західних землях України окремої

незалежної держави – Західно-Української Народної Республіки аж ніяк не було самоціллю місцевих політиків, державних діячів, політичних партій і організацій. Об'єднання західних і східних земель України в єдину соборну національну державу було одним з найважливіших завдань як усієї листопадової революції в Галичині, так і національно-державного будівництва в Україні того часу. Правителі ЗУНР хоч і проголосили на території Східної Галичини окрему державу, проте не мислили її довготривалого існування у відриві від усієї України, оскільки у Східній Галичині ніколи не було сепаратистських, самостійницьких політичних настроїв. Про це свідчать факти. Так, уже 5 листопада, на п'ятий день після взяття влади, УН Рада вислала до Києва двох своїх представників (О. Назарука і В. Шухевича) з метою встановити контакт з гетьманською владою в Україні і розвідати ґрунт для возз'єднання західноукраїнських земель з усією Україною. Утворивши 9 листопада уряд ЗУНР – Державний Секретаріат — УН Рада одним з найважливіших завдань поставила якнайшвидше «вжити усіх заходів для з'єднання всіх українських земель в одну державу» [64, с. 163].

Якщо говорити про узагальнюючі праці з історії Української революції, то привертає увагу «Історія України» (Львів, 2002) львівських дослідників, а саме Ю. Зайцева, В. Барана, Л. Войтовича у тій частині синтези, де викладено події «Української революції 1917 – 1921 рр.», подано змістовний аналіз політичного курсу національно-державних утворень того періоду, вказано на причини невдачі спроб зберегти власну державність. Особливу майстерність і академічну виваженість продемонстровано в параграфах, присвячених Гетьманській державі. Автори не належать ні до завзятих критиків, ні до апологетів режиму П. Скоропадського. Не зустрінемо в книзі й поширені в сучасній літературі спроби «примирення» цих крайніх поглядів методом поділу політичних кроків Гетьманату на «добрі» і «погані». Ключ до розуміння політики Української держави 1918 р. історики пропонують шукати не в особі П. Скоропадського та його оточенні, а у наявності нездоланної й об'єктивної суперечності між консервативним соціально-політичним курсом Гетьманату та

українським суспільством, «деформованим і політично, і соціально», «нездатним до суголосних форм політичного життя (с. 236).

Отже, новітня українська історіографія витворила цілісну правдиву картину подій Української революції, позбулася ідеологічних нашарувань і перекручень, що мали місце за радянського режиму. Доведено, що цей період за масштабами та гостротою політичної боротьби не має аналогів у вітчизняній історії. Довгий час Українська революція не була об'єктом усебічного ґрунтовного історіографічного аналізу, і тільки останнім часом ситуація в дослідженні цієї теми поліпшилася. Проте, незважаючи на досить тривалий період більше, ніж дев'яносто років, серед вітчизняних дослідників, як і істориків української діаспори ще й нині немає згоди та продовжуються дискусії щодо оцінки й характеру багатьох подій, що відбувалися в той час в Україні. Провідні вчені акцентують увагу на тому, що нові дослідження Української революції зазнали впливу старої радянської історіографії, еміграційної (діаспорної) літератури і світової літератури.

Пошуки причин невдачі Української революції були чи не головним заняттям української політичної еміграції 20 – 30-х років. Це був своєрідний відгомін недавнього минулого, спроба віднайти додаткові аргументи на свою користь та ще раз показати пальцем на справжніх винуватців катастрофи. Сучасні дослідники, автори другого тому «Політичної історії України. ХХ століття» зауважують, що рецидиви подібного способу мислення можна зустріти і в сьогоdnішній історичній літературі. Неонародники, неогетьманці, неосамостійники та необільшовики не тільки переймають риторику й прийоми своїх історичних попередників, а й намагаються поновити їхні дискусії. Однак навряд чи сьогодні щось можна пояснити звинуваченнями Центральної Ради в соціалістичності її ідеології чи в нерозумінні армії. Як вважають сучасні дослідники, пошуки пояснень у межах самих подій революції вже мало чого додадуть, хоч би як ми ці події не вибудовували. Потрібна значно ширша система аргументації, яка б включала б у себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були спричинені задовго до неї, а також певний

порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи. Цей контекст повинен допомогти знайти відповідь на близьке нашій темі запитання: чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу – ні.

Сучасними істориками доведено, якщо українська державність протягом революції не змогла утвердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Дослідники відзначають значні позитивні зрушення в стані української нації, які відбулися в роки революції. Можна говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної самосвідомості еліти та народу. Вона цілком і повністю знищила той ганебний статус, який мали українці в царській Росії.

Новітня українська історіографія використавши спогади, маніфести, звернення політичних діячів до народу, листи учасників державотворчого процесу (зокрема В. Гренджа-Донського, С. Клочурака, А. Кущинського, С. Росохи, В. Шандори), нормативно-правові документи того часу, телеграми та інше довела, що політичні процеси, які відбувалися на Закарпатті у 30-х рр. ХХ ст., зокрема *державотворення в Закарпатській Україні*, позначені зростанням національної свідомості українського народу. У цей час визначним лідером закарпатських українців став відомий філософ, теолог і викладач А. Волошин. який від початків своєї діяльності стояв на твердих соборно-державницьких позиціях. Дослідження, авторами яких стали М. Болтижар, М. Вегеш, В. Гиря, М. Делеган, О. Довганич, В. Лемак, М. Макара, О. Мишанич, І. Мищак, Р. Офіцинський, Б. Ринажевський та інші, переконують в тому, що саме ідеї українського націоналізму стали тією силою, під впливом якої свідомість переважної частини краю в історично короткий термін зробила колосальний стрибок від політичного русинства до локалізму, до розуміння себе в загальноукраїнському контексті як частини єдиної нації.

Сучасні дослідники, зокрема В. Кравченко та Панченко зауважують, що Карпатська Україна як незалежна держава проіснувала декілька днів, залишивши свій слід у боротьбі за національну державність. Але за цей короткий відрізок часу українське суспільство отримало декілька важливих історичних уроків. Один з них полягав у тому, що вкрай помилковою, нереальною є позиція політичних і державних діячів, які орієнтуються на підтримку іноземних держав. Незважаючи на існування таких атрибутів влади як сейм і армія, державність Карпатської України спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил в Європі.

Українська історіографія поповнилася низкою досліджень з *історії радянської державності України* (до 40 назв). Дослідники В. Гриченко, Л. Гриневич, С. Кокін, С. Кульчицький, О. Мовчан, О. Шапова та інші довели, що створення політичного і соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного режиму відбувалося шляхом експорту режиму з Російської Федерації, воєнної ескалації і масового політичного терору. Разом з тим були досягнуті деякі зрушення в процесі політики українізації, позитивні успіхи в модернізації народного господарства і культурному будівництві. Історики української державності періоду Другої світової війни, зокрема В. Кучер, В. Гриневич, В. Коваль, спираючись на унікальний архівний матеріал, переосмислили і місце України у контексті передвоєнного партнерства, а згодом воєнного протистояння двох диктаторів, висвітлили внесок українців у розгром нацизму, розгортання радянського партизанського руху, боротьби ОУН і УПА, з'ясували політичні наслідки воєнного протистояння двох тоталітарних систем. Дослідники повоєнної державності, зокрема В. Андрущенко, В. Баран, О. Бойко, В. Кремень, В. Литвин, О. Майборода, М. Михальченко, О. Рафальський, Ю. Шаповал, Л. Шкляр, Б. Ярош та інші, висвітлили її кризу, розкрили історичну закономірність і неминучість розпаду Радянського Союзу, краху комуністичної ідеології, однопартійної системи, «єдиного народно-господарського комплексу», «пролетарського інтернаціоналізму» тощо.

Питому вагу в новітній історіографії української державності займають праці, авторами яких стали В. Андрущенко, В. Баран, О. Бойко, О. Дергачов, В. Котигоренко, В. Кремень, В. Литвин, О. Майборода, М. Михальченко, О. Рафальський, М. Рудич, Ю. Шаповал та інші, присвячені *відновленню незалежності України та розбудові правової, демократичної держави* (близько 200 назв). Слід зауважити, що цей процес продовжувався відродженням національних традицій української історіографії, посиленням у ній національно-державницького напрямку. У працях знайшли відображення й національні традиції українського державотворення, зокрема народоправства, парламентаризму, конституціоналізму, демократичних прав людини, справедливості та інші.

Отже, у сучасні історіографії на розлоговій документальній основі відтворено складні, суперечливі державотворчі процеси, що склали стрижень життя і розвитку нації, розкрито пошук теоретико-правових моделей національно-державницької організації та їх втілення у суспільну практику. На основі порівняльного аналізу головних напрямів державотворення, запровадження різних форм політичних систем з'ясовано домінантні орієнтації українства, що виявилися визначальними для всього його наступного історичного поступу.

Новітній історіографічний процес пов'язаний не тільки з відновленням державної незалежності України, але й з відродженням національних традицій і формуванням соборності української історичної думки. Соборність історіографії не має нічого спільного з одноманітністю, монополією якоїсь однієї методології чи ідеології. Вона не заперечує розмаїття наукових напрямів чи шкіл, широких наукових дискусій, плюралізму поглядів тощо. Сучасна історіографія представлена різними потоками наукових сил, дослідницьких напрямів, характеризується розмаїтістю наукових методів, але домінуючою простежується тенденція до консолідації істориків материкової України, західної і східної діаспори українців до соборності української історичної науки.

РОЗДІЛ 3

ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ РЕСПУБЛІКАНСЬКО-ПАРЛАМЕНТСЬКОГО ДОСВІДУ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

3.1. Вічеві традиції України-Русі

Київська Русь мала вагоме значення у світовій історії IX – XIII ст., тому постійний інтерес до серед учених сучасного світу. В Америці, та багатьох країнах Європи, як слов'янських, так і не слов'янських, а також в Океанії Австралії й екзотичній Японії плідно працюють над проблемами давньоруської історії десятки вчених. Київська Русь завжди займала важливе місце в політичному житті Європи та Близького Сходу [277, с. 41].

На устрій стародавніх держав не варто моделювати ті критерії, якими ми визначаємо державний лад нинішнього часу. Сучасна держава живе та функціонує на основі суворо визначених законів і становить собою дуже складний організм, у якому кожний окремий орган управління відає тільки певною часткою владної структури. Характер управління визначається законами, а не особистими якостями правлячої особи. Зовсім інший тип презентують собою багато держав минувшини, зокрема й давньоруські князівства. Конкретного законодавства, формул, які б визначали державний лад не існує. Звичайно, у деяких випадках простежується народний звичай, завдяки якому тільки й можна скласти для себе уявлення про характер державного правління, але і звичай далеко не все охоплює. Тип ранньої руської державності можна визначити, на думку Н. Яковенко, як *патримонію*, тобто устрій, за якого влада панівного роду та підпорядкована їй територія вважалися нерозривно поєднаними: право на владу мав кожний член роду, а після смерті чергового правителя територія розподілялася між його синами, як співучасниками володарювання. Цю стадію розвитку держави називають «тіло братів»; а потім вона переростає в *сеньйорат* – зверхність старшого брата, ще далі в *монархію* – владу однієї особи. Патримоніальна модель володарювання не була суто

руським витвором. Із неї починали своє державне життя практично всі ранні політичні утворення «варварської» Європи – Франкське королівство, Норвегія, Британія, Угорщина, Чехія, Польща та інші. [1334, с. 52–53].

Як зазначає О. Толочко, на чий міркування Н. Яковенко покликається в характеристиках давньоруських владних структур, засади, що на них функціонувала Київська Русь як держава, сформувалися довкола поняття «родини» – з її колективним правом володіти «Руською землею» (О. Пресняков називав цю владну модель «сімейним володінням», В. Пашуто – «колективним сюзеренітетом», О. Назаренко – «родовим сюзеренітетом»). За ідеальною схемою цієї моделі, вивершення одного члена роду коштом інших («самовластя») рішуче не схвалювалося: кожний князь мусив володіти своєю часткою, не переступаючи «преділ братня». Метафора «братерства» усіх членів роду Рюриковичів знайшла підґрунтя в церковній доктрині, згідно з якою бажати обсягу влади більшого, ніж дав Бог, – значить нехтувати божественним промислом [1334, с. 53].

Сучасними дослідниками В. Бодрухіним, М. Брайчевським, Л. Войтовичем, В. Єрмолаєвим, Р. Іванчеко, В. Ідзьо, М. Котлярем, В. Ричкою, С. Федакою та іншими пояснюється панівний у Київській Русі абсолютний погляд на княжу владу, створюється нам ідеал її, а разом із тим указується, у чому ж основні обов'язки княжої влади. Усе тодішнє державне правління зосереджувалося в руках князя, тому сфера його діяльності була широка й багатопланова. Віче, як відомо, тільки контролювало дії князя, який відав відносинами з іншими державами, укладав союзи та угоди і звичайно, оголошував війну та підписував мир. При воєнних згодах і мирових угодах він інколи повинен радитися з вічем, а у військовій справі князь був повним господарем.

В узагальненому вигляді легітимні державні повноваження Великого князя сучасні державознавці Г. Одінцова, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова та інші окреслюють таким чином: охорона державних кордонів; керівництво військом (дружиною і земським ополченням); збір данини; судочинство (вища

апеляційна інстанція); дипломатична діяльність; охорона торговельних шляхів; придушення антидержавницьких політичних і соціальних рухів; поширення християнства; скликання княжих з'їздів («снемів»); призначення на вищі посади в княжій адміністрації; видання уставів та інших законодавчих актів; будівництво шляхів сполучення; патронат над Церквою [782 с. 95].

Сучасні дослідники, зокрема М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук, А. Колодій, висвітлюючи різні форми та моделі державного правління впродовж історії української державності, виділяють їх спільні ознаки та певні особливості, зумовлені конкретно-історичними умовами. Ученими визначено кілька типів давньоруських князівств, відмінних за вагою в них княжої влади. Скрізь діє віче, відіграючи контролююче значення, й маючи право вибору або вигнання князя, а ступінь цього впливу народного зібрання неоднакова. Подекуди легітимні державні повноваження народного (міського) віча зводилися до наступного: захист міста від нападу ворогів у разі князівської неспроможності; організація земського ополчення; укладання «ряду» (договорів) з князем; обрання й усунення князя за невиконання ним попередніх умов договору («ряду» на князівство); здійснення суду в особливих випадках; адміністративні функції: організація міського життя, призначення міських урядовців тощо [782, с. 95].

Новітня історіографія вітчизняного парламентаризму розійшлася у висновках: частина дослідників вважає віче і боярську думу органами народовладдя і представницької влади в Русі (С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр), інші – «такий інститут, як віче, не мав системи представництва, компетенції, термінів скликання, процедури», головними функціями якого були комплектування та обрання військових ватажків (В. Журавський) (див.: [365, с. 136]).

Один із перших дослідників історії віча в Київській Русі професор права В. Сергєєвич ще в XIX ст. доводив, що віче і князь – два однакових суттєві елементи давньоруського суспільного буття. Відомий історик права М. Володимирський-Буданов на відміну від В. Сергєєвича виділяв три органи влади – князь, боярська дума і віче. Наступні дослідники поділяли точку зору

як В. Сергеевича, так і М. Володимирського-Буданова. Крім того, М. Довнар-Запольський вважав, що як носій верховної влади в державі віче мало таке значення, як народні збори в стародавніх Афінах чи Римі [337, с. 27].

Сучасні дослідники доводять, що слідом за М. Костомаровим історики українського права Р. Лашенко, С. Дністрянський, С. Чубатий, С. Федорів вирізняли давню українську державу серед європейських саме за ознакою народоправства і визначали владу віча як верховну. Так, Р. Лашенко вважав, що «віче було зверхнім народним органом влади,... у ньому відбивалася верховна воля народу». С. Дністрянський писав: «Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів найбільш демократичного характеру». М. Грушевський висловлював свою думку менш категорично: «У важливі моменти віче виступало як справжній суверен». В умовах київської централізації віче залишалось у ролі надзвичайного органу і лише із занепадом централізації держави, вважає учений, «починає знову прокидатися політична самоуправа» (цит. за: [365, с. 136–137]).

Отже, ця проблема потребувала більш детального аналізу на основі вивчення першоджерел і праць авторитетних істориків. Сучасна українська історіографія намагалася детально проаналізувати порядок скликання, склад, процедуру діяльності віча та його повноважень.

Дослідники звертають увагу на ту обставину, що скликання віча, як відомо з літописів, нерідко викликалося надзвичайними обставинами – зовнішньою загрозою, необхідністю покликання князя, його утвердження чи зміщення тощо. При цьому віча скликалися за ініціативою князя. Так, наводить приклад В. Єрмолаєв, 987 р. «созва Володимер бояри своя и старцы градские», які вирішили направити в інші країни посланців для ознайомлення з різними релігіями, щоб люди були присутні на віче і добре проінформовані. У Новгороді 1148 р. князь наказав зібрати віче. Очевидно, сам князь змушений був звертатися до віча за рішенням і підтримкою, коли цього вимагали обставини і коли його авторитет був недостатнім [365, с. 137].

Висвітлюючи порядок скликання віча сучасні дослідники спираються на літописні свідчення, коли віча відбувалися з ініціативи народу (за підрахунками В. Єрмолаєва їх відбулося близько двадцяти) [365, с. 137]. Інколи важко історикам встановити, кому саме належала ініціатива народних зборів – князю, боярській думі чи самому народу. У будь-якому випадку, як зазначають сучасні історики права, спираючись на В. Сергєєвича, для скликання народних зборів «треба, щоб народ бажав радитись, без чого віче не відбудеться». В. Єрмолаєв погоджується й з М. Довнар-Запольським: віча скликалися, коли виникала потреба у князів, тисяцьких порадитись з народом або коли сам народ бажав висловити свою волю. Вирішальна роль народу у скликанні віча, без згоди якого віче не могло відбутися, підкреслює його значення як справжньої форми народовладдя. За літописами в Києві, Новгороді, Пскові, Володимирі, Суздалі віче скликалися не лише князем або посадником, тисяцьким, але й натовпом («голотьбою»), одного чи кількох ініціаторів, навіть одночасно в різних кінцях Новгороду. А «кромольники» жорстоко каралися, якщо підстави для скликання віча були маловажливими. Ще М. Костомаров зазначав: «Созвать вече – значило представить дело на обсуждение народа, и потому всякий, кто считал себя вправе говорить перед народом, мог и созвать вече» (цит. за: [365, с. 138]).

Стосовно складу учасників вічевих зборів, як зауважують дослідники, то, як правило, ними вважалися вільні громадяни від вищих до нижчих прошарків населення. У Києві в народних зібраннях брали участь князі і митрополит; у Новгороді не тільки «кращі люди» (бояри, купці), але й смерди, навіть прості люди. Кожний, хто мав право, бере участь безпосередньо, а не через представника. На факти представництва історичні пам'ятки не містять ніяких вказівок [1000, с. 52–54]. Учасники віча вирішували самі свою долю і діяли досить рішуче з виконанні волі віча. Скликання віча в наведених випадках дійсно було викликано надзвичайними обставинами. В той же час сучасний дослідник права В. Єрмолаєв висловлює дискусійні міркування з цього приводу. По-перше, саме життя русичів ішло в надзвичайно складних умовах державотворення, зміцнення й розширення території держави, постійної

зовнішньої небезпеки, що й не сприяло ні утвердженню сталих термінів скликання народних зібрань, ні виробленню процедури їхнього здійснення. По-друге, потрібно врахувати і те, що літописи здебільшого фіксували не моменти короткого мирного життя, а надзвичайні політичні події. Лише гіпотетично можна сказати про більш-менш періодичне скликання віча на «братчини», дня великих церковних свят. По-третє, про вічові зібрання можна дізнатися переважно з літописів, у яких зафіксовані далеко не всі випадки скликання віча. Літописці, люди духовного звання, виховані на догмах Святого Письма й зразках візантійського абсолютизму, дивилися на князя, як на єдиного носія влади, посланого Богом. Тому прояви народовладдя рідко попадали на літописні сторінки, а якщо і попадали, то в центрі подій залишилися все ж таки князі [365, с. 138].

Більшість дослідників вважають, що у віче брали участь представники всіх класів. Діяло лише два обмеження. Як свідчать літописи вимагалось, щоб учасник віча був вільний і не був під батьківською опікою або в приватній залежності (закупи, холопи, раби), а також жінки. За дорослих синів, які були під батьківською опікою, рішення приймали батьки, але виконувалися в разі необхідності разом, оскільки за загальним правилом не існувало визначених термінів скликання віча, а часто – і попереднього оповіщення, участь у його роботі жителіві землі і навіть передмість була обмеженою. Право участі в народному зібранні не підкріплювалися обов'язком такої участі. Відомі випадки, коли на віче, що скликалося князем, ніхто не йшов [365, с. 139].

Історична наука подає інформацію про місце вічевих зборів, на які сходиться «многое множество народа» на вільні місця під відкритим небом. Місце збору, зазвичай, визначається самим ініціатором. У 1147 році князь Ігор скликає киян на віче під Угорське; самі ж кияни в тому ж році і з того приводу збираються біля Турової божниці. І це незважаючи на те, що в Києві поблизу святої Софії було місце, більше пристосоване для вічевих зібрань. Тут, можна радитися, були влаштовані лавочки, на яких народ міг сидіти; біля Турової ж Божниці (імовірно – на Подолі) місць для сидіння не було, і народ брав участь у

віче на конях. Крім цих трьох місць, у Києві згадується ще Торговище і Ярославів двір, як місця вічевих зібрань [365, с. 138].

Є свідчення істориків про те, що вічеві зібрання проходили поза межами міста. Вони були досить звичними під час військових походів, а також через занадто великої кількості учасників, коли неможливо було розташуватися на якій-небудь із міських площ. Цим потрібно пояснити, що ростовці, суздальці і переяславці, з'їхалися до Володимира, щоб вибрати князя, проводячи віче не в місті, а поза його межами. Так, князь Ярослав Мудрий після зіткнення з новгородцями «Заутра собра новгородцов избыток и сотвори вече на поли» [365, с. 138]. У виключних випадках віче збиралося в закритих приміщеннях, але не в особливо влаштованих залах, а у «дворах» приватних осіб. Це робилося тоді, коли вимагалася таємниця, коли, наприклад, народ хотів завчасно дізнатися, скільки буде прибічників відомої пропозиції.

Як зауважують історики, із стислості літописних повідомлень ми дуже мало знаємо про хід вічевих зборів, проте Київський літопис залишив нам доволі повну картину віча 1147 року. Як свідчать історичні факти, наша стародавність не виробила норми найменшого числа членів, при наявності яких віче вважалося таким, що відбулося. Очевидно, потрібно вважати, що таким, яке відбулося при будь-якій кількості присутніх, достатньо багаточисленним, щоб настояти на здійсненні свого рішення [1000, с. 60].

Відсутні також відомості про існування особливого голови вічевих зібрань. Як скоро народ збирався і займав місце, перше слово промовляв той, хто збирав віче. За заведеним порядком той, хто скликав віче, оголошував предмет обговорення. Якщо віче збирав князь, то він відкривав зібрання, звертаючись до учасників віча в шанобливому тоні: князь шле уклін митрополиту, цілує тисяцького і всіх горожан (як рівних), звертаючись до присутніх – «братие» [365, с. 139]. Так робить у Києві князь Володимир, який зібрав віче (1147 р.) за дорученням брата, Ізяслава. При відсутності голови, значна роль головування належало «кращим людям», які присутні на віче, зокрема боярам і старійшинам. Таке переважаюче значення боярам і старшинам надавав

Володимир Святий з приводу вибору віри. Покликаючись на це місце літопису, ми зовсім не впевнені, що вибір віри проходив в дійсності так, як описано, адже літописець, зазвичай, відтворював свій час, на якому присутні бояри, старійшини і всі люди. Але на запитання Володимира відповідають тільки бояри і старійшини; решта ж людей висловлюють тільки схвалення відповіді бояр та старійшин. Стає зрозуміло, що боярам, людям забезпеченим, що мають значний життєвий досвід старійшинам належала вагома роль на вічевих зборах. Проте це не означало, що вони мали на віче особливе право, ніж решта людей. Права у всіх були рівні, і кожний говорив або мовчав за своїм власним бажанням і переконанням [1000, с. 61].

Історики наголошують на тому, що порядок прийняття вічевих рішень має надзвичайно характерну особливість. Підрахунку голосів зовсім не робилося через те, що більшість голосів (абсолютна і тим більше відносна) не вважалась достатньою для вирішення справи. Вимагалось або єдиноголосне рішення, або таку більшість, яку ясно видно без будь-якого підрахунку голосів. Це повинна бути переважна більшість, яка б змусила замовкнути всіх, хто думає по-іншому [1000, с. 63]. Дослідник В. Єрмолаєв відзначає: якщо пропозиції ініціаторів віча не викликали незгоди або суперечок, то питання вирішувалися швидко і однозначно. Більш складні питання, винесені на віче, як свідчать ряд літописних згадок, усебічно обговорювалися. Своє схвалення чи незгоду учасники віча висловлювали у виступах, дебатах або голосними криками. Хоча право голосу мали всі присутні, імовірно керівну роль в обговоренні належала (крім стихійних віч) «лучшим», «старцам градским» тощо [365, с. 139].

Дослідники окреслюють, спираючись на історичні дослідження, деякі конкретні деталі вічового устрою:

- не було сталого способу збору народу на віче: воно скликалося з ініціативи князя, митрополита або самих народних мас;
- не було визначеного часу для скликання віча: воно збиралося тоді, коли виникала потреба порадитися з народом або коли сам народ виявляв бажання висловити свою волю;

– місце для проведення народних зборів у великих містах було кілька, зокрема в Києві – це Ярославів двір, площа перед Софійським собором; потім віче збиралося біля Турової Божниці, на Торговищі;

– порядок зборів не був чітко визначений; головував зазвичай князь, у якого було найбільше приводів зібрати віче, для того щоб дізнатися думку народу або висловити йому свою; якщо князя не було в місті на вічі в Києві головував митрополит або інша знана особа;

– для вічевого зібрання не вимагалось визначеного числа присутніх, оскільки ніколи не було конкретно окресленої кількості учасників, за якої віче вважається законним (воно було при будь-якій кількості учасників, аби їх вистачило для визнання постанови за підтриману всією землею або для вияву достатньої сили);

– віче було всенародним зібранням по суті: будь-який вільний житель певного міста або навіть усієї землі мав право брати участь у вічі. Літопис інколи перераховує верстви суспільства, які прибули на віче, називаючи бояр, дружину, купців, кращих людей, а також смердів, простих мужиків;

– теоретично віче завжди презентувало зібрання всієї землі і приймало постанови від її імені, але насправді це було зібрання одного міста; зрозуміло, що не всі жителів пригородів могли бути присутніми на віче, не завжди їм давали знати про зібрання віча, ще частіше для цього не було часу;

– порядок ведення вічевих зібрань свідчить, що для визначення вічевого рішення не міг бути застосований підрахунок голосів. Досвідчений голова віча або ватажок партії за силою схвального чи несхвального гулу розумів, згодний народ чи незгодний. Рішення приймалося за умови, що сторона могла настояти на його виконанні. Поняття більшості давньоруське віче не знало. За тогочасним уявленням, якою б не була більшість, що прийняла певне рішення, вважалося, що всі «стали за одного», тобто наступила повна згода, єднання.

Дослідниками, доведено, що віче було спрямовуючим органом у державі, окремо не мало у своєму розпорядженні виконавчих органів, а основним завданням мало контроль за діяльністю князя та його урядовців, у Новгороді – і

за діяльністю посадника (представника князя на землі). Зауважимо загалом, що віче виконувало тільки спрямовуючу функцію, а його рішення стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики держави Київської Русі. Одна з цікавих закономірностей соціального розвитку Русі, на думку М. Брайчевського, полягала в тому, що історія законодавчої діяльності київських князів дуже тісно переплетена з історією класової боротьби в її найбільш активній та рішучій формі. Після кожного значного повстання – з невеликим хронологічним діапазоном у два-три роки – відбувався черговий акт, що вносив істотні зміни в чинне законодавство [84, с. 124].

Істориками доведено, що важливу роль у політичному устрої Київської держави, крім віча, відігравала Боярська рада. Прихильна рада бояр, а спочатку – дружини князя, була невід’ємним учасником княжого правління. Радитися із старшими членами дружини та боярами було моральним обов’язком князя. Тут він мав і свій інтерес: дружина завжди могла відмовити йому в послуху, якщо бачила нехтування, зневагу, байдужість до неї. У «Повчанні» Мономаха читаємо про наради з боярами – постійні, щоденні. Літописець із докором називає імена князів, які уникали нарад із боярами: Святослав Всеволодович Чернігівський не обмірковував плану війни з Ростиславичами в боярській раді, а тільки в приватній розмові з жінкою та улюбленцями. Галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича головним чином тому, що він «думи не любяшеть с мужми своїми». Іноді на раду князі запрошували єпископів, а також міське купецтво. Незважаючи на моральну обов’язковість нарад, на фактичне існування їх, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетенцією, функціями, а весь час мали характер випадковий: бували на них присутніми ті, кого запрошував князь, обговорювалися питання, які були актуальними на той час.

Сучасний відомий історик М. Брайчевський зауважує, що давньоруське боярство, яке на кінець XI ст. встигло вже пустити міцне коріння у своїх вотчинах (а в більшості випадків мало його від самого початку) і мало місце економічне підґрунтя, усвідомлювало себе силою, на якій тримається держава.

Перші парості тієї концепції формувалися ще в середині XI ст. новгородськими публіцистами, згуртованими посадником Остромиром. Потім аналогічні тенденції починали пробивати собі шлях і в Києві та інших великих феодальних центрах [84, с. 288].

Лідером, як засвідчує М. Брайчевский, боярської партії в Києві стає Ян Вишатич Концепція, яку Ян відстоював як голова боярської партії, полягала у ствердженні пріоритету старого київського боярства в суспільному житті країни. У цьому він спирався на давні і органічні для Русі традиції. Відомо, що Київська Русь наполегливо й послідовно йшла шляхом заперечення принципу єдиновладдя; функції великого князя хоча й визнавалися юридично найвищими політичними прерогативами, але на практиці досить суттєво обмежувалися волею репрезентантів наймогутнішої суспільної верхівки. Деякі дослідники називають це «боярською думою» або «радою», але слід наголосити, що офіційно ствердженого і постійно чинного станового органу влади в домонгольському Києві не існувало. Реальна сила боярської влади визначалася не юридичною санкцією, а скоріше моральним авторитетом та економічними й військовими потенціями кожної конкретної особи [84, с. 288]. Саме Ян Вишатович був лідером тих «смыслених» або «болших», що їхніх порад не послухав Святополк – тобто старого київського боярства, яке вважало себе головною, відповідальною за долю країни, силою. Нехтування думкою досвідчених бояр, зневага до їхніх порад стає прямою причиною поразки і всіх нещасть [84, с. 292].

Сучасна дослідниця Т. Вілкул зауважує, що однією з найбільших загадок історії є принципи фіксації в літописах вічових зборів. Давно помічені нерегулярність повідомлень про них, розміщення їх серіями, приписування інколи важливих дій водночас князям та городянам, необов'язковість самого слова «вече». Спроби введення цих повідомлень в якісь суворі межі стикаються з певними труднощами [147, с. 70]. Нерегулярність повідомлень про віче більшістю істориків, на думку Т. Вілкул, пояснюється тим, що вони «піднімали голови» в часи всіляких негараздів і тимчасового послаблення князівської

влади. На противагу цьому прибічники теорії народоправства знаходять численні приклади мирних взаємин віча й князя, а також приховані, здебільшого реконструйовані свідчення про вічову діяльність, що припадає на час між періодами сплесків вічової активності. Приписування ініціативи у проведенні певних акцій водночас князям та городянам трактується як відбиток фактичного співвідношення сил або ж як тенденційне бажання літописців змінити історію народу історією князів. Необов'язковість згадування в літописах слова «вече» визнають учені цілком протилежних напрямів, але сам цей факт вони ніколи належним чином не пояснюють [147, с. 70–71].

Відомий сучасний дослідник М. Брайчевський при аналізі суспільно-політичних процесів у Київській Русі зауважив, що міські рухи мали свій керівний орган – віче. Проте, на його думку, давньоруського віча як офіційно визнаного органу влади історія (усупереч поширеним поглядам) уже не застала. Воно відмерло в епоху, не освітлену писемною традицією, хоча пам'ять про нього ще не зовсім втратилася з народної свідомості, тому IX – перша половина XI ст. взагалі не дають нам жодної згадки про віче. У більш пізній час воно відродилося, але не скрізь, а лише в деяких центрах (Новгород, Псков), що виробили в себе своєрідну республікансько-олігархічну форму правління. Тут віче було відновлене в зовсім новій соціально-політичній якості – уже не як орган народоправства, а як речник боярсько-патриціанської диктатури, оскільки ремісничо-торговельно-фінансова верхівка завжди прагнула до колегіальних методів урядування [84, с. 50].

М. Брайчевський акцентує увагу на тому, що в більшості давньоруських міст, що перебували під князівською юрисдикцією (Новгород і Псков під цим поглядом становили на Русі такий самий виняток, як ганзейські міста в Німеччині та Польщі), віче так і не відродилося. Не було його, зокрема, і в Києві. Крім того, київська адміністрація розглядала віче як безумовне зло і прагнула всіляко запобігти його стихійному виникненню. Натомість усі значні київські повстання починалися зі скликання віча, яке виступало як орган повсталі маси, принципово протиставлений офіційній владі князя й

тисяцького, зокрема ця особливість народних рухів у містах свідчить про їх більш організований, цілеспрямований характер порівняно з виступами забитої й темної селянської маси [84, с. 50].

В оцінці політичної сутності та значення віча, як зазначає А. Павко, представники різних поколінь істориків існують істотні розбіжності. Якщо одні дослідники вважали віче органом народоправства, який забезпечував участь у державному управлінні різних прошарків давньоруського суспільства, то інші оцінювали його як вузькокласовий інститут, що діяв винятково в інтересах феодалів боярської аристократії (див.: [805, с. 36]). Аналізуючи діяльність київського віча в період 1068 – 1069 років, коли об'єднані сили трьох Ярославичів зазнали поразки від половців під Переяславом, можна дійти констатувати, що воно було вузькокласовим органом, об'єднувало лише великих феодалів і не відповідало принципам діяльності народних зборів. Вічові зібрання, які відбулися в Києві, свідчили про глибокі суперечності у правлячих колах міста [805, с. 36].

Для їх розв'язання сильніша боярська партія залучала представників торговельно-ремісничого стану, яка користувалася ситуацією для зведення рахунків із князівською адміністрацією. Водночас загальноміське віче істотно впливало на розв'язання принципово важливих державно-політичних проблем давньоруського суспільства. Одним із переконливих виявів правової й політичної дієздатності київського віча було запрошення на київський стіл Володимира Мономаха в 1113 році. Як свідчать історичні документи, на перше запрошення він відповів відмовою. Після повторного, надісланого до Переяслава, у якому розповідалося про можливість анархічного розвитку подій у Києві в разі нової відмови, Володимир, з огляду на історичні обставини та підтримуючи демократичне волевиявлення, змушений був прийняти Київ як народний обранець [805, с. 37].

Аналізуючи основні тенденції вічової діяльності в Київській Русі, сучасні дослідники виокремлюють, насамперед, зміцнення економічних та політичних позицій великого боярства, яке значно активізувалося в управлінні містом і

землею. Акцентується увага на таких особливостях в діяльності віча, як істотні розбіжності між князівською владою і боярською феодальною демократією, а також серйозні суперечності всередині самого боярства, яке не вирізнялося політичною єдністю. У кожному великому князівстві існувало кілька боярських угруповань, які виборювали право посадити на князівський стіл свого ставленика [805, с. 37].

Відомо, що особливо гострою була боротьба за успадкування великокнязівського столу в Києві. О. Толочко та П. Толочко зазначають, що у процесі цієї внутрішньої політичної боротьби окреслилися позиції двох боярських угруповань, одне з яких орієнтувалося на династичні традиції чернігівських князів Олеговичів, інше виборювало право на управління Києвом представників Мономахового роду. Як відомо з праць деяких дослідників, результатом цього суперництва стала система дуумвірату – одночасного «сидіння» на київському столі князів із двох найсильніших князівських династій [1163, с. 220]. В історичній літературі наведено також приклади, коли діяльність віча була звичайною змовою певного боярського угруповання, спрямованого проти князя та його найближчого оточення. Так, у 1146 році боярською партією таємно від князя і його адміністрації прийнято рішення про усунення Ігоря Ольговича та заміну його переяславським князем Ізяславом Мстиславичем [804, с. 37].

Отже, як зазначається в сучасній українській історіографії, віче, яке посідало чільне місце в політичній системі давньоруського суспільства, загалом було вузькостановим органом державного управління, а не повноцінним інститутом народовладдя чи широкої участі демократичних верств населення в політичному житті. Керівна роль і переважне право в ньому належали феодальним верхам суспільства. Очевидно, що в Київській Русі в X – XIII століттях віче як орган феодальної демократії і князівської влади в особі великого князя та його аристократичного оточення взаємодоповнювали один одного, нерідко вступаючи в суперництво між собою [804, с. 37].

Новітня українська історіографія довела, що в історії української держави форма її правління мала і різні моделі, і певні особливості. Історики акцентували увагу на тому, що Київська Русь завжди багато важила в політичному житті Європи та Близького Сходу, проте конкретного законодавства, формул, які б влучно визначили державний лад Київської Русі, не існувала. Відомо, що в деяких випадках існував звичай, завдяки якому тільки й можна скласти для себе уявлення про характер державного правління, але й звичай далеко не все охоплює.

Важливим висновком сучасних дослідників є те, що потреба в княжій владі цілком усвідомлювалася ранньофеодальним суспільством, але не існувало однакових уявлень на якості й широті цієї влади. Взаємостосунки князя з вічем залежали від авторитету князя. Якщо князь сильний як державець, віче демонструє толерантне ставлення до нього, якщо навпаки, віче могло відкликати його з престолу. Отже, особливості княжого управління ґрунтувалися виключно на особистості князя.

Сучасна українська історіографія загалом характеризує віче як верховний демократичний орган влади, що продовжував розвиватися разом із княжою владою. Це дійсно народне зібрання, важлива складова державного організму, яке вирішувало кардинальні проблеми соціально – політичного життя держави. Віче обирало князів, розв'язувало питання війни і миру, розпоряджалося земельними і фінансовими ресурсами землі чи волості, брало участь у законодавстві, зміщувало, хоч і рідко, адміністрацію тощо. Демократичний характер вічових нарад закріпився в досить усталеній процедурі їх проведення, у початках представництва, складі, у якому участь брали «людье», тобто прості люди. Наявні демократичні традиції соціально-політичного життя в Київській Русі спростовують спрощене тлумачення її державного ладу, взаємин народу і влади, форми правління як феодальної монархії.

3.2. Козацькі ради – новий етап українського державотворення

В умовах необхідності проведення конституційної реформи та реформації політичної системи, утвердження національної ідеї в Україні нагальною є проблема вивчення та узагальнення історичного досвіду національного державотворення українського народу. Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що серцевиною національної ідеї поневоленого народу є комплекс уявлень і положень про створення самостійної держави. З цього приводу відомі українські історики зазначали, що український народ піднісся на недосяжну височінь. І чим глибше усвідомлював він своє економічне багатство, духовну велич, тим гостріше відчував контраст між цим піднесенням і національним пригніченням: йому бракувало свободи та власної держави. Патріарх української історіографії М. Грушевський зауважував, що «могутній інстинкт національного будівництва» витворив в останній третині XVI ст. зародок державного організму – Запорізьку Січ. Цей феномен політичного життя українського народу викликав науковий інтерес відомих українських істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького, а також австрійського посла Еріха Лясоти, французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана, німецького історика Еразма Франциска та інших.

Державницькі наміри змушували козаків на повстання 1591 – 1596 рр. та до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, унаслідок чого, як зауважили сучасні українські історики В. Смолій та В. Степанков, у Варшаві заговорили про їхні наміри захистити «бідний і пригнічений люд» від насильства й тиранії Польщі та «заснувати нову Республіку» [1046, с. 67]. Успадкований від Запорізької Січі адміністративно-територіальний устрій, як доводять Г. Одінцова, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхов, – це в Козацькій державі логічне продовження вічних традицій Київської Русі та Галицько-Волинської держави. У цій державі усі урядники – від гетьмана до представника сотенної старшини – формально обиралися самими козаками,

хоча вже при Богдані Хмельницькому реальна виборність фактично була відсутньою [782, с. 84].

Українська державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою», що визначалася демократизмом. На думку В. Смолія та В. Степанкова, його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової, конфесійної чи національної належності та майнового становища; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво обирало власний кодекс «прав і вольностей» – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві [1046 с. 68].

Дослідниця Н. Яковенко звертає увагу на фундаментальні «закони» козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст. і є достатньо відомі з пізніших прикладів, і просто не могли бути іншими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше – це мала бути група рівних індивідів, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Козацька спільнота не могла розділитися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки їхніх членів єднала вища спільність «Ми», протиставлена загрози ззовні, тільки так забезпечувалася колективна захищеність; відтак, авторитет ватажків залежав, насамперед, від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети [1334, с. 190].

В історичній літературі першої половини 90-х років XX ст. окреслилася тенденція до ідеалізації «демократичності» республіканської форми правління Запорізької Січі, під якою малася на увазі класична охлократія, украй небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в

ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас, оскільки обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [1045, с. 19]. Дослідник Л. Косенко акцентує увагу на тому, що охлократична поведінка є однією з характерних рис вільної військової спільноти. До того ж звичаї і традиції через своє давнє походження були не в змозі врегулювати мінливі відносини [521, с. 246].

Якщо визначити козацькі мотивації щодо наріжних принципів політичного життя та створюваного козаками державного організму, то, як з'ясовано було П. Сас, «центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорізької спільноти посідало поняття колективної волі». Вона реалізовувалася через козацьку раду, що була формою прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, які будь-коли могли утворити радний орган. Рішення ради були обов'язковими (під загрозою смертної кари) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так, у козацькій Україні формувалася республіканська форма правління, за якої всі посади були виборними [1046, с. 68]. Дослідниками аргументовано доведено, що унікальний в європейській державно-управлінській практиці того часу принцип виборності всіх посадових осіб у державі дозволив забезпечити тісну взаємодію старшини і рядових козаків, що реально зміцнювало засади демократії в українському суспільстві. Цей принцип підсилював відцентрові тенденції в українській старшині, оскільки, при необхідності, він давав легітимну санкцію будь-яким сепаратистським устремлінням окремих полковників в епоху Руїни (друга половина XVII ст.) [782, с. 84–85].

Сучасні дослідники О. Апанович, І. Бойко, В. Борисенко, І. Стороженко, В. Смолій, В. Горобець, М. Журавель, І. Катусhev, Л. Косенко, Ю. Мицик, Н. Нудьга, І. Паньонко, О. Путро, В. Щербак та інші визнають, що республіканська форма правління знайшла своє відображення саме в козацьких радах, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи,

обиралася козацька старшина. На Запорізькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади. За традицією вона збиралася 1 січня, але можливі були й неординарні ради, на яких розглядалося широке коло питань або ж одне найнагальніше. У раді мали право брати участь всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж були виключно старшинські. Зібрання козаків з їх власної ініціативи інколи називаються «чорною» радою. Місцем проведення ради, як правило, була Січ, але в поході вона могла відбутися будь-де. Під час Визвольної війни, як зауважує В. Щербак, козацька рада перетворюється на вищий законодавчий орган Української козацької держави. Із зміцнення гетьманської влади скликалася рідше. Після Чорної ради 1663 р. у Ніжині в ній брали участь лише представники від полків (див.: [653, с. 329]. Дослідник О. Путро акцентує увагу на тому, що в період гетьманства К. Розумовського зросла роль генеральної старшини і фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, що складалася, насамперед, із генеральної старшини. Вона включала найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин і перестала існувати в 80-ті роки XVIII ст. у зв'язку з остаточною ліквідацією залишків української автономії (див.: [653, с. 376]).

Більшість істориків права, зокрема П. Музиченко та інші, доводять, що в XVIII ст. сформувалися старшинські ради, які хоча й були представницьким органом, але представляли не весь народ, а тільки окремі його прошарки. Існували чотири різновиди старшинських рад: а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини; б) зібрання генеральної старшини; в) зібрання генеральної старшини з участю полковників; г) з'їзди старшин, у яких брали участь всі козаки, крім рядових. Дослідники акцентують увагу на тому, що зовнішні процеси не дали можливості старшинським радам перетворитися в український парламент, хоча вже і проявилася система двохпалатного парламенту, де вищою палатою було зібрання генеральної старшини, а нижньою – з'їзди всіх старшин. Зібрання колегії генеральної старшини мало

постійний характер і відбувалося кожного дня; з'їзди старшин проходили на Різдво і Великдень – найбільші релігійні свята.

Дослідники звертають увагу на свідчення іноземців, яким доводилося знайомитися з практикою проведення січових рад. Так, можна навести визнання французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана: «Гетьмани дуже суворі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході... Бо, коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана... Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні» [72, с .67].

Подібна практика розв'язання найважливіших питань, на думку дослідників, створювала сприятливу атмосферу для інтриг і відкритої боротьби за владу як окремих осіб, так і старшинських угруповань. Зрідка «чорна» рада перетворювалася у зняряддя в руках досвідчених політиків або ж спритних демагогів для досягнення ними своєї мети. Стає традиційною нестабільність позицій козацтва, а міжособна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначилися на процесі консолідації козацького стану (постійно існували гострі суперечності між запорізькими й городовими козаками), на результатах боротьби з Річчю Посполитою. Не можна не враховувати негативний вплив охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування козацької ментальності. Насамперед, вони призводили до превалювання в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою, формували стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що є неминучим у процесі становлення механізму державної влади). З цього погляду цілком слушним є тонке спостереження сучасника національної революції німецького історика Еразма Франциска, який відзначав, що козаки понад усе цінували свою «дику свободу» (цит за: [722, с. 256]).

Історики української діаспори порушили питання: як називати Козацьку державу? На їхню думку, нова Козацька держава, яка виникла в 1649 р. у результаті повстання Б. Хмельницького, мала офіційну назву «Військо Запорозьке», незважаючи на те, що її центром було не Запорозжя. До того ж, це був витвір реєстрових козаків, що жили на українських землях на північ від Запорозжя, з яким їх поєднувала лише особа Хмельницького. Ще одним джерелом плутанини є кількість назв Козацької держави: Військо Запорозьке, Військо Запорозьке Низове, Гетьманщина, Малоросія. Насправді, Військо Запорозьке Низове стосується лише запорозьких земель, тоді як Гетьманщина і Малоросія (особливо, у московських та російських джерелах) – це козацькі полки на лівому березі Дніпра, що підлягали безпосередній владі гетьмана (за винятком Запорозжя та Слобідської України) і після 1667 р. відійшли до Московії [644, с. 225].

Сучасна українська історіографія наголошує на тому, що важко переоцінити роль Б. Хмельницького в творенні державних інституцій (насамперед, органів влади, армії, судових установ) та розробці підґрунтя внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Істотного значення набуває проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями «чорної» козацької ради. Відомо, що обрання Б. Хмельницького відбулося на «чорній» раді відразу ж після захоплення повстанцями Січі приблизно в першій половині лютого 1648 р. (див.: [339, с. 31]). Звичайно, перші кроки в зносинах з польською стороною йому доводилося робити лише за згодою загальної козацької ради, що скликала в середині березня з нагоди прибуття послів М. Потоцького, М. Хмелецького і С. Ричевського для обговорення змісту вимог до коронного гетьмана. Доволі складним було становище Б. Хмельницького у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч осіб, а в середині червня з Полонного повідомляли, що гетьман «жодним чином не може вгамувати свавілля черні». За свідченням іншого джерела, гетьман не міг мати серед повстанців міцної влади, бо вони «навчилися топоти своїх гетьманів». Україна напружено проходила «чорна» рада 10 – 12 червня 1648 р., і лише з великими

труднощами Б. Хмельницькому вдалося її переконати в доцільності припинення наступальних дій і спорядженні посольства до Варшави. До речі, тоді ж було вирішено, що після двотижневого перебування по домівках усі знову зберуться до козацького війська, щоб заслухати «реляцію, яку привезуть посли». 29 червня в Чигирині знову збирається «чорна» рада для заслуховування листа від А. Кисіля та підготовки відповіді. Отже, «чорна» козацька рада протягом першої половини 1648 р. цілковито контролювала прийняття гетьманом рішень з найважливіших політичних питань [1045, с. 37].

Як зауважують В. Смолій та В. Степанков, надзвичайно важливе значення для розбудови козацької армії, діяльності державного апарату, визначення функцій гетьмана мали розроблені і ухвалені козацькою радою у другій половині червня 1648 р. «Статті про устрій Війська Запорозького». Їхні настанови виходили за межі військового статуту й охоплювали інші сфери життя козацької України [1046, с. 146]. Спираючись на «Статті про устрій Війська Запорозького», гетьман уживає заходи для вгамування свавілля повсталих, насамперед, розіслав по всій Україні універсали з наказом: «Кожен, з нашого Війська Запорозького, та і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти й заворушення мусить припинити» (див.: [1211, с. 79–89]), а дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоноса, заборонив йому «свавілля чинити, міста палити й руйнувати».

Дослідники звертають увагу на ще один суттєвий момент. При розв'язанні важливих питань розгортання Національної революції протягом липня – серпня 1648 р. гетьман відмовляється від практики скликання «чорних» козацьких рад, обмежуючись нарадами зі старшиною. В. Смолій та В. Степанков підкреслюють, що на цей новий аспект політичного розвитку Української держави звернув увагу посланців А. Киселя сам Б. Хмельницький: «...не так у нас тепер ведеться справа, як це було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся». За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомляли, що тепер гетьман з черню ради не має, «чого перед цим не було, бо завжди чернь

домагалася того, що з ними радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду» [1045, с. 39]. Сказане, однак, зовсім не означає, що Б. Хмельницький дозволяв собі нехтувати думкою основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше вимагала припинити переговори з Польщею.

Не можна замовчати, на думку дослідників, й такий важливий аспект політичної діяльності Б. Хмельницького, як проведення курсу на зміцнення прерогатив гетьманської влади, що суперечив традиційному республіканству Війська Запорозького. Уже в другій половині 1648 р. він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, прагнучи зміцнити владу самого гетьмана. На військовій нараді під Замостям він заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!». З іншого боку, доводиться діяти дуже обачно, остерігаючись виступу в козацькому війську. За визнанням А.Г. Мокрського, який неодноразово зустрічався з Б. Хмельницьким, хоча гетьман «деспотично керує військом з 300 тис. осіб, проте він не може бути спокійним за своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї нищої черні...» (див: [611, с. 52–53]).

У першій половині 1649 р. спостерігається, за словами В. Липинського, «прояв самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького» [611, с. 117–120]. Це не лише позначається на політичному розвитку Української держави, а й формує в свідомості її населення зародок ідей монархізму. Він прямо чи опосередковано почав висловлюватися про свою владу не як про владу виборного гетьмана, а як про надану Богом самодержавну владу володаря Русі. 22 лютого 1649 р. заявив польським послам: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем есть единовладцем і самодержцем руським». Так, на думку В. Смолія та В. Степанкова, започаткувалася еволюція влади виборного і жорстко підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана до освяченої Богом влади володаря, чийй волі тепер мала підпорядковуватися «колективна воля» громади. Б. Хмельницький усуває з арени політичного життя генеральну (чорну) раду, що була формою прямого

волевиявлення козацтва. Її замінює старшинська рада. Зводить також нанівець принцип виборності генеральної старшини і полковників. Так, у травні 1649 р. гетьман змінив частину з 30 полковників, для яких закінчився «рік регіменту» (керування полком), хоча міг продовжити термін перебування на цій посаді [1046, с. 190]. Однак, як зауважують дослідники, ця заміна відбувалася не механічно, а з огляду на лояльність того чи іншого полковника до гетьмана.

В умовах різкого загострення внутрішньополітичної ситуації на перше місце висувалася розробка підвалин соціально-економічної політики. Дослідниками доведено, що задля цього, гетьман вирішив провести в Києві розширену старшинську раду (за участі київського воєводи та заслужених реєстрових козаків), яку В.Я. Рудавський назвав «з'їздом публічним Русі» «на зразок польського сейму». У першій декаді березня сюди прибули Б. Хмельницький, старшини і запрошені козаки, а також 10 тис. «випищиків». Дочекавшись 13 березня приїзду з Варшави послів та А. Кіселя, через день гетьман розпочав роботу ради. Вона відбулася у складних умовах, бо частина радикально налаштованих старшин виступала проти допуску шляхти до маєтків і відновлення старих порядків, а «випищики», вочевидь, готувалися до бунту, який і розпочався 16 березня, коли повстанці оточили замок і вимагали стратити А. Кіселя. За наказом Б. Хмельницького, козаки розігнали бунтівників; водночас усіх «випищиків» гетьман розпорядився поновити в реєстрі [1046, с. 212–213].

Дослідники звертають увагу на те, що в цей час на Лівобережжі загострилася конфліктна ситуація. За розпорядженням миргородського полковника М. Гладкого, маси невдоволених політикою гетьмана почали збиратися в обозах на берегах Хорола, Псла й Ворскли. Не виключено, що серед старшин виникла змова проти Б. Хмельницького з метою його усунення від влади, на чолі якої перебували М. Гладкий і прилуцький полковник Семен Герасимов. Тому 2 травня 1652 р. відбулася старшинська рада, на якій Ф. Джеджалій вказав на «полковника миргородського Матвія Гладкого що він полковник та інші сотники з ним хочуть його гетьмана згубити і розпочати

війну з поляками». Подібне обвинувачення було висунуте проти С. Герасимова. Рада винесла їм смертний вирок, і незабаром їх розстріляли. Жорстокість розправи над групою старшин пояснюється не їхніми антипольськими настроями та участю у виступах на Лівобережжі (не менш опозиційно до виконання умов договору були налаштовані І. Богун, С. Подобайло та інші старшини), а участю в антигетьманській змові [1046, с. 269].

Дослідниками встановлено, що на зібраній у травні 1653 р. старшинській раді з метою прийняття турецької протекції всі полковники, якщо вірити І. Виговському, за винятком А. Ждановича, висловилися на її користь. Навіть якщо генеральний писар перебільшив, однак є підстави стверджувати, що робота ради засвідчила існування серед старшин сильного угруповання протурецької орієнтації. Інше угруповання, очолюване, мабуть, І. Виговським, висловилося за прийняття протекції московського царя. Зрозуміло, що остаточне рішення залежало від позиції гетьмана. І в цей відповідальний момент, на думку В. Смолія та В. Степанкова, Б. Хмельницький припустився стратегічної помилки: вочевидь, не до кінця усвідомлюючи глибини внутрішньої кризи, яку переживала держава, а також не вловивши погіршення її геополітичного становища, гетьман вирішив і далі провадити політику балансування між інтересами Речі Посполитої, Криму, Росії й Порту, намагаючись залучитися підтримкою Порту й Росії, обіцяючи їй володарям прийняти їхню протекцію. Однак, потенціал цієї політики впродовж 6 років уже вичерпав себе. Слід було визначатися й робити відповідний крок, інакше реальною ставала загроза, перехитрувавши себе, стати заручником своїх обіцянок і потрапити в пастку [1046, с. 293].

Історики звертають увагу на ту важливу обставину, що на початку серпня 1653 р. Б. Хмельницький прийняв турецького посла, а згодом направив посольство до Стамбула, яке мало клопотатися про повернення влади союзникові В. Лупулу. У цей час гетьман зібрав старшинський з'їзд за участю заслужених козаків і «начальників міст і містечок», щоб обговорити, чи доцільно прийняти протекцію султана або царя, чи варто повернутися у

підданство короля. Якщо вірити словам захопленого жовнірами в полон хірурга, який «служив самому Хмельницькому», на з'їзді було «названо труднощі, які б виникли при прийнятті того чи іншого рішення. Присутні відповіли, що не хочуть йти ані під турка, ані під московита, що їх не обеззброїли, ані в неволю до шляхти. Не маючи способу домогтися пробачення з боку короля, доведеться їм зі зброєю в руках сміливо завершити свої клопоти і своє життя». Російські джерела засвідчують, начебто рада ухвалила прийняти протекцію Олексія Михайловича. Чи це так, сказати важко, але достеменно відомо, що на початку другої декади вересня 1653 р. до Москви відбув посол Лаврін Капушта з проханням прислати воєвод з військом для відбиття наступу поляків і виявити «государеву милість». В. Смолій та В. Степанков констатують, що старшинський з'їзд відхилив пропозицію про прийняття турецької протекції (основну причину цього рішення вбачають у традиційному неприйнятті українцями мусульманського світу, їхнього неприхильного, якщо не відверто ворожого ставлення до Порти, як оплоту споконвічного ворожого степу [1046, с. 302–303]).

Дослідниками доведено, що в суботу 17 січня гетьман зустрівся з російськими послами, які запропонували в неділю передати йому царську грамоту, зачитати указ Олексія Михайловича й принести присягу в церкві на вірність володареві Московії. Б. Хмельницький погодився, зауваживши, що спочатку вранці 18 січня проведе таємну старшинську раду, після якої вони заслухають царський указ, обговорять його зі старшинами, а вже після цього присягнуть цареві. На жаль, через недостатність фактичних джерел історикам невідомий зміст старшинської ради. Можна припустити, що в центрі обговорення перебували статті, на основі яких мали прийняти російську протекцію. Гетьман і старшини вважали, що цей акт повинен мати договірний характер із взаємною присягою сторін на узгоджених умовах. Проте, вони не враховували такої специфіки політичного устрою Московії, як самодержавності влади царя, що еволюціонувала в бік абсолютизму і не припускала можливості принесення монархом присяги стороні, яка трактувалася підданою його владі.

Також виникає враження, що українська сторона не спромоглася (з невідомої причини) до початку ради узгодити з російською всі умови прийняття протекції [1046, с. 315].

Факти встановлені дослідниками свідчать, що о другій годині дня на майдані довбиші вдарили в барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, військове товариство та городян, тобто «все товариство». Сюди прибув Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 13 полковниками. Загалом зібралися, вочевидь, понад 300 осіб (відомо, що присягли 284 особи), тобто відбувся старшинський з'їзд із залученням жителів (мабуть, представників міської верхівки) Переяслава, а не генеральної козацької ради – верховного органу влади козацької України. Історик Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що, за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників [1334, с. 353].

Близько 15 години гетьман звернувся із відомою промовою до присутніх. Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що назагал у публічних виступах Б. Хмельницький демонстрував досконале володіння мистецтвом показної відвертості й сміливого жесту [1336, с. 317]. Як занотовано у звіті московського посольства, Богдан Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни «з гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викоринити Божу церкву». Ця рада, сказав він, зібралася для того, «щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький цар – це бусурман; усім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри..., якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки,

спокійнішого пристановища не знайдемо» [1334, с. 353]. Отже, як зауважують ще раз В. Смолій та В. Степанков, йшлося не про те, чи залишитися козацькій Україні самостійною, чи обрати протектора, а лише про вибір захисника серед чотирьох. Створювався негативний образ турецького, кримського і польського володарів і позитивний – царя, який є «з нами єдиного благочестя грецького закону, єдиного сповідання, єдино єсми тіло церкви з православієм Великої Росії» [1046, с. 316].

Присутні за фактами російських джерел (українські відсутні), одностайно загукали: «волимо під царя східного православного...». Потім, як зауважують українські дослідники В. Смолій, В. Степанков, Н. Яковенко, Переяславський полковник Павло Тетеря, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так вважають? Відповідали: «усі одноголосно». Тоді гетьман прорік: «бути цьому, нехай Господь Бог наш укріпить під його царською кріпкою рукою». А члени ради закричали: «Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми навіки всі єдино були». У такій чи приблизно такій атмосфері старшинський з'їзд ухвалив прийняття царської протекції [1334, с. 353].

Аналіз висловленої Богданом Хмельницьким аргументації на користь обрання протектором царя й реакції на неї присутніх (волили під рукою царя православного у «нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависнику Христову, поганину дістатися») однозначно засвідчує, що єдиним і вирішальним чинником у прийнятті власне цього, а не якогось іншого рішення політичною елітою було усвідомлення нею історичної спільності православної віри населення Малої і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб «ми навіки всі єдино були», то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності (радянські та російські історики трактували раду, – на жаль, останні й нині зображують її – як «возз'єднання України з Росією, Малої і Великої Русі чи просто Русі»), а лише єдності конфесійної під протекцією царя. Приймаючи її, ні гетьман, ні старшина навіть гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя й приєднання козацької України як Малої Росії до Великої Росії як її складової територіальної частини.

У їхньому уявленні, як переконливо довів О. Струкевич, цар Олексій Михайлович мав бути спільним монархом обох Росій (який триматиме у своїх руках не лише великоросійський, а й малоросійський скіпетри), які, утім, будуть політично окремими й незалежними одна від одної. Саме тому, щоб наголосити на їхню самостійність і рівноправність під владою царя-протектора, уже цього ж дня (18 січня) Б. Хмельницький у листі до нього вперше (на що звернули увагу С. Плохій і П. Толочко) вніс до його титулу суттєву зміну: замість «всієї Русії самодержавця» використав термін «всєї Великої і Малої Росії самодержавця». Через місяць він був взятий на озброєння російською урядовою канцелярією. У світлі сказаного необґрунтованою виглядає спроба Б. Флорі, як зауважують критики, спираючись на ідею етнічної спорідненості українського, російського й білоруського народів, довести, що, по-перше, на середину XVII ст. замість них існував якийсь міфічний східнослов'янський «єдиний «руський народ», а, по-друге, що відповідно до ухвали Переяславської ради відбулося входження «територій створеного в результаті народно-визвольної війни на східнослов'янських землях Речі Посполитої гетьманства до складу Руської держави...», яке було «сприйняте обома сторонами як відновлення минулої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами» (див. [1046, с. 317–318]).

Представник української діаспорної історіографії П.-Р. Магочій оцінюючи процес накопичення знань з Переяславської угоди підкреслює, що історики докладно обговорили значення Переяславської угоди – або, як дехто каже договору. Деякі дослідники вважали її формою входження України в Московське царствр з гарантією автономії на підставі договору (Б. Нольде), або персональної унії (В. Сергеевич). Інші вважали, що Україна стала напівнезалежною державою під протекторатом Московії (М. Коркунов, А. Яковлів, М. Грушевський, Л. Окіншевич). Дехто вбачав у цій угоді лише військовий союз між козаками і Московією (В. Липинський, О. Оглоблін) або «нетипову» персональну унію між двома юридично рівноправними державами (Р. Лащенко) [644, с. 208].

Історики української діаспори наголошують, що незалежно від дебатів між науковцями, Переяславська угода, як і її ініціатор Богдан Хмельницький, відіграла символічну роль в історії відносин України з Росією і згадується як великий успіх, або як велика невдача. Наприклад, у ХІХ ст. український поет Тарас Шевченко покладав на Хмельницького відповідальність за «поневолення» свого народу Росією. Натомість, уряд царя Олександра ІІІ (1881 – 1894 рр.) поставив в історичному центрі Києва великий пам'ятник Богдану Хмельницькому на коні, який показує рукою на північ. що мало б свідчити про прагнення України бути пов'язаною з Росією. Після Другої світової війни переяславський міф воскресили, цього разу це зробили радянські ідеологи, які з нагоди 300-літньої річниці Переяславської угоди 1954 р. перетворили цю подію на основний символ «воз'єднання» України з Росією, від якої Україна була насильно відрізана іноземними загарбниками після падіння Київської Русі [644, с. 208].

Дослідник П.-Р. Магочій зауважує, що незважаючи на дебати щодо легітимності тексту першої (1654) та другої (1659) Переяславських угод та безперервний військовий конфлікт і зміни кордонів, усі українські землі Лівобережжя з Києвом включно залишилися в межах Московської, а згодом Російської держави. Наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок нових територіальних здобутків більшість українських земель (за винятком Галичини, Буковини і Закарпаття) опинилися у складі Російської імперії. Отже, з часів Переяслава можна говорити про початок московської або російської фази в історії України [644, с. 211].

Сучасна українська історіографія Переяславської ради представлена дослідженнями В. Брехуненка, В. Горобця, С. Грабовського, Т. Гунчака, І. Іванченко, Ю. Мицика, О. Рафальського, В. Сергійчука, М. Славинського, О. Струкевича, Т. Чухліба, Н. Юсовою та інших. Дослідник Ю. Мицик опублікував матеріали з історії досліджень Переяславської ради 1654 р. [718]. Як же оцінює історична наука, зокрема, українська, сам факт Переяславської ради та тих угод, які з неї випливали? Переважна більшість істориків сходяться на тому, що договір був недосконалий, «сирий», дозволяв різні тлумачення

сторонами, які його підписали. Разом з тим його слід вважати і певним проявом дипломатичної ментальності, з одного боку, європейської, на якій виховувалися українські політики і державні провідники, а з другого – азіатської, властивої московській дипломатії. Найпоширенішими є такі думки: договір (1654 р.) є «персональною унією», коли дві незалежні держави визнають зверхність одного монарха; договір встановлював васальну залежність України від Росії; Україна прилучилася (як автономія) до Росії; договір мав характер військового союзу проти Польщі [243, с. 175–176].

Значний інтерес у сучасних дослідників викликала Конституція Пилипа Орлика – визначна пам'ятка в історії становлення українського конституціоналізму та один із найперших у світі прийнятих до дії, документально підтверджених варіантів нормативного визначення порядку організації та здійснення державного владарювання взагалі і визначення України як станової гетьманської держави парламентського типу [358, с. 456]. Проблеми функціонування законодавчої влади в контексті Конституції Пилипа Орлика досліджували В. Бадяк [32], Д. Голосніченко [207], Г. Демиденко [297], В. Єрмолаєв [367], Г. Корогод [516], О. Кресін [547], О. Лукашевич [629], В. Медведчук [676], Б. Миндзяновський [691], П. Надолішний [754], І. Нікітін [769], М. Окладна [786], В. Северенюк [993], С. Серьогіна [1012], О. Скакун [1027], А. Смолка [1053], М. Страхов [1110], Ю. Тодика [1158], Ю. Фігурний [1232], Т. Чухліб [1268] та інші. Автори публікацій підкреслюють, що Конституція засвідчила новий етап розбудови державного правління. Конституція цікава дослідникам ще й тому, що стала новим яскравим продовженням усезагального пошуку шляхів оптимізації суспільного розвитку, який тривав від античних до нових часів і далі. Як зазначає Г. Журбелюк, вона створювалася на основі узагальнення певного досвіду цивілізації щодо визнання договірного походження держави, природних прав і свобод людини, її політичних прав, «натурального» права народів на самостійний розвиток і самовизначення, запроваджуючи перехід від січового військово-демократичного формату, започаткованого на Запоріжжі, до усвідомлення

потреби республіканізму й запровадження його в межах Української гетьманської держави [376, с. 38–39].

Так, на основі вивчення оригінального тексту «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького...» 1710 року Т. Чухліб доводить, що його творці спиралися на античну, пізньосередньовічну та ранньо-модерну політико-правову традиції, використовуючи при цьому ідеї багатьох європейських мислителів: від Платона і Томи Аквінського до Йоганна Альтузія і Джона Локка. Досліджується, що Пилип Орлик та інші мазепинці розглядали цей акт не тільки в рамках «елекційного» (виборного) і «конституційного» (законодавчого) права, а й створювали його як самобутній проект Ідеальної держави на теренах Східної Європи. Доречно зауважити, що у виданні «Пакти і Конституції» Українська козацька держава» (Львів, 2011), ініціаторами якого стали В. Смолій, М. Трофимук, Т. Чухліб, відтворено тексти оригіналу староукраїнською мовою, наведено переклади українською, англійською, німецькою, російською та французькою мовами. Публікація цієї визначної пам'ятки вітчизняної політико-правової думки раннього часу супроводжується передмовою, лінгвістичним аналізом, науковим коментарем, а також факсимільним відтворенням спеціального дослідження видатного історика та правознавця академіка М. Василенка (1929), у якому міститься ґрунтовний історико-юридичний аналіз джерела.

Головне, на думку В. Солдатенка. В. Крижанівського, Ю. Левенця, що прийняті пакти й конституції у формі договору між гетьманом і козацьким військом (народом) продовжували самобутні традиції державного устрою, які склалися на території України з найдавніших часів і помітно відрізняли місцевий процес державотворення від розвитку державницьких традицій у сусідніх народів. Вони проявлялися, зокрема, в оригінальному поєднанні авторитарного правління (високий ступінь концентрації влади в руках князя, кошового отамана, гетьмана) із виразними (переважно охлократичними) елементами раннього демократизму, що уособлювалися народним вічем, а

згодом радами й були дійовими противагами авторитаризму князівської і гетьманської влади [1076, с. 47].

Дослідники звертають увагу на те, що конституція приймалася шляхом погодження її настанов між окремими політичними силами, які діяли тоді в Україні, стало першим підтвердженням її демократичного характеру – на стадії прийняття. Справа в тому, як зазначає В. Медведчук, що українська національна ідея, як ми її зараз розуміємо, а такий підхід повинен поширюватися й на попередні часи, – це ідея, яка не нав'язується зверху, а повинна виходити від самого народу, його представників, що за тих унікальних умов, оскільки конституція приймалася у тяжкі часи російської навали, за межами України [676, с. 3].

Дослідниками доведено, що автори Конституції, продовжуючи демократичні традиції, ментально притаманні українству, висловили ідею всестанового представництва у владі, тобто створення такого політичного суб'єкта влади, який би міг представляти інтереси різних станів суспільства. У Конституції відбито також низку конкретних ідей щодо формування нових принципів дії влади:

1) народ виступає джерелом влади, а проблемі забезпечення його прав і свобод, соціального захисту починає приділятися належна увага;

2) у центрі і на місцях принципи партіоналізму і спадковості у владі замінюються на принцип представництва, а виборність стає основним механізмом формування всіх інститутів влади;

3) проведення організаційного поділу влади (на законодавчу, виконавчу, судову) доповнюється запровадженням принципів відповідальності влади, взаємодії між гілками влади, між владою і народом, а інститут гетьманства фактично виводиться з політичної системи як чинник її регулювання, набуваючи надважливої функції гарантування незмінності всієї політичної системи;

4) влада поступово наближається до подолання розірваності політичного процесу, його відвічної зав'язаності на зовнішньополітичні чинники з

переорієнтацією на більш повне використання внутрішніх чинників, більш чітке державне регулювання внутрішніх процесів;

5) для забезпечення автономного статусу й територіальної цілісності України стає необхідним пошук і практичне використання колективних зовнішньополітичних гарантій.

Історики єдині в тому, що конституція відбивала й закріплювала у своїх настановах чимало прогресивних для того часу думок, зокрема втілення ідеї соборності, що так необхідна була Україні. При цьому ідея соборності викладалася в найбільш прийнятному вияві. Ідеали кращого суспільства, здійснення в ньому принципу соборності пов'язувалися з ідеалами раннього християнства, передусім із гуманними ідеями щодо миролюбства, миру між людьми, які у свій час знайшли відображення в «Апокаліпсисі», «Євангелії від Луки», деяких інших релігійних настановах. Тобто йшлося не просто про злуку українського народу, а про єднання на високому моральному рівні, єдність, яка було б на користь усім верствам населення і передусім «народу Козацькому».

Дослідниками доведено, що у Конституції Пилипа Орлика значна увага приділялася питанням організації влади в «істинному» суспільстві. Ця влада повинна базуватися на легальних, колективних, парламентарних основах, бути зорієнтованою на справедливе громадянське суспільство, що мало місце в практиці діяльності відомих релігійних церковних братств. Доречно зауважити, що парламентський устрій України за Конституцією Орлика відзначався такими основними політичними атрибутами: загальне виборче право, суб'єктами якого були всі, хто належав до «народу Козацького»; проведення виборів через відповідні адміністративні (військові) осередки й участь у них усіх козаків; виборність усіх цивільних військових посад.

Дослідник А. Смолка навіть приблизно поррахував кількісний склад Генеральної Ради: близько 10 чоловік Генеральної старшини; полковники з урядовцями і сотниками (до 16 полковників) – близько 40; генеральні радники (2–3 від кожного полку) – близько 40; кошовий із курінними отаманами

Запорозької Січі (до 38 куренів) – близько 40 [1053, с. 33], тому разом маємо близько 130 осіб.

Звертаючи увагу на демократичні атрибути державного устрою за Конституцією, що розглядається, дослідники наголошують, що інститут козацького парламентаризму, його модель суттєво відрізнялися від форм державного правління, які мали тоді місце в переважній більшості європейських країн. Як правило, переважаючою формою правління була – абсолютна монархія в найбільш реакційних її формах, зокрема петровська деспотична влада в Росії. Натомість – і це повністю відповідало демократичній традиції української політичної думки, загальній спрямованості української національної ідеї – державний лад України повинен був утворюватися відповідно до традицій українського республіканізму, хоч і значна частина українського гетьманату, наприклад І. Мазепа, стояла на чітко визначених монархістських традиціях [676, с. 6]. Тому Орлик не міг не помітити, як зауважує П. Гончарук, що в керівництві державою Мазепа допускав помилки, сумнівні методи керівництва, які, зрештою, завадили йому втілити в життя свої далекосяжні плани, спрямовані на відродження суверенної української державності [215, с. 15].

Простежуючи відображення української національної ідеї в Конституції Орлика, сучасні дослідники зазначають, що демократизм документа обумовлений кількома головними причинами: саме визвольна боротьба українського народу, передусім козацтва, проти національного і соціального поневолення зробила демократію і республіканізм найважливішими прагненнями народу; тільки ідеї свободи, демократії, незалежності могли підняти та об'єднати всі сили українського народу в боротьбі з найактивнішим тоді загарбником – російським самодержавством. Якраз у цьому різниця Конституції Пилипа Орлика й політичних поглядів і симпатій Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи та інших гетьманів, інтереси яких були спрямовані на встановлення особистої гетьманської влади в Україні [676, с. 7].

В. Медведчук, наголошуючи переважно на прогресивних концептах Конституції Орлика у сфері державного устрою України, акцентує також на перебільшеннях в оцінці демократичності документа, які трапляються в нашій науці [676, с. 7]. Так, конституція встановлювала політичні, громадянські права далеко не всіх верств населення, які за тих часів жили в Україні. Йшлося майже виключно про «народ Козацький», а значить, за межами конституційного регулювання залишалася переважна більшість населення України – так званий «простий люд». Щоправда, у Конституції вимагалось, щоб полковники на місцях «твердо стежили за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради (йдеться про ради, які повинні були утворюватися в полках) і рішуче виступали проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд» [818, с. 31], однак така настанова мала дуже загальне значення й не могла, природно, змінити на краще злидений стан більшості українського народу [676, с. 8].

Дослідники вдалися до всебічного аналізу Конституції Пилипа Орлика щодо положень, які стосуються організації державної влади в Козацькій християнській республіці. На думку А. Смолки, принциповий характер мають визначена форма правління, принципи управління й діяльності органів державної влади [805, с. 27, 28]. Т. Чухліб найбільшим досягненням першої української Конституції називає виписану статтею 6 законодавчу норму про колективне ухвалення рішень через голосування на представницькому органі влади – «публічних радах» [1266, с. 27]. О. Кресін твердить, що лише в ст. 6 «Пактів» було закладено основи інституту парламентаризму у Війську Запорозькому [548, с. 134]. Г. Корогод підкреслює, що Конституція зафіксувала норму, згідно з якою всі найважливіші рішення в державі мала приймати Генеральна Рада (до складу якої входили генеральні старшини, городові полковники та генеральні радники, які у своїх полках обиралися на загальних виборах), а в період між сесіями – Гетьман за обов'язковою участю Генеральної старшини [516, с. 36].

Дослідники О. Лукашевич та К. Манжул переконані, що метою ст. 6 було не дозволити гетьманові узурпувати владу, не допустити перетворення його на

свавільного самодержавця [629, с. 21]. Про утвердження ідеї обмеження прерогативи гетьмана й підвищення ролі старшини у вирішенні державних справ доказує Г. Корогод [516, с. 31]. Як справедливо зазначає О. Кресін, автори «Пактів» вирішили за доцільне встановити новий порядок законодавчої влади через те, що деякі гетьмани незаконно привласнили собі автократичні повноваження, що мало наслідком порушення політичної системи, прав і вольностей населення, збільшення податкового тиску, корупцію, зневажання управлінськими кадрами тощо [548, с. 132].

Дослідники вважають, що вперше в українській історії було створено правові основи представницького правління й парламентаризму. Пакти розподілили владні повноваження, які раніше належали цареві, між органами влади Війська Запорозького та створили передумови для подолання розірваності українського політичного і правового процесів [548, с. 137]. Влучним є зауваження Ю. Фігурного, мовляв, Конституція зафіксує обмеження самодержавної (одноосібної) влади гетьмана і створення, як у поміч, так і на противагу йому, Генеральної ради старшини [1232, с. 20].

Історичні джерела свідчать (і це відображене в Конституції), що ще в період козацько-гетьманської держави (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.) Україна визначалася як станова республіка на чолі з виборною гетьманською владою, хоча чіткої форми правління не визначалося, є підстави твердити, наголошує О. Святоцький, що це була гетьмансько-парламентська республіка з виборним гетьманом на чолі [992, с. 64]. За Конституцією, на думку багатьох дослідників, в Україні формувалися три гілки влади: законодавча (Генеральна рада), виконавча (Гетьман і генеральна старшина) та судова (Генеральний суд). Створювався своєрідний козацький парламент – Гетьманська військова рада. Загалом у Конституції відчутні ліберально-демократичні традиції, а запровадження постійних генеральних рад свідчить про зародження засад парламентаризму в середовищі українських політиків.

Як вважає В. Чушенко, постає питання: чи ідеї доктрини поділу влади були притаманні теорії і практиці українського державотворення? Історія

конституціоналізму України дає позитивну відповідь на питання. Уважний аналіз Угоди та Конституції 1710 р. дає змогу зробити висновок, що держава засновується на принципі поділу гілок влади: глава держави і виконавча влада уособлюється обраним Гетьманом і гетьманським урядом; прообраз початків парламенту вбачаємо в Загальній (Генеральній) Раді, що складається з генеральної старшини, городових полковників і генеральних радників у кожному полку («по одній вибраній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі»). Із Генеральною Радою гетьман радиться «про цілісність Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою...». Власне, продовжуючи характеристику принципів взаємовідносин виконавчої та представницької влади, у Конституції Орлика зазначається: «І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана <...>, так і ясновельможному Гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство...». Ось це і є важелі взаємовпливу, урівноваження гілок влади в процесі їхньої взаємодії. Орлик виокремлює як самостійну гілку судочинство (причому, зауважує В. Чушенко, робить це вперше в історії): «Переступників сам ясновельможний Гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, повинен таку справу чи кримінальну здати на військовий генеральний суд» (див.: [1281, с. 32]).

Недоліком «Пакту» можна вважати те, що в ньому зовсім мало уваги приділяється правовому регулюванню й функціонуванню Запорозької Січі. Єдиним фіксованим у документі обов'язком Запорозької Січі щодо Війська Запорозького було вчасне делегування послів на сесію Генеральної Ради на заклик гетьмана [548, с. 136]. стосовно правового статусу гетьмана, то Г. Корогод допускає, що гетьман міг бути усунутий від влади достроково, а про термін його перебування при владі в «Пактах» нічого не зазначено, однак за аналогією з європейськими володарями Г. Корогод вважає, що він мав керувати до кінця свого життя [516, с. 36]. У ст. 6 «Пактів» окреслюється загальний принцип формування всіх органів державної влади знизу доверху, суть якого –

у виборності посади. Також важливим є те, що Україна переходила до територіального представництва. Однак про чіткий розподіл влади на три гілки говорити було ще зарано. На думку Т. Чухліба, виборна Рада і виборний гетьман разом була водночас і законодавчим, і контрольним, і розпорядчим органом [1268, с. 27]. Форма правління, за ст. 6 «Пактів», як вважає О. Кресін, – це парламентсько-президентська республіка [548, с. 137].

Отже, новітня українська історіографія акцентувала увагу на тому, що успадкований від Запорозької Січі адміністративно-територіальний устрій став у Козацькій державі логічним продовженням вікових традицій Київської Русі. Усі козацькі урядники – від гетьмана до представника сотенної старшини – формально обиралися самими козаками, хоча вже при Богданові Хмельницькому реальна виборність була фактично відсутньою. Це, очевидно, було пов'язано з ситуацією, яка склалася в середині держави та за її межами, що вимагало більшої концентрації влади в одних руках.

Крім того, сучасна історіографія довела, що в роки Визвольної війни Генеральна Рада як центральний орган влади мала вагоме значення. Після Переяславської Ради Генеральні Ради не збиралися. Пізніше гетьмани (І. Виговський, П. Дорошенко), які відстоювали республіканську форму правління, відроджують їх скликання. Загалом, Генеральні Ради були традицією, яка зв'язувала державність Гетьманщини з віковими порядками Київської Русі, і як анахронізм вони не могли стати органами влади. Отже сучасна історіографія аргументовано довела, що устрій запорізької вільної військової спільноти мав усі ознаки державності. Тут існував територіальний та військовий поділ, була розгалужена система управлінських посад та адміністративного апарату і значний ступінь суверенітету у вирішенні внутрішніх справ спільноти. Однак запорізька державність була альтернативною тій, що існувала у навколишніх країнах, тут не було підневільного населення й існували досить розвинуті демократичні інститути, головними з яких були виборність управлінського апарату та наявність рівноправ'я серед членів спільноти у вирішенні всіх важливих справ,

пов'язаних з політичним та соціально-економічним життям запорізького товариства.

3.3. Національно-правові засади державних утворень періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Сучасна історіографія намагається довести, що державницькі традиції княжої доби та демократичні засади козацтва знайшли продовження в подальшій історії українського визвольного руху. Вони значною мірою були реалізовані в період Української революції 1917 – 1921 рр. Історія діяльності Української Центральної Ради – одна з найяскравіших сторінок українського минулого. З моменту свого виникнення (3 – 7 березня 1917 р.) Центральна Рада виступила організатором і лідером українського національно-визвольного руху, який залучив широкі верстви українського народу (див.: [131, с. 5]). Дослідники акцентують увагу на тому, що одним з найважливіших завдань Центральної Ради був вибір, обґрунтування, популяризація стратегії і тактики боротьби, яка б максимально сприяла досягненню українством віками вимріяної мети. Природно, що в оцінці українського руху, визначенні шляхів його розвитку позиції різних політичних сил, їх лідерів не в усьому збігалися. Проте відмінності між ними були не суттєвими, та й авторитет голови Центральної Ради М. Грушевського в цій справі був незаперечним, майже абсолютним.

Історики звертають увагу на те, що від свого заснування Центральна Рада була інституцією всенародною. На відміну від окремих політичних партій, вона захищала інтереси не якогось одного стану, а перша публічно й відверто почала говорити від імені нації про проблеми нації, саме у цьому полягало її головне завдання. Центральна Рада не нехтувала можливостями широко та постійно звертатися до народу. І хоча в такій політиці був елемент популізму, вона сприяла мобілізації мас, піднесенню їх національної свідомості, робила їхньою активним чинником суспільному житті [131, с. 5].

Дослідниками аргументовано з'ясовано, що у галузі державотворення її зусиллями вперше в новітній історії постала нова українська держава –

Українська Народна Республіка. Центральній Раді знадобилося лише 8 місяців для проголошення УНР у складі федеративної Росії та ще два місяці, щоб задекларувати її цілковиту незалежність. Це історичне сходження було позначене чотирма Універсалами Центральної Ради, кожен із яких знаменував окремий етап державотворення. В історичній літературі є закиди УЦР про те, що вона надто багато часу було втрачено на автономістській ілюзії, III і IV Універсали проголосила під тиском зовнішніх обставин – збройного повстання в Петрограді та більшовицької інтервенції в Україну. У таких закидах хоч і є частка правди, однак виразно простежується бажання принизити значення здійсненого Центральною Радою [131, с. 6].

Сучасна історіографія звертає увагу на ту важливу обставину, що демократичні засади були органічно притаманні українському визвольному рухові, вони впливали з його народницької ідеології. М. Ковальчук [482] звертається до характеристики діяльності Центральної Ради по розгортанню національного руху. Демократичні представницькі принципи було зреалізовано вже за формування нового складу УЦР на Всеукраїнському конгресі з урахуванням інтересів окремих територій, міст, громад, політичних партій, спілок, установ, соціальних верств. Із дотриманням тих самих принципів здійснювалася робота Центральної Ради, що відбилося у її найважливіших документах, насамперед, у Статуті про державний устрій, права і вольності УНР (Конституції УНР), ухваленому Центральною Радою 29 квітня 1918 р., передусім джерелом влади УНР Конституція визнавала народ. Своє суверенне право на владу він мав здійснювати через обрані загальним, рівним, безпосереднім таємним і пропорційним голосуванням усіх громадян, а Всенародні Збори України мали вищу законодавчу владу в державі. На думку переважної більшості сучасних дослідників, зокрема Т. Андрусяка [9], Т. Бевз [43], О. Бойка [70], В. Верстюка [126; 127; 132], І. Гошуляка [237; 241], Я. Грицака [248], Г. Гуляновича [262], В. Єрмолаєва [366], О. Реєнта [942] та інших, за формою державного устрою УНР визнавалася парламентською республікою. Найвища посадова особа УНР – голова Всенародних Зборів – за

Конституцією мав виконувати «всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» [131, с. 8]. Влада в УНР за класичним демократичним принципом розподілялася на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Велика увага надавалася захисту прав людини. Конституція забезпечувала для всіх громадян УНР рівні громадянські та політичні права, національні меншини – євреї, росіяни, поляки – отримали національно-територіальну автономію. В УНР скасовувалася смертна кара. Дослідники, зокрема В. Рум'янцев [968] вдався до загальної характеристики Конституції Української Народної Республіки.

Історики акцентують увагу на тому, що за існування УНР її Конституція («Статут про державний устрій, права і вольності УНР»), затверджена Центральною Радою в останній день її існування – 29 квітня 1918 р., утверджувала принцип верховенства парламенту, тобто форму державного правління парламентську республіку. За Конституцією вся влада в УНР «походить від народу» (ст. 22); Всенародні Збори обираються рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням на три роки з розрахунку один депутат від 100 тис. громадян. Особа депутата проголошується недоторканою. Уряд УНР (Рада Народних Міністрів) отримував свої повноваження від Всенародних Зборів і звітував лише перед ними. Депутати, що входили до складу уряду, зберігали свій мандат, але позбавлялися права вирішального голосу на сесіях Зборів (див.: [331, с. 33]).

Більшість дослідників єдині в тому, що історичне значення діяльності Центральної Ради як речника українського відродження у ХХ столітті полягає:

1) у *політичній сфері* – закладання основ національного самовизначення, самостійного правління, самоврядування України; проголошення автономії, а згодом і суверенітету УНР; згуртування навколо української ідеї численних політичних партій, громад, товариств, рухів, союзів; початок процесу державотворення, діяльність як першого українського парламенту, формування вищих виконавчих органів – спочатку Комітету УЦР, Генерального Секретаріату, потім Ради Народних Міністрів, секретарств, міністерств; організація й поширення компетенції місцевого самоуправління – національних

українських рад і народних управ; спроба введення нового адміністративного поділу, розбудова української демократії – національні маніфестації, національні спілки, національні з'їзди; проголошення загальнолюдських політичних свобод, організація виборів на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосування; впровадження української символіки – національного прапора, національного герба і т. ін.;

2) у *правовій сфері* – творення і вдосконалення діяльності законодавчих органів – Великої і Малої рад, гарантування громадянської і політичної правоздатності і дієздатності, рівності громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища, недоторканості особи, її життя, листування, заборона смертної кари, катування й інших дій, що принижують людську гідність; визнання народу України єдиним джерелом влади та забезпечення громадянам УНР права безпосередньої участі у формуванні її органів; ухвала демократичних законів про громадянство та реєстрацію громадянства УНР; проголошення незалежності судової влади, обрання Генерального Суду, апеляційних та інших судів; затвердження першої в новітній історії України Конституції УНР тощо;

3) у *соціально-економічній сфері* – вирішення національного питання на демократичних засадах, надання росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію, на вільний національний розвиток усім іншим народам, формальне скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі й проголошення їх, а також лісів, вод і надр власністю трудового народу; встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження державного контролю над продукцією промисловості, банками, спроби збільшення продукції народного споживання, прибирання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі, монополізація залізної, тютюнової промисловості, зовнішньої торгівлі, уведення українських грошових знаків, поширення емісійного права банків, курс на зміцнення профспілок, організація громадських робіт, відкриття шкіл ремесел для інвалідів, заходи щодо охорони праці малолітніх та жінок, прагнення

організувати справедливий розподіл продовольства, сировини, матеріалів, палива, заснування бірж праці та деякі інші спроби боротьби із безробіттям;

4) у *військовій сфері* – формування українських військових частин, загонів «Вільного козацтва», спроба гарантування рекрутам з України відбуття військової повинності лише в її межах, переведення всіх юнкерських, прапорщицьких, морських, авіаційних та інших військових шкіл на українську мову навчання; організація українських просвітницьких курсів у війську, створення єдиного українського фронту, прагнення розбудови системи спеціальних корпусів військових інструкторів як фахівців для майбутнього українського народного війська, що мало замінити народну міліцію, проголошення Чорноморського флоту – і військового, і транспортного – флотом Української Народної Республіки. Перші кроки щодо переведення армії і флоту на контрактну, професійну основу і таке інше.

5) у *духовній сфері* – спрямування на досягнення Україною національно-культурної автономії, наголошується на тому, що національну свідомість треба підносити не через бурхливу політизацію населення, а шляхом розвитку науки і культури, наполегливе впровадження в усі сфери української мови як державної. Закладення підвалин національної Академії наук, комісії з розробки її статуту, початок творення самобутньої української школи на демократичних засадах, організація з цією метою курсів учителів, майбутнього видання навчальних посібників, проголошення рівного права на освіту, її безкоштовності, обов'язковості навчання. Підготовка до відкриття Педагогічної академії, народних університетів, до створення системи позашкільної освіти, закладення «просвіт» у селах, учительських спілок у повітах, дошкільних просвітніх установ, книгарень, бібліотек, підтримка національного мистецтва, заснування в Києві Української Академії мистецтв, порушення питання про перенесення в Україну національних архівних матеріалів з Росії, предметів української старовини – до національних музеїв тощо;

б) у *міжнародній сфері* – захист інтересів українців не лише в межах колишньої Російської імперії, а й поза її кордонами, прагнення надавати їм

необхідну інформацію, встановлення безпосередніх відносин із Францією, Англією, США, потім із Німеччиною, Болгарією, Туреччиною та ін. [876, с. 382–383].

Аналізуючи місце і роль Центральної Ради в модерній історії України, історик не має права не враховувати її численні помилки, прорахунки, невдачі. Заманіфестувавши домагання українського народу на самостійність України, діячі Центральної Ради виявилися не готовими до реального державного будівництва. Українська еліта, яка складалася здебільшого з письменників, журналістів, учених, студентів, не мала достатнього досвіду та навичок державної роботи. Більшість сповідувала народницьку, а не державницьку ідеологію. Для діячів УЦР влада, держава були швидше засобами, ніж самодостатньою метою. Як і ідея автономії, народництво домінувало в українській суспільно-політичній думці XIX – початку XX ст., а державницька ідея перебувала в зародковому стані внаслідок незрілості української нації. Однак це не була якась українська унікальна риса, ті самі вади були властиві іншим «селянським» народам Центральної та Східної Європи. Центральна Рада виявилася не готовою до боротьби за власну державу будь-якою ціною і проти такої сили, як більшовики, що тривалий час перед 1917 р. готувалися до захоплення влади. Їхні лідери розробили відповідну теорію та ідеологію, і в практичній діяльності виявилися добрими організаторами і провели повстання в Петрограді, а захопивши владу, у найближчі дні і тижні завдали серію превентивних ударів по вірогідних супротивниках, ліквідувати опозиційну їм пресу, розігнати Установчі збори, провадили активну пропаганду громадянської війни зі своїми політичними опонентами, яких оголосили контрреволюційними та буржуазними [131, с. 9].

Як зауважує В. Верстюк, Центральна Рада не здобулася на ефективні контрбільшовицькі заходи, за винятком запрошення німців в Україну. Прихід ворожих військ, хоч і звільнив Україну від більшовиків, проте підірвав довір'я до УЦР серед незаможних верств. Серед заможних довіра була підірвана утопічним соціально-економічним законодавством Центральної Ради, насамперед спробами розв'язати аграрну проблему соціалізацією землі та

ліквідацією приватної власності на неї. Загалом діяльність УЦР засвідчила, яким складним, болючим і суперечливим є процес становлення нової держави, як при цьому діє величезна кількість чинників та як неточна оцінка будь-якого із них може мати непоправні наслідки. Ставлення держави не відбувається за такий нетривалий час, який був відведений історією для діяльності Центральної Ради. І все-таки вона стала вельми повчальним феноменом у справі українського державотворення [131, с. 9–10].

Сучасна українська історіографія звертає увагу на те, що сьогодні на історичну спадщину УЦР претендують різні політичні сили, проте вона не належить якійсь одній політичній течії або двом-трьом партіям соціалістичного гатунку. Це велике надбання української історії, з яким насамперед пов'язуються такі глобальні процеси, як консолідація нації, відродження у свідомості народу свого державницького покликання, зрештою, відновлення української державності, надання національній державі гуманних, демократичних принципів. Центральна Рада ініціювала закріплення за українською мовою статусу державної, утвердила національний гімн, прапор, герб, грошову одиницю, обітницю державного службовця [131, с. 10].

Історія Української Народної Республіки, як і її Центральної Ради, виявилася не такою успішною, як би цього хотілося. Але, як відзначає В. Верстюк, поставши в щонайскладнішій ситуації перед проблемою вибору між політичними принципами і подальшим існуванням, УЦР обрала принципи і зійшла з політичної арени. Велике бачиться з відстані. Можливо, сьогодні ми нарешті, наближаємося до об'єктивного розуміння ролі та місця Української Центральної Ради в нашій сучасній історії. «Ми жили марно, наш час не проходив безслідно», – так лаконічно і дуже помірковано визначив історичну місію Центральної Ради її лідер М. Грушевський (див.: [131, с. 10]).

Сучасні українські історики Б. Буравченков [96], В. Кондатюк [502], Г. Корольов [517; 519], О. Кудлай [570], М. Литвин [615; 616], І. Лісна [620], І. Мищак [724], Р. Млиновецький [733], В. Мороз [73], В. Рум'янцев [970], О. Ситник [1020], М.Стопчак [1105] та інші простежують як державницькі

засади Центральної Ради, її конституційно-парламентський досвід був підтриманий у період Гетьманату, Директорії та ЗУНР.

В українській історіографії наголошується, що Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центральнорадівському або радикально-більшовицькому вигляді. Проте, як зауважують Ю. Паленко і Ю. Храмов, у порівнянні з диктатурами типу Франко, Піночета або навіть режиму Т'єра він вражає своєю ліберальністю. Найкоректніше його порівнювати з початковим станом розбудови антибільшовицьких держав, що виникли після Першої світової війни, наприклад, Польща Пілсудського та Фінляндія Маннергейма, проте порівняння Польщі часів Пілсудського й України періоду Скоропадського загалом буде не на користь першої, бо на відміну від неї в Гетьманській державі представникам усіх націй та віросповідань було гарантовано і забезпечено однакові права і свободи [812, с. 10].

Українські історики, зокрема Л. Осавуленко [795], Г. Папакін [830], Д. Яневський [1346] Гетьманату П. Скоропадського присвятили спеціальні монографічні дослідження та нариси. Авторський колектив у складі М. Болотських, О. Бердник, О. Гончара, Н. Новицького [1187] підготував літопис Гетьманату.

Сучасна українська історіографія останній часом звертає увагу на ґрунтовне дослідження Гетьманату Павла Скоропадського. В. Солдатенко [1071] описує прихід П. Скоропадського до влади. Я. Пеленський [836] та П. Сохань [1086] подають загальну характеристику діяльності гетьмана Павла Скоропадського. П. Гай-Нижник [174] уклав нариси з історії становлення гетьманського руху. В. Горак [216] висвітлює гетьманський переворот в інтерпретації П. Скоропадського. В. Друмов [353] досліджує відображення Гетьманату в зарубіжній історіографії. М. Ковальчук [481] оцінює діяльність гетьмана Павла Скоропадського у контексті українського державотворення доби визвольних змагань. Т. Осташко [801] змальовує П. Скоропадського як лідера українського гетьманського руху. І. Логвиненко [622] визначає сутність і

особливості Гетьманату. О. Любовець [639] аналізує Союз земельних власників у політичній системі Гетьманату. Ю. Терещенко [1143] оцінює Гетьманат як прояв консервативної традиції.

Дослідник Р. Пиріг зауважує, що це був авторитарно-бюрократичний режим, з близькими до диктаторських повноважень глави держави, відсутністю представницького органу, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, деформованою політичною системою, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. Державній моделі було надано традиційну для України XVII – XVIII ст., але архаїчну та нежиттєздатну на той час форму [854, с. 5], однак нова модель української державності, її повноцінне функціонування, реалізація повноважень гетьмана та уряду, діяльність інститутів влади, суспільне життя суттєво обмежувалося фактором присутності в країні чужої мілітарної сили.

Питання устрою Української держави періоду Гетьманату, на думку Я. Пеленського, майже не досліджене в історичній науці. Не з'ясоване, зокрема, бачення Скоропадським цієї справи. Зміст основних документів, виданих у зв'язку із встановленням гетьманського режиму, є подекуди суперечливим. Згідно з цими документами гетьман тимчасово перебирає на себе «повноту влади», і влада управи [правління] належить виключно до гетьмана в межах всієї Української держави». До його прерогатив було віднесено також керівництво армією і закордонною політикою. Крім того, «гетьман стверджує закони, і без його санкцій ніякий закон не може мати сили», хоча гетьман намагався надати гетьманату форму і зміст правової держави, він був наділений істотним повновладдям у сфері судочинства, тобто йому підлягали виконавча, законодавча і судова влади (див.: [854, с. 28]).

У сучасній науковій і довідниковій літературі визначення «Українська Держава» і «Гетьманат Павла Скоропадського» уживаються як абсолютні синоніми. І все ж таки друга назва використовується частіше, оскільки офіційна назва збігається з більш широким поняттям «українська держава», «українська державність», включаючи й Українську Народну Республіку. Рідше

послугуються термінами «новий гетьманат», «ІІ гетьманат», «гетьманат 1918 р.». Ці часові ознаки введені головним чином для уникнення тотожності з гетьманщиною XVII – XVIII ст., оскільки поняття «гетьманщина» щодо Української Держави у той час дослідниками вживається дуже рідко, так як в українській зарубіжній і радянській літературі воно набуло зневажливого, таврувального сенсу. Хоча сам П. Скоропадський використовував цей термін, але неодмінно позначаючи «гетьманщина 1918 року» [854, с. 8].

Сучасний дослідник О. Реєнт вважає, що чітко розробленої процедури нормотворчості до початку червня 1918 р. в Українській Державі не існувало, як не було виробленої й певної законодавчої програми. В урядовій заяві від 10 травня, зокрема, повідомлялося, що Рада Міністрів «не вважає необхідним оголошувати повну програму законодавчої праці, бо останнє належить майбутньому народному представництву. Але влада вважає своїм обов'язком здійснити тепер же законодавчі заходи, які являються негайними задля установлення в країні ладу, зміцнення влади і утворення нормальних і культурних умов правління та хазяйства» [939, с. 122].

Дослідниками доведено, що основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу Гетьманату, були «Грамоти до всього українського народу» й «Закони про тимчасовий державний устрій України». На думку сучасника подій, київського юриста А. Гольденвейзера, прототипом «Законів...» стали «Основні закони» Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р. На той час це був найбільш прогресивний правовий акт в історії Росії, у якому знайшли відбиток завоювання початкового періоду революції 1905 – 1907 років., зокрема назви розділів гетьманського документа нагадували «Основні закони»: «Про гетьманську владу», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду Міністрів і про міністрів».

Історики доводять, що одночасно П. Скоропадський не виключав можливості представницької системи, оскільки «Закони про тимчасовий устрій України» містили зауваги, що вони є зобов'язуючими «тимчасово, до обрання Сейму». Отже, згідно з таким визначенням, одноосібна влада належала

гетьманові тимчасово, оскільки в майбутньому мав бути обраний Сейм, який перебрав би на себе законодавчі функції. Встановлення виборного Сейму забезпечило б П. Скоропадському сильну президентську владу на зразок американської чи теперішньої французької [854, с. 28–30].

Доречно нагадати, що у «Спогадах» Скоропадського немає згадки про монархічні інспірації роду Скоропадських або про наміри його як гетьмана встановити в Україні гетьманську монархію. Навпаки, «Закон про спадкоємність», затверджений ним, передбачав «вибір нового гетьмана» на випадок смерті попереднього. П. Скоропадський вважав, що «стара історія України уся наповнена різноманітними ускладненнями саме через те, що зі смертю гетьмана не було влади, і починалися партійні чвари з приводу виборів нового гетьмана, обрання якого звичайно призводило до анархії» [854, с. 30]. Таке критичне ставлення до української традиції, можна твердити, було зумовлене його переконанням, що найкращою формою державного правління для України була б така диктатура.

Сучасними дослідниками з'ясовано, що у сфері законодавчої діяльності Гетьманату П. Скоропадського можна побачити поєднання законодавчої й виконавчої влади: згідно зі ст. 30, 31 законів про тимчасовий державний устрій України, «закони розробляються в кожному Міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Раді Міністрів. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові». Положення законів, указаних вище, свідчить не тільки про незастосування принципу поділу влади в Українській Державі, а й про факт зосередження всієї повноти влади в руках Гетьмана України. Сучасні дослідники, розмежовуючи форми правління на «автократії і полікратії» та беручи підставою для розмежування «факт реальної концентрації вищої політичної влади в країні в руках конкретної особи чи кількох осіб, форму правління Української держави визначають, як автократичну, точніше – як «одноособову автократію – монократію» [313, с. 49].

Дослідниками доведено, що на процес створення та функціонування вищих органів державної влади періоду Гетьманату впливали значно зовнішні фактори (особливо з боку Німеччини та Росії). Відомо, що німецькі військові і дипломати в Україні повели пошук сили альтернативної Центральній Раді. З німецькою пунктуальністю було обумовлено й прийняття майбутнім гетьманом умов, за яких йому забезпечувався прихід до влади. Альянс із П. Скоропадським дав німцям і австро-угорцям, якщо не повну гарантію, то достатню впевненість у керованості нового владного режиму, а значить і реалізації завдань східної кампанії. Водночас поразка Четвертого союзу у світовій війні поставила Гетьманат перед новими загрозливими викликами. Пошук заступництва в держав-переможниць примусив П. Скоропадського діяти на догоду волі Антанти в розв'язанні «російської проблеми». 14 листопада він оголошує курс на федерування з небільшовицькою Росією, принісши в жертву державну самостійність [854, с. 6–7].

Аналіз актів вищих органів державної влади періоду Гетьманату дає змогу говорити дослідникам про видання цими органами великої кількості вольових актів. Загалом упродовж існування Гетьманату, з'явилося близько 500 нових законів, водночас діяли й далі окремі юридичні нормативи, видані за часів царизму, Тимчасового уряду, Центральної Ради. Деякі правові документи вступили в дію вже після квітневого перевороту, (наприклад, Інструкція Генерального секретарства торгу та промисловості УНР органам місцевого самоврядування про перевірку мір і ваги), інші скасовувалися (накази Генерального секретарства продовольства УНР та інші) на підставі того, що йшли врозріз із політичним та соціально-економічним курсом гетьманського уряду. Дослідник О. Реєнт зауважує: «уряд Української Держави використовував кращі здобутки своїх попередників у галузі законодавства, підтверджує й той факт, що весь масив законів, які діяли в Україні до перевороту, не втрачав своєї чинності. Ці закони і підзаконні акти досить часто суперечили як один одному, так і основному закону. Наприклад, своїм черговим наказом Гетьман «призначив» «Отамана Ради Міністрів» та весь

склад Ради Міністрів, хоча згідно зі ст. 3 Законів про тимчасовий устрій України (на яку Гетьман і посилається в наказі), Гетьман не призначає, а «затверджує Кабінет у повному його складі» [313, с. 49], які суперечили політичній програмі нової влади» [939, с. 125].

Історики вдаються до аналізу важливих законів, які були прийняті Гетьманом П. Скоропадського. Дослідники, спираючись на історичні джерела інформують про намагання Гетьмана, що «уряд докладає всіх старань в справі скликання восени парламенту». Підтвердженням слугує і Грамота Гетьмана Всієї України від 10 листопада 1918 р. про працю уряду над «скликанням Державного Сейму та розв'язанням земельної справи». Були зроблені і практичні кроки стосовно цих ідей у життя: 20 листопада 1918 р. на засіданні Ради Міністрів слухалося питання про видання закону, що встановлював порядок виборів до Українського Сейму. Було «постановлено визнати, що Український Сейм має бути скликаний на 15 лютого 1919 року, доручено Державному секретарю створити при Державній Канцелярії технічну комісію з представників науки для розробки проекту виборчого закону, і просить Державного секретаря при розробці цього закону взяти до уваги думку Ради Міністрів, що перший Сейм повинен бути парламентом з установчими функціями і що виборчий закон повинен базуватись на засадах загального, прямого, рівного й таємного голосування» [313, с. 50].

Привертає увагу дослідників Закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р., який надає громадянам «всю повноту політичних прав», як говорить п. 3. Також положення Законів про тимчасовий державний устрій України, які визначають права й обов'язки українських громадян, формально є досить демократичним. Наприклад, ст. 11 проголошує, що «умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно як їх загублення, визначаються законом», ст. 18 проголошує, що «кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю», у ст. 22 зауважено про їх «право гуртувати громади і спілки в метах не противних законам» тощо [313, с. 51].

Як відомо, Гетьманат проіснував менше восьми місяців, протягом яких, на думку О. Субтельного, реальна влада перебувала в руках німців, а його власний вплив був обмеженим. Спочатку він зміг здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення. Проте він не спромігся належним чином підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила революція на Україні, – питань соціально-економічної реформи та національної незалежності. Спроба відновити стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою П. Скоропадського. У національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд «український за формою, але московський за змістом» [1123, с. 442–443].

Сучасні історики справедливо зазначають, що, на жаль, у 1918 р. Україні не пощастило. Розкол між національно-соціалістичними та гетьманськими власницько-державницькими силами, повстання Н. Махна на півдні, відверта підготовка агресії з боку більшовицької Росії та невизнання України білими лідерами та країнами Антанти зумовили падіння Української держави. Спроби відновити Українську Народну Республіку під владою Директорії за таких умов, які були в Україні з кінця 1918 р., та через різні, невважені дії її керівників – В. Винниченка та С. Петлюри – були приречені на поразку [812, с. 10].

З падінням Гетьманату П. Скоропадського та відновленням Української Народної Республіки під керівництвом Директорії Наддніпрянська Україна увійшла в третю, й кінцеву, фазу революційного періоду. Вона тривала від самого початку 1919-го до жовтня 1920 р., коли радянський режим остаточно утвердився по всій країні. Більшість українських та діаспорних дослідників відзначають, що політична програма Директорії на початку відображала погляди В. Винниченка, лівого соціаліста із достатньо туманними ідеями про державу, яка б спиралася на ради робітників. Проте він підтримував заклик Директорії до державності української мови та автокефалії Православної

церкви. Дослідниками доведено, що прихід до влади Директорії відображав поворот вліво по відношенню до політики Гетьманату. Прикладом цього може слугувати відновлення значної частини законодавства Центральної Ради, прийнятого до квітня 1918 р., включаючи розподіл землі, яку уряд Гетьманату повернув великим землевласникам та церкві.

Новітня історіографія останнім часом поповнилася ґрунтовним історіографічним та джерелознавчим дослідженням С. Литвина [618], присвячена одному із лідерів Директорії С. Петлюрі. Крім цього, С. Петлюрі присвятили свої публікації В. Верстюк [125], М. Ковальчук [483], О. Кучерук [594] та інші. Дослідниками вивчалася громадсько-політична діяльність іншого лідера революції – В. Винниченка, якому присвятили свої публікації С. Кульчицький [584], Л. Лозинська [634] та інші.

Проте, вагоме місце в історіографічному процесі займають публікації присвячені популяризації національних традицій державотворення в період Директорії. Так, зокрема О. Бойко [67] показав Директорію у боротьбі за владу, дослідив хід протигетьманського повстання, фактори перемоги. Спроба історико-теоретичного аналізу «другої» УНР здійснена О. Копиленко [507]. Досвід державотворення в Україні періоду Директорії досліджено К. Кравчуком [543]. Про форму Української держави доби Директорії висловився В. Рум'янцев [968]. Д. Яневський [1347] оцінював Директорію УНР як міф.

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що з національної точки зору, найважливішим актом Директорії було об'єднання з Західно-Українською Народною Республікою. Хоча проголошення української соборності 22 січня 1919р. урочистою подією, та фактична сила цього акту була лише трохи більша за символічну. Галицькі та наддніпрянські українці дотримувалися відмінних, а часто і конфліктних, політичних і військових поглядів.

Дослідники переконані, що шанс розбудувати незалежну несоціалістичну державу в Україні наприкінці 1918 р. був втрачений. Водночас факт існування Української держави, сприйнятий і усвідомлений широкими верствами населення, значною мірою зумовив те, що більшовики були змушені піти на

утворення УРСР – відносно автономної від Радянської Росії квазідержавної територіально-адміністративної структури. У порівнянні зі станом на початку 1917 р. це був значний крок уперед. Наявність власної, до певної межі автономної політичної системи протягом майже семи десятиліть значно полегшило проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 року.

Історики наголошують на тому, що за часів радянської влади в Україні про форму державного правління навіть не йшлося, адже заперечувалася сама ідея поділу влади, а конституційно декларувався так званий принцип демократичного централізму, який розглядався як принцип функціонування державного механізму й передбачав існування системи представницьких органів державної влади. У радянський період законодавча функція в Україні формально покладалася на ради – умовно виборчі органи, оскільки на виборах пропонувалася одна кандидатура на одне місце і її необрання було повністю виключене. Ради здійснювали одночасно законодавчу, виконавчу й контрольні функції безпосередньо або через створені ними органи. Депутати працювали на непрофесійній основі. Їхній мандат мав імперативний характер, але приклади відкликання невідомі. Формально всі адміністративні й судові органи були підконтрольні й підзвітні радам відповідного рівня. На практиці ж провідну роль в управлінні суспільним життям відігравали рішення органів комуністичної партії. Існувала також сувора вертикальна залежність рад нижчого рівня від вищого. Рішення останніх мали обов'язковий характер для рад нижчого рівня. Закони союзних республік повинні були відповідати союзним законам [797, с. 239].

Отже, новітньою українською історіографією доведено, у період з 1917 по 1921 роки законодавчу функцію на території України здійснювали представницькі органи, що репрезентували території, класи, громадські організації. Законодавчі органи Української Народної Республіки (Центральна Рада) та Західно-Українська Народна Республіка (Українська Національна Рада) створювалися в умовах, коли проведення всенародних виборів було неможливим, і тому представляли головні політичні партії та громадські

організації, не полишаючи при тому надій на створення всенародно обраних парламентарів.

Дослідники визначили історичне значення діяльності Центральної Ради як важливого речника відродження початку XX ст. у політичній, правовій, соціально-економічній, військовій, духовній, міжнародних справах. Аналізуючи місце і роль Центральної Ради в модерній історії України, історики не мають права не визначити її численні помилки, прорахунки, поразки.

Сучасними дослідниками визнано, що наступна форма державності – Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центральнорадівському або радикально-більшовицькому вигляді. Проте, він у порівнянні з відомими диктатурами, що мали місце у світовій політичній практиці вражає своєю ліберальністю. Хоча сучасні дослідники визнали, що це авторитарно-бюрократичний режим, з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, деформованою політичною системою, соціальною базою і тимчасовим характером правління. Однак, на нашу думку, питання устрою Української держави періоду Гетьманату недостатньо висвітлено та досконало вивчене в сучасній історичній науці.

Сучасні історики єдині в тому, що попри всі помилки і поразки, українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. мали непересічне історико-політичне значення: 1) національно-політична свідомість населення розвинулася настільки, що більшовики, утверджуючи своє панування, були вимушені робити це у вигляді організації національно-територіально квазідержавного утворення – УРСР, яка протягом більше ніж 70 років забезпечувала існування власної, відносно автономної від загальносоюзного центра, адміністративно-управлінської системи; 2) значною мірою лише формально Велика Україна і західноукраїнські землі вперше опинилися у складі однієї, своєї власної, спільної державно-політичної структури; 3) протягом 1917 – 1921 рр.

українським народом було здобуто історичний досвід, яким повинні скористатися, щоб запобігти аналогічних помилок сучасні політичні лідери нації і держави. Сьогодні, як зауважують В. Верстюк та Т. Осташко, на історичну спадщину УЦР претендують різні політичні сили, проте вона не належить якійсь одній політичній течії або двом, трьом політичним партіям соціалістичного гатунку. То велике надбання української історії, з яким насамперед пов'язуються такі глобальні процеси, як консолідація нації, відродження у свідомості народу свого державницького покликання, надання національній державі гуманних, демократичних ознак.

3.4. Національне підґрунтя трансформації політичної системи незалежної України

Після проголошення 24 серпня 1991 р. Верховною Радою України незалежності нашої держави конституційне законодавство встановило спочатку *президентську форму* державного правління – Законом України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 12 лютого 1992р. № 2113-Х11 та Конституційним Договором від 8 червня 1995 р., за яким Президента України було визначено Главою держави і главою виконавчої влади; відповідно до Конституції України від 28 червня 1996 р. та змін до неї від 8 грудня 2004 р. передбачено *змішану напівпрезидентську форму* державного правління, про що було зазначено у Висновку Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії). Згідно з цим Висновком українською Конституцією «передбачено напівпрезидентську систему, яка багато в чому схожа на французьку систему, хоч і не є її відтворенням» [992, с. 65]. Ґрунтовно проблеми конституційного реформування сучасної системи досліджують В. Авер'янов [2], І. Гриценко [252], В. Дмитрушко [330], В. Журавський [373; 374], Г. Касьянов [465], В. Кремень [546], А. Кудряченко, [572; 573] В. Кульчицький [581], В. Литвин [616], О. Святоцький [992], А. Селіванов [996], С. Серьогін [1011], В. Цветков [1245; 1246], Ю. Шемшученко [1312], та інші. Останнім часом з'явилося фундаментальне

дослідження за ініціативою Інституту історії України «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (К., 2010) голова редакційної ради В. Литвин; керівник авторського колективу В. Смолій) [439].

Новітня історіографія наголошує на тому, що в 1991 році розпочалося створення нової системи державної влади відповідно до принципів ліберальної демократії. Важливою інновацією в усіх пострадянських країнах стало затвердження поста Президента держави, що свідчило про спрямованість на президентсько-парламентський різновид побудови системи влади. Президент лише пропонує кандидата на посаду прем'єр-міністра, а Верховна Рада затверджує чи відкидає запропоновану кандидатуру. Отже, відповідальність за призначення голови уряду розподіляється між Президентом і парламентом. Можливість впливати на подальшу діяльність членів уряду у Президента більша, оскільки він наділений нічим не обумовленим правом усунення їх із посади, тоді як процедура голосування резолюції недовіри в парламенті обмежена певними вимогами, і, крім того, стосується тільки уряду загалом, а не окремих його членів [797, с. 239–240].

Спочатку (у 1990 та 1994 рр.) членів Верховної Ради – народних депутатів України – обирали за мажоритарною системою, за якої партійна належність кандидатів не відігравала суттєвої ролі. Хоча для роботи в парламенті утворювалися тимчасові фракції за партійною належністю чи прихильністю до певної стратегії (політики) розвитку держави, відсутність чіткої політичної структури законодавчого органу негативно впливали на стабільність його роботи. Офіційні механізми взаємного впливу законодавчої та виконавчої влади одна на одну були занадто складними, що призводило до численних конфліктів і унеможливило ефективну протидію зловживанням владними повноваженнями [797, с. 240].

Учені зауважують, що нова Конституція 1996 р. частково усунула суперечності в організації державної влади, утвердивши президентсько-парламентську модель управління, необхідність у механізмах якої (зокрема в

концентрації значних повноважень у руках Президента) її прихильники пояснювали перехідним станом українського суспільства, необхідністю швидкого реагування на зміни в економічній ситуації тощо. На Верховну Раду покладалося створення нової законодавчої бази, а розв'язання поточних проблем суспільного життя – на Президента і підпорядкований йому уряд [797, с. 240].

На думку дослідників, така модель, щоб бути демократичною, потребує потужних важелів можливим зловживанням владою, а також певної незалежності обох гілок влади в розв'язанні питань, що належать до їхньої компетенції, але на тлі політичної та економічної нестабільності перехідного періоду, суперечностей усередині парламенту, недосконалості законодавства, невпинні змагання між Президентом та Верховною Радою за домінування в тих чи інших сферах здійснення влади та за важелі впливу на уряд призвело до формування моделі управління, за якої перевага була на боці Президента [797, с. 240].

Серед свідчень домінуючої ролі Президента над законодавчим органом в Україні дослідники Дж. Перлін (Канада), В. Андрущенко, В. Волович, А. Горбачик, А. Колодій, С. Рябов визначають право Президента видавати укази, що за певних умов можуть набувати сили закону (якщо парламент упродовж 30 днів не ухвалить відповідний закон або конституційною більшістю голосів не скасує цей указ); пріоритетна законодавча ініціатива Президента (законопроекти, визначені Президентом як невідкладні, парламент має право розглядати першочергово); наявність певних можливостей розпуску Верховної Ради Президентом і практична неможливість (через складність процедури) імпічменту Президента; фактичне керівництво Президентом Урядом – завдяки його ключовій ролі у визначенні і відставці прем'єр-міністра та членів Кабінету Міністрів, а також завдяки запровадженню інституту призначуванних Президентом державних секретарів [797, с. 240].

Дослідники акцентують увагу на тому, що поряд з Президентом певну роль у законодавчому процесі відіграє виконавча влада. Уряд є суб'єктом законодавчої політики, здійснює підготовку проектів законів і, насамперед, закону про державний бюджет, ухвалює відповідні нормативні акти (постанови,

розпорядження, накази тощо), які мають імперативне значення для осіб і установ, що йому безпосередньо підпорядковані. Певною мірою причетними до законодавчого процесу можуть вважатися органи судової влади, зокрема в частині застосування закону, а у випадку з Конституційним судом України – також у тлумаченні законів [797, с. 240–241]. Деякі закони можуть бути прийняті за участю самих громадян – шляхом усенародного референдуму. При цьому «референдум не допускається стосовно законопроектів з питань податків, бюджету та амністії» (Конституція України, ст. 74).

Сьогодні, як зауважує правознавець А. Селіванов, державотворча наука побудована на методології дослідження всіх складових механізму управління справами суспільства і держави, що вирізняє предмет конституційного права як основу функціонування владних суб'єктів. Очевидним є постулат, що народу притаманна верховна влада, він конституційно наділений суверенітетом і має прерогативу проявляти свою волю, особливо за кризових ситуацій забезпечення свого добробуту, вимагати своєї участі в конституційному процесі й встановленні загального правопорядку [996, с. 23].

Дослідниками помічено, що сьогодні дедалі частіше лунають наполегливі звертання до держави про необхідність створення громадянам умов для введення «суспільного договору», розширення напрямів доступу громадян до управління економічними, соціальними і культурно-освітніми справами. За наявності парламенту, органів місцевого самоврядування такі пропозиції не зменшують роль народного представництва, не свідчать про кризу парламентаризму, а відображають новітні тенденції у виявленні підстав застосування «права народу», правомірності вимог поглиблювати форми безпосередньої демократії [996, с. 23].

Сучасний дослідник О. Святоцький зауважує, щодо публічної влади належать такі основні її види: 1) *влада народу*, оскільки згідно з Конституцією України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5); 2) *державна влада*, яка здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6); 3) *міське самоврядування* – форма

народовладдя, через яку виконується управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (селах, селищах та містах). Сьогодні головна проблема нашої молодої держави – це хаос і безлад у владі, через це – і загалом в країні [991, с. 4].

Деякі дослідники висловлюють стурбованість тим, що незважаючи на те, що лише народ є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні, досі залишаються нереалізованими результати всенародного референдуму, на якому громадяни однозначно висловилися за відміну депутатської недоторканості, двопалатний парламент та зменшення кількості народних депутатів у ньому [991, с. 4]. Найвища, найважливіша серед гілок влади – законодавча, яку уособлює Верховна Рада України, працює неефективно, неорганізовано у виконанні своєї основної законотворчої функції і, як наслідок, гальмується розв'язання політичних, економічних і соціальних проблем [991, с. 4]. Отже, для існуючої сьогодні організації публічної влади в Україні характерною є її системна криза і, як закономірний результат, – зневіра суспільства у владі, що спричинює нашій державі непередбачувані наслідки [991, с. 5].

Представницька влада народу, особливо парламент, привертає сьогодні пристрасну увагу, оскільки пропозиції окремих політиків щодо його реформування й організації двох палат (зборів представників народу і зборів «мудрих і заможних») більше стосується принципу «поділяй і володій», аніж вироблення раціональної моделі «влади створювати закони», тобто ефективного парламенту [996, с. 23].

Дослідники звертаються до аналізу функціонального призначення суб'єкта владних повноважень – Верховної Ради України – як провідного і визначального в законотворенні органу держави, якому притаманна конституційна функція спрямовувати політичні процеси, що відображають принцип «діяти узгоджено» (Ш. Монтеск'є). Насамперед треба мати на увазі, що законодавча влада парламенту, крім законотворення, має установчі й контрольні повноваження, зокрема щодо уряду, а головне – повинна бути

місцем, де яскраво відображаються настрої нації й, крім того, виголошуються скарги й різні міркування громадян (Дж.Міллер) (див.: [996, с. 24].

Отже, унікальна роль парламенту, який повноважний за наявності кваліфікованої більшості народних представників, проявляється в тому, що саме там публічна влада розглядається не як закрита система, а як відкрита арена для доступу всіх заявлених інтересів громадян, ураховуючи можливості давати політичні оцінки проявам несумлінного ставлення інших суб'єктів влади до інтересів як народу загалом, так і окремих соціальних груп, громадян тощо [996, с. 24].

Верховна Рада України за сучасних умов виступає законотворцем соціально-економічних проектів, спрямованих на задоволення потреб суспільства. Парламентський процес має завдання на регулювання суспільних відносин, а отже, прийняття законів залежно від суб'єктів правової ініціативи. Насамперед, існує першочерговий порядок розгляду законодавчих ініціатив Президента України, урахування динамічних процесів у державі, які відображаються в урядових законопроектах і, нарешті, широкі можливості депутатського корпусу мають результативність, коли досягається внутрішня єдність у парламенті, що зумовлено ініціативою народних депутатів України, яким вдається отримати підтримку, і це пов'язано з політичною волею депутатських фракцій при розгляді законодавчих проектів. Важливою умовою законотворення є наявність політичних компромісів під час проходження в парламенті законопроектів, погоджених із суб'єктами парламентської більшості – коаліцією [996, с. 24]

По-друге, на парламент покладено обов'язок трансдукції норм і принципів Конституції України, що означає реалізацію компетенції єдиного законодавчого органу в обґрунтуванні конституційних законів і актів, які ним приймаються, з метою створення нормативних умов для ефективного застосування Основного Закону держави всіма суб'єктами права. Варто наголосити, що без урахування трансдукції суспільство і держава ризикують опинитися в непередбачуваній ситуації, коли Конституція розглядається як

ідеальна в усі часи, але її розвиток відбувається завдяки судовій інтерпретації конституційних норм, без належної законодавчої діяльності [996, с. 24].

По-третє, досягненням правової організації держави вважається існування поруч із законодавчим суб'єктом влади – спеціального органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України. Цей важливий орган правосуддя, який перебуває поза загальним судоустроєм і здатний розв'язувати відповідні спори конституційного характеру засобами судового правозастосування, виконує свою нормоконтрольну функцію засобами правознавства. Його рішенням із спірних питань і висновкам щодо тлумачення норм Конституції і законів України повинні підпорядковуватися всі суб'єкти державної влади і в першу чергу парламент [996, с. 24–25].

Сьогодні пропонується перейти до «класичних» форм державного правління – суто парламентської або суто президентської. Наскільки це виправдано, доцільно, чи здатні наше суспільство та політична еліта країни сприймати одну із зазначених форм правління? Відповісти на ці запитання однозначно не просто, але з позицій застереження від непродуманих і необґрунтованих кроків можна [992, с. 65].

Передусім вирішувати питання щодо форми державного правління не можна, не враховуючи суспільно-політичної ситуації в Україні, для якої характерні такі сьогоденні прояви: 1) суспільство в країні нині не організоване, перебуває в стані хвилювання, що, у свою чергу, передбачає відсутність у ньому єдності та злагоди; 2) у суспільстві відсутні сталі з чітко визначеними програмами політичні партії, асоціації, об'єднання, які б підтримувалися більшістю чи переважною більшістю народу, панує багатопартійна роздробленість; 3) певний час існуюча пропорційна система виборів фактично обмежила право громадян бути обраними до представницьких органів влади [992, с. 65].

Як результат такого становища – неефективна діяльність парламенту, тимчасовість і нестабільність уряду, часті його зміни. Усе це паралізує владну систему. Тому, як підкреслював наприкінці XIX ст. авторитетний професор

права, історик і філософ Б. Чичерін у своїй фундаментальній праці «Про народне представництво», – упроваджувати представницьку (парламентську – *П. Р.*) форму правління навмання, покладаючись на розважливість неорганізованого суспільства, яке перебуває в стані хвилювання, – це вершина політичної легковажності (див.: [991]).

РОЗДІЛ 4

ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИОГРАФІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

4.1. Виконавча влада в Київській та Галицько-Волинській державах

«Якщо з історії всіх віків, – зауважував Джон Адамс, – можна видобути бодай одну певну істину, то ось вона перед вами: права і свободи народу, а з ними й демократичну суміш у всякій конституції, нізачо не зберегти без сильної виконавчої влади чи, сказати б інше, без виділення виконавчої влади від законодавства. Якщо виконавчу владу чи бодай значну її частину залишити в руках законодавчого зібрання, хай там аристократичного чи й демократичного, вона звужує легістатуру з такою неминучістю, з якою іржа роз’їдає залізо або миш’як отруює людське тіло, а коли законодавча влада зіпсована, тоді народ пропаший» [4, с. 236].

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що історія державного управління в Україні характеризується, насамперед, взаємодією особливого роду двох тенденцій. По-перше, певною перерваністю процесу вітчизняного державного розвитку, наявністю значних періодів бездержавного існування українського суспільства внаслідок розподілу українських земель між сусідніми державами; це позначилося на менталітеті й традиціях народу, його регіональних відмінностях, співіснуванні в сучасній Україні різних уявлень про природу, мету та завдання, форми і методи розбудови української державності. По-друге, історичною наступністю в розвитку державних форм, обумовленістю більш пізніх державних інститутів досвідом і наслідками діяльності попередніх, збереженням у народній пам’яті й літературних творах уявлень про єдність вітчизняного історичного процесу, утвердженням національно-культурної самоідентифікації українського народу, кристалізації та зміцнення національної ідеї. У зв’язку з цим державне будівництво в Україні протягом більше ніж тисячу років необхідно розглядати не як набір окремих політичних форм, а як єдиний, хоч і суперечливий, історичний та політичний

континуум пошуку оптимальних соціальних, політичних і духовних форм самоорганізації українського народу [783, с. 80].

Дослідженням історії українського державного будівництва присвятили свої праці відомі вчені: В. Антонович, О. Аркас, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, Д. Дорошенко, М. Костомаров, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, С. Рудницький, Д. Яворницький, а також відомі історики права Л. Окіншевич, Я. Падох, А. Яковлів та інші.

Сучасні проблеми державного будівництва ґрунтовно відображені в працях В. Авер'янова, І. Андрєєва, А. Аникевича, О. Аркуші, В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка, О. Одінцової, В. Сиренка, В. Чиркина, В. Чушенка, В. Шаповала та інших. Проблемам функціонування державної влади присвятили свої публікації: Ю. Вовк [156], Д. Голосніченко [207], Г. Касьянов [465], А. Кудряченко [572], В. Литвин [616], Р. Мартинюк [657], П. Надолішний [754], О. Святоцький [992], А. Селіванов [996], С. Серьогіна [1012] та інші. На думку П. Надолішного, одним із пріоритетів політико-історичної науки про державотворення є звернення до національних традицій з метою виявлення та реконструювання теоретичних та історико-культурних основ формування поглядів на процес урядування як засіб реалізації повновладдя українського народу. Концепція демократичного урядування дає ключ до розуміння некоректності формулювання питання: сильна держава чи демократія? Якщо інститут держави є інструментом самого суспільства, то суспільство не може бути зацікавленим у його слабкості, мається на увазі не «сильна рука», а дієвий державний апарат, підконтрольний суспільству [754, с. 76].

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада. Аргументуючи цю тезу, більшість дослідників, зокрема В. Бодрухін, Л. Войтович, Я. Дашкевич, Р. Іванченко, В. Ідзьо, Б. Панасюк, І. Паньонко, В. Ричка, П. Толочко та інші доводять, що князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього міського життя. Відсутність

князя в місті чи на чи у межах підвладних земель порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілком залежною від князівської влади [1163, с. 209].

Спираючись на історичні джерела, історики вказують, що виконавча влада поєднувала централізований вплив на різні сфери суспільного життя, тримала під контролем місцеве самоврядування. До пріоритетних напрямів діяльності княжої адміністрації та її представників на місцях автори відносять оборону країни, проведення військових кампаній, забезпечення зовнішніх зносин з іншими державами, а також князівствами, надходження данини, розподіл землі та маєностей. Учені В. Бадяк [32], В. Балушок [36], О. Головка [204; 205], О. Ємченко [364], Н. Кальніцька [454], О. Ковалюк [479], П. Кралюк [545], В. Логінов [623], І. Назарко [756], А. Павко [805], С. Федака [1218], М. Шевердін [1302] та інші наголошують, що виконання цих функцій покладалося на досить розгалужений князівський адміністративно-управлінський апарат.

Так, законодавчо-судова, і зокрема, виконавча функція полягала в укладанні князем та його найближчим оточенням різних юридичних кодексів. Сучасний дослідник А. Павко зауважує, що законодавчо-виконавча влада князів, яка поширювалася фактично на всі сфери міського і сільського життя, регламентувала юридичні норми функціонування адміністративно-територіальних структур, надходження данини на користь держави, здійснювала організацію та контроль щодо розподілу земельних фондів. Дотримання всіх цих правових норм, ініційованих князівською владою, покладалося на досить розгалужений, проте дієздатний з професійного погляду князівський адміністративно-управлінський апарат. Князівська влада мала вирішувати питання оборони країни чи землі, особистої участі князів, як головних воєначальників, у військових кампаніях. Її принципово важливою функцією було забезпечення зовнішніх відносин з іншими державами, а також князівствами [805, с. 35].

Дослідники єдині в тому, що, уособлюючи центральний інститут політичної влади Київської Русі, князь був гарантом нормального функціонування всіх органів управління слов'янської держави, символізував державну стабільність. Київський князь, на думку відомого історика Б. Грекова, не тільки не був «політично випадковою фігурою чи певною блукаючою кометою», а й уособлював керівника держави, форма якої відповідала стану продуктивних сил та виробничих відносин того часу (див.: [805, с. 36]).

Вагомими для дослідження традицій функціонування виконавчої влади періоду Київської Русі є реформаторські заходи відомих князів. На нашу думку, цей аспект проблеми найбільш вдало розкрито в сучасній історіографії, зокрема М. Брайчевським. Звертаючись до аналізу реформ княгині Ольги, вчений відзначає, що загальний сенс цієї реформи полягав у юридично санкціонованій регламентації феодальних повинностей. Ця регламентація мала на меті, з одного боку, покласти край надмірним зди́рствам та сваволі визискувачів і тим самим запобігти евентуальній руйнації селянського господарства; з другого, – забезпечити неухильне і ретельне виконання залежними працівниками своїх зобов'язань перед владою [84, с. 126]. Діаспорний дослідник О. Субтельний також вважає, що перші «реформи» в Київській Русі впроваджує Ольга, чітко розподіляючи землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. Вона також стежила за тим, щоб її підлеглі не залишалися позбавленими всіх засобів до існування й могли знову сплачувати данину [1124, с. 52].

М. Брайчевський відкидає наявну в літературі (В. Мавродін, Л. Черепнін та ін.) точку зору, що в реформах Ольги відбився перехід від горезвісного «полюддя» (особистої участі князя у збиранні данини) до нового методу стягнення податків спеціальними чиновниками – вірниками. «Полюддя», у тому розумінні, як це укорінилося в історіографії з легкої руки К. Неволіна, С. Соловйова та Н. Лавровського, взагалі становить собою цілковиту фікцію. Нічого подібного на Русі не існувало. «Полюддям», як свідчить дослідник М. Брайчевський, у XII ст. називали спеціальний податок (щось на взірець

подушного) та адміністративні виїзди князів на місця, переважно з судовими цілями. Існування цього терміна в X -му першій половині XI ст. не зафіксовано в документах. Збір податків у IX – X, та в XI – XII ст. здійснювали спеціально представлені на те люди (тіуни, вогнищани та ін.). Отже, ніяких змін у способі відчуження додаткового продукту в селян у середині X ст. не сталося; суть заходів, ужитих Ольгою, стосувалася не форми, а змісту соціальних відносин тогочасної Русі. У реформах Ольги йдеться про впорядкування податків («данина», «оброки», можливо, «устави») та відробітків («уроки», «погости») [84, с. 126].

Сучасні історики, зокрема О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр зауважують, що є підстави розглядати сенс державних нововведень Ольги та її «мужів» (верхівки дружини, радників) у регламентуванні повинностей залежного населення (запровадження «уроків»), створенні уставів, що їх застосовували княжі дружинники, збираючи данину, використовуючи адміністративні та судові функції. Напевно, усе це було пов'язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах – «становищах». Дослідники доводять, що Ольгою були також влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширені на всі підвладні Києву землі племінних князівств [277, с. 50].

Українська історична наука, оцінюючи реформи Володимира Святославича, прозваного пізніше Святим, звертає увагу на те, що він був дуже яскравою постаттю в історії Русі. Позитивна характеристика, яка панує в науці, є цілком заслуженою, попри те, що як особистість, цей князь був дуже далекий від ідеалу. Опинившись на престолі, він запровадив широку й дуже багатогранну програму реформ, спрямованих на оновлення Русі і досяг чималих успіхів. Як зазначив О.Субтельний, Володимир започаткував нову добу в історії Київської Русі. Під час періоду його князювання невгамовні варязькі князі вже перестали бачити Русь лише як арену подальших завоювань, чи край, який можна легко визискувати. Володимир упровадив більш конструктивний підхід до управління державою. На відміну від попередників,

центр його уваги зосереджувався на добробуті володінь, а не загарбанні земель і зборі данини [1124, с. 53]. Роки князювання Володимира в Києві дехто з істориків називає «богатирською добою в історії Київської Русі», тоді успішно й швидко розбудовувалася держава, творилася яскрава й самобутня культура її народу, а звитяжні успіхи руської зброї прославили країну на увесь середньовічний світ [277, с. 54].

Сучасна історіографія наголошує на тому, що якщо звернутися до державно-політичної сфери, то новий князь повинен подбати про забезпечення собі належної підтримки з боку представників феодалного класу, про створення такого соціального угруповання – численного і добре озброєного, – спираючись на яке, він міг би не боятися опозиції. Йдеться про створення «нової знаті», протиставленої старому київському боярству, у більшості своїй ворожому Володимиру. Цей захід мав тісний зв'язок з військовою реформою і ще тісніший – з реформою адміністративною, яка була головним підґрунтям усієї державної діяльності нового зверхника.

Як зауважує М. Брайчевський, зазнала докорінного зламу сама суть системи. «Племінні» князівства були ліквідовані, натомість територію Русі було поділено на 8 адміністративні округи довкола найбільших міст (крім великокнязівського домену, куди входив Київ, Чернігів та Переяслав), а саме: Новгородський, Полоцький, Туровський, Ростовський, Муромський, Деревський, Володимирський (на Волині), Тмутараканський. У кожен із цих округів призначалася довірена особа – бажано із синів великого князя, – у міру того як вони підростали і наближалися до повноліття. Довірені особи були в повній залежності від великого князя, не маючи жодних коренів у місцевому соціальному підніжжі, вони повинні ретельно виконувати волю свого сюзерена: непокора загрожувала втратою наділу. Так із племінною автономією була покінчено раз і назавжди [84, с. 175].

З адміністративною реформою Володимира була тісно пов'язана й реформа військова. М. Брайчевський пов'язує її суть з ліквідацією місцевих військових з'єднань у більш повному злитті військової системи з системою

феодалного землеволодіння. Володимир роздавав у порубіжних районах Русі земельні ділянки (зрозуміло, з правом експлуатації їх населення) конкретним особам, єдиним зобов'язанням яких була військова служба і організація оборони в масштабах цих володінь [84, с. 177]. Наслідки, як зауважує М. Брайчевський, були двоїстого характеру. По-перше, утворилася досить міцна і досить численна дружина, цілком залежна від волі великого князя, позбавлена корінних зв'язків із місцевим підложжям, отже, змушена безумовно виконувати волю сюзерена. Ця нова дружина, головна військова опора Володимира, яскраво описана як у літописах, так і в переказах, зокрема на ній князь будував свою безпеку і могутність. А по-друге, організація тієї дружини була, водночас, формуванням нового прошарку феодалного класу, який можна було у разі потреби протиставити старій київській знаті. Нову систему земельно-військових відносин було оформлено юридично [84, с. 177].

О. Субтельний зауважує, що Володимир, порушуючи традицію попередників, звернув погляд на Захід і додав до своїх володінь землі сучасної Західної України, поклавши тим самим початок тривалому суперництву з поляками за цей регіон. Він також змусив литовських ятвягів визнати його верховенство. Володимир установив загалом дружні стосунки з поляками, мадярами і чехами. В основі цієї нової західної орієнтації лежало його прагнення підпорядкувати собі головні шляхи на захід, а також прокласти інші до Константинополя. Унаслідок цих дій володіння Володимира стали найбільшими в Європі, охоплюючи близько 800 тис. кв. км. [1124, с. 54]. За князювання Володимира загалом завершився процес складання державної території, визначилися її кордони, що загалом збігалися з етнічними межами східнослов'янської етнокультурної спільності [277, с. 55].

На думку сучасних дослідників О. Гуржія, Я. Ісаєвича, М. Котляра, Володимира можна сміливо назвати першим реформатором на Русі. Крім адміністративної, він провів і судову реформу, зробивши цим внесок у розвиток давньоруського законодавства. У літописі Нестора читаємо, що Володимир разом з дружинниками дбав про «Устав земляний», йшлося про вироблення

«уставу» (закону), що регулював би правові відносини в суспільстві, принаймні про удосконалення існуючого тоді кодексу звичаєвого права – «Закону Руського», про пристосування його до умов часу. «Устав земельний» Володимира продовжив політичну лінію, яку визначила своїми «уставами» й «уроками» княгиня Ольга [277, с. 56].

Відомо з історичних джерел, що важливою частиною реформаторської діяльності Володимира була серія заходів релігійного змісту. Розуміючи, що Київська Русь уже пережила свою традиційну анімістичну язичницьку релігію, він став замислюватися над тим, щоб знайти більш витончені способи вираження духовних, соціальних та політичних прагнень суспільства. Якщо провести аналогію із сучасністю, зазначає О. Субтельний, він потрапив у становище глави однієї з держав «третього світу», що прагне прискорити модернізацію своєї країни й відтак змушений вибрати якусь одну з двох провідних ідеологій найбільш розвинутих суспільств світу – капіталізм чи соціалізм. Для Володимира цими двома високорозвиненими системами віри, які потрапили до поля його зору, були християнство та іслам, тобто релігії країн, з якими Русь мала й намагалася утримувати якнайтісніші торговельні та політичні стосунки [1124, с. 54]. Особисте хрещення великого князя остаточно поставило православ'я, як зазначає М. Брайчевський, у становище панівної віри. З релігійним дуалізмом на Русі було покінчено. Язичницькі капища нищилися, ліквідацію київського пантеону було обставлено дуже урочисто – як своєрідну ідеологічну демонстрацію [84, с. 178].

Дослідниками доведено, що розгалужена серія державних заходів Володимира дуже зміцнила його становище. Русь вступила в період свого розквіту, і це не могло не відбитися на становищі київського престолу. Успіхи в зовнішній політиці (зокрема у відносинах з Візантійською імперією), зміцнення державних кордонів і ряд перемог над печенігами, що поклали край їхній експансії; стабілізація внутрішньої обстановки, що створило сприятливі умови для піднесення економіки й добробуту населення, своєчасні далекоглядні заходи в галузі культури – усе це, безумовно, сприяло утвердженню авторитету

Володимира, як великого князя і створювало флер загальнодержавного процвітання та соціальної гармонії [84, с. 179].

Сучасна українська історіографія наповнена фактами ідеологічних та реформаторських заходів Ярослава Мудрого. Це одна з найяскравіших сторінок давньоруської історії. Насамперед вражає уяву широта й багатогранність програми, яка наполегливо і послідовно здійснювалася великим князем. Вона охоплює всі сторони творчого життя – архітектуру, містобудівництво, образотворче мистецтво, літературу, книжкову справу, еклізиастіку (церковну документалістику) тощо. Докладну розповідь про цю діяльність князя, прозваного Мудрим, знаходимо в «Повісті минулих літ» від 1037 р. Спочатку йдеться про заходи в галузі містобудівництва та архітектури, яким, очевидно надавалося особливо велике значення, а це цілком закономірно. Розширення території Київського кремля, спорудження грандіозної лінії міських укріплень, закладка й будівництво нової княжої резиденції та ряду величних храмів – усе це мало не лише утилітарний зміст, але, водночас, відіграло й символічну роль: кожна пам'ятка була покликана стверджувати престиж і могутність давньоруської держави [84, с. 216].

Дослідник із Канади П.-Р. Магочій акцентує увагу на тому, що прагнучи зробити свій вклад в інтелектуальне життя русів і розвивати почуття політичної єдності, Ярослав доручив підготувати літопис, де простежувалося б походження його держави від найдавніших часів. Ще одним вкладом у розвиток цього почуття став його наказ кодифікувати закони по всій Київській державі. Цей кодекс, відомий як «Руська правда», стосується переважно звичаєвого права і відзначався несуровими покараннями, які передбачали різного роду сплати замість ув'язнення чи смертної кари [644, с. 73].

В істориків викликав інтерес заповіт Ярослава Мудрого, який написаний помираючим князем. І в тому, і в іншому випадку він є офіційним документом, значення якого важко переоцінити. Досі успадкування центральної влади на Русі нічим не було регламентоване – з цього питання нема жодного акта. На відміну від більшості інших держав європейського середньовіччя, Русь не мала

чітко сформульованої системи престолонаслідування. Смерть чергового великого князя тут майже неминуче ставала передумовою політичних колізій, що часом переростала в найжорстокіші конфлікти [84, с. 248].

Дослідником М. Брайчевським доведено, що Заповіт Ярослава Мудрого є документом, у якому принцип «політичного заповіту» знайшов найбільш конкретне, повне і чітке втілення. Ярослав розділяє владу на Русі між усіма своїми синами та родичами, сподіваючись у такий спосіб задовольнити всі сторони і тим запобігти евентуальній боротьбі. Історична література звертає увагу на те, що Київ і разом з ним загальноруську владу одержав старший Ярославич – Ізяслав, Чернігів (разом із Сіверщиною та Білозером) – Святослав, Переяслав (разом із Ростовською та Суздальською землями) – Всеволод, Волинь – Ігор, Смоленщину – В'ячеслав, а південно-західні землі (майбутню Галичину) – онук Ярослава, Ростислав Володимирович. Полоцьк залишився за нащадками Брячислава Володимировича, які утворили першу династію на Русі [84, с. 252].

Водночас М. Брайчевський звертає увагу на небезпечний характер «Заповіту Ярослава», який визначається кількома моментами. По-перше, запропонована ним система базувалася не на твердій юридичній регламентації відносин, а на морально-етичних підвалинах (заклик до свідомості і доброчесності князів). По-друге, цей акт мав на увазі, у кращому випадку, лише одне: найближче покоління, наприклад, на випадок смерті Ізяслава проблема його спадщини мала вирішуватися знову. По-третє, «Заповіт» не давав відповіді на питання про престолонаслідування в уділах, що, як показали подальші події, теж мало неабияке значення. Усе це відкрило перед нащадками Ярослава дуже широке поле для суперечок і прямих сутичок, бо давало можливість трактувати те чи те питання довільно [84, с.252].

Сучасна історіографія звертає увагу на ту обставину, що в часи князювання Ярослава завершилося будівництво давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, удосконалився державний апарат. Полюддя все більше замінювалося м'якшими, передовими формами данини, що відповідало прогресуючій

феодалізації суспільства. У роки правління Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, ремесла і промисли, значно пожвавилася внутрішня й міжнародна торгівля [277, с. 61].

Традиційно сучасна українська історіографія пропагує реформаторські та ідеологічні заходи Володимира Мономаха, який був не тільки найвидатнішим політичним діячем кінця XI та початку XII ст., а й талановитим письменником та публіцистом. Він увійшов в історію Русі як князь, що присвятив усе своє життя державним інтересам країни; як останній правитель, що спромігся хоча б на деякий час об'єднати під своєю владою всю Русь, убезпечити її від зовнішньої експансії і від ще страшніших за своїми наслідками внутрішніх міжусобиць. Сучасна історична література звертає увагу на те, що утвердившись у Києві, Мономах одразу видав закони, що обмежували лихварські проценти, ускладнювали перетворення вільних людей на рабів (холопів), дещо полегшували становище селян. До «Руської правди» було внесено відповідний «Устав Володимира Всеволодовича». «Устав» ще й полегшував застосування рабської праці в господарстві, що сприяло економічному розвитку Давньоруської держави [277, с. 68].

Дослідники звертають увагу на три твори Мономаха: «Повчання дітям», один із листів до Олега Святославича і «Молитовне звернення», які увійшли до «Ларентівського літопису». Володимир Мономах бачив, які страшні наслідки тягне за собою міжусобна боротьба, і дійшов логічного висновку, що головну відповідальність за всі нещастя так чи інакше несуть князі, – ті, у чії руки передано долю країни й народу, і хто, здебільшого, є ініціаторами політичних авантур. Як зауважує М. Брайчевський, – це глибока філософська антитеза боярській концепції, яка головну відповідальність за долю країни покладала на представників вищої феодальної еліти і на цій підставі вимагала від князя безумовної покори волі «смыслених» [84, с. 294].

Істориками доведено, що Володимир Мономах підходив до тієї проблеми, так би мовити, з іншого боку. Йому не було потреби доводити право князя на владу – це розумілося як належне, отже, не було предметом хвилювання.

Непокоїло його те, як зауважує М. Брайчевський, що переважна більшість князів менш за все дбала про потреби країни, турбуючись, у першу чергу, про свої особисті, корисливі інтереси. Вони добре пам'ятали про широкі права, які надає княжий стан, і забували про князівські обов'язки. Відчуваючи відповідальність за долю Русі, Мономах не міг не перейматися її майбутнім, бо добре розумів, як далеко від ідеалу правителя стоїть більшість членів княжого роду. Присвятивши своє життя облаштуванню Давньоруської держави, він краще, ніж будь-хто, уявляв ті труднощі, з якими доведеться зіткнутися його наступникам [84, с. 294].

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що автор «Повчання» явно застерігає свою аудиторію, – майбутніх можновладців, від боярської концепції. Порада діяти самостійно і незалежно від будь-кого стосується всіх сторін державної діяльності – воєнних дій, господарства, сфери соціальних стосунків тощо. З цього ж ряду – і широко вживане автором поняття «лінощів», як головного недоліку державотворця. «Не лінуйтесь» (тобто робіть усе самостійно, вникайте в усі справи, за все відчувайте відповідальність) – ось головний заповіт Володимира Мономаха.

Дослідники звертають увагу на дуже широкий спектр рекомендацій, пропонованих увазі читача, що торкається всіх сфер суспільного життя і суспільних відносин. Частина з них стосується релігійних уявлень (дотримуйтесь благочестя, обрядів тощо) і морально-етичних норм (підключайтеся про жебраків, не допускайте несправедливості, дотримуйтесь певних правил поведінки, уникайте пияцтва, розпусти, добре ставтесь до жінки, шануйте гостей і т.п.). Мономах формулює своєрідний «категоричний імператив» — комплекс вимог до себе. Він рішуче засуджує «гордість і буянство», вимагає критичного ставлення до власних слабкостей і рішучого подолання їх. Цікаво, що в цьому питанні автор «Повчання» висловлює особливу думку в порівнянні з офіційною церковною ідеологією. Низка рекомендацій стосовно конкретних обов'язків князя характеризує погляди Мономаха на принципи управління державою. Головна думка й тут зводиться до ствердження справедливості (як її

розуміли в XI ст.) і милосердя у вирішенні всіх проблем. Доцільно відзначити, що Володимир Мономах був переконаним противником смертної кари [84, с. 298].

В історичній літературі розглянуто політичний план Романа Мстиславича Волинського. М. Брайчевський зауважує, що в проекті Романа знайшли відображення пошуки відносної демократизації політичного життя на Русі, які зреалізовані (особливо на півдні та у Новгороді) упродовж чи не всієї її історії. План Романа передбачав більше республіканське, аніж авторитарне врядування, хоча й обмежував коло можливих претендентів на верховну владу членами шести гілок княжого дому. Особливо слід підкреслити, що в тому списку відсутня київська гілка, – оскільки такої взагалі не існувало [84, с. 523]. Роман, спираючись на місцеву боярську групу, оволодів Галичем. Так уперше Волинь, Забужжя, Подністров'я і Прикарпаття було об'єднано в один політичний організм [1334, с. 100].

Новітня історіографічна традиція приписує Романові Мстиславичу висунення 1203 р. проекту «доброго порядку», тобто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівствах – Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському та Рязанському – нібито пропонувалося запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого престолу старшому синові, і лише ці шість володарів, подібно до князів-курфюрстів Німецької імперії, повинні обирати верховного київського правителя. Якою була б доля цього проекту (якщо він справді існував), сказати, як зауважує Н. Яковенко, важко: у червні 1205 р. під час пограничного походу в Польщу Романа раптово оточили разом з невеликим загonom і вбили в бою. Поховано творця Галицько-Волинської держави у Володимирі, у соборному храмі Успіння Богородиці, й відразу після цього, як висловиться літописець, «велика смута постала в землі Руській» [1334, с. 100].

Дослідниця Н. Яковенко зауважує, що героєм-творцем Галицько-Волинської держави був, без сумніву, Данило Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця, що для його звеличення залучено біблійні паралелі: «Був бо він сміливий і хоробрий – «від стопи ноги його і аж до верху

голови його не було в нього вади»...Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другий по Соломоні»[1336, с. 103].

Ореол навколо постаті Данила Галицького окреслений дослідниками, мабуть, таки був умотивованим, тому що йому вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їхній авторитет серед сусідів. На довгі часи зійшли в тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишається монгольська, проте завдяки Даниловим дипломатичним зусиллям Галицько-Волинському князівству пощастило досягнути м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж Київщині та Чернігівщині. Після поїздки Данила 1245 р. «на поклін» у Сарай володарі Галичини й Волині вважалися не слугами, а федератами хана: вони мусли висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили. Стосовно спільних військових операцій разом із загонами хана їх довелося робити не раз – у 1258 і 1277 рр. на Литву, у 1259 – 1260 та 1286 – 1288 рр. на Польщу, у 1285 р. – на Угорщину [1334, с. 104].

Сучасні дослідники О. Гуржій та інші акцентують увагу на тому, що князь намагався створити центральний апарат управління з вірних собі бояр, у якому найпомітнішою фігурою, своєрідним заступником князя у військових, адміністративних і судових справах стала посада двірського, яка відповідала західноєвропейському паладинові. Важливу роль у державному управлінні відігравав «печатник» – охоронець державної печатки, канцлер, міністр закордонних справ. Удосконалюючи державний апарат, прямуючи до спеціалізації його ланок, князі запозичували досвід інших країн. Так, деяким посадам при дворі Данила Романовича є аналогії у Візантії (печатник) і у західних сусідів (стольник, сидельничий) [277, с. 102].

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що невід'ємним структурним компонентом князівської влади й водночас важливою формою державного управління в Київській Русі другої половини XI – початку XIII століть були міжкнязівські з'їзди, які отримали назву «снеми». Як зазначає відомий історик М. Брайчевський, бурхливі події 1067 р., що спричинилися до спустошення великої частини давньоруських земель, ще раз з усією гостротою порушили питання про впорядкування (хоча б відносно) загальнодержавного врядування на найвищому щаблі. Вони примусили найбільш далекоглядних діячів замислитися не лише над теоретичними проблемами, а й над пошуками практичних шляхів для подолання безладдя й хаосу. Чим далі, то більш очевидною стала необхідність вироблення конкретної концепції для організації державної влади, нової політичної структури, яка допомогла, нарешті, окремим репрезентантам тієї влади врегулювати свої відносини. Для багатьох ідеологів таким виходом із становища здавалася вотчинна концепція, що знаходила на Русі все більше і більше прибічників [84, с. 302]

На думку М. Брайчевського, на кінець XI ст. «черговий порядок» організації влади себе цілком дискредитував. Усобиця 1096 р. наочно продемонструвала, до чого веде неусталена і надто вже розгалужена система «старшості». Вотчинна концепція все більше починає оволодівати свідомістю можновладців, поступово набуваючи загального визнання, аби стати головним принципом для розв'язання всіх проблем загальнодержавної влади, вона мала набути юридичного оформлення, що й було зроблено в 1097 р. на Любецькому з'їзді [84, с. 303].

Князівські з'їзди стали, на думку А. Павка, постійним інститутом міжкнязівських відносин, що діяв до монголо-татарської навали. На снємах, ініціаторами яких були великі київські князі, обговорювали питання подолання міжусобиць, внутрішньополітичних конфліктів, формування внутрішнього устрою правової системи в державі, організації оборони Київської Русі від нападу зовнішніх ворогів [804, с. 36].

Любецький з'їзд, що значно вплинув на подальший політичний розвиток Київської Русі, отримав суперечливі історичні оцінки з боку нащадків. Так, частина істориків указує на значення Любецького з'їзду для стабілізації суспільно-політичного життя в Давньоруській державі наприкінці XI століття. Інша точка зору репрезентована, зокрема М. Грушевським, який вважав, що з'їзд князів у Любечі відкрив шлях до нових міжкнязівських уособиць. Представники третього напрямку, намагаючись уникнути крайнощів згаданих підходів щодо оцінки місця і ролі Любецького з'їзду в історії Київської Русі, вважають, що він не став засобом подолання кризи в державно-політичному житті східнослов'янської держави [636, с. 9]. На думку М. Брайчевського, любецькі рішення ліквідували будь-які недомовки щодо можливих претензій на той чи інший удільний престол: представники інших гілок княжого роду, окрім перелічених вище, були остаточно відсторонені (принаймні юридично) від участі у змаганні за владу і мусили задовольнятися лише дрібними васальними маєтностями в межах головних уділів [84, с. 305].

Як стверджують сучасні дослідники, історичне значення Любецького з'їзду визначається двома проголошеними засадничими принципами, які не втратили свого політичного значення й наприкінці XX століття, коли на базі давньоруської спадщини утворилися три суверенні східнослов'янські держави. По-перше, у постановах Любецького з'їзду «отчина» проголошувалася спадковим володінням певної князівської лінії, набувала правого статусу родової власності. Основоположний принцип з'їзду – «нехай кожний володіє отчиною своєю» – закріплював Київ за Святополком, Чернігів – за Святославичами, а Володимирі Всеволодичу передавалася в успадкування Переяславська земля [805, с. 36].

Отже, як зауважує А. Павко, на Любецькому з'їзді принцип старшинства був доповнений вотчиним правом, який, на думку М. Грушевського, створював прецедент для подальших міжкнязівських відносин. По-друге, важливе рішення Любецького з'їзду стосувалося захисту землі від набігу половецьких племен. Слід сказати, що два засадничі принципи, вироблені Любецьким з'їздом, були

взаємозумовлені й доповнювали один одного. Вотчина як важливий засіб спадкового володіння була складовою частиною цілого, тобто всієї Київської Русі. Незважаючи на те, що рішення Любецького з'їзду не були універсальними за своєю політичною суттю й цілковито не реалізувалися, юридично вони закріпили норми забезпечення більшої політичної стабільності в країні [805, с. 36].

Дослідники вважають, що однією з провідних суспільно-політичних структур Київської Русі, яка виконувала також окремі державні функції, була Руська православна церква, яка неабияк впливала на всі сфери суспільного життя й фактично була частиною самої держави і яка сприяла встановленню на Русі нового способу виробництва, виробленню норм феодального права. Згідно з «Уставом» князя Володимира Святославича їй належала десята частина надходжень «во все земле Русской». З часом це юридичне право на десятину ще більше розширилося. Дослідники зазначають, що Руська православна церква надавала значну допомогу князівській владі в об'єднанні східнослов'янських земель в одній державі, стала ефективним і впливовим об'єднувальним чинником між різними давньоруськими землями, відіграла значну роль у їхній боротьбі за національну незалежність країни [805, с. 37].

Історики зазначають, що роль Руської православної церкви у політичній системі держави значною мірою визначалася особливостями її організаційної структури та міцною морально-правовою базою. На чолі Руської православної церкви з кінця X століття стояв «Митрополит Київський і вся Русі», який був візантійського походження. За підрахунками дослідників, із кінця X століття до 40-х років XIII на Русі конфесійну та суспільно-політичну діяльність здійснювали 22 митрополити [1163, с. 225]. Їхню верховну владу над усіма єпархіями Русі визнавали беззастережно єпископи та удільні князі. Переважна більшість київських митрополитів були високоосвіченими людьми свого часу, визначними богословами й полемістами, авторами церковно-правових творів.

Дослідниками доведено, що авторитет і влада київських митрополитів визначалися їхніми повноваженнями. А. Павко відзначає, що митрополити разом із князями забезпечували висунення кандидатур єпископів, засновували

єпископські кафедри, судили єпископів, які порушували богословські канони, здійснювали миротворчу діяльність. Окрім митрополитів, активну участь у державному житті руських князівств брали єпископи, ігумени великих монастирів, священники. Вони виконували різні доручення своїх князів, виступали як посередники й послы. Роль єпископів у суспільно-політичному житті Київської Русі не обмежувалася посольськими обов'язками або участю у князівських з'їздах і радах. Іноді за відсутністю у місті князя його функції виконував єпископ. Історики помітили тісне переплетіння інтересів держави і церкви в Київській Русі та зближення компетенцій державної й церковної юрисдикції [805, с. 37].

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що головним ідеологічним завданням нової релігії (звичайно, з точки зору панівного класу) було утримувати в покорі експлуатований люд, переконати його в необхідності й доцільності існуючого ладу, що стверджував закономірність підкорення однієї частини населення іншій. Обіцянкою винагороди і в потойбічному житті вона прагнула відвернути увагу народних мас від реальних, земних шляхів досягнення щастя й добробуту [84, с. 79].

Наголошуючи на ідеологічному значенні християнізації Русі, не можна не згадати, як зауважує М. Брайчевський, ще на один аспект, а саме – про той переворот у поглядах на життя, про ту величезну переоцінку цінностей, яка була безпосереднім наслідком того процесу. Чимале значення тут мала етична сторона вчення, що відводила духовному життю людини зовсім інше місце, аніж це було в дохристиянські часи [84, с. 81]. Замість грубої сили, воно на весь зріст поставило проблему духовної величі людини. Не той герой, хто вміє ствердити силою своє свавілля і діяти відповідно до певних, встановлених суспільством правил та заповітів. Не так страшний зовнішній ворог, якого можна перемогти мечем; є противник набагато страшніший, здолати якого значно важче: власні пристрасті, що бувають усередині індивіда, – списом їх не перетнеш [84, с. 82].

Дослідниками з'ясовано, що значна роль, яку відігравала церква в політичній системі феодальної держави, була зумовлена її великим впливом на формування суспільної свідомості, послідовною позицією в обстоюванні державної єдності Русі, особливо в умовах політичної нестабільності і постійної міжкнязівської ворожнечі. І сьогодні звертається увага на необхідність подолання розколу в українському православ'ї як гострої суспільно-політичної проблеми сьогодення, оскільки духовна єдність української нації неможлива без гармонізації державно-церковних і міжцерковних відносин.

Отже, сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада, оскільки князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього міського життя. Відсутність князя в місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілком залежною від князівської влади. Як свідчать історичні джерела, на князівську владу було покладено досить відповідальні й складні внутрішні та зовнішні функції, що мали забезпечити стабільність розвитку Київської держави. Законодавчо-виконавча влада князів, яка поширювалася на всі сфери міського і сільського життя населення, регламентувала юридичні норми функціонування адміністративно-територіальних структур, надходження данини на користь держави, здійснювала організацію та контроль щодо розподілу земельних фондів.

Історики зауважили, що дотримання всіх цих правових норм, ініційованих князівською владою, покладалося на досить розгалужений, проте дієздатний з професійного погляду князівський адміністративно-управлінський апарат. Княжа влада мала вирішувати питання оборони країни чи землі, особистої участі князів як головних воєначальників у військових кампаніях. Її принципово важливою функцією було забезпечення зовнішніх відносин з іншими державами, а також князівствами. Князь, уособлюючи центральний інститут політичної влади в Київській Русі, був гарантом функціонування всіх

органів управління слов'янської держави, символізував державну стабільність, уособлював керівника держави, форма якої відповідала стану продуктивних сил та виробничих відносин того часу.

4.2. Система державного управління козацько-гетьманської доби

Традиції українського державотворення, зокрема державного управління, знайшли своє відображення в козацькій добі і сучасній українській історіографії. Проблеми утвердження української державності козацької доби досліджували О. Апанович [30], В. Борисенко [73; 75], М. Брайчеський [82], В. Брехуненко [89], С. Василенко [103], О. Гуржій [269], В. Кривошея [549; 555; 556], І. Куташев [589; 590; 591], Г. Луцьов [632], Л. Мельник [684], В. Опанасюк [791], В. Панашенко [832], І. Паньонко [829], І. Ситий [1018], О. Струкевич [1114], Т. Чухліб [1271] та інші. Особливий інтерес становлять дослідження О. Апанович [29], у яких дослідниця звертається до характеристики урядових службовців Гетьманщини XVIII ст., а В. Кривошея [549; 555; 556] подає еволюцію владних інститутів Гетьманщини, визначає в них роль козацької старшини, зокрема неурядової. В. Опанасюк [791] досліджує становлення інститутів державної служби Гетьманщини. В. Панашенко [823] вдало характеризує полкове управління в Україні. І. Паньонко [829] розкриває діяльність органів влади Запорізької Січі. І. Ситий [1088] узагальнив практику діяльності сотницького уряду. В. Іржицька [414] дослідила духівницю генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини, а Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів опубліковує 1658 р. Л. Мельник [683].

Історики наголошують на тому, що козацька доба починається наприкінці XV ст., у часи надзвичайно важкі для українського народу, позбавленого своєї державності, незалежності, землі, і тривала до другої половини XVIII ст., коли було зруйновано Запорізьку Січ. Епоха козаччина залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та

індивідуально-особистісних уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності [797, с. 104]. Існування Гетьманської держави охоплює період від 1648-го до 1781 року, коли Російська імперія остаточно інкорпорувала її й перетворила на ще одну область – намісництво. 1783 року скасовано останні залишки державного ладу: козацьку військову організацію та незакріпачене селянство. Українська держава від самого початку набула характер, властивий державам Європи XVII ст. – становий, і остаточно він оформився за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи і зберігався навіть тоді, коли в XVIII ст. держава втратила свою незалежність.

Історики зауважують, що українська державність формувалася не таким звичним шляхом, як західноєвропейські, що послідовно переходили від однієї форми правління до іншої. В історії України не було такої черговості, бо між великокнязівською добою і створенням Гетьманської держави існувала перерва, і в XVII ст., коли Б. Хмельницький поклав початок новій державі, від минулого залишилися тільки спогади. Тому й поставала вона «на чистому місці», крім того, – під час війни, під гуркіт гармат, у полум'ї пожеж. Творили її військовики (козаки), переможці, серед яких майже не було цивільних людей із своїми традиціями, як то було в Західній Європі. Сама держава мала назву «Військо Запорозьке», і ця назва зберігалася й тоді, коли фактично Запоріжжя жило самостійно. Лише в XVIII ст. замінилася офіційна назва – «Мала Росія» або «Малоросія» стосовно Лівобережної України. Цей військовий характер відбився на титулятурі всіх урядовців Гетьманської держави, які до кінця існування її носили військові найменування і поєднували функції військові з державними.

Істориками доведено, що засади внутрішньої організації Козацької держави формувалися «на марші», упродовж війни, тому й не дивно, що їх – у наближенні до сучасних понять – можна порівнювати з військовою диктатурою, де гетьман здійснював владу від імені війська, бо навіть сама назва держави – «Військо Запорозьке» – з ним ототожнювалася. Промовисте підтвердження того – офіційна титулятура Б. Хмельницького та його

наступників: коли, приміром, за іменем короля, хана тощо перераховувалися землі, підвладні його юрисдикції, то титул правителя України звучав – це «гетьман Війська Запорозького».

Сучасна історіографія акцентує увагу на той беззаперечний факт, що козацько-гетьманська державність XVII ст. була, з одного боку, результатом колективного генія народу, що привів у рух політичні традиції козаччини, а з іншого – цілеспрямованої діяльності Б. Хмельницького та його прибічників щодо створенню нових форм суспільної і державної організації, певної ієрархії владних відносин. Державі Б. Хмельницького вдалося поєднати два несумісні принципи: сувору військову централізацію і народовладдя. Вона мала бути організована на конституційній виборній основі; гетьман ставав главою всього народу (а не тільки козацтва) і відповідальним перед ним. Верхівку владних структур становила генеральна старшина, яка утворювала при гетьмані Старшинську раду [797, с. 105].

Сучасний український діаспорний дослідник П.-Р. Магочій зауважує, що для Богдана Хмельницького багато значили шляхетські цінності, він був прихильником соціальної стабільності, а не революції, яка б змінила суспільний лад. Так чи інакше, а Зборівський мир давав йому час на перепочинок, потрібний для організації структури Козацької держави, що стрімко збільшувалася. Він зробив Чигирин гетьманською столицею і звідки провадив широкомасштабні дипломатичні переговори, шукаючи союзників, які поділяли б його бачення східної Європи [644, с. 200].

Дослідники М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук довели, що хоча назва держави ототожнювалася з поняттям Військо Запорізьке, у цей час відбулися зміни у відроджених формах державності: козацька адміністрація цілком замінила польську і перетворилася на загальнодержавний постійний уряд. Розвинені форми міського (магдебурзького) та шляхетського (земського) самоврядування з традиційною виборною ротацією мали компенсувати усунення шляхти і міщан від державного управління. Крім того, міжстанові бар'єри були вельми еластичні, тож утвердилася *de facto* всестанова рівність із розподілом

функціональних обов'язків, станів без законодавчого закріплення будь-яких привілеїв. Разом з частковою виборністю козацьких владних інститутів це надавало козацькій державі стихійно-демократичного характеру [797, с. 105].

Відомий історик М. Брайчевський відповідаючи на питання: Якою була козацька державність – зауважує, що гетьман Б. Хмельницький мав усі потрібні для глави держави важелі:

– територію, звільнену збройною рукою від чужої окупації – і на цій землі близько 200 міст і містечок; відомо, що Богдан намагався об'єднати воєдино цілу українську територію (гасло: «До Вісли!»), вимагаючи, наприклад, від шведів у 1655 р., щоб вони не захоплювали західноукраїнські терени;

– населення, послухне йому, яке чекало на власного короля у власній державі, у власних етнічних межах, цілком ворожих по відношенню до двох агресивних сусідів (поляків і москалів);

– військову силу;

– адміністрацію, базовану на ній; правда тимчасову, саме тому й не цивільну, а військову, що була відгомонам османської військово-адміністративної системи, а не була європейською нормою, бо раду генеральної військової старшини, Генеральну військову канцелярію не можна було вважати цивільним урядом;

– фіскальну систему, може, й не бездоганну, але дійову, навіть із задумом карбувати власні гроші;

– юридичні права – це не права, що видумували історики – мовляв, не було легалізму, легітимності; тогочасні теоретики держави Нікколо Макіавеллі, Гуго Гроцій наголошували, що коли хтось силою завойовує територію, має всі права проголосити себе її володарем; а тим більше Богдан Хмельницький не був узурпатором;

– аристократичне (шляхетське) походження гетьмана, який думав, мріяв про свою спадкову династію, а у разі виборної псевдореспубліканської монархії (т. зв. козацької республіки) Богдан Хмельницький також мав забезпечене місце володаря;

- дипломатичне і політичне визнання інших держав;
- міг розраховувати на церковне благословення тощо[84].

Дослідники дають узагальнену характеристику функцій гетьманської влади. Доведено, що на чолі козацької адміністрації перебував гетьман, його уряд (Генеральна старшина) і дві ради – Генеральна військова та Старшинська. Найвищу владу мав гетьман, якого обирала Генеральна військова рада. Правління гетьмана було безстроковим – це означало, що він правив пожиттєво або його усували силоміць. Теоретично, Генеральна військова рада могла позбавити гетьманства за негідні вчинки. Гетьман мав необмежену владу над адміністрацією, судочинством, фінансами та військом. Він висував кандидатури полковників, а згодом сам призначав їх на посаду. Після 1649 р. гетьман отримав у розпорядження всі прибутки від колишніх маєтків польського короля, розташованих у Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах (близько 100 тис. злотих щорічно). У подальшому прибутки козацького уряду надходили переважно від мита на імпортовані товари та податків з продажу алкоголю. Крім того, гетьман мав право дарувати землі й млини за військову службу і часто винагороджував таким чином своїх прибічників, коли державна скарбниця була порожня. Зрештою, гетьман сам провадив зовнішню політику, уряд Московії намагався обмежити цей привілей, особливо у XVIII ст. [644, с. 228].

Більшість сучасних істориків єдині в тому, що гетьман був на чолі Української держави, і пост цей завжди був виборним. Обирала його Генеральна Рада, але самі вибори не передбачали твердих принципів. Вважалося, що гетьмана обирали «доживотно» – пожиттєво, як, приміром, і було з Б. Хмельницьким, І. Скоропадським, Д. Апостолом. Разом із тим у «гетьманських статтях» 1669 і 1672 років передбачалося право Генеральної Ради позбавляти гетьмана влади, якщо він «зрадить». Ю. Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко покладали свої булави на Генеральній Раді і дякували за «уряд гетьманський», ставлячи таким чином Генеральну Раду

вище за гетьмана. Здебільшого Рада просила гетьмана взяти знову булаву й залишатися при посаді.

Сучасні історики, зокрема Н. Яковенко, зауважує, що гетьмана обирали козаки, але як провідник держави він очолював усі стани, користуючись правом уставадавства й вищої адміністративної та судової влади – для козацтва в ролі прямого зверхника, для решти населення – як найвищий арбітр. Повноправні громадяни держави, що не виконували збройної служби (шляхта й міщани), залишалися «при давніх правах і вольностях», тобто зберігали традиційне самоврядування і свої майнові прерогативи. Щоправда, коли вірити московським присяжним спискам 1654 р., шляхти на козацькій території залишилося близько 300 родин, тож вона рано чи пізно мала злитися з міською верхівкою або влитися до козацької старшини, як і сталося. А між міщанами і козаками межа взагалі була рухома: за підрахунками І. Крип'якевича, у війні покозачилося 50 – 80% міського населення (див.: [1334, с. 356]).

Як уже зазначалося, сучасними дослідниками доведено, що на Гетьманщині змагалися два типи державної влади: республіканський і монархічний. Гетьмани, які складали булаву перед Генеральною Радою, визначаючи тим її зверхність, особливо І. Виговський та П. Дорошенко, були представниками республіканського типу правління, а Б. Хмельницький, Д. Многогрішний, І. Самойлович і особливо І. Мазепа були носіями монархічного начала. Ця монархічна тенденція виявлялася в прагненні правити без участі Ради.

Більшість дослідників наголошують на тому, що гетьман мав необмежену владу: він був не тільки главою Держави, а й репрезентантом у всіх зовнішніх стосунках, головним командувачем армії, адміністратором, законодавцем, що виявлялося у виданні універсалів; був вищим суддею, до якого йшли апеляції на суди; мав право затверджувати вироки. Крім того, були категорії населення, які користувалися привілеями й не підлягали звичайним судам, а тільки судові гетьмана. Це, зокрема, бунчукові товариші та різного роду особи, що перебували під протекцією гетьмана, вдови та діти видатних діячів. Із фонду

«вільних військових маєтностей» він роздавав землі монастирям та окремим особам за службу й різні послуги. Надання цих земель стверджувалося гетьманськими універсалами.

Для розуміння традицій функціонування виконавчої влади принципове значення мають публікації, присвячені Конституції Пилипа Орлика. Загальна характеристика Конституції Пилипа Орлика та суспільно-політичних поглядів її творця дана Б. Мидзяновським [691] та М. Страховим [1110]. Особливості форми правління козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика визначені С. Серьогіною [1012]. Розподіл повноважень державних органів і посадових осіб окреслені Д. Голосніченком [207]. Принципи формування органів публічної влади позначені Г. Демиденком [297]. Представницькі органи влади окреслені В. Єрмолаєвим [367]. Державно-правові погляди П. Орлика розкриті в публікаціях В. Бадяк [32] та М. Окладної [786].

Доречно зауважити, що протягом усього часу існування Гетьманщини Україна вела бойові дії, і тому багато чого в державній політиці залишалося тільки наміченим і не реалізованим. Зокрема, не встановлено певної постійної столиці Козацької держави. Столицям гетьманської держави присвятили свої публікації О. Апанович [23], В. Вечерський [135], М. Вінгаровський [151], а окремо Батурина – В. Киркевич і В. Віроцький [470] ; Глухову – Д. Дорошенко [343]; Чигирину – С. Кілессо [472], Ю. Мицик [721]. За Б. Хмельницького статус столиці мав Чигирин; надалі місто залишилося резиденцією Правобережного гетьмана П. Дорошенка; Ю. Хмельницький під час третього гетьманування зробив своєю резиденцією Немирів на Поділлі; лівобережний гетьман І. Брюховецький мав столицею Гадяч; Д. Многогрішний переніс її до Батурина, а за І. Мазепи Батурин був розбудований за зразками західноєвропейських столиць. Уподібнюючись до Версаля, резиденція Мазепи була за містом, на Гончарівці, там стояв пишний гетьманський палац, із великими залами, прикрашеними картинами видатних майстрів Європи. Там були бібліотека, коштовний музей зброї, навколо ж був розбитий парк. Усе це знищив вірний слуга царя Петра I – О. Меншиков.

Історики звертають увагу на той факт, що остання столиця українських гетьманів розташовувалася в Глухові, також розбудованому й оздобленому гарними будівлями, пишними храмами, палацом із парками. Очевидно, Глухів став резиденцією, приближеною до російського кордону, за бажанням царського двору, щоб зручніше і швидше можна було приборкати неслухняного гетьмана із його козацьким товариством. Пізніше, уже в нових історичних умовах, російські більшовики продовжили стратегічну лінію і потурбувалися про те, щоб у Харкові знаходився (про всяк випадок) український уряд, але перемогла давня традиція, закладена ще князем Олегом у 882 році, – і саме Київ (з 1934 року) знову залишається столицею Української держави. Тому не випадково ще Конституція Орлика ухвалювала, «щоб столичне місто Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї» [818, с. 34].

Дослідниками доведено, що верхівку владних державних структур складала Генеральна старшина, яку також називали «військовою»: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, двоє суддів, писар, двоє осавулів, хорунжий і бунчужний [644, с. 229]. В Україні не було впливових палацових слуг, які перетворилися б на достойників держави. Причина цього полягала в тому, що шлях між Княжою добою і Козацькою державою був перерваний, і 1648 року вищими чиновниками стали не палацові слуги, а вищі військові урядники з високими рангами. Як вища палата Старшинської Ради колегія Генеральної Старшини була постійною при Гетьмані. Генеральну Старшину обирали збори генеральної або старшинської ради або призначали гетьмани.

Дослідник з діаспори П.-Р. Магочій доводить, що Рада старшин мала три іпостаті: Малу раду, куди входили гетьман та Генеральна старшина; Велику раду, до якої, крім гетьмана і Генеральної старшини, належали ще полковники, іноді полкова старшина. Були періоди, коли скликалися ширші збори Ради старшин., до якої, крім згаданих представники Великої Ради, входили сотники, а часом міська влада та вище духовенство. На відміну від Малої ради, що

сходилася декілька разів на тиждень, ширші збори Ради старшин скликалися двічі на рік – між Різдом і Водохрещенням та на Великдень. Основними питаннями на всіх зборах були фінансові проблеми держави, статус найманців у козацькому війську, іноді військові кампанії та кодифікація законів. Між функціями та владою гетьмана і Старшинських рад не було чіткого розмежування, утім, до кінця XVII ст. остання перетворилася на дорадчий орган гетьмана, і він на власний розсуд приймав чи відхиляв її рішення [644, с. 228].

Дослідники Конституції Пилипа Орлика звертають увагу на те, що генеральна старшина, полковники та генеральні радники повинні були передусім узятися до виконання своїх обов'язків, особисто присягнути на вірність Вітчизні, на щире відданість гетьманові, а також на сумлінне виконання посадових обов'язків схваленою публічно присягою відповідної форми: «А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу» [818, с. 31]. На генеральних радників і полковників покладалася обов'язок встановлювати справедливий лад, брати участь в управлінні, а також стежити за порядком і рішуче виступати проти кривд і утисків. Правильного переходу від одного уряду до іншого в Гетьманщині не було, і тому важко встановити співвідношення членів старшини. Єдиний конкретний розподіл був на вищу і нижчу старшину. Кожен із генеральної старшини був членом старшинської ради, керівником певного уряду, крім того, виконував з наказу гетьмана різні доручення, не пов'язані з його урядовими обов'язками.

Дослідниця Н. Яковенко зазначає, що у віданні Генерального писаря, чий обов'язки можна прирівнювати до функцій канцлера, тобто охоронця державної печатки, а співвідносно з новітніми поняттями – міністра закордонних справ або державного секретаря, перебувала Генеральна військова канцелярія та архів – штат дипломатичних та адміністративних служб [1334, с. 358]. Дослідниця Г. Корогод акцентує увагу на тому, що до штату

Генеральної військової канцелярії належали: старші канцеляристи і «служителі» – підписарі (підписки), протоколісти, реєстратори, копіїсти, товмачі (перекладачі) і повитчики (від повиття – відділи). На престижні посади канцеляристів призначали здебільшого випускників вищих класів Києво-Могилянської академії. Генеральний писар приймав іноземних послів, вів дипломатичне листування, брав участь у виробленні умов міжнародних договорів [516, с. 33]. Найбільш виразною була діяльність Генерального писаря І. Виговського за Б. Хмельницького та П. Орлика за І. Мазепи.

Дослідники з діаспори, зокрема П.-Р. Магочій довели, що роль, яку відігравав військовий писар на Запорізькій Січі, була дуже значною. Багато хто з писарів мав у запорізькому товаристві величезний авторитет, то ж міг впливати на настрої усього війська. В руках військового писаря зосереджувалися усі важелі політичного та громадського життя запорозької спільноти певного періоду. Однак, незважаючи на величезне значення своєї посади, військові писарі наочно не показували свою справжню політичну й громадську вагу, а навпаки намагалися триматися в тіні. Тому на всіх письмових документах, що виходили від військового писаря, ніде не зустрічаємо його імені чи підпису [644, с. 228–229].

Н. Яковенко зазначає, що інший урядовець – генеральний обозний керував збройним постачанням армії та суто військовими питаннями, тобто в умовному наближенні до сучасних понять був міністром оборони, мав власний допоміжний штат з осавулів, хорунжих, економів, гарматних писарів тощо [1334, с. 358]. Обозний заступав гетьмана під час його відсутності. Історики зауважують, що генеральний обозний мав найвищий ранг серед генеральної старшини і під час воєнних дій найчастіше призначався наказним гетьманом. Він керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ [516, с. 136].

Дослідниками з'ясовано, що генеральний суддя очолював Генеральний військовий суд, розглядав справи, які надходили на ім'я гетьмана, часто брав

участь у дипломатичних переговорах. Генеральні судді (зазвичай, їх було два) завідували гетьманським судом; у XVIII ст. він переріс у спеціальний апеляційний орган – Генеральний суд, через який проходили справи, розглянуті попередньо в сотенних і полкових судах. У XVII ст. був один суддя, а з кінця XVII ст. їх стає два. Генеральні судді не тільки керували судом, але й виконували різні доручення гетьмана (С. Богданович їздив 1654 року до Москви для укладення договірних статей) і були гетьманськими радниками.

Історики підкреслюють, що уряди генерального осавула, генерального хорунжого та генерального бунчужного не мали чітко визначених функцій, які зводилися до виконання безпосередніх доручень гетьмана (іноземці називали цих людей «генерал-ад'ютантами») [1334, с. 358]. Г. Корогод доводить, що Генеральний осавул був найближчим помічником гетьмана у військових справах, розслідував тяжкі злочини, здійснював інспектування війська, вів козацький реєстр, виконував спеціальні дипломатичні доручення тощо. Генеральні осавули опікувалися компанійськими та сердюцькими полками. Найбільш характерною в цьому була діяльність І. Мазепи за гетьмана І. Самойловича [516, с. 136]. Зарубіжна діаспорна історіографія наголошує на тому, що посада військового осавула передбачала виконання поліцейських функцій, а також організацію прикордонної служби, військової розвідки та командування під час битв резервами, які кидалися у бій у вирішальний момент [644, с. 229]. Генеральний хорунжий мав головним завданням охорону хоругви козацького війська, військового стяга, а генеральний бунчужний зберігав і захищав бунчук – символ гетьманської влади [516, с. 136]. Обидва достойники були виконавцями спеціальних гетьманських доручень військового й адміністративного характеру.

Стосовно гетьманських урядових фінансових служб, як зауважує Н. Яковенко, 1654 року вперше згадано гетьманського підскарб'я, який опікувався прибутками й видатками Військової скарбниці, однак офіційно за часів Хмельницького уряду генерального підскарб'я ще не було, і всю фінансову справу гетьман контролював особисто [1334, с. 359]. Доречно

нагадати, дослідник О. Струкевич [1114] подав характеристику діяльності генерального підскарбія Якова Марковича. А. Смолка зазначає, що посада генерального підскарбія відома при гетьмані І. Брюховецькому (1663 – 1668), а потім з'являється знову тільки 1728 року. Після суперечки за спадщину Мазепи (що дісталася А. Войнаровському, небожеві гетьмана) старшина особливо прагнула розмежувати доходи Війська Запорозького і гетьмана [1053, с. 75]. Джерелом прибутків скарбниці мали б слугувати землі колишніх королівщин, Католицької Церкви та шляхти, що емігрувала, однак запровадити регулярне оподаткування їхніх жителів через військові незгоди не вдалося [1334, с. 359].

Істориками з'ясовано, що джерелами грошових надходжень були прикордонне торгове мито з привозних і вивізних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чинш і податки на шинкування (продаж пива, меду й горілки), користування млинами, оренду й улаштування рудень і дігтярень, продаж тютюну тощо. «А в Чигирині, де створив Богдан Хмельницький монетний двір, і гроші карбують, а на тих грошах на одному боці меч, а на другій стороні його Богданове ім'я»: цей запис, зроблений Г. Кунаковим понад три з половиною століття тому, досі хвилює істориків і нумізматів. Адже московський дяк, перебуваючи з дипломатичною місією в Речі Посполитій, уперше повідомив про те, що в Україні ходили власні гроші. Не польський злотий чи російський карбованець, а якраз перші українські гроші. Свідчення про монетний двір зафіксовані і в польських архівах, але самі гроші з мечем та «іменем Богдановим» поки що не знайдені [1243, с. 16]. У грошовому обігу були тоді польські, австрійські, венеціанські, російські й турецькі золоті та срібні монети, утім, як і в кожній із тогочасних держав, оскільки переміщення грошових мас не обмежувалося [1334, с. 359].

У Конституції П. Орлика, як помітили дослідники, окреслюється роль та функції Генерального підскарбія, «мужа видатного, багатого і прямодушного», який опікувався державною скарбницею, прибутками й витратами державних коштів, установлював державні мита, керував збором податків. Конституція передбачала поділ між державним скарбом і тими коштами, які міг мати в

особистому розпорядженні гетьман, тобто відокремлювала державний скарб від гетьманського й передавала його в розпорядження генерального підскарбія, тому на цю посаду могла бути обрана лише «людина значна й заслужена, маєтна і добросовісна». На утримання гетьмана («на ранг гетьмана», «на булаву і особу його гетьманську») призначалися рангові маєтності, земельні володіння. Важливі скарбові справи вирішувалися виключно на зборах широкої старшинсько-козацької ради (парламенту) [1053, с. 76]. За Конституцією у кожному полку мали бути обрані два підскарбії – «за загальною полковника, військової та посполитої старшини ухвалою». Їм доручалося стежити за полковими й городовими надходженнями, за посполитими зборами, а також щороку звітувати про своє завідування й управління. У ст. 9 зазначено: «А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справі) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися іншими посадовцями: «І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані прибутками і пільгами свого уряду» [818, с. 32].

Сучасна українська історіографія вдається до характеристики місцевого козацького управління. Відомо, що територія України поділялася на полки – одиниці, що мали військове, адміністративне та судове значення. На Правобережній Україні були полки Чигиринський, Черкаський, Кропивенський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Калницький, Брацлавський, Уманський, Піволоцький, Овруцький та Подільський (з центром у Могилеві). На Лівобережній Україні – Чернігівський, Ніженський, Прилуцький, Київський (з центром у Козельці), Лубенський, Миргородський, Переяславський, Гадяцький, Полтавський та Стародубський. Сучасні українські історики дотримуючись методу історичної регіоналістики проявили науковий інтерес до окремих козацьких полків. Ю. Бодров [62] досліджував Уманський полк, В. Воліс [163] – Охтирський, Ю. Мицик [305] – Стародубський, Г. Кальмерчук [453] – Кальницький, О. Корнієнко [515] – Сумський, В. Кривошея [552] – Канівський, В. Маслійчук [660] – Слобідські полки.

Істориками доведено, що полки поділялися на сотні, число яких було від 10 до 15. Коли Україна стала державою, полки, що раніше були військовими одиницями, набули функцій державного управління. На чолі полку стояв полковник, обраний радою старшин або призначений гетьманом, чи обраний зборами полкових рад. Полковник мав водночас найвищу військову й цивільну владу на території полку. Внаслідок цієї подвійної влади, а також факту, що довгий період політичної нестабільності перешкоджав ефективному контролю за полковниками з боку вищої центральної урядової структури, вони часто ставали могутніми напівнезалежними керівниками, тобто мініатюрними гетьманами [644, с. 227]. На півночі переважало призначення гетьманом, а в південних полках – Полтавському та Миргородському – обирали на полкових козацьких радах. У XVIII ст. входить у практику призначення полковниками російських старшин. Збори полкових рад або рада старшин обирала лише трьох кандидатів на полковника, а російський уряд затверджував одного з них. За гетьмана К. Розумовського призначати полковників знову могла українська влада.

Конкретизуючи обов'язки полковника, історики зауважують, що він був воєначальником на війні, а на території полку – це найвищий адміністратор; якому підпорядковувалися всі урядовці і який мав право виконувати судові функції й карати, головував на раді старшин полку. Крім того, полковник був членом колегії генеральних старшин та з'їздів старшин, на які приїздив на чолі полкової делегації. Узагалі, уряд полковника був найвпливовішим в Україні після гетьмана.

Дослідниками з'ясовано, що біля полковника перебувала полкова старшина, що за своїми функціями відповідала генеральній старшині, але в масштабі полковому. Це були полковий обозний, – перша особа після полковника, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул та полковий хорунжий. Крім своїх прямих функцій, входили вони ще й до ради полкової старшини, яка відповідала генеральній раді. У радах брали участь тільки присутні козаки, але рішення повинно виконувати все населення полкової

території. До компетенції полкових козацьких рад належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, іноді – суду.

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що нижчою ланкою козацького державного управління й самоврядування були сотні, які очолювали сотники і які в масштабі сотні мали такі самі функції, як полковник у полку (крім роздачі землі). Сотенна старшина була менш численна, ніж полкова. Заступником сотника був отаман. Далі йшли сотенний писар і сотенний осавул. У XVII ст. були сотенні козацькі ради, головна функція яких полягала в обранні сотників та сотенної старшини. Як і інші органи самоуправління, сотенні ради зникли раніше в північних полках і зберігалися в південних полках до початку XVIII століття.

Істориками доведено, що складовою управлінською одиницею Козацької держави були органи самоврядування в містах. Раніше уже зазначалося, що міста України не відігравали помітної ролі у Визвольній війні, крім, можливо, Києва та Переяслава, де Б. Хмельницький мав змогу заявляти про себе як провідник національно-визвольного руху. Місто було ізольоване від українського суспільно-політичного життя Магдебурзьким правом, але не мало тих свобод, які це право давало в інших країнах. Тут діяли дві влади: козацького сотника та міщанська. Козацька влада взагалі виявляла мало уваги містам, і тому вони охоче приймали московську опіку. За І. Брюховецького навіть сам гетьман пропонував московському урядові прийняти міста під своє управління «зо всіма доходами». Доречно зауважити, що за гетьманів Самойловича і особливо Мазепи міста почали втягуватися до загального життя: Мазепа запропонував запрошувати міські делегації на засідання старшинських з'їздів.

Устрій українських міст залишився той, що був раніше: міста, які володіли Магдебурзьким правом, мали магістрати з війтами та лавниками, бурмістрами та «райцями». Менші міста мали не магістрати, а ратуші, виборний персонал, який залежав від городского отамана. У XVII – XVIII ст. Магдебурзьке право діяло в таких містах: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець,

Березне, Полтава, Гадяч і пізніше – Батурин. Як бачимо, більша частина таких міст зосередилася на півночі. Вирізнялися ці міста і числом урядовців: у більших з-поміж них, із розвиненою торгівлею, чиновників було більше, і навпаки. Узагалі-то в містах не вельми дотримувалися порядків Магдебурзького права щодо розподілу функцій між війтами і лавниками, бурмістрами і «райцями». У менших містах управління значною мірою підпадало під вплив центральної та полкової адміністрації: тут часто обирали війтами представників знатного військового товариства. У деяких містах запроваджували місцеві статuti – «Вільчур» – укладені за єдиним зразком, які свідчили про те, як далеко відійшли українські міста від магдебурзьких зразкових статутів.

Отже, в історії українського державного управління спостерігається традиція і практика залучення до державного життя як широкого кола управлінців, так і обмеженого. Генеральна старшина при гетьманові складала малу старшинську раду, а за участі полковників перетворювалася у велику раду (венеціанський посол А. Віміна називає її «сенатом»). Така система організації урядової влади виявляла себе в Київській Русі, Козацькій державі, а також у період Української Народної Республіки, коли існували Центральна Рада і Мала Рада (Секретаріат). Здебільшого і сьогодні Верховна Рада України делегує своїх представників до Кабінету Міністрів.

Українською історіографією вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів, провідарів народних рухів доби Київської Русі, українського Середньовіччя та Нового часу. Поряд з цим створюються великі життєписи найбільш яскравих постатей у національній історії. Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує книга, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини XVII ст., сподвижникам і соратникам Великого Гетьмана, де представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого мистецтва виборювали й відстоювали незалежність України. Випущений на замовлення Міністерства інформації

України за національною програмою випуску соціально значущих видань «Малий словник історії України» (1997 р.) запропоновано короткі біографічні повідомлення відомих істориків про таких відомих козацьких полковників як: Іван Богун (О. Гуржій, с. 62), Ілля Голота (В. Палієнко, с. 115), Антон Жданович (В. Степанков, с. 152), Іван Золотаренко (Т. Чухліб, с. 167), Максим Кривоніс (В. Степанков, с. 219), Михайло-Станіслав Кричевський (В. Степанков, с. 229) Нестор Морозенко (Д. Яневський, с. 262).

Дослідники наголошують на тому, що вони виявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то розсудливими політиками, то виваженими адміністраторами чи толерантними дипломатами, слідуючи, але й подеколи вступаючи в протиріччя із стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони відрізнялися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По-різному склалися їхні життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, – це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів [877, с.6]. На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу сучасна українська історіографія намагається відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок, образи полководців, що жили й діяли в умовах героїчної епохи, яка зумовила не тільки долю України, а й подальший політичний розвиток усього європейського континенту.

Сучасні дослідники, зокрема Дж. Перлін (Канада), В. Андрущенко, В. Волович, А. Горбачик, А. Колодій, С. Рябов та інші акцентують увагу на тому, що з часом у козацької старшини прокинувся смак до «золотої» шляхетської свободи,, розпочалося закріпачення селян і зазіхання на права міщан. Недемократичною виявилася політика гетьманської держави в національно-релігійній сфері. Ліквідувавши дискримінацію православних, вона почала обмежувати релігійні права інших, що не могло забезпечити громадської злагоди у багатоетнічній Україні. Гетьманщина дедалі виразніше реалізовувала принципи «козацько-старшинської», вузькостанової демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу [797, с. 106].

Основою нової влади, на думку дослідників, був інститут полкової влади, яка стосовно гетьманської влади поступово зміцнювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Потроху ця влада стала самовладною і безвідповідальною до полочан, яким раніше належало право обирати полковників, вирішувати основні питання полкового життя. Гетьманська старшина і сам гетьман теж надавали перевагу авторитарним методам правління. Виникла суперечність між виробленими столітньою історією козацтва республіканськими принципами і зумовленим тогочасною екстремальною ситуацією принципом абсолютної влади – військової диктатури. Це розхитувало інституційні основи суспільного устрою України, послабило козацьку демократію і, зрештою, в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Москвою [797, с. 106].

Отже, сучасною українською історіографією представлені праці про видатних політичних, суспільних діячів, провідарів народних рухів, полководців Війська Запорозького, які виявили себе не тільки у сфері військової діяльності, вони ставали й гнучкими політиками, виваженими адміністраторами, обережними дипломатами. Головне, що їх об'єднувало, – це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі прашчурів. Сучасна історіографія на підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни відтворила рельєфні, позбавлені суб'єктивних оцінок образи гетьманів, полководців, що жили і діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту.

Історики звернули увагу на складні зовнішньо і внутрішньополітичні функції, які доводилося виконувати гетьманам, розбудовуючи Козацьку державу, оскільки молоду країну з усіх боків оточували вороги її незалежності. Проте, ще більша небезпека-незгода була всередині, коли гетьмани на власний розсуд створювали союзні комбінації, мимоволі самі закладали основу для непорозумінь, бо кожний із дипломатичних ходів переростав у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

Дослідники, вивчаючи традиції національного державотворення, помітили важливу обставину: українська державність формувалася не таким звичним шляхом, як західноєвропейські, що послідовно переходили від однієї форми до іншої. В історії України не було такої черговості, бо між великокнязівською добою і створенням Гетьманської держави існувала перерва. Козацька державність створювалася «на чистому місці» та й ще в умовах воєнної ситуації. Творили її військовики (козаки), переможці, серед яких майже не було цивільних людей із своїми традиціями, як то було в Західній Європі.

4.3. Виконавчі структури державних утворень 1917 – 1921 рр.

Українці продовжували довготривалу вікову боротьбу з російським самодержавством не для того, щоб при можливості відділитися від інших народів, але щоб разом із ними йти шляхом суспільного прогресу. Для лідерів Української революції 1917 – 1921 рр. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, Д. Дорошенка, І. Мазепи, М. Шаповала, державних діячів П. Скоропадського, В. Липинського та інших важливе значення мала та обставина, що їхній стратегічний курс органічно продовжував домінування в суспільно-політичній свідомості, починаючи від Кирило-Мефодіївського братства (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський), орієнтації на федерацію слов'янських народів як можливий оплот європейської і всесвітньої федерації. Вони покликалися на благородні традиції визвольної боротьби, кращі ідейні досягнення видатних мислителів і революціонерів, славних синів і дочок нескореної нації: М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, цілої когорти інших представників демократично зорієнтованої інтелігенції – П. Чубинського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Є. Чикаленка багатьох інших [1077, с. 9].

Радянська історіографія зображала Центральну Раду як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну інституцію. Майже нічого не говорилося про склад Центральної Ради. Останніми роками сучасна українська історична наука зробила чимало важливого, щоб спростувати зловісні радянські міфи та

проголосити історичну правду. Видано два томи документів Центральної Ради, з'явилися окремі книги, чимало статей, присвячених історії Української революції, широко вивчається наукова і суспільно-політична спадщина М. Грушевського. Однак й на сьогодні бракує інформації про кількісний та персональний склад Центральної Ради, а зокрема в такій інформації, на думку В. Верстюка, належить шукати ключ до розуміння політики УЦР [131, с. 10].

Дослідниками визнано, що від моменту утворення й до останнього дня існування Центральної Ради в її середовищі тривали гострі суперечки, відбувалися сотні засідань Великої і Малої Ради, Генерального Секретаріату, численних комісій, на яких виявлялися різні, досить протилежні політичні погляди, ухвалювалися найважливіші рішення. За всім тим багатоголоссям стояли окремі люди і внесок їх у загальну діяльність був неоднаковий, одні відігравали провідну роль в українській справі, інші її підтримували, ще якась частина належала до опонентів, гальмівників національно-визвольного руху.

Відомий дослідник В. Верстюк вважає, що всі найважливіші ініціативи формувалися та відпрацьовувалися в тіснішому політичному ядрі УЦР. Спочатку воно називалося Комітетом Центральної Ради, створеним ухвалою Перших Загальних зборів 8 квітня 1917 р., до яких входили Президія УЦР (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки та права Комітету були визначені згаданим вище Наказом Українській Центральній Раді від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати щоденну роботу «в конкретній, постійно змінній обстановці». Однак від самого початку Комітет мав набагато ширшу як організаційну, так і політичну свободу. Його повний склад після ухвалення Наказу розширився до 33 членів, з яких лише 20 (беручи голову Ради та двох заступників) обиралися Загальними зборами, решта поповнювалася ухвалами самого Комітету. Він-таки обирав голів комісій, які діяли при УЦР, її секретарів та скарбника. Доволі швидко Комітет став керівним осередком Ради, формував порядок денний Загальних зборів, готував проекти найважливіших політичних документів та навіть, як це сталося, скажімо, з I Універсалом, ухвалював і проголошував їх іменем Центральної Ради. У руках Комітету зосереджувалися

фінанси Ради, контролювалася і спрямовувалася вся щоденна робота, здійснювався зв'язок із місцевими установами та організаціями [131, с. 18].

В. Верстюком встановлено, що наприкінці червня після утворення Генерального Секретаріату, до повноважень якого відійшли виконавські функції, сталися принципові зміни в статуті Комітету. Інформуючи П'яті Загальні збори про створення Генерального Секретаріату, М. Грушевський зазначив, що поява нового виконавчого органу Центральної Ради «не усуває Комітету Центральної Ради, котрий має бути Малою Радою», несучи законодавчі функції в проміжках між двома сесіями». На одному з подальших засідань з ініціативою надати Комітетові в період між Загальними зборами «всі функції, що належить виконувати Центральній Раді» виступив М. Шраг. Ініціативу було підтримано, і постановою П'ятих Загальних зборів Комітет отримав право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради». Тією самою постановою його склад розширився до 40 осіб. На початку липня реорганізація тривала далі, Комітет збільшився на 30 % за рахунок політичних діячів, що представляли національні меншини. Під час реформування Комітет остаточно змінив свою назву, від липня 1917 р. і надалі він іменувався Малою Радою [131, с. 18].

Історичні факти свідчать, що 1 серпня Мала Рада затвердила власний регламент. Щотижня вона мала збиратися на чергові збори, а крім того, голова Ради міг скликати й надзвичайні. Під час винесення важливих законодавчих ухвал кворум встановлювався у дві третини загального числа членів, а в разі винесення менш відповідальних ухвал – 50 відсотків. Ухвали виносилися загальною відкритим, таємним або поіменним голосуванням. Регламент надавав широкі можливості для діяльності голови Ради, який скликав та проводив збори, пропонував порядок денний, керував обговоренням, підбивав його підсумки, встановлював процедуру голосування пропозицій (резолуцій), що надходили від фракцій. Незмінним головою Ради залишався М. Грушевський. Документи свідчать, що йому вдавалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем та вести її визначеним курсом. М. Грушевський був дійовим

головою, тонким політиком, який за потреби вмів надати засіданням Центральної Ради «деякі парламентські апаранси», – згадував А. Гольденвейзер (див.: [131, с. 18]).

Сучасні українські дослідники Ю.Паленко і Ю. Храмов звертають увагу на ту обставину, що національний громадсько-політичний рух у діяльності Центральної Ради мав здебільшого виразний соціалістичний характер. Це підтверджують програмні документи українських політичних партій того часу: соціал-демократичної, соціал-революційної, соціалістів-федералістів і соціалістів-самостійників. Ідеали національно-адміністративного самовизначення (від автономії до незалежності) у них поєднувалися з соціалістичними уявленнями про соціально-економічне визволення шляхом скасування приватновласницьких відносин. Про соціалістичний характер Центральної Ради свідчать численні матеріали і, найпереконливіше, її III і IV Універсали [812, с. 9].

Однак, на думку дослідників, якщо в Росії наприкінці 1917 р. владу захопили найрадикальніші соціалісти – більшовики, то в Центральній Раді переважали соціалісти, які, проголошуючи майже такі гасла, заради втілення їх у життя не вдавалися до кривавих заходів, якими більшовики не нехтували з самого початку свого панування. Помилковість і непослідовність соціально-економічної політики українських керівників-соціалістів, багато грубих політичних прорахунків зумовили незахищеність Української Народної Республіки на початку 1918 р. та її швидку окупацію більшовицькими збройними силами, на боротьбу з якими уряд Центральної Ради змушений був покликати німецькі та австро-угорські війська. Усе це, а особливо червоний терор, що почався в Києві в лютому 1918 р., сприяло дискредитації соціалістичних ідей у свідомості середніх верств населення. Водночас закріплення «влади рад» у переважній більшості власне російських губерній психологічно полегшувало пересічній людині сприйняти ідеї утворення окремої Української держави як осередку порядку, спокою та добробуту. Сучасні дослідники, зокрема О. Реєнт [944] дослідив ставлення пролетаріату до

Центральної Ради, а В. Скальський [1028] змалював образ Центральної Ради у свідомості селян/

У новітній історіографії проаналізовані багатовекторні заходи уряду УНР по організації економічного та соціального життя в процесі революційних перетворень. П. Гай-Нижник [176] подає загальну характеристику політики Центральної Ради. В. Голубко [210] вдається до аналізу ролі армії УНР. Л. Жванко [369] розкриває ставлення ЦР до біженців Першої світової війни. Податкова політика уряду ЦР досліджена В. Іващенко [409]. О. Петрук [844] характеризує діяльність Міністерства земельних справ УНР. І. Шевченко [1306] розкриває роль дипломатії доби УНР. Різноманітні вектори державотворчого процесу Центральної Ради висвітлені у збірнику наукових статей Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (редкол. В. Баран та ін.) [1203].

Сучасні дослідники, зокрема Ю. Паленко і Ю. Храмов зауважують, що виклик з боку лівих сил, як своїх соціалістів з Центральної Ради, так і російських більшовиків сприяв консолідації поміркованих власницьких сил правоцентристської орієнтації в Україні, безвідносно до їхнього національного походження. Вони погоджувалися підтримати незалежну, тільки не соціалістичну, не більшовицьку Українську державу. У зв'язку з цим, сучасна історіографія, зокрема П. Мірчук [731], порушує питання причин загибелі УНР

За умов очевидної нездатності Центральної Ради та її уряду контролювати ситуацію в країні було встановлено Гетьманат П. Скоропадського. Історичне значення цієї події, як і взагалі факт існування Гетьманської держави слід оцінити, урахувуючи рух народів (зокрема українського) до утворення незалежних держав на дилему встановлення радикально-соціалістичної або військово-власницької диктатур [812, с. 10].

Більшість дослідників переконані в тому, що системне, продумане, послідовне і багатопланове державобудівництво в Україні розпочалося в останні дні квітня – на початку травня 1918 р. Велося воно, по-перше, на ґрунті визнання права приватної власності, ринкової економіки та недоторканості особи та її майна, і, по-друге, цілеспрямованої реорганізації українських губерній

колишньої Російської імперії в самостійний державний організм з усіма необхідними для його функціонування інституціями та атрибутами [812, с. 10].

Сучасна українська історіографія узагальнила досвід функціонування виконавчої влади в період Гетьманату П. Скоропадського. Програмою державного будівництва можна вважати «Грамоту...» Гетьмана, оприлюднену 29 квітня 1918 року. О. Реєнт зауважує, що констатуючи зростання анархії, економічної руїни та безробіття, гетьман наголошував, що саме таке становище в країні змусило його вийти на політичну арену. Єдиним його бажанням при цьому було «негайно збудувати таку державу, яка б була здатна забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці» [939, с. 86]. Серед позачергових заходів автор документа вказував на необхідність ухвалення закону про вибори до Установчого Сейму. До того часу гетьман перебрав на себе відповідальність за виконання всіх державних розпоряджень та підтримання авторитету влади.

Дослідники Гетьманату Павла Скоропадського, зокрема Ж. Дзейко, зазначає, що принцип поділу влади не застосовувався. Так, ст. 1 Законів про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 року зазначено, що «влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української держави». І в реальному житті вся повнота влади була зосереджена в руках однієї особи – Гетьмана. Органи державної влади були залежні від установчої та адміністративної влади голови держави – Гетьмана, якому належало право «затвердження і скасування Кабінету у повному його складі (термін «Кабінет Міністрів» використовується в Грамоті до всього українського народу), Законах про тимчасовий державний устрій від 29 квітня 1918 р., Законі про тимчасову організацію Державного контролю від 30 серпня 1918 р., в інших нормативних актах використовується термін «Рада Міністрів». Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман [313, с. 48].

Підтвердженням поєднання контрольної й законодавчої влади, на думку дослідників, служить положення Закону про тимчасову організацію Державного Контролю від 30 серпня 1918 р., наприклад, ст. 1 розділу VII

зазначено, що «контрольні установи в їх ревізійній діяльності зовсім не залежать від інших установ, за винятком законодавчих», а в ст. 1 розділу 1 наголошується, що Державний контролер, який очолює вищу контрольну владу, на тому «входить на загальних підставах в Кабінет Міністрів».

Істориками доведено, що українські діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної Ради, рішуче та негативно поставилися до гетьманської держави, тому коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців, майже всі вони відмовилися. Це не лишало гетьманові нічого іншого, як звернутися при формуванні кабінету до людей, не пов'язаних з українським рухом, тим самим давши підставу для звинувачень у тому, що до його уряду не ввійшов жоден «справжній» українець. У новому кабінеті, очолюваному прем'єр-міністром Федором Лизогубом (багатим землевласником), до якого входив лише один відомий український діяч – міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів [1123, с. 439].

Відомий історик О. Субтельний зауважує, що за декілька місяців в Україні було відновлено дійовий адміністративний апарат. У провінціях урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що називалися старостами й призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілялися між професійними чиновниками – переважно росіянами чи русифікованими українцями. Щоправда, труднощі виникали при формуванні діючої армії оскільки німці не підтримували створення великої військової сили, здатної кинути виклик їхньому переважаючому впливові. Незабаром на повну силу стала діяти (хоч і з неоднаковою ефективністю) поліція, до якої, як і до армії, увійшло багато колишніх царських офіцерів [1123, с. 439–440]. Дослідник П. Гай-Нижник [178] вивчив історію функціонування головної квартири гетьмана України, розкрив діяльність особистих ад'ютантів та секретарів П. Скоропадського, а історик О. Тимощук [1145] подає діяльність охоронного апарату Гетьманату.

Дослідник О. Реєнт, спираючись на документи, зауважує, що квінтесенцією соціально-економічного блоку державної програми став наступний фрагмент «Грамоти...»: «Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбуваються в повній мірі і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само й тимчасового російського уряду – відмінюються і скасовуються. Відбудовується повна свобода з розробки купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по привласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними частками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо безпечні права робітничого класу. Особливу увагу звернуто на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не покидали своєї відповідальної праці. На економічному і фінансовому полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір для приватного підприємництва й ініціативи [939, с. 87]. Дослідник Т. Осташко [800] окреслює пріоритети соціально - економічної політики Гетьманату, а Ф. Проданюк [900] вдається до характеристики внутрішньої політики Української Держави П. Скоропадського. Фінансова політика Української держави стала об'єктом дослідження П. Гай-Нижника [179; 180]. В. Іващенко [409] вивчає податкову політику Гетьманату. Земельна реформа П. Скоропадського досліджена Р. Пирогом [856]. Діяльність дипломатичної служби Української Держави висвітлена у дослідженні І. Мацьківа [288]. Етнонацієтворча діяльність П. Скоропадського викликала інтерес Ю. Фігурного [1229].

З історичної літератури відомо, що одночасно з «Грамотою..» за підписом П. Скоропадського та голови уряду М. Устимовича видано «Закони про тимчасовий державний устрій», які мали діяти до часу скликання Установчого Сойму. У них знайшли втілення модель державного устрою й організації управління, права населення, законодавча й судова системи. Квазімонархічний характер режиму виявився в тому, що гетьманові надавалися вищі владні повноваження: верховне управління всією державою; затвердження законів, їх

санкціонування, без чого жоден юридичний акт не міг вступити в дію; призначення голови уряду та затвердження за його поданням членів Ради Міністрів, а також скасування Кабінету міністрів у повному складі; призначення та звільнення інших державних службовців вищого порядку. До виняткової компетенції голови держави належали також: право вважатися верховним воєводою збройних сил, оголошувати окремі райони і країну загалом на військовому, особливому або надзвичайному становищі; здійснення керівництва зовнішньою політикою; помилування засуджених, пом'якшенням їм покарання або повне прощення злочинних дій, що супроводжувалося звільненням від кримінальної відповідальності, переслідування й суду; складення казенних виїмок; дарування милостей та привілеїв окремим особам, коли цим не порушуються законні інтереси й права інших громадян [939, с. 88].

Сучасна українська історіографія концентрує увагу на тих урядових нормативних актах, які покликані були забезпечити реальне функціонування виконавчої влади та реалізацію її програмних завдань. Згідно з законом «Про віру» державною релігією в Україні проголошувалося православ'я, а за віруючими та служителями інших культів закріплювалося право вільно відправляти богослужіння та здійснювати власні обряди. У законі «Права й обов'язки українських козаків та громадян» наголошувалося, що їхнім найпершим обов'язком є захист рідного краю і всі громадяни Української Держави мали сплачувати встановлені податки й мита, відбувати визначені повинності. Водночас законом передбачався захист особи, її житла й власності. Демократичною рисою даного юридичного акта стало задеклароване в ньому право створювати в межах існуючого правового поля об'єднання та спілки, висловлювати свої думки в письмовій формі. Нормативний документ – «Про закони» – регламентував порядок вироблення, затвердження й упровадження в дію законодавчих актів. Після підготовки законопроектів міністерствами вони вносилися для обговорення в Кабінет міністрів, а потім подавалися на затвердження гетьманові.

Більшість істориків звертають увагу на те, що повноваження й компетенцію уряду визначав закон «Про Раду міністрів». Керівництво справами голови уряду покладалося на генерального секретаря та очолювану ним державну Генеральну канцелярію. Згодом ці посади стали називатися інакше: голова Ради Міністрів та державний секретар. Історичні факти та документи засвідчили, що 25 травня 1918 р. було затверджено «Положення про Малу Раду Міністрів», до складу якої входили заступники міністрів. До її компетенції належав розгляд тих законодавчих та адміністративних пропозицій міністрів, що «через їх нескладність не потребували взаємної згоди відомств у письмовій формі», а також різні проекти, кошториси міністерств тощо. Сучасні дослідники, зокрема В. Музієнко [745] звертається до проблеми українізації органів державної влади, а О. Яременко [1351] розкриває систему органів державного управління.

Сучасний дослідник О. Реєнт вдався до порівняльної характеристики діяльності законодавчої влади Гетьманату з періодом Центральної Ради. Звертається увага на той факт, що в гетьманському уряді з'явилися два нові міністерства – народного здоров'я та віросповідань. Водночас удосконалювалася внутрішня структура міністерства. Загалом вони поділялися на департаменти (так, Міністерство сповідань мала департаменти православної Церкви, інослов'янських та іновірних сповідань, духовної просвіти; Міністерство народної освіти – департаменти вищої, середньої, нижчої й професійної освіти). Ряд міністерств мав складнішу структуру. Наприклад, Міністерство внутрішніх справ, поряд з департаментами міського самоврядування, державної варті, страхування та біженців, мало у своєму складі також Головне управління військового обов'язку та Управління у справах преси. При ньому діяли УТА (Українське телеграфне агентство) й Позавідомча реквізичійна комісія. Подальше структурування вищих органів влади привело до створення у складі деяких міністерств досить самостійних управлінь: Головного управління мистецтв і національної культури при

міністерстві народної освіти та мистецтв, Головного управління місцями ув'язнення при міністерстві юстиції [939, с. 93].

Дослідниками з'ясовано, що ще перед приходом до влади П. Скоропадський розумів, що однією з найскладніших проблем, які йому доведеться розв'язувати, стане кадрова. У своїх споминах він багато місця відводить характеристиці своїх найближчих соратників, членів уряду. Перший отаман – Голова Ради Міністрів М. Устимович сформував уряд не зміг. Призначений замість нього тимчасово М. Василенко був відомим науковцем (професором права) й громадським діячем поміркованої орієнтації (членом Українського наукового товариства, Старої громади, ТУПу та кадетської партії). Представники соціалістичних партій відмовилися ввійти до складу гетьманського уряду. З членів УПСР лише Д. Дорошенко обійняв посаду міністра закордонних справ. Він, як і голова кабінету, вважав, що нові форми Української держави повинні бути заповнені національним змістом [939, с. 95].

Автори мемуарної літератури іноді докоряли гетьманові за те, що склад його уряду був неукраїнський. Ці звинувачення перекочували до деяких наукових праць. Насправді ж національний склад Ради Міністрів був таким: дванадцять міністрів українського походження й лише четверо – представники інших національностей (поляк А. Ржепецький – міністр фінансів, єврей С. Гутник – міністр торгівлі, росіяни Ю. Вагнер – міністр праці, Г. Афанасьєв – державний контролер). 2 травня 1918 р. до Києва прибув на особисте запрошення П. Скоропадського Ф. Лизогуб, який став постійним головою Ради Міністрів. До складу уряду входили загалом представники консервативного та ліберального політичних спектрів. Ліберальні погляди, окрім Ф. Лизогуба, сповідували міністр народного здоров'я Любинський, міністр шляхів сполучення Бутенко, міністр землеробства Колокольцев, виконувач обов'язків міністра закордонних справ Д. Дорошенко, міністр віросповідань В. Зінковський, міністр юстиції М. Чубинський [939, с. 95].

Історики, зокрема О. Субтельний, акцентують увагу на тому факті, якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною,

Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією, то Гетьманат обмінявся посольствами з 12 країнами. Його зовнішня політика була головним чином спрямована на укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаного 12 червня 1918 р.) та на безплідні суперечки з Австро-Угорщиною стосовно питання про анексію східногалицьких земель та Холмщини [1123, с. 440].

Дослідники звертають увагу на вражаючі досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, зокрема в сільських районах. У жовтні в Кам'янці-Подільському відкрився новий український університет. Було також засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн. томів. Вершиною освітньої діяльності уряду стало створення 24 листопада 1918 р. Української Академії наук [1123, с. 440].

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що третя в ХХ ст. спроба досягти самостійності України після повалення гетьманату у грудні 1918 р. зреалізована в Українській Народній Республіці доби Директорії. Як орган державної влади Директорія з 13 листопада 1918 р. до 22 січня 1919 р. діяла одноосібно і зосереджувала у своїх руках усю повноту законодавчої і виконавчої влади. Отримавши на Конгресі трудового народу України доручення на «владу і оборону краю», Директорія здобула право на легітимну, нічим не обмежену державну діяльність, тобто диктаторське владування. Але, як зауважують сучасні дослідники, з часом, після відставки в лютому голови Директорії В. Винниченка, відбулося фактично її розвалення і зосередження одноосібних диктаторських повноважень у руках С. Петлюри. Існував і уряд УНР – Рада народних міністрів, але його компетенція, взаємовідносини з Директорією і її новим головою законодавчо не регулювалися. Директорія призначала склад уряду, який змінювався досить часто. Історики мають факти, що очолювали його один за одним В. Чеховський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович, а у сфері його повноважень перебували військові, морські, внутрішні, фінансові, судові, продовольчі, земельні, закордонні,

освітні, шляхові, мистецькі, релігійні, єврейські, торговельні, промислові, поштові й телеграфні справи [876, с. 359]. Сучасні дослідники, зокрема О. Бойко [68] присвятив свою публікацію про зміну урядів та урядової політики Директорії, діяльність місцевих органів влади висвітлена П. Корнієнком [513], аграрна політика вичена В. Лозовим [626]. Етнополітичний фактор в політиці Директорії досліджено В. Устименко [1217].

Дослідниками з'ясовано, що влада на місцях повинна була належати Трудовим радам, але в силу обставин її також одноосібно здійснювали губернські, повітові, волосні, міські комісари та коменданти, а особливо безліч отаманів і отаманичів, що чинили погроми і свавілля проти мирних жителів України. Збройні сили УНР комплектувалися як за обов'язковими призовами, так і на добровільній основі. Вони то одержували блискучі перемоги, то зазнавали нищівної поразки, і залежно від цього то зростали до кількох десятків тисяч вояків, то зменшувалися до кількох тисяч [876, с. 359].

Відомий історик О. Субтельний зазначив, що на адміністративний апарат Директорії позитивний вплив справили також сумлінні галицькі службовці, які почали працювати в ньому. Уперше на території Директорії з'явилася система права, порядку і стабільності. Піднесення ефективності в управлінні та дедалі глибше розчарування селян у більшовиках сприяли тому, що населення з дедалі більшою готовністю включалося в мобілізацію, яку Директорія проводила на Правобережжі [1123, с. 459].

Проте, як зауважує О. Субтельний, незабаром стало ясно, що розбіжності між двома українськими урядами більші, ніж їхня здатність розв'язати їх. По-перше, між Директорією Петлюри й диктаторством Петрушевича існували досить не певні стосунки. Теоретично Директорія була всеукраїнським урядом і тому претендувала на верховенство; проте на практиці саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, ефективний апарат управління й тому не бажав дотримуватися політики, з якою не погоджувався. По-друге, обидва уряди розходилися в ідейних переконаннях. Директорія складалася переважно з лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався на ліберальні партії з

виразними консервативними тенденціями. Унаслідок цього східняки звинувачували галичан у «реакційності», а останні, відповідаючи компліментом на комплімент, називали перших «напівбільшовиками». Галичани, що вирізнялися високою організованістю й національною свідомістю, із зневагою дивилися на організаційну розхлябаність східних українців, їхній соціальний радикалізм і схильність до імпровізаторства. Зі свого боку східні українці вважали галичан провінційними, збюрократизованими й нездатними зрозуміти конфлікт на Україні в ширшому контексті. Отже, на передній план з усією очевидністю виступили глибокі культурні, психологічні й політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями протягом століть [1123, с. 460].

Дослідниками зазначається, що останню спробу зберегти УНР на території України С. Петлюра вчинив шляхом зрадництва щодо ЗУНР і ще чималої частини українців, тобто через Варшавську угоду з Ю. Пілсудським, та й цей відчайдушний крок виявився невдалим і недалекоглядним. У листопаді 1920 р. Директорія припинила існування, а її уряд утік за кордон [876, с. 359].

Отже, якщо радянська історіографія зображала Центральну Раду як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну інституцію, то за останні роки сучасна українська історична наука зробила чимало важливого, щоб спростувати зловісні радянські міфи та проголосити історичну правду. Історики оцінили вагому діяльність голови ЦР М. Грушевського, якому вдалося тримати Раду під своїм контролем та вести її обраним курсом. Сучасні дослідники звернули увагу на ту обставину, що національний громадсько-політичний рух у діяльності Центральної Ради мав здебільшого виразний соціалістичний характер. Ідеали національно-адміністративного самовизначення (від автономії до незалежності) у програмних документах політичних партій поєднувалися з соціалістичними уявленнями про соціально-економічне визволення шляхом скасування приватновласницьких відносин. Учені зробили висновок, що помилковість і непослідовність соціально-економічної політики українських керівників-соціалістів, багато грубих політичних прорахунків зумовили

незахищеність УНР на початку 1918 р. та її швидку окупацію більшовицькими збройними силами, на боротьбу з якими уряд ЦР змушений був покликати німецькі та австро-угорські війська. Усе це, а особливо червоний терор, що почався в Києві в лютому 1918р., сприяло дискредитації соціалістичних ідей у свідомості середніх верств населення. Водночас закріплення «влади рад» у переважній більшості власне російських губерній психологічно полегшувало пересічній людині сприйняття ідеї утворення окремої Української держави як осередку порядку, спокою та добробуту.

Істориками доведено, що хоча правління П. Скоропадського й спиралося ззовні на німецьку військову присутність, а зсередини – на підтримку традиційної наддніпрянсько-українського суспільства, та період Гетьманату мав і позитивний вплив на український національний розвиток. Вже те, що Скоропадський підписав на вимогу Центральних держав Брест-Литовський договір, засвідчувало, що він представляє визнану міжнародною спільнотою державу під назвою «Україна».

Сучасна українська історіографія переконливо довела, що поряд з втратами українська революція й громадянська війна принесли українцям і здобутки. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. З одного боку, селянин, що продемонстрував здатність змінювати уряди й боротися за свої інтереси, здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності, а за цим прийшло прагнення того, що до його мови та культури виявилось більше поваги та визнання. З іншого боку, поява українських урядів привчала селян вважати себе українцями, тому за якихось чотири роки процес національного будівництва зробив величезний крок уперед, у цьому розумінні події 1917 – 1921 років були революцією не лише соціально-економічною, а й національною.

4.4. Структура та характер радянської виконавчої влади

Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що 30-ті роки стали справжньою трагедією для українського народу, адже в горнилі тоталітарно-репресивного режиму була знищена трудова та розумова еліта народу, а генофонд української нації отримав значні втрати. Передумовою виникнення командно-адміністративної системи стала монополія комуністичної партії на владу. Знищення опозиції прискорило формування тоталітарного режиму, водночас відбулося повне злиття партійної влади з владою державного апарату. Дослідниками з'ясовано, що в 1939 році Сталін указав: «Кадри партії – це командний склад партії, а оскільки наша партія знаходиться при владі – вони є також командним складом керівних державних органів» (цит. за: [746, с. 431]). Отже, керівники партії одночасно займали керівні державні посади.

Сучасні дослідники політичної історії та права України, зокрема В. Греченко, С. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, Ю. Шаповал переконливо довели, що формування радянського апарату державної влади відбувався шляхом відчуження від нього найосвіченішої та культурнішої верстви населення й залучення до керівництва не зовсім придатних для цього верств – робітників і селян, які не мали ні спеціальних знань, ні навичок для здійснення складних управлінських функцій. Це, зрештою, призвело до того, що ті, хто прагнув потрапити до управлінської «касти», робили все можливе і неможливе, щоб довести свою причетність до пролетаріату. Дослідники зауважують, що в основу формування владних структур в Україні у роки утвердження тоталітаризму було покладено принцип першочергового підбору до апарату тих, хто належав до організації «професійних революціонерів». останні, у свою чергу, методом рекомендацій проводили до владних структур своїх співробітників.

Істориками доведено, що від початків свого утворення партійно-державна еліта формувалася за кастовим принципом. Наслідком цього стало виникнення могутніх апаратних угруповань, що боролися між собою за владу. І сьогодні державні органи, а особливо політичні партії, як кланові організації, хворіють

ностальгією на радянські принципи в кадровій політиці, що свідчить про прояви своєрідної «неопартократії», яка теж бореться за владу та утримує її подібними методами.

Істориками з'ясовано, що сформована командно-адміністративна система державних і господарських органів функціонувала під суворим контролем партійних органів в рамках централізованого керівництва відомчого апарату. Сформований привілейований прошарок бюрократії займав керівні посади в партійних, радянських, військових, господарських, репресивних органах. Боротьба в керівництві партії сприяла зміцненню єдиновладдя. Режим особистої влади Генерального секретаря партії, який також отримав функції глави держави, стає характерною рисою радянської політико-державної системи майже до середини 50-х років [746, с. 432].

Не менш тяжким, як довели дослідники М. Вегеш, В. Задорожний, Б. Тищик та інші, став даний період і в житті українського населення Східної Галичини, Волині, Закарпаття, Буковини, Хотинщини та Ізмаїлщини. Розподіл між трьома державами, відірвані від основного масиву етнічної території, вони залишилися вірними історичним прагненням і традиціям українського народу в боротьбі за возз'єднання. Про одвічне прагнення українського народу до національної державності оголосила на весь світ Карпатська Україна. Ставало все більш відчутним, що наступний історичний період покладе кінець одній з історичних несправедливостей стосовно українського народу і він навіки об'єднається в єдину державу (див.: [746, с. 432]).

Як зауважують дослідники, для другої половини 60-х – першої половини 80-х років характерною була абсолютна монополія комуністичної партії на владу, її державне управління. Неототалітарний режим прикривалася доктриною «загальнонародної держави», яка формувалася в контексті ідеологічного підходу до комуністичного суспільства, і яка полягала в суттєвій трансформації соціальної бази радянського суспільства, зокрема в розмежуванні між різними класами та прошарками, між містом і селом. Допускалося розширення колегіальних і демократичних основ у державному

управлінні з наступним перетворенням його в «народне суспільне самоуправління». Технократична тенденція, яка давала про себе знати в керівництві економікою і державою, прийшла в зіткнення з ідеологічною доктриною партійності. У кінці 60-х років переміг жорсткий неототалітарний режим, а з 1972 року консервативні тенденції, які орієнтувалися на такі пріоритети, як важка та оборонна промисловість, сільське господарство та енергетика, беруть перевагу над реформаторським лібералізмом і технократизмом. Одночасно відбувалася персоніфікація влади та зміцнення позицій партійно-державної бюрократії [746, с. 504–502].

Україна була наріжним каменем російсько-радянської імперської системи. Як це нерідко буває, багатовіковий досвід життя в імперії не був позбавлений певних переваг. Проте, як зауважує О. Субтельний, з часом на перший план висунулися відразливо негативні риси радянської влади: занепадаюча економіка, зниження життєвого рівня, екологічне спустошення краю, злочини режиму в минулому, придушення громадянських прав, національної свідомості і культури. Отже, коли з'явилася нагода здобути незалежність, Україна скористалася нею. Ця подія пролунала похоронним дзвоном по СРСР і надала українцям можливість влитися в річище світової історії [1123, с. 696].

З середини 80-х років у СРСР почався незворотній процес реформування всіх сторін життя суспільства. Дослідниками з'ясовано, що метою перебудови було збереження радянської системи шляхом її модернізації, проте зміни загрожували інтересам партійного апарату, який робив усе можливе, щоб перешкодити їм. У вкрай консервативній Україні В. Щербицького це проявилось з силою, найбільшою, ніж деінде в СРСР. Незважаючи на це, вплив політики гласності був негайним та ефективним. Задумана з метою відновити довіру до режиму і спонукати бюрократію до конституційних дій, гласність призвела до наслідків, яких М. Горбачов і не бажав і не передбачав. Замість стати засобом підтримки економічних реформ, гласність більше прислужилася народам СРСР в іншому сенсі: користуючись нею, вони заявили про свої давні кривди і прагнення в національній сфері [1123, с. 696–697].

Перші спроби реформи показали, що вони неможливі без демократизації і перебудови політичної системи. Дослідниками доведено, що перед Україною постала реальна можливість національного і державного відродження. Суспільно-політичне життя в республіці активізується після катастрофи на Чорнобильській АЕС. Чергову критику радянської системи в Україні здійняло широке невдоволення маніпуляціями уряду під час чорнобильської катастрофи. Особливе обурення викликала злочинна безпечність, із якою московські бюрократи приймали рішення, що так трагічно відбилися на житті населення України [1123, с. 697]. Зросла суспільна свідомість людей, які висловлювали відверту недовіру керівництву країни.

Сучасною історіографією доведено, що утвердження гласності та політичного плюралізму спонукало ліквідацію ідеологічного й політичного панування комуністичної партії. Почала втрачати свої позиції командно-адміністративна система управління. Одним із важливих напрямів демократизації стало реформування діяльності Рад народних депутатів. Уперше за історію їх існування були проведені дійсно демократичні вибори.

Невдовзі розпочалися спроби розібратися з «білими плямами» української історії. Причому не історики, а письменники і журналісти першими сміливо порушили питання, які довгий час перебували під ідеологічним табу. Найбільш вражаючим було розкриття правди про голодомор 1932 – 1933 рр., який радянська історіографія намагалася стерти з людської пам'яті. Одночасно з'явилися сенсаційні повідомлення про відкриття масових поховань українців, розстріляних НКВС у 1930 – 40-х роках. Усвідомлення міри фальсифікацій недавньої історії України збудило інтерес до нерадянських, національно орієнтованих інтерпретацій більш далекого минулого. Зацікавлення козацтвом як суто українським феноменом особливо проявилось у 1990 р., під час масових святкувань 500-ї заснування Запорозької Січі. З'явилися статті, які трактували Мазепу та його спроби розірвати з Москвою не як зраду, а як прояв патріотизму. Колись зневажені спроби українських урядів 1917 – 1920 рр. досягти незалежності стали розглядатися як втілення законних прагнень

народу. Навіть запекла боротьба УПА проти радянської влади тепер прославлялася, особливо в західних регіонах [1123, с. 697].

Перебудовчі процеси, що знаходять відображення в різноманітних публікаціях, спонукали до життя численні громадські організації, більшість яких згодом реформуються в політичні партії, а вагому роль серед них відіграв Народний Рух України за перебудову, який виступив за будівництво незалежної України. Зростанню національної самосвідомості сприяло прийняття, Верховною Радою УРСР 16 червня 1990 року Декларації про державний суверенітет, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту й безроздільність влади республіки в межах її території, незалежності й рівності в зовнішніх зносинах. Отже, у співтоваристві з іншими націями українці вступили в нову епоху, в якій не було місця імперіям [1123, с. 696].

4.5. Традиції та новації виконавчої влади незалежної України

Виконавча влада, на думку дослідників М. Безсонової, О. Бірюкова, С. Бондарчука є найбільш видимою інституцією політичної системи суспільства, діяльність якої безпосередньо пов'язана з повсякденним життям громадян. Виконавча влада не лише втілює в життя політичні рішення, а часто ще й ініціює та організовує їхнє ухвалення, набуваючи домінуючої ролі в житті суспільства. Партійно-політична боротьба в суспільстві точиться здебільшого докола здобуття виконавчої влади чи визначального впливу на неї. Ефективністю виконавчої влади та мірою контролю над нею з боку суспільства визначається ступінь його демократизму [797, с. 252].

Дослідниками доведено, що виконавча влада є однією з трьох гілок державної влади, а сенс діяльності виконавчої влади, зміст та характер повноважень її органів, законність її рішень і дій виходить із того, що її призначення на думку правників і державознавців полягає в наступному:

– виконанні рішень, прийнятих безпосередньо народом або його представницьким органом, утіленні вираженої в законах волі суспільства;

- вираженні і здійсненні напрямку розвитку суспільства, програм, виконання яких воно потребує;
- забезпеченні дотримання законодавчих норм (дії виконавчої влади повинні спиратися на закон й бути спрямованими на їхнє виконання);
- нормотворчій діяльності (видання указів, розпоряджень тощо);
- організації, здійсненні й управлінні внутрішніми та зовнішніми справами в державі;
- управлінні галузями суспільного господарювання;
- управлінні функціонуванням органів і установ, що забезпечують повсякденну життєдіяльність людей і громадян (державного апарату);
- забезпеченні громадського порядку, стабільності й безпеки в суспільстві;
- захист прав і свобод громадян [797, с. 252].

Сьогодні навколо проблеми організації виконавчої влади в Україні точиться чимало політичних і правових дискусій. Викликають науковий інтерес у контексті досліджуваної проблеми публікації В. Авер'янова [2; 3], Г. Касьянова [465], А. Колодій [497], О. Святоцького [991; 992], і особливо В. Цветкова [1117; 1118] та інших. Наприклад, В. Авер'янов, небезпідставно вважає, що стан функціонування цієї гілки влади зумовлює і рівень реалізації державної влади загалом, ефективність дії всього державного механізму. Справді, у процесі реалізації виконавчої влади відбувається практичне втілення в життя законів та інших нормативних актів держави, практичне застосування всіх важелів державного регулювання й управління важливими процесами суспільного розвитку, проте було б перебільшенням говорити про якийсь переважаючий вплив, тим більше – про автономне, відокремлене становище виконавчої влади серед інших гілок влади [4, с. 30].

Дослідники нагадують, що на сучасному етапі державотворення поява інституту президентства була зумовлена об'єктивними потребами перехідного періоду щодо зміцнення виконавчої влади, підвищення ефективності державного правління, тому запровадження посади Президента України супроводжувалося підвищеними суспільними очікуваннями від посилення

впливу держави, її владних структур на процеси соціально-економічних та державно-правових перетворень у нашій країні. Для цього главі держави передбачалося надати досить широкі повноваження у сфері виконавчої влади. Однак це не означає, що президент набув ознак «органу» виконавчої влади, а тим більше – «глави» цієї гілки влади. У Конституції досить гнучко врахована специфічність відношення посади президента до виконавчої гілки влади: його статус не уособлюється жодною гілкою влади, а є статусом глави держави з певними компетенційними преференціями (тобто перевагами) – насамперед установчими і кадровими – щодо виконавчої влади. Саме тому в Конституції України немає визначення Президента як глави виконавчої влади, так само як немає аналогічного визначення і щодо Кабінету Міністрів України. Це означає, що, керуючись передбаченим Конституцією дуалізмом виконавчої влади, в основу організації виконавчої влади в Україні покладена модель своєрідного «подвійного центру», тобто такого, який складається з двох функціонально поєднаних суб'єктів – Президента і Кабінету Міністрів. Особливість моделі полягає в тому, що відношення цих суб'єктів до гілки виконавчої влади не є однаковим. Доречно наголосити, що уряд входить до неї як окрема структурна ланка, а Президент – суто компетенційно – через певний обсяг своїх повноважень щодо виконавчої влади [4, с. 31–32].

У публікаціях учених порушується питання: чи справді є виправданими очікування тих, хто в інтересах усунення зазначеного дуалізму пропонує перейти до «класичних» форм правління – парламентської або президентської. У них справді з'являється, персоніфікований «глава» виконавчої влади – прем'єр-міністр (як глава уряду) або президент. Водночас загроза всеохоплюючої концентрації повноважень виконавчої влади в руках однієї особи також стає цілком реальною. Чи здатне наше суспільство й політична еліта дієво протистояти цій загрозі, і чи допоможе цьому модернізована під нову державницьку модель Конституція? Вітчизняний досвід нехтування низкою важливих приписів Конституції України зразків 1996 р. і 2004 р. більше схиляє до негативної відповіді на питання [4, с. 32].

Отже, виформовуються підстави, щоб продовжити пошук кращого збалансування повноважень виконавчої влади в межах змішаної форми правління. Це юридично складніше, але з позицій недопущення самої можливості виникнення авторитарного політичного режиму – безпечніше, щоправда, за однієї обов'язкової умови: положення Конституції мають бути однозначно витлумачені Конституційним Судом і однаково беззастережно виконуватися всіма без винятку суб'єктами конституційних правовідносин [2, с. 332].

Дослідники зауважують, що динамізм розвитку суспільства посилив роль особистостей, які здатні успішно творити й органічно сприймати плин буття. Формування такої генерації – завдання вітчизняних наукових шкіл у галузі суспільних наук, зокрема науки управління. У цьому аспекті особливої уваги заслуговує творчий доробок В. Цветкова – умілого організатора науки й освітянської справи, талановитого педагога і селекціонера, який мав різнобічні наукові інтереси, головні з яких пов'язувалися з проблемами управління (див.: [3, с. 35]).

Якщо виходити з темпоральної послідовності розгляду факторів підвищення ефективності управління, то першою за часом слід назвати проблему «моралі та етики в діяльності управлінських кадрів». В. Цветков виходив із того, що будь-яке питання управлінської діяльності має морально-етичний аспект, оскільки визначальним чинником в управлінні виступає людина з її інтересами, потребами, поглядами, емоціями. Він багато писав про взаємозв'язок між професіоналізмом і моральністю. Особливе місце в системі професійної етики посідає етика державного службовця, адже вона значною мірою характеризує відносини держави і громадянина, тому атмосфера в суспільстві суттєво залежить від поведінки і вчинків державних службовців, етичних норм, якими вони керуються (див.: [3, с. 39]). В. Цветков спираючись на соціологічні дослідження та власний досвід, констатував процес моральної деградації суспільства, тенденції збільшення фактів аморальної поведінки всіх соціальних прошарків і, особливо, нової номенклатури, це зумовлено не тільки відсутністю моральних засад у суспільстві, яке хочемо будувати, а, насамперед,

економічними умовами, що характеризуються руйнуванням матеріального й інтелектуального потенціалу, створеного попередніми поколіннями, пограбуванням народного надбання, корупцією (див.: [3, с. 39]).

Виходячи з цього, дослідники наголошують на взаємозв'язку етики державного управління та юридичної відповідальності, про яку треба говорити тоді, коли порушуються етичні правила, втілені в правових нормах, а неетична поведінка стає відомою суспільству, набуває громадського резонансу, оскільки це стосується державної служби, то такі вчинки посадових осіб одразу мають викликати певну громадську реакцію й відповідні юридичні наслідки [3, с. 40].

Важливе значення для сучасної практики управління має аналіз причин нинішніх проявів бюрократизму, зокрема В. Цветков багато розмірковував і зробив висновок, що існують такі головні причини:

1. Недоліки системи управління, закріплені адміністративною реформою, на рівні стилю і методів роботи.
2. Недостатня публічність і гласність у державній діяльності.
3. Недостатній фаховий (науково-управлінський) рівень посадових осіб. (див.: [3, с. 41]).

Подолання бюрократизму в суспільстві стало природним мотивом і стимулом для детального розроблення ще однієї важливої проблеми, над якою працював В. Цветков – проблеми «взаємозв'язку демократії і державного управління». Досліджуючи тему взаємозв'язку демократії і державного управління, учений зробив інноваційні висновки щодо співвідношення демократії і права, демократії і законності, демократії й ефективності управління (див.: [3, с. 41]).

Надзвичайно актуальне ставлення В. Цветкова до «проблеми поділу державної влади». Він критично оцінює можливості щодо забезпечення ефективного державного управління в Україні в умовах недосконалого механізму поділу влади. Науковець доречно констатує відсутність балансу не тільки між законодавчою і виконавчою гілками влади, але й також між двома

центрами всередині самої влади (Президент – Уряд). Сьогодні головною проблемою є проблема дуалізму виконавчої влади (див.: [2, с. 42]).

Дослідник Г. Касьянов довів, що впродовж 1990 – 2000 рр. в Україні сформувалася система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси кількох бізнес-груп і пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів, які використовують інститути державної влади та представницької демократії з метою просування корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі. Це спричиняє економічні, політичні, соціально-психологічні зрушення, що значно ускладнюють процес державного будівництва, формування громадянського суспільства та соціально орієнтованої економіки [465, с. 160].

Г. Касьянов вважає, формально юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж у цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками і часто дублювала та підмінювала їх. Уся попередня політична історія України – це постійне змагання між Президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами [465, с. 160].

Дослідники помітили, що конфігурація влади та обсяг її повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х рр. більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади та власності мала Верховна Рада, то із середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає Президент. Уже за Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді президентові явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь. А вже починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Л. Кучми та його адміністрації – попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч усім реальним та вдаваним юридичним і

політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х рр. Л. Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською» або ж «суперпрезидентською» [465, с. 160–161].

На думку Г. Касьянова, бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, ззовні виглядали як перманентний конфлікт між Президентом і парламентом. На зламі 1990 – 2000 рр. у ньому з'явилася «третя сила» – організована політична опозиція, яка діяла в стінах Верховної Ради та поза ними. Узагалі, боротьба у трикутнику «Президент–парламент–опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій [465, с. 161].

Проте в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу в зауваженому трикутнику визначалися не ідеологією чи політичними стратегіями, не світоглядними суперечностями чи популярністю серед значних суспільних верств, а наявністю та участю в цій боротьбі невеликих, але впливових суспільних груп, які знаходили у владі засіб реалізації та захисту власних економічних інтересів [465, с. 161].

Уже в першій половині 1990-х рр. наявність і вплив цих груп інтересу/впливу була зафіксована українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади. У цей час спостерігається початковий етап формування таких груп інтересів/впливу та становлення їхню взаємодії з владою. Він пов'язаний із процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації в нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мали лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це так звані «червоні директори» та «радгоспно-колгоспні барони», що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінально перебували у

власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень [465, с. 161].

Попри всі декларовані й реальні намагання влади після Помаранчевої революції змінити структуру і формат відносин усередині неї самої, результат був мінімальний. Найвпливовішими гравцями в системі владних відносин влади і власності залишалися найпотужніші бізнес-групи та державна бюрократія. Злиття влади і бізнесу набуло навіть більш потворних форм, адже якщо раніше воно забезпечувалося передусім президентською патримонією, то після 2006 р. трансформувалася у квазіпредставницьку демократію – український парламент фактично перетворився на політичну біржу найпотужніших груп інтересу/впливу. Контроль над урядом залишився передусім питанням безпосереднього доступу цих груп до виконавчої влади і, відповідно, до державного протекторату й економічних преференцій. Олігархія змінилася за формою, але не за змістом. На зміну конкурентному авторитаризму прийшла олігархічна демократія, за якої олігархічні групи змагаються за вплив не лише в коридорах центральної влади, а й на виборах [465, с. 176].

За роки незалежності в Україні вибудувалася владна ієрархія, заснована на принципі локалізації владних повноважень у межах невеликих груп, для яких доступ до влади чи вплив на неї був обумовлений вузькими корпоративними інтересами, які лише частково збігалися з інтересами суспільними. Ця владна ієрархія мала виразні ознаки олігархії. А оскільки вона будувалася на принципі взаємного забезпечення економічних інтересів та злиття бізнесу і влади, то спричинила соціальні і суспільні зрушення, економічні, політичні, культурні та морально-психологічні наслідки яких даються взнаки вже зараз і, очевидно, негативно позначаються на розвитку українського суспільства і держави в наступні десятиліття [465, с. 176].

До цих наслідків Г. Касьянов відносить:

1. Граничне відчуження влади і суспільства, держави і суспільства. Влада (політична й економічна) сконцентрувалася в руках декількох невеликих груп, які запровадили досить примітивні форми соціальної сегрегації, засновані на

відчуженні влади та власності від більшості суспільства. Запроваджено вражаючі форми соціальної та політичної нерівності.

2. Утворення нових форм соціальної ієрархії, за яких на верхньому щаблі її перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів Верховної Ради, верхівка силових, фіскальних та судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на своєрідну касту з власними соціальними та культурними нормами, які в кращому випадку не збігаються, а в гіршому – суперечать відповідним нормам демократичного, соціально орієнтованого суспільства.

3. Формування розвинених форм фасадної демократії, за якої суспільні та владні інститути, формально покликані забезпечувати народовладдя (Верховна Рада, вибори), насправді є його імітацією. Інститути представницької демократії використовуються переважно для лобіювання економічних інтересів або ж для з'ясування стосунків між надпотужними групами інтересу/впливу.

4. Спотворення традиційних форм суспільної і культурної легітимності. Гонитва за науковими ступенями, званнями й державними нагородами, використання інститутів благодійництва для реалізації вузько корпоративних інтересів та «відмивання» суспільного іміджу – лише окремі приклади.

5. Формування економіки, побудованої на системі монополій та олігополій, за якої надприбутки здобуваються окремими привілейованими групами, протегованими державною бюрократією, силовими та фіскальними структурами. Конкуренція між монополіями підмінюється системою неформальних відносин та арбітражних втручань і патронажем держави. Така система, мабуть, є ефективною в період акумуляції та перерозподілу суспільного багатства, однак у перспективі вона створює передумови для масштабного економічного застою.

6. Масштабна деморалізація суспільства. Суспільні практики зазначених груп інтересу/впливу не могли не спричинити масштабного розвою корупції. Наявність стабільного високого рівня тіньового обігу та прибутків засвідчує не

лише участь у тіньовій економіці надто значної частки зайнятого населення, а й те, що корупція перетворилася на важливу складову економічної й політичної систем. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкоші, не менш відверта зневага до норм законності й загальнолюдської моралі справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати [465, с. 176–177].

Конституційно-правовий статус глави держави (Президента) – за змістом конституційних текстів сучасних розвинених країн із республіканською формою – залежно від держави, попри наявні спільні риси, виявляє суттєву несхожість. Конституції часто акцентують на тому чи іншому функціональному аспекті влади президента: його представницьких повноваженнях, арбітражній функції, функції забезпечення конституційної законності, повноваженнях у виконавчій сфері, сфері національної безпеки тощо. При цьому важливо зазначити, що інститут Президентства в державній практиці розвинених країн демонструє значну різноманітність не лише в аспекті його формально-юридичних характеристик, але й реальної ролі в системі стримувань і противаг, зумовленої вже суто політичними чинниками.

Постає нагальне питання щодо вітчизняних перспектив, моделі системи державного правління і відповідно інституту Президентства як її сутнісної складової. Така постановка питання набуває актуальності саме з огляду на потреби вдосконалення Конституції та минулі етапи функціонування різних моделей державного правління. Прихильники того чи іншого варіанту здебільшого аргументували свою позицію необхідністю надати президенту відповідно більші чи менші прерогативи. Неоднозначні твердження висловлюють політики та науковці стосовно зміни із 2006 року вітчизняної форми правління.

Слід зазначити, що європейський і світовий досвід підтверджують положення, за якими формування конституційного статусу інституту Президентства залежить від рівня дотримання теорії розподілу влади між трьома її гілками; впливу домінуючих тенденцій правового й політичного

мислення владної еліти, від якої залежить прийняття конституцій; від наявних традицій та впливів; а також від конкретного розкладу політичних сил на час прийняття Конституції.

Отже, в умовах європейської демократії, відповідної політичної культури президент, навіть не маючи реальної політичної влади, може мати високий конституційний статус та великий моральний авторитет у суспільстві. У таких країнах він є громадянином першої величини. Глава держави на політичному рівні публічно може висловлювати своє ставлення до актуальних питань. Висловлювання президента хоч і мають спонукальний характер, але з лояльною тональністю та конструктивною налаштованістю.

В Україні система державного правління та інститут президентства розвивалися в кілька етапів. Професор А. Кудряченко виокремлює їх у такій послідовності:

- 1) липень 1990 р. – грудень 1991 р. – система, що максимально тяжіла до парламентської форми правління;
- 2) грудень 1991 р. – червень 1995 р. – президентсько-парламентська система правління;
- 3) червень 1995 р. – 28 червня 1996 р. – президентська форма правління;
- 4) червень 1996 р. – грудень 2005 р. – президентсько-парламентська республіка;
- 5) із січня 2006 р. – парламентсько-президентська форма правління [522, с. 7].
- 6) із весни 2010 р. – знову президентсько-парламентська республіка.

Дослідниками доведено, що головною тенденцією в розвитку вітчизняної системи правління на перших етапах із підписанням Конституційного договору 1995 року було зміцнення й розширення владних прерогатив Президента. Показовим видавалося втручання інституту Президентства в прерогативи законодавчої влади. Проте Конституція, ухвалена 1996 року, відчутно звузила владні повноваження президента, а зміни до неї, які набули чинності 2006 року, свідчили про формування парламентсько-президентської форми правління.

Саме тенденція до звуження кола повноважень Президента дедалі більше лягає в площину європейських прагнень країни. Вона стала відмежуванням від авторитарного режиму останніх років, який намагався утвердитися і навіть набув достатньо конкретних рис.

В аналізі природи інституту Президента окремої уваги потребує з'ясування типової для конституційних документів розвинених республік формули «президент – глава держави». У цьому випадку глава держави в різних країнах може виконувати досить несхожі функції, а його статус у цьому аспекті виявляє значну специфіку. Реально статус Президента відзначається насамперед усталеними політичними традиціями та практикою функціонування державних інститутів. Фактично єдина спільна риса, притаманна статусу всіх президентів у всіх формах правління – це зовнішньополітичне представництво держави. Конституційно-правова регламентація інших повноважень глави держави може набувати істотних національних відмінностей. Отже, аналіз конституційної формули «Президент – глава держави» дає лише підстави вважати, що констатація статусу президента як глави держави в змішаній республіці не повинна тлумачитися як визнання факту його зверхності стосовно інших елементів владного механізму. Водночас ця форма не дозволяє конкретизовано визначати зміст та обсяг усіх повноважень президента.

З огляду на ту обставину, що повноваження Президента України передбачають у безпосередньому зв'язку діяльність інших державних структур і, насамперед, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, то ці повноваження можуть здійснюватися лише за умови досягнення тісної взаємодії зазначених суб'єктів. Зокрема здійснення значного обсягу конституційних повноважень Президента України, що функціонально перетинаються з компетенцією Уряду, мають найбільш проблемний характер і залежать від перспектив нормативної регламентації інституту відповідальності Кабінету Міністрів України перед Президентом України, передбаченого Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

У сучасній українській державі поряд із серйозною економічною кризою дає про себе знати ґрунтовна політична криза, яка значною мірою зумовлена недосконалістю законодавства. Успіх подолання політичної кризи значною мірою залежить від можливості законодавчого врегулювання цього питання. Необхідно передовсім належним чином розмежувати сферу компетенції між Президентом і Прем'єр-міністром, адже тривале протистояння між ними становить загрозу для державного суверенітету й територіальної цілісності, і разом з його поглибленням зростатимуть сепаратистські настрої, ітиме розкол суспільства [135, с. 51].

Недавня політична криза стала, фактично, наслідком невдало проведеної 2004р. конституційної реформи. Відбулося розбалансування системи влади в Україні, порушено певну рівновагу. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, який набув чинності 1 січня 2006 р., має кілька суттєвих недоліків і суперечностей. Основним мінусом є те, що були суттєво обмежені повноваження Президента України. Очевидно, це стало реакцією тодішньої влади на ті демократичні тенденції, які намітилися в державі. Майбутнього Президента було свідомо позбавлено деяких владних повноважень, закладено певний конфлікт між ним і Прем'єр-міністром. І цей конфлікт з кожним роком усе поглиблювався з огляду на те, що Глава держави не міг реально впливати на ту політику, яку проводить Прем'єр-міністр. При цьому Президент, як і раніше, залишається Главою держави і є відповідальним (у моральному плані) перед виборцями за реалізацію своєї передвиборчої програми. Реально в Україні на сьогодні є два центри виконавчої влади, повноваження між якими належним чином не врегульовані [156, с. 52].

Механізм правового регулювання повноважень містить такий дієвий засіб, як принципи, що виступають основними правоустановчими началами. Принципи відіграють важливу роль в обґрунтуванні державної політики, яка закріплюється шляхом встановлення повноважень. Це питання досліджувала А. Колодій [497], яка зробила висновок, що з'ясовувати проблему принципів слід в об'єктивному та в суб'єктивному плані, зважаючи на суб'єктивний і

об'єктивний аспекти самого явища. Без сумніву, повноваження формуються на основі принципу верховенства права, і їх зміст пронизаний цим принциповим положенням. А звідси, повноваження держави, її органів визначаються так, щоб вони служили людині, громадянину, а не навпаки.

Президент має отримати додаткові можливості для розпуску парламенту. Фактично він повинен мати право розпускати парламент тоді, коли вважатиме за необхідне. Потрібно уточнити повноваження Глави держави в зовнішньополітичній діяльності, у сфері оборони і безпеки країни, надавши йому можливість здійснювати пряме керівництво зазначеними сферами. Розширивши в цілому повноваження Президента, доцільно також передбачити механізм, який би унеможлилював узурпацію влади в країні з боку Глави держави [156, с. 53].

Отже, для виконавчої гілки влади в Україні характерний дуалізм, постійне протистояння з інститутом президентства. Загалом нинішня модель виконавчої влади є обтяжливою, збюрократизованою, несамостійною, а отже, недостатньо ефективною. Стосовно Президента України як Глави держави, то Основний Закон, на превеликий жаль, не визначає чітко конституційно-правового статусу цього надзвичайно важливого для країни інституту, що призвело до небезпечної для України ситуації – системи двовладдя із гострим суперництвом Президента і Прем'єр-міністра [991, с. 4–5].

При конституюванні форми державного правління для України, на думку О. Святоцького, слід виходити з наступного:

1) ефективність і стабільність парламентської республіки залежить від розвиненої партійної системи, авторитету політичних партій, від існуючої в державі виборчої системи; у парламентській формі правління важко забезпечити плідну роботу коаліційного уряду, а нестабільність коаліцій веде до частой зміни урядів і несталості політичної системи в цілому; для цієї форми правління характерною та парадоксальною є тенденція пониження ролі парламенту й узурпація урядом законодавчої влади;

2) у межах президентської республіки посилюється протистояння законодавчої та виконавчої влади, особливо коли обраний народом президент представляє одну партію, а більшість депутатів парламенту належать до інших партій або їх блоків; зазначена форма правління, зважаючи на нинішні українські реалії, становить правдиву загрозу жорсткого авторитаризму;

3) змішана форма державного правління – більш гнучка, оскільки об'єднує елементи як президентської, так і парламентської форм правління; вона є своєрідним синтезом кількох форм правління, узагальнює історичний досвід французького бонапартизму, американського президенціалізму й британської концепції сильного прем'єр-міністра;

4) вирішувати питання щодо форми державного правління не можна, не враховуючи суспільно-політичну ситуацію в Україні, для якої характерними є: а) неорганізоване суспільство в стані хвилювання, позбавлене єдності та злагодженості; б) відсутність сталих, із чітко визначеними програмами, політичних партій, асоціацій, об'єднань, які б підтримувалися більшістю чи переважною більшістю народу, багатопартійна роздробленість; в) існуюча пропорційна система виборів фактично обмежила право громадян бути обраними до представницьких органів влади (див.: [331, с. 37].

Учасники круглого столу інституту філософії та інституту соціології НАНУ «Вибір моделі суспільного розвитку? Влада і реформи в Україні» (див.: Філософська думка. – 2010. – № 2. – С. 5–56) виявляють своє ставлення до реформації політичної системи України акцентуючи увагу на наступному:

— Президентська республіка з вертикаллю влади, підпорядкованою безпосередньо одній людині (якщо вона навіть всенародно обрана) буде постійно відтворювати феодално-радянську систему організації політичного життя суспільства, стримувати розвиток громадянського суспільства та просування шляхом євроінтеграції. Невідповідність такої політичної системи реаліям суспільного життя останніми роками починають відчувати й пересічні громадяни, серед яких суттєво поменшав відсоток прихильників концентрації влади, властивої президентським республікам. Як свідчить досвід останніх

років, президентські республіки у країнах СНД еволюціонують шляхом відтворення політичної системи, яка своїми рисами нагадує радянську політичну систему з придушенням опозиції, обмеженням політичних свобод та масовою політичною апатією;

— Україна має обрати політичну систему «європейського типу». Це може бути парламентська або парламентсько-президентська республіка з таким розподілом функцій між президентом, урядом і парламентом, який унеможливив би для будь-якого беззастережне підпорядкування собі судової та регіональної влади. Саме тому доцільною є і система виборності суддів і керівництва регіонів;

— Противагою політично-клановому егоїзму може бути і зміна суто пропорційної виборчої системи на пропорційно-мажоритарну, яка б забезпечувала в парламенті інтереси не лише партійних верхівок, підтримуваних олігархічними кланами, а й інтереси жителів тих регіонів, з яких вони були обрані. Саме така система могла би стати альтернативою федералізації країни або перспективі створення верхньої палати парламенту;

— Зважаючи на вкрай низькі показники участі громадян України в діяльності громадських організацій, слід максимально зменшити тиск держави на громадянське суспільство шляхом створення системи місцевого самоврядування за зразком країн Західної Європи. Це сприятиме поступовій демократизації країни на локальному рівні, створенню осередків громадянського опору сваволі місцевої влади.

Сучасні дослідники переконані, що розбудова вітчизняної системи державної влади має здійснюватися з урахуванням сучасних українських реалій, уроків історії, на засадах оптимального поєднання світових і відроджуваних національних політичних та адміністративних цінностей. До важливих засад, що відповідають концепції демократичного урядування й цивілізаційного вибору України, можна віднести принцип народного суверенітету, поділу влади, демократизму, децентралізації; республіканську форму державного правління; обмеження влади вищих посадових осіб

законами, іншими політико-правовими механізмами; організацію діяльності адміністративного апарату на принципах субординації й підзвітності посадових осіб, їхньої відповідальності перед народом (присягою), відкритості та контролі на всіх рівнях.

Дослідження, здійснені академічними інститутами останніми роками, виявляють суперечливий стан та неоднозначні тенденції змін масової свідомості та психології громадян України: масова недовіра до влади, розчарування в дієздатності демократичних політичних інститутів, невпевненість у найближчому майбутньому, відчуття соціальної незахищеності за умов сучасної соціально-економічної та перманентної політичної кризи і разом із тим збереження більшістю громадян стабільного адаптивного ресурсу, оптимістичне сприйняття віддаленого майбутнього України та неприйняття насильницьких форм розв'язання суспільних проблем. Оцінюючи ситуацію в країні вкрай, більшість громадян вірять у її майбутнє, чекають реальних суспільних змін і конструктивних дій від демократично обраної влади, саме тому повернення довіри до влади, консолідація суспільства та послідовне здійснення актуальних реформ відповідає прагненням громадян України незалежно від їхніх регіональних ідентичностей, ідеологічних поглядів та електоральних уподобань. Для виконання цих завдань новообраному Президентові України потрібна чітка програма дій, розрахована на найближчу та віддалену перспективу. І починати треба з повернення втраченої довіри до влади та демократичних політичних інститутів.

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ВІДБИТТЯ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Процеси державотворення та правотворення в Україні об'єктивно зумовлюють узагальнення і використання як світового, так і національного досвіду у відповідних сферах суспільних відносин. Важливе значення при цьому мають надбання української наукової історико-правової думки XVII – XX століть. Прогресивна українська правова наука, спираючись на зарубіжний досвід, одночасно активно розвивала власні традиції та намагалась поєднувати соціологічний і юридичний підходи в розумінні і вирішенні державно-правових проблем [16, с. 7].

Для кожного етапу розвитку наукових пошуків були характерні свої пріоритети і методологічні підходи. Значною мірою вони були зумовлені загальним політико-правовим статусом України у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Українські правознавці, працюючи на українську юридичну науку, одночасно сприяли і розвитку загальноросійської та радянської юридичної науки. Вагомий внесок у це зробили українські вчені-юристи різних часів – М. Василенко, В. Гордон, В. Грабар, О. Гуляєв, С. Дністрянський, Д. Каченовський, Б. Кістяківський, В. Корецький, О. Малиновський, Г. Матвеев, К.О. Неволін, П. Недбайло, В. Незабитовський, М. Палієнко, Є. Спекторський, Ф. Тарановський та інші. Кращі їхні праці витримали перевірку часом і мають непересічне значення для сучасної української юридичної науки.

Справжнім початком окремої науки історії українського права став 1904 рік, коли М. Грушевський висунув свою тезу про окремий від російського хід історичного розвитку кожного із східнослов'янських народів, чим було відкрито можливість повноцінного вивчення історії українського права. Такого роду дослідженнями до 1917 р. займалися видатні українські історики й правники, як: Д. Міллер, М. Василенко та М. Слабченко. Систематичного

характеру праці про українське право набули в науковій творчості М Грушевського, С. Дністрянського, Р. Лащенко, Л. Окіншевича, М. Чубатого, О. Юрченка, А. Яковліва.

Історія джерел українського права досліджує правничі пам'ятки з точки зору їхньої зовнішньої історії та форми, не торкаючись змісту самих норм, збережених пам'ятками, вивчення якого – предмет історії права взагалі. Серед пам'яток, наприклад, Козацької доби важливе значення мають міждержавні договори, гетьманські універсали й інструкції, збірники матеріалів «Акти Генерального Суду», «Судочинство в полках» в однойменних розділах «Документів доби гетьмана Івана Мазепи», знайомлять нас відповідно з 15 та 18 паперами, які дозволяють уявити тодішню систему правосуддя та її правничі орієнтири. Крім цього, тексти судових справ сповнені подробиць про побут, життя, моральні цінності жителів середньовічної України [358, с. 412–459]. Визначною пам'яткою є «Конституція Пилипа Орлика», прийнята 1710 року в Бендерах, яка, проте, як документ, укладений тогочасними політичними емігрантами, на території України сили не мала. Сучасна історіографія за ініціативи НАН України, Археологічної комісії, Інституту держави і права імені В.М. Корецького, Інституту Української археографії поповнилася «Собранием малороссийских прав» (К., 1993) [1054], що сприяло поглибленню вивчення правотворчого процесу в Україні.

Українська історична наука має вагомі досягнення у вивченні проблем історико-правового розвитку української державницької ідеї. Беззаперечним свідченням цьому є видання фундаментальної багатотомної праці «Антологія української юридичної думки», виданої Інститутом держави і права імені В.М. Корецького за редакцією Ю.С. Шемшученка. У ній розкривається загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права (Т. 1); Історія держави і права України в контексті «Руської Правди» (Т. 2); Історія держави і права в контексті козацько-гетьманської доби (Т. 3); Конституційне (державне) право (Т. 4); Поліцейське та адміністративне право (Т. 5); Цивільне право (Т. 6); Кримінальне право та кримінальний процес (Т. 7); Міжнародне право (Т. 8).

Українські історики та правознавці опублікували значний обсяг узагальнюючої літератури, присвяченої історії держави і права в Україні. Особливо помітними залишилися навчальні посібники для студентів вищих навчальних закладів, зокрема, за редакцією В.Г. Гончаренка [429], В.М. Заруби [392], В.М. Іванова [402], В.С. Кульчицького [581], П.П. Музиченка [744], А.Й. Рогожина [430], А.С. Чайковського [431], Г.К. Швидько [1301], О. Шевченка [432]. Предметом особливої уваги можуть стати опубліковані хрестоматійні матеріали з історії держави і права України, упорядниками яких стали А. Чайковський, О. Шевченко.

Важливим історіографічним джерелом для вивчення національних традицій державотворення слугують нариси з історії українського державотворення С. Грабовського, С. Ставрояні, Л. Шкляра [243], історії української державності В. Шевчука та М. Тараненка [1311], історії політичної та правової думки (О. Скакун [1300]), історії української конституції А. Слюсаренка, М. Томенка [1039]. Особливу зацікавленість у науковців викликало видання НАН України, Інституту держави і права імені В.М. Корецького (упоряд. І. Усенко) «Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст.» (2006) [892].

Першим і насправді унікальним у вітчизняній історіографії стало фундаментальне п'ятитомне видання «Правова система України: історія, стан, перспективи» (Харків, 2008). Різноманітною та багатоаспектною є спрямованість наукового видання, адже на його сторінках розміщено матеріал, що стосується методологічних та історико-теоретичних проблем формування та розвитку правової системи України (том 1), конституційних засад правової системи України і проблем її удосконалення (том 2), цивільно-правових наук та приватного права (том 3), методологічних засад розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права (том 4), кримінально-правових наук й актуальних проблем боротьби зі злочинністю в Україні (том 5). Тобто це наукове видання є надзвичайно широким за своїм предметом, у ньому дійсно

досліджується національна правова система, при цьому охоплюється її ретроспектива, сучасний стан і перспективи розвитку.

Варто відзначити, що вдалим є назва та загальна спрямованість зазначеного наукового видання, оскільки вони дають можливість проаналізувати, по-перше, максимально можливий спектр правових явищ, по-друге, ґрунтуючись на методології системності, згрупувати правовий матеріал, викласти його як систему, продемонструвати його взаємозв'язки, взаємовплив, взаємозалежності, і, по-третє, застосовуючи структурний та функціональний методи, викласти структуру правової дійсності загалом та внутрішню організацію кожного з елементів правової системи, зокрема, у процесі їх функціонування в різних сферах життєдіяльності суспільства.

У контексті вивчення традицій державотворення та правотворення на увагу заслуговують окремі публікації у періодичних виданнях, авторами яких стали: А. Бичко [47], І. Гриценко [252], М. Грищук [254], Г. Журбелюк [439], А. Захарчук [395], Р. Лашенко [601], П. Рабінович [908], І. Скуляк [1032], В. Шаповал [1291] та інші. Дослідники цікавилися проблемами вивчення наукової спадщини та громадської діяльності вітчизняних правознавців. Корифеям вітчизняного правознавства присвятив свої матеріали Г. Стрельський [1111]. Значення творчості Юліана Бачинського в розвитку української правової думки, обґрунтуванні ідеї незалежності й соборності України, розробці проблем парламентаризму аналізували у своїх статтях Т. Андрусак [12], В. Гончарук [213], І. Мельник [681], В. Остудін [803]. Теоретикам української правової держави, зокрема Богдану Кістяківському, та гносеологічним засадам їх правових концепцій присвятили свої наукові розвідки А. Козловський [489], В. Тимошенко [1144]. Т. Андрусак за підтримки Фонду сприяння розвитку української правової думки та пропаганди державницьких традицій опублікував працю «Шлях до свободи: Михайло Драгоманов про права» [11]. Основоположникові української історико-правової науки Миколі Василенку та його громадсько-політичній діяльності присвятили свої публікації В. Верстюк [130], Ю. Павленко [813], І. Усенко [1214],

Ю. Шемшученко [1312]. Конституційна держава в політико-правовій доктрині Станіслава Дністрянського знайшла відображення в публікації П. Стецюка [1104]. Правничо-історичні концепції Сергія Шелухіна викликали науковий інтерес дослідження Т. Осташко [799], І. Старовойтенко [1089], С. Черненко [1256]. Становленню та еволюції державно-правових поглядів Миколи Міхновського, його громадсько-політичній та правничій діяльності присвятили свої публікації І. В. Ситник [1020], В. Шамрай [1283; 1284]. Ролі В'ячеслава Липинського як узаasadнювача української державницької ідеї репрезентували свої статті І. Гирич [194], І. Дробот [352].

5.1. Судочинство княжої доби

Українська історіографія акцентує увагу на тому, що на початковому етапі правного життя Київської Русі єдиним правотворчим джерелом був сам народ, що встановлював обов'язкові правила для підтримання правопорядку. Первісні правні норми постали шляхом проголошення їх чільними представниками народу у принагідних випадках, головним чином при вирішенні спірних питань між членами певної соціальної групи, і визнання їх усім народом за слушні і доцільні правила, що містять у собі життєву справедливість – «правду», якій усі згодні коритися й дотримуватися в майбутньому. Так постає перша норма звичаєвого права, що потім застосовується до всіх випадків, подібних до первісного, уже вирішеного, і такою практикою життя набувають обов'язкової сили норми закону [1342, с 633].

Сучасні дослідники, зокрема, С. Рябенко, переконані в тому, що у вивченні правової природи звичаю в його історичному аспекті питання про його існування та функціонування як джерела права власності в епоху існування Київської Русі має особливе значення. Об'єктом дослідження більшості вчених є суспільно-політичний лад, історія князівських династій, які склалися в українських землях, що в ті часи входили до складу Київської Русі, культура, побут і громадська діяльність населення (див: [972, с. 111]).

Істориками визнано, що найстарішою і найважливішою пам'яткою, яка зберегла нам давні норми звичаєвого права, є прийнята в науці під назвою «Руська Правда» (термін «правда» тут означає закон). Оригінал «Руської Правди» не зберігся. До нас дійшли численні, близько 300, списки «Руської Правди», з яких найстаріші: Синодальний з XIII ст., Пушкінський з XIV ст., Академічний з XV ст., Троїцький, Карамзінський та інші. За розміром списки поділяються на короткі (близько 40 артикулів), середні (до 60 артикулів) і широкі (100–135 артикулів) [1342, с. 633]. Зібрані в ній норми дослідники, зокрема, І. Бойко [65], Б. Головкін [202], І. Дмитрієнко [326], Ю. Дмитрієнко [329], В. Інкін [413], О. Киричок [469], І. Луцький [636,] І. Назаров [757], А. Павко [806], С. Рябенко [972], Н. Толкачова [1159], Ю. Філей [1234], оцінюють як такі, що мали чисто практичну мету: дати можливість суддям справедливо судити, вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам боронити свої права на суді.

Дослідники з української діаспори, зокрема, П.-Р. Магочій акцентує увагу на тому, що цей кодекс доповнювали наступники Ярослава. Так, на початку XII ст. розширену редакцію здійснив Володимир Мономах. Велика кількість копій «Руської правди» свідчать, що судді широко використовували її на практиці, маючи можливість ухвалювати рішення на основі загальних норм. По суті, «Руська правда» була компіляцією звичаєвого права, а також князівських указів, що стосувалися різних прецедентів. Ученими доведено, що до «Руської правди» входили норми цивільного (про власність, обов'язки, сім'ю) і кримінального права. Найцікавішим аспектом кримінального права були покарання за злочини: конфіскація майна, вигнання, а найчастіше штраф. Навіть убивство та інші важкі злочини (підпал, організоване конокрадство, грабунок) регулювалися грошовою компенсацією. Хоча Володимир Великий запровадив смертну кару, невдовзі її теж замінили на штраф [644, с. 83–84].

Українські дослідники, спираючись на праці Б. Грекова, наголошують на тому, що правові звичаї формувалися на території Київської Русі поступово, через застосування до однакових випадків чи відносин усім відомого правила,

виробленого правовою свідомістю народу під впливом історичних умов. Узгодження цього правила з релігійними та юридичними поглядами народу і створювали цьому правилу фізіологічно-примусову силу звички або звичаю [972, с. 112].

О. Заруба [392], Н. Захарченко [394], В. Іванов [402], В. Капелюшний [458], В. Кульчицький [581] звертають увагу й на «княжі устави» та «уроки», що були результатом діяльності князів в процесі творення середньовічної держави. Під уставами розуміються постанови князів та доповнення або зміну норм звичаєвого права. Вони були зібрані здебільшого в «Руській Правді». Під уроками треба розуміти постанови князів переважно фінансового характеру про будь-які дані й податки на користь князя, а також про судові витрати. У полі зору дослідників, зокрема, М. Левчука [605], знаходяться й церковні устави як акти законодавчої діяльності князів, що мали на меті унормувати правне становище церкви в державі, впорядкувати церковні суди й забезпечити церкву матеріально у формі десятини. До нас дійшли церковні устави князів Володимира та Ярослава.

Доречно зауважити, що сучасні дослідники висловлюють думку про те, що єдиного погляду на збірник «Руська Правда» у вчених немає й досі. Історики вважають його або приватним юридичним збірником, складеним якимось давньоруським знавцем законів для своїх власних потреб, або єдиним кодексом, в який князем Ярославом Мудрим було зведено всі існуючі правові норми, або наслідком санкціонованої діячми церкви спроби створити кодекс, який би відтворював всі існуючі на Русі норми звичаєвого права стосовно привнесених церквою або змінених під її впливом понять та відносин. Існує також думка про те, що Руська Правда була лише перекладом і новим тлумаченням народної свідомості у право, у рядки, статті та букви закону, а Ярослав Мудрий не був її автором або творцем, а лише збирачем і видавцем юридичних переконань свого періоду [972, с. 113]. Учені розійшлися в поглядах й на те, якою мірою Ярослав змінив і відредагував ці закони. Дехто вважає його не просто редактором, а автором цього найдавнішого кодексу і

називає його «Правда Ярослава». Однак достатніх аргументів, які б це підтвердили, немає. На думку деяких дослідників, Ярослав, імовірноше, використав уже існуючі до нього закони, що називалися «правдою», доповнивши їх власним «статутом» [490, с. 15–16].

С. Рябенко зауважує, що значна частина норм звичаєвого права, які існували на території нашої держави, виникла або зародилася саме за часів першої східнослов'янської держави із центром у Києві та значною мірою проіснувала майже без змін або із певними змінами майже до середини XVII – початку XVIII ст., а деякі збереглися навіть до наших днів, набувши закріплення в нормативно-правових актах, виданими вповноваженими на те органами державної влади. Виникнення звичаїв, які регулювали право власності, розпочалося на першому етапі набуло свого розвитку на земсько-князівському етапі, коли значна їхня частина була кодифікована в тексті «Руської Правди». Звичай встановлював такі способи набуття права власності на об'єкти права: займанщина, отримання в наділ (дарунок від князя), захоплення, цивільно-правові угоди, спадщина [972, с. 115].

Дослідник українського кримінального права Я. Падох зауважує, що воно зазнавало постійних змін, проходячи періоди помсти, викупів, композицій і державних кар. Два перші періоди були періодами приватного кримінального права, коли судочинство і реакція на злочини віддавалися скривдженому. Поступово настав новий період публічного права, коли судочинство перейшло у відання держави. Суб'єктом злочину за українським правом цієї доби могла бути тільки вільна особа, об'єктом злочину також могла бути тільки вільна людина [814, с. 660]. Злочин називали «обидою», тобто кривдою, що вказує на давні часи, коли злочин вважався тільки приватним пошкодженням людини або її майна, але загалом злочин, як зазначає В. Гришко, уже також вважається порушенням публічного правопорядку, і тому, крім обов'язку відшкодування приватної кривди, злочинець підлягає ще й державному покаранню. Злочини проти життя людини поділяються на навмисні і ненавмисні. Навмисні розрізняють убивство з наміром (розбій) і без наміру. Убивця із наміром називається розбійником, а без

наміру – убійником, головником, або воевником. Особливим родом убивства є навмисне пошкодження тіла із смертним наслідком. Воно карається легше, подібно до вбивства власної дружини чоловіком (очевидно, з приводу подружньої зради). Деякі вбивства були безкарні, наприклад, убивства нічного злодія, вбивство внаслідок провокації або реторсії та інші. Злочини проти тіла поділяються на злочини каліцтва і ушкодження здоров'я. Спочатку каліцтво було зрівняне з убивством. Згодом тільки важке каліцтво було нарівні з убивством каране вищою. Злочини проти честі і свободи каралися особливо важко; наприклад, удар мечем у піхві або рукояткою карали вчетверо важче (12 гривень), ніж за удар гострою стороною меча (3 гривні). Серед злочинів проти майна розрізняли крадіжку, розбій, тобто грабунок, привласнення загублених речей або втікача-невільника, безправне користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої рухомої речі, до порушення меж включно, підпал, обман тощо. Найтяжче каралися підпали і професійна крадіжка в разі рецидиву (конокрадство), а саме карою «потока і разграблення» [253, с. 660].

Історико-правова наука акцентує увагу на тому, що злочини проти громадських інтересів поділялися на злочини, спрямовані проти інтересів суспільності і держави. З перших злочинів проти релігії визначалися за постановами церковних уставів. Найбільш поширеними були злочини чарівництва, або чародіяння, волхвування, грабування трупів, предметів культу тощо. З-поміж злочинів проти родини слід назвати загальні злочини, такі як убивство, крадіжку та інші, між подружжям: двоєженство, двоємужництво, кровозмішення, подружня зрада, покидання подружжя. Злочини проти моралі були відомі в формі згвалтування тощо. Злочини проти держави в силу обставин майже не вчинялися. Не було знане ні поняття княжого маєстату і його зневаги, ні державної зради, проте вже окреслюються поняття зради країни (змова з ворогом) [253, с. 660].

Дослідниками встановлено, що серед судових органів Київської Русі одним із провідних був насамперед *суд общини* як найбільш давній судовий орган. Община судила згідно звичаєвого права, а вищою мірою покарання при

цьому було вигнання з общини. Зі зміцненням державності значна кількість справ підлягала князівській юрисдикції. У 989 р. князь Володимир провів судову реформу сутність якої полягала в розмежуванні світських і церковних судів. *Церковний суд* розглядав усі правопорушення духовенства, а також ті справи простих людей, які були віднесені до юрисдикції церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення церковних законів, прелюбодіяння, сімейні сварки тощо [746, с. 52].

Українська історіографія, зокрема Я. Падох, акцентує увагу на тому, що за княжої доби суд чинив сам князь, як верховний суддя, або ж його урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив княжого уряду: обов'язок судити громадян вважався головним обов'язком володаря (князя), а урядовці заступали його тільки з відповідного уповноваження, не маючи власної судової компетенції. Згодом, з формуванням конституційних державних устоїв, відбулися зміни, які привели до поділу державної влади на законодавчу, адміністративну й судову. Найважливішими посадниками що міг чинити правом суд були тівун (вирник) і метальник (мечник). Інші урядовці були допоміжними й виконавчими органами суду [817, с. 11].

Історичні факти свідчать, що судові розправи відбувалися в столиці, на княжому дворі або інших місцях державної території, де зупинявся володар або його урядовці, об'їжджаючи підвладну територію. Крім столичних та об'їздових судів, були ще постійні княжі суди в провінції – суди посадників, тобто княжих намісників. Княжим судам підлягало все населення за деякими винятками: окрім «церковних людей». Діяв також вічевий суд, який спершу вирішував усякі справи, а згодом – тільки найважливішої ваги. Мали місце громадські, приватні та церковні суди. Громадський суд, або суд народний, діяв від найдавніших часів спершу як єдиний судовий орган, а згодом побіч державних (княжих) судів. Основним видом цього суду був «вервний суд громади-верві». Його складали «судні мужі» на чолі виборного голови (старости). Ці суди розглядали різноманітні справи та брали участь у впровадженні вступного слідства. Приватні суди, тобто суди панські або

домініальні, провадили пани щодо своїх невільників і почасти закупів. Церковні суди існували при єпископах, які їх очолювали. Їхня юрисдикція обіймала церковних осіб (духівництво, їхні родини, церковну прислугу, піклуванців церкви і т. п.) та церковні справи (злочини супроти віри й подружжя, спори подружні й спадщинні). Ці суди спиралися на Номоканон і церковні устава князів [817, с. 11–13].

У давньоруській літературі є ціла низка нотаток про суддів і князів, які неправдиво судили і брали хабарі. Ці повчання, оригінальні або ж перекладені з грецької мови, застерігають судочинців, які діють несправедливо, без милосердя: їм загрожує кара через суд Божий. Дослідниця Н. Яковенко зауважує, що в давнину навіть у побуті говорили: «Не имей себе двора близ княжа двора, не держи села близ княжа села: тивун бо яко <...> огонь от сухих дров <...> и рядовичи яко как искры. Аще от огня устережешися, то от искры не сможеш остеречься, не можеш уберець своего платья» («Моління» Даниїла Заточника) [1334, с. 68].] Тому не дивно, що до нас дійшло чимало свідчень про народні хвилювання, спрямовані проти суддів, тіунів, тисяцьких тощо, а також і проти князів, які їх призначали. Ці народні повстання зазвичай закінчувалися грабунком дворів суддів-кривдників.

Сучасними дослідниками, зокрема, А. Власто [155], Б. Головкіним [202], М. Левчуком [605], І. Луцьким [611] з'ясовано, що прийняття християнства на Русі з його прогресивно-гуманістичною ідеологією і новою системою цінностей вимагало перегляду існуючої системи покарань. Як зауважує Б. Головкін, кримінальна політика зазнала суттєвого впливу православної релігії, внаслідок чого непохитні традиції кровної помсти були значно послаблені за рахунок закріплення так званої системи композицій (грошової компенсації за голову загиблого). Створення централізованої Київської держави призвело до соціальної стратифікації, виділення княжої знаті, закріплення за нею низки привілеїв. Кримінальна система була надзвичайно кон'юнктурною і багато в чому залежала від політичної волі правлячої еліти. Перед нею стояла непросте завдання: з одного боку, обмежити застосування кровної помсти, яка завдавала

значної шкоди авторитету влади, а з іншого – надійно захистити життя і здоров'я феодалів. Компроміс виражався в установленні грошового еквіваленту людського життя залежно від соціального статусу вбитого. У такий спосіб влада намагалася одночасно поповнювати державну казну (за рахунок вір) і компенсувати втрату годувальника сім'ї загиблого (головництво), демонструючи населенню переваги системи композицій [202, с. 209]. Переконалися у сказаному можна на прикладі аналізу положень «Руської Правди».

Сучасні дослідники все частіше констатують, що правові пам'ятки княжої доби є певною мірою унікальними. Дійсно, аналогів «Руської Правди» годі шукати на Заході і на Сході. Вона є творінням владної верхівки і одночасно такою, що спирається на традиції звичаєвого права. У ній не відчувається значний вплив римського права, вплив інших юридичних систем теж позірні. Юридичні пам'ятки Давньої Русі аж ніяк не можна тлумачити як «демократичні» чи «гуманістичні», як це часом трапляється в сучасній літературі. Наприклад, В. Яременко зазначає, що судоустрій в Україні-Русі будувався на засадах рівності і загальності. Так вищі класи в Київській Русі не відстоювали для себе ніяких правових гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим покаранням. У «Руській Правді» злочинець не індивідуалізується, а для середньовічного права байдуже, хто він боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину [1350, с. 173]. Проте, чи можна вважати демократизмом те, що за вбивство холопа, штраф встановлюється в кілька разів меншим, ніж за вбивство знатної людини.

Існує переконання в тому, що «Руська Правда» та інші документи не є джерелом суто юридичним, адже в ній відображені найзагальніші філософсько-політичні, світоглядні та моральні ідеї, відчуваються контексти і дискурси в межах яких розвивалася думка в литовсько-польському та козацькому періодах історії України [490, с. 25]. І тут можна погодитися з В. Яременком, що кожна стаття «Руської Правди» як короткої, так і просторової редакції – це судове

рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість і світогляд цілого народу [1350, с. 173].

Істориками української діаспори, зокрема П.-Р. Магочієм, помічено, що «Руська Правда» також є свідченням загалом рівноправного статусу чоловіків і жінок у київському суспільстві. Вбивця жінки, наприклад, карався так само, як убивця чоловіка. Учений доводить, що на відміну від інших тогочасних європейських спільнот, у Київській Русі жінка, яка жила довше від свого чоловіка, не потребувала опікуна, а сама ставала головою родини і вирішувала (якщо чоловік не заповів іншого), коли сини отримають спадщину. При поділі сімейного майна жінка отримувала свою частку й розпоряджалася нею на власний розсуд [644, с. 84].

Отже, сучасною історіографією доведено, що важливим інтеграційним підґрунтям київського суспільства була правова система. Кодекс писаних законів, зведений у XI ст., став єдиним для кожного суду в Русі. Як наслідок, населення Київської Русі – незалежно від того, в якому князівстві воно проживало і якому князеві підпорядковувалося – через правову систему мало можливість засвоїти єдину традицію, певні загальноновизнані норми поведінки. Судочинство Київської держави, презентоване як добре опрацьоване, системне, самобутнє законодавство, як карне за злочини проти свободи, власності та моралі, відповідало розвиненому суспільству. В українському законі проявляється вища, ніж у європейських середньовічних законах, культура у справі «берегового права», правового становища жінки, коли вона має широкі права розпоряджатися своїм майном, займатися освітою, медициною, дипломатією. Узагалі «Руська Правда» як «перлина в історії руської культури» (Б. Греков) допомагала зрозуміти соціальний лад України-Русі та свідчить про стан правосвідомості її населення. Вона не втратила свого значення з роздробленням Київської Русі та відбилася Литовському статуті, діючому у Правобережній Україні.

5.2. Козацьке судочинство та його традиції

Сучасна українська історіографія засвідчує, що з самого початку свого існування національна історико-юридична наука першочергову увагу приділяла так званій козацько-гетьманській добі, тобто періоду, який охоплював формування української державності під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст., наступні часи існування відносно автономного державного утворення – Гетьманщини на Лівобережній Україні, а також багатолітній досвід політико-правового будівництва Запорізької Січі [14, с. 7].

На думку сучасних дослідників, юристи успадкували цю тематику від істориків, які, досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, першими звернули увагу на вагомое значення козацтва і його державно-правових інститутів для вітчизняної історії. Йдеться насамперед про праці І. Срезневського, А. Скальковського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Єфименко, І. Лучицького, О. Левицького, Д. Яворницького та інших істориків початку і середини XIX ст. Згодом на зламі XIX і XX ст. естафету перейняли М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Багалій, В. Барвінський, М. Василенко, І. Каманін, В. М'якотін та інші представники нового покоління дослідників. Однак, як підкреслює сучасний дослідник І.Б. Усенко, серед згаданих вище корифеїв історичної науки чимало було юристів за фахом (А. Скальковський, О. Лазаревський, О. Грушевський, М. Василенко), а інші вчені виявили величезний інтерес до юриспруденції, періодично вдавалися у своїх творах до суто юридичного аналізу, вивчення питання звичаєвого права, магдебурзького права тощо [1213, с. 7]. Тому сучасна історіографія, посиляючись на М. Слабченка, акцентує увагу на тому, що на цьому етапі розвитку української історіографії «історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко було вирішити, де закінчується перша і починається друга. У працях істориків траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом, а праці юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків» (цит.: [14, с. 7–8]).

Незважаючи на наявність окремих попередників, суто фаховий початок юридичного дослідження Гетьманщини прийнято пов'язувати з творчістю О. Кістяківського, зокрема, з його аналізом відомої пам'ятки «Права, по которым судится малороссийский народ». Фрагмент цього дослідження публікується в «Антології української юридичної думки» (том 3) [14, с. 29–57]. Подальший розвиток відповідної проблематики було здійснено у працях основоположників української історико-юридичної науки Д. Міллера, М. Василенка і М. Слабченка. Зразки творчості зазначених авторів також представлено у третьому томі антології.

Новий етап досліджень пов'язаний з працями Комісії для вивчення історії західноруського і українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук впродовж 1918 – 1934 рр. Спочатку Комісія відповідно до своєї назви планувала суто археографічну діяльність – видання актів Генерального військового суду, полкових та інших судових установ Гетьманщини, а також в перспективі – матеріалів про діяльність найвищих державних адміністративних і судових установ Лівобережжя, договорів України з Московською державою та Російською імперією XVII – XVIII ст. тощо. Діяльності Комісії та науковій творчості її активних членів, зокрема М. Слабченкові на сьогодні присвячено спеціальні монографії С. Водотики, В. Заруби та А. Санцевича.

Після припинення діяльності академічної Комісії для виучування історії західноруського та українського права на проблематику козацької державності в Українській РСР була якщо не повна заборона, то помітне обмеження. Це різко зменшило масштаб відповідних досліджень. Показово, що навіть дуже авторитетному на той час ученому, який заслужено вважався «основоположником радянської історико-правової науки», членові-кореспонденту АН УРСР С. Юшкову не вдалося змінити ситуацію на краще. Так, за його ініціативою в першу повоєнну п'ятирічку в Інституті історії України АН УРСР мала розроблятися науково-дослідна тема «Права, по которым судится малороссийский народ, як пам'ятка права України», але цим планам не судилося здійснитися [14, с. 19].

Ситуацію не зміг змінити на краще і розвиток історико-правових досліджень у наукових осередках української діаспори, насамперед в Українському вільному університеті. А. Яковлів, Р. Лашенко, М. Чубатий, Л. Окиншевич, Я. Падох та інші вчені-емігранти підготували низку ґрунтовних і цікавих праць, але в умовах відірваності від першоджерел і без належної державної підтримки об'єктивно не могли забезпечити належний обсяг і рівень наукових досліджень [14, с. 19].

Відомо, що в період хрущовської «відлиги» ідеологічний тиск помітно послабився, і що українські радянські вчені дістали можливість повернутися до дослідження проблематики козацько-гетьманської доби. Сприяло цьому і урочисте відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Особливо плідні були наукові пошуки в цьому напрямі «чистих» істориків, які підготували низку нових цікавих документальних видань і монографічних праць. При цьому ряд учених-істориків (О. Апанович, О. Гуржій, В. Голобуцький, В. Дядиченко, І. Крип'якевич та інші), ніби компенсуючи брак відповідних юридичних досліджень, сміливо зверталися до суто державно-правових традицій Гетьманщини.

Показовим прикладом може слугувати, зокрема, монографія В.А. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (К., 1959 р.), яка в багатьох аспектах перегукувалася з офіційно розкритикованими працями М. Слабченка та Л. Окиншевича. Ця монографія була схвально сприйнята науковою громадськістю і стала основою докторської дисертації вченого. Цікаво, що згадана дисертація, незважаючи на свій формально історичний характер, у травні 1960 р. була рекомендована до захисту Вченою радою Сектора держави і права АН УРСР [14, с. 20].

Поступово відроджувався інтерес до державно-правових інститутів Гетьманщини і у представників юридичної науки. Так, проблемою судоустрою і судочинства на Лівобережній Україні зацікавився А. Пашук [835]. Питання кодифікації дореволюційного права України порушував в окремих своїх працях

В. Кульчицький [581], хоча загалом дослідник спеціалізувався на вивченні розвитку державності і права на західноукраїнських землях. Систематично юридичну історію Козацько-гетьманської доби досліджував професор Київського університету А. Ткач (фрагменти головної праці вченого, присвяченої кодифікації тогочасного українського права, видруковані в антології української юридичної думки) (див: [14, с. 451–453]).

Сучасні дослідники підкреслюють, що у своїх пошуках А. Ткач та інші українські історики права дістали помітну допомогу від російських колег. Так, добрим порадиником для багатьох з них була професор Московського університету К. Софроненко, вона сама надзвичайно цікавилася козацькою проблематикою і була автором монографії про Малоросійський приказ та розділу про суспільно-політичний лад і право України XVII – XVIII ст. у відомому підручнику з дореволюційної історії держава і права народів СРСР (див: [14, с. 20]).

Справжній вибух інтересу дослідників до державно-правових інститутів козацько-гетьманської доби відбувся в роки перебудови і ще більше після проголошення державної незалежності України. Найбільш вагомими досягненнями нової доби, як зауважують дослідники, стало започаткування багатотомної академічної серії «Пам'ятки політично-правової культури України». У 1993 р. її відкрили фундаментальні колективні роботи «Зібрання малоросійських прав 1807 р.» (упорядники – К. Вислобоков, А. Ткач, І. Усенко, В. Чехович, автор передмови – К. Вислобоков), «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» (упорядник – В. Горобець, автор вступної статті – В. Панашенко). Відповідальними редакторами першої праці були Б. Бабій та О. Мироненко, другої – Л. Дубровіна. Третій том серії, який побачив світ у 1997 р., було присвячено дослідженню і публікації славетної пам'ятки української правової культури «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р. Упорядником і автором вступного нариса був К. Вислобоков, а відповідальним редактором видання – Ю. Шемшученко. Ця праця дістала високу оцінку фахівців і була удостоєна премії ім. М.П. Василенка НАН

України. Крім того, К. Вислобоков [153] визначив джерелознавчий аспект Литовського статуту та «Прав, за якими судиться малоросійський народ. Важливе значення для розуміння традицій українського козацького судочинства мала публікація відомого історика М.Слабченка [1034] «Соціально-правова організація Запорізької Січі».

Побачило світ і кілька дисертаційних досліджень, присвячених апарату управління і праву Запорізької Січі (І. Паньонко), проблемам судоустрою Гетьманщини (Л. Гамбург), окремим її правовим пам'яткам (І. Бойко), політико-правовій ідеології українського козацтва (О. Кресін) тощо. Новітня історіографія поповнилася окремими публікаціями, присвяченими козацьким судовим традиціям, зокрема досліджувалися наступні проблеми: Г. Гайдай [175] козацький суд в історичному ракурсі, Л. Гамбург [185] спеціалізація статутних судів Лівобережної України, А. Гурбик [266] правові відносини та судочинство в Запорізькій Січі, О. Гуржій [279] право в Українській козацькій державі, М. Журавель [372] порядок обрання гетьмана, А. Козаченко [488] гетьманські універсали як джерело права, В. Кульчицький [580] суд присяжних після 1864р., Д. Любченко [640] види злочинів у кримінальному праві за універсалами, Г. М'ягка [642] звичаєве право як історична передумова розвитку демократії у козацькій державі, І. Магновський [643] адміністративно-територіальний поділ українських земель у період козацького державотворення, С. Микитюк [689] держава і право козацької доби і Гетьманщини, А. Піддубний [857] зобов'язальне право України в 17 – 18 ст., М. Погоревський [868] розшук у козацьку добу, В. Смолій [1049] угоди гетьманського уряду з Московською державою (1654 – 1764 рр.), Б. Тищик [1152] копи: судочинство в Україні та особливості його здійснення, Є. Шеломєєв [1282] джерела права України другої половини XVII – XVIII ст., В. Шандра [1288] совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII ст.: структура та судова практика.

В історії права України на відміну від історії державності не багато тем, для дослідження яких вигідними були б такі історичні цінності як соборність України, тобто її територіальна, державна, духовна єдність і демократія, яка

визнається в Україні самостійною державною та суспільною цінністю. Серед важливих історичних цінностей є міське право – правове явище, яке формує, розвиває та зберігає правові традиції українців. Його особлива роль у формуванні правової системи України завжди мотивувала дослідників до фундаментальних досліджень. Саме таким дослідженням є монографія М.Кобилецького «Магдебурське право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження» (Львів, 2008) [476]. Претензії на фундаментальність дослідження цілком обгрунтовані рядом чинників. По-перше, згадана монографія є історико-правовим синтезом, здатним відігравати важливу соціальну функцію у формуванні історичної та правової свідомості української спільноти. Історико-правовий синтез – явище доволі рідкісне для сучасної вітчизняної історіографії. М. Кобилецький запропонував свою версію історії магдебурзького права в Україні, в якій увага зосереджується на взаємопов'язаних процесах – поширенні й сприйнятті ідей самоврядування, ціннісних орієнтацій міської демократії, інтелектуальних здобутків у творенні позитивного права, впливу магдебурзького права на середньовічну урбанізацію України. Крім згаданого дослідника проблемами магдебурзького права займалися інші вчені. Н. Білоус [52] та С. Климовський [475] звернулися до запровадження Магдебурзького права у Києві, а Т. Гошко [235] у Львові. Г. Чапала [1282] розкриває систему самоврядування за Магдебурзьким правом.

Дослідники зазначають, що з відновленням Української держави в 1648 році в багатьох українських землях заведено новий державний устрій, що стосувався також судоустрою. Основу давнього судового ладу – тричленну сітку шляхетських судів, земських, городських і підкоморських – замінено сіткою козацьких судів: сільських (отаманів), сотенних, полкових і генеральних. Побіч цієї основної державної (із застереженням щодо сільського суду) судової системи збереглися, зазнавши значних змін, окремі суди міські, громадські, духовні, і навіть частково домініальні. Деякі особливі суди завершують новий судовий устрій України. Цей устрій зазнавав декілька разів зміни чи то внаслідок внутрішніх реформ центрального гетьманського уряду,

чи то під впливом російського натиску, але ці нововведення не змінили загальних особливостей судової організації Гетьманщини. Слабкою стороною цього устрою, як зазначає Я. Падох, було поєднання влади виконавчої і судової в одних руках козацької урядової старшини та значна кількість апеляційних інституцій, що призводило до довгої судової тяганини [817, с. 25].

Дослідники звертають увагу на те, що помітним явищем в українській історії стало виникнення автономного, станового козацького судівництва, яке здійснював гетьман над підлеглими йому козаками. Це правосуддя на кінець XVII ст. здобуло урядове визнання. У новій Українській державі за часів Хмельниччини виникало багато питань, які вимагали для їхнього розв'язання досвідчених правників, які були вихідцями здебільшого зі старшини, здобувши спеціальну освіту за кордоном. Пам'ятками права, зокрема, є договори України з Росією, які уклалися майже всіма гетьманами під назвою «Гетьманські статті» і набували характеру конституції. Серед них вагоме значення мають правний твір, перший договір України з Москвою 1654 року та Конституція П. Орлика 1710 року. Значний інтерес викликає Гадяцький договір 1658 року І. Виговського з Польщею, автором якого був видатний правник Ю. Немирич. Повсякденне життя України визначалося «універсалами» гетьманів та полковників, які писали ці декрети за певною формою; їх підписував гетьман та скріплювала печатка. Ці акти регулювали державне життя, а також надавали землі старшині, монастирям, забезпечували їм імунітет. Усі ці пам'ятки права свідчать, що в Гетьманській державі були добрі фахівці-правники.

Дослідниками встановлено, що важливу роль у правовій системі середньовічної України відіграло Магдебурзьке право, яке найшвидше було надане деяким містам на галицько-волинських землях. З кінця XIV ст. кількість таких міст почала інтенсивно збільшуватися. Спочатку право самоврядування отримав Київ, а потім Луцьк та Кам'янець, пізніше Ніжин, Чернігів, Полтава та ін. Здобувши право на самоврядування міста, звільнялися від підпорядкування державній адміністрації, зобов'язуючись тримати в порядку укріплення й нести сторожову службу. Громада міста обирала управу на чолі з бургомістром і

ратманами (райцями), а також мала власний суд на чолі з вйтом і лавниками, які обиралися на свої посади пожиттєво [797, с. 205].

Історики наголошують, що за козацької доби звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів, створених на основі звичаєвого права. Держава ця та її органи і були пам'ятками звичаєвого права цієї доби. Важливу роль відіграло звичаєве право і в українському судовому праві як у процесовому, так і в матеріальному, цивільному й карному. У судовому процесі воно виявлялося в різних символічних обрядах, у домінуючій ролі в процесі ушкодженого, у публічності суду й покарання, в участі громадянства у суді. У матеріальному праві воно виявилось в застосуванні судом норм звичаєвого права, часом і проти або на заміну писаного закону. Пам'ятками чинності звичаєвого права є судові акти та декрети різних судів Козацької держави [1342, с. 635].

Дослідниками доведено, що вагомим інструментом регулювання правових відносин, звичайно стали гетьманські універсали, які символізували офіційні акти верховної влади Війська Запорозького, що містили в собі закони й розпорядження влади. Вони видавалися від імені гетьмана, склалися за прийнятою тоді формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаттю Війська Запорозького. Ще відомий дослідник А. Яковлів за змістом універсали поділив на кілька груп. *Загальні* – відносилися до цілої держави або всього населення. *Спеціальні* – стосувалися окремих установ або окремих станів чи груп населення; такі універсали ще звалися «інструкціями», наприклад, наказного гетьмана П. Полуботка судам (1722), гетьмана Д. Апостола теж судам (1730), гетьмана К. Розумовського підскарбієві Війська Запорозького та про реорганізацію судів (1761 – 1763). *Земельні* – про надання земель «на службу» або «за службу» церквам та монастирям «на молитви», або стверджували право власності на землі, придбані шляхом купівлі, отримані в спадщину тощо. *Військові службовці* становили окрему групу. *Охоронні та імунітетні* видавалися особам на охорону їхнього майна або виключали їх з-під чинності адміністративних та судових установ і підпадали під протекцію

гетьмана [1342, с. 636]. Зазначене свідчило про високий рівень законодавчої техніки.

Дослідник В. Гришко довів, що майже всі норми цивільного права Литовського Статуту і збірників магдебурзького права — одні безпосередньо після 1648 р., інші трохи пізніше — Гетьманщина зробила їх чинними й запровадила до свого прогресивного законодавства. Протягом державного життя Гетьманщини деякі норми цивільного права, зокрема спадкового й родинного, модифікувалися, що яскраво фіксується в проекті Кодексу 1743 р., до якого належить: збільшена матеріальна відповідальність винної сторони в недодержанні передшлюбного договору-заручин, наділення елементами правоздатності деяких категорій незаконнонароджених дітей щодо прав на спадок набутого батьком майна (але не давнього родового) й щодо прав бути вихованим і навченим коштом батька. Кодекс 1743 р. чітко визначив роль звичаєвого права при пануванні об'єктивної норми закону, дозволивши за браком законів судити і «по добрим обикновеньям, через долгое время употребляемым, которіе Закону Божію, гражданським правам чистой совести не противні, ібо в сем случаі таковіі добріе обикновенья силу права іміют» [253, с. 659].

Дослідниками права аргументовано доведено, що після скасування московською владою чинних на терені Гетьманщини Магдебурзького права і Литовського Статуту як джерел кодифікованого місцевого права деякі норми місцевого, найбільш живучого, цивільного права все ж таки були перенесені до «Своду законів» Російської імперії й були обов'язкові для населення Чернігівської й Полтавської губерній аж до 1920 року. До цих норм належали, зокрема такі: кредитор міг правити забезпечений на заставленому проданому маєтку борг з покупця маєтку лише протягом трьох років з моменту купівлі-продажу, пізніше кредитор звертався з позовом безпосередньо до боржника. Усі позови про шкоди і збитки в нерухомому майні підлягали трирічній давнині; цей термін запозичений з 52 артикулу 11 розділу Литовського Статуту. У Росії — аналогічні позови підлягали десятирічній давнині (додаток до параграфу 7 статті 694) [253, с. 659].

Дослідниками доведено, що карне право Гетьманщини виявляє поглиблення поняття права й справедливості, кращу систематику й зручніше охоплення дефініцій поодиноких злочинів. На думку Я. Падоха, ця доба є далі добою дуалізму публічно- і приватно-правного принципів. Суб'єктом злочину могла бути людина як вільна, так і невільна. І повні невільники («люди кріпосні») зберігали в карному праві людську особовість, і поза випадками «приватних злочинів», за які їх переслідував власник на основі домініальної влади, їхні карні вчинки підлягали розглядові й покаранню публічного суду. Об'єктом злочину могли стати всі люди, без різниці стану, державної приналежності тощо. З часом особи вищих станів користувалися збільшеним правовим захистом [815, с. 663].

Дослідники акцентують увагу на тому, що злочини проти *публічного добра* поділялися на злочини проти маєстату, держави і суспільства. Злочини проти маєстату – здебільшого ідентичні зі злочинами литовсько-руської доби. Злочини проти держави, як зрада держави, зрада державних таємниць, передача ворогам міста чи фортеці, вивіз у ворожий край воєнноважливих продуктів і зброї тощо, каралися найважчими відомими праву карами. Для деяких із цих злочинів були встановлені особливі покарання, наприклад, фальшування монети карали, заливаючи горло плавленим оловом. До злочинів проти суспільності слід віднести злочини проти релігії, моралі й родини. Релігійні злочини каралися дуже суворо; за помітніші злочини: блюзнірство, відступництво від віри, чародійство й «волшебство» – карали «смертю прямою» (звичайно спалення живцем), а в легших випадках – «смертю політичною», тобто позбавленням прав, вигнанням і карою на тілі. До аморальних злочинів належали: зводництво з метою наживи, гвалтування малолітніх без огляду на стать, викрадення жінки, позашлюбні стосунки тощо. Кари за ці злочини вагалися між кваліфікованою формою смерті і публічним биттям різками. Із злочинів проти родини слід назвати подружню зраду, якої могли допуститися обоє подружжя, свідоме многоженство і кровозмішення, зігнання плоду, вбивство і покинення позашлюбної дитини та інше. Карали ці

злочини дуже суворо, звичайно відрубанням голови. Чоловік міг безкарно вбити «прелюбодія», впійманого на гарячому вчинку [815, с. 663].

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що мережа судових установ створилася на основі звичаїв і урядових розпоряджень після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і діяла майже без змін до великої судової реформи гетьмана Розумовського 1760 – 1763 рр. Ще відомий історик судового устрою Гетьманщини Д. Міллер підкреслював: «Судовий устрій Гетьманщини утверджувався самим життям, природними потребами самого народу, без усіяких штучних, не із вихідних регламентацій» (див.[14, с. 522]).

Цей судовий устрій, як зауважує Я. Падох, змінив давній, який базувався значною мірою на Литовському статуті. Він мав свої певні переваги, наприклад, невелику різницю між судовими функціями різних рангів судів, яку бачимо, наприклад у польському судівництві, відсутність винятків з-під юрисдикції та інше., але й мав недоліки, серед них такі головні, як невідокремленість судів від адміністративних урядів та невизначеність кількості апеляційних інстанцій, що давало змогу відтягувати процеси до безконечності. Вельми негативно вплинуло на судівництво Козаччини поєднання судової та адміністративної влади (див.: [14, с. 522]).

Більшість дослідників схильні вважати, що до найвищих після гетьмана інституцій Козацької держави належала Генеральна військова канцелярія, до компетенції якої входило також судочинство. Суд Генеральної військової канцелярії був вищою від Генерального військового суду інстанцією, подібно як суд полкової канцелярії від полкового суду. Суд Генеральної військової канцелярії був апеляційною інстанцією. Під час правильного проходження справ у судових інстанціях до неї мали надходити лише апеляції на присуди, видані Генеральним військовим судом. Відомий дослідник українського права М. Василенко, твердив, що Генеральна військова канцелярія начебто не мала права розглядати судові справи. Але через неї можна було скаржитися гетьманові на Генеральний військовий суд. У світлі опублікованих матеріалів це твердження, на думку Я. Падоха, виглядає необґрунтованим. Та все ж таки

Генеральна військова канцелярія розглядала справи поза законним підпорядкуванням інстанцій. Суд Генеральної військової канцелярії судив тільки важливі справи або справи, що відносилися до поважних осіб – генеральної старшини, бунчукових товаришів і так званих «куманських протекціоналістів», тобто людей, узятих під особистий захист гетьмана (див.: [14, с. 533–534]).

Історики покликаючись на думку М. Слабченка, який твердить, що, крім суду Генеральної військової канцелярії, який часто звано судом гетьманської канцелярії або просто гетьманським судом, був ще окремий суд на зразок кабінетної юстиції: помилування, припинення справи і т. ін. (див.: [14, с. 534]). Після судової реформи Розумовського Генеральна військова канцелярія втратила свої судові прерогативи.

Істориками з'ясовано, у кожній резиденції гетьмана, наприклад, у Батурині, у Глухові функціонував Генеральний військовий суд. Звичайно суд складався з генеральних суддів та інших членів генеральної старшини, а також визначних бунчукових товаришів. Функції та склад Генерального суду мінялися. Передусім змінювалася кількість генеральних суддів. Генеральні судді були знані ще до Б. Хмельницького, а за Б. Хмельницького було два судді. Потім був один, а за І. Мазепи – знову два. Гетьман П. Полуботок, бажаючи поліпшити дієвість Генерального військового суду, встановив при ньому за зразком з Литовського статуту, ще чотирьох асесорів, але їх скоро було скасовано. До гетьмана Розумовського Генеральний військовий суд мав тільки одного суддю. Дослідники посилаючись на О. Лазаревського, називають цей суд «одиначним» і твердять, що суддя вирішував спори сам за співучастю тільки судового писаря. Лише в окремих випадках склад суду міг збільшуватися саме за наказом і вибором гетьмана. Гетьман Розумовський у межах своєї загальної судової реформи 1760 р. змінив ґрунтовно і Генеральний військовий суд. З цього часу в суді повинні були засідати два судді та 10 депутатів, по одному від кожного полку (див.: [14, с. 532]).

Дослідники акцентують увагу на тому факті, що в 1722 – 1727 рр., за час існування Малоросійської колегії, яка перебрала також судові функції, Генеральний військовий суд власне не діяв. 1727 р. зреформовано його так, що суддівський склад усталено із шести осіб, трьох українців і трьох росіян, а головою був гетьман. Як перша інстанція Генеральний військовий суд вів справи генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів. Поза тим суд був апеляційною інстанцією. Водночас він часто також вів справи у першій інстанції, що фактично належала до компетенції нижчих судів. Причину цього треба шукати в тому, що в Гетьманщині взагалі суворо не стежили за субординацією судової чинності. Наприклад, 25 червня 1685 р. перед Генеральним судом велася справа воронежця Степана Шевлюги проти колишнього ніжинського полкового писаря Івана Бахівця за млин. Вона потрапила тому туди, що, як про це зазначено у присуді, «проточилася справа за поданням скарги самому ясновельможному його милості пану Гетьману» (див.: [14, с. 532]).

Історики зауважують, що це була та «важлива» причина, яка спонукала високий Генеральний суд розглядати такі незначні судові справи. Цих незначних справ стільки потрапляло до Генерального суду, що дозволило дослідникам посилаючись на О. Лазаревського стверджувати, ніби «Генеральний Суд у XVII ст. рідко коли діяв в якості апеляційної інстанції, в більшості випадків він вирішував ті справи, які в ньому й розпочиналися» (див.: [14, с. 532]). Траплялися випадки, однак, що деякі справи суд відхиляв. Наприклад, 1667 р. дев'ятирічний Максим, син Якіма Старого, згвалтував чотирьохрічну доньку Стефана Галикова Марію. Батько дівчинки вніс скаргу до Генерального суду, який, не розглядаючи справи, передав на вирішення властивому міському судові: «Всего того понехавши, злецана тая справа и подана на увагу нашему мескому Полтавскому» (див.: [14, с. 532]). Доречно зауважити, що Генеральний суд до кінця розглядав непрофільні справи в першій інстанції. Розгляди справ велися виключно у приміщенні суду. Часто, однак, суд виїжджав у полки чи сотні, на місці розглядав справи. Нерідко він

міг висилати своїх «відпоручників» для слідства, а деколи і з метою полагодження справи.

Дослідниками доведено, що важливу роль відігравали полкові канцелярії, які мали також судові функції. Апеляція з полкового суду йшла до полкової канцелярії. У судах полкових канцелярій засідали полковники і кілька членів старшини, визначених полковником. У цьому, дослідники, посилаючись на М. Слабченка, вбачають головну різницю між складом полкового суду і полковою канцелярією. У полковому суді полковник не мусив особисто засідати, зате могла брати участь уся полкова старшина й інші знатні особи (див.: [14, с. 531]).

Звичайно, що полкові суди знаходилися в містах, що були осередками полків, яких у Гетьманщині було 10: Київський, Чернігівський, Стародубський, Переяславський, Ніжинський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Доречно зауважити, що до 1648 р. полк означав військовий підрозділ, потім також територіально-адміністративну одиницю.

Козацькі суди, як відомо, утворені після 1648 р., проте, як зауважують дослідники, вони не відразу здобули такий статус, як це бачимо в XVIII ст. Спочатку всі судові справи налагоджував особисто полковник, якщо йому не вистачало часу, доручав вести розправи одному із старшин. Постійних суддів не було, не було й сталого полкового судді. Цей уряд витворився щойно згодом. Історики, посилаючись на М. Слабченка, відстоюють думку, що «судья зделался не случайним учреждением, а непеременим» від часу гетьманів Многогрішного і Самойловича. Хоч уже за Хмельницького є згадки про козацьких суддів у Переяславському договорі 1654 р. (на документі стоять підписи суддів), остаточне відокремлення й виділення уряду полкового судді наступило щойно 1715 р., тим більше навіть 1722 р. В універсалі гетьмана Полуботка наказано: «суди не самому судьи, але обще з старшиною полковою и не в приватном доме, леч в полковом со всяким добрим порядком и истиною отправлять». Часу, коли конкретно створився уряд полкового судді, незважаючи на твердження М. Слабченка, досі остаточно не встановлено.

Відомі документи раніші від 1715 р., у яких згадуються полкові судді. Наприклад, під статтями гетьмана Брюховецького 1663 р. є підпис полкового миргородського судді Гавриїла Алексієва. Ще раніше зустрічаємось із полковим суддею в документі 1656 р., що його надрукував О. Лазаревський: «...року 1656 місяця Сентября 26 дня за висланнем нас, Самойла Сухопоренка, судю полку Нежинского и всего Севера, от его милости Григория Гуляницкого, полковника Нежинского і всего Севера» (див.: [14, с. 530]).

Істориками встановлено, що полкові суди судили колегіально здебільшого у складі п'яти осіб: полковника, полкового судді, двох інших членів полкової старшини й одного значкового товариша. Полковник або його заступник, суддя і судовий писар мусили бути присутніми неодмінно. Інші члени мінялися що чверть року і їх вибирали з-поміж двох осавулів і двох хорунжих. Головою суду був полковник, який не мусив особисто брати участь у всіх засіданнях суду, тільки у важливіших, передовсім що стосувалися кримінальних справ, та все ж таки суд розглядав справи з його відома і від його умені, і з його підписом оголошувано присуди. У важливіших справах склад суддів збільшувався. Крім полковника, деколи в суді брала участь уся місцева старшина. Це відбувалося передовсім під час карних процесів, тоді полковник сам дбав про розширення складу суду з участю «значного полкового товарищества». Дослідник Я. Падох зауважує, що полкові суди мали вирішувати в першій інстанції справи полкової старшини, сотників і значкових товаришів, а всі інші справи – апеляційна інстанція, перша або друга. Так, у 30-х роках XVIII ст. почали суди вести справи міщан, розсуджувати всі суперечки, «не виключая никого», крім, очевидно, осіб, що підлягали тільки Генеральному військовому судові, зокрема справи генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів і тих, що поступали із гетьманської «протекції» (див.: [14, с. 531]).

У полі зору вчених перебувала діяльність сотенних судів, які діяли в тих невеликих містах, де знаходилися осередки козацької сотні. Кожна сотня складалася з одного або більше містечок і багатьох сіл, які були незалежні від міського чи містечкового сотенного уряду. Число сотень було різне. Так, у

1650 р. у Переяславському полку було 18, у Прилуцькому 19, а Чернігівському тільки 6. Сотенний суд складався із сотника, городского отамана, писаря, хорунжого й осавула. «Иструкция... судам» від 13 червня 1730 р. згадує ще вйта і бурмістрів. Якщо не було городского отамана, там його місце займав курінний отаман. У важливіших справах склад суду збільшувався за рахунок членів із знатного сотенного товариства. На думку Я. Падоха, не зовсім ясно, чи чиновницький склад був в усіх сотенних судах незмінним. Його постійність відстоював М. Василенко, але, Я. Падох зауважує, так не могло бути. «Иструкция ... судам», перерахувавши у третьому параграфі вище поданий склад сотенного суду виразно вказує, що мова йде про суди, «где нет магистрату». «А где есть, – додає далі, – магистрат особно, а сотенний суд особно ж дела свои отправляют имеют». На це вказують також інші джерела. Наприклад, у «Правах...» немає згадки, щоб у сотенних судах засідали вйт і лавники, а в магістратських – сотники і сотенна старшина (див.: [14, с. 528]).

На цій основі історики права стверджують, що вже тоді пройшло злиття ратушних судів зі сотенними, а зобов'язуюче право це схвалило і взяло за норму. З цим погоджуються найкращі знавці судочинства Гетьманщини О. Лазаревський і Д. Міллер. Останній обстоює думку, що в XVII – на початку XVIII ст. сотенний суд узагалі не був відділений від міського і що це сталося щойно в 30-х роках XVIII століття, проте зобов'язуюче право не санкціонувало поєднання функцій магістратських судів з козацькими (проти того боролось), чого доказом цитована «Иструкция ... судам», яку видав гетьман Данило Апостол для керівництва в судах Гетьманщини (див.: [14, с. 528–629]).

Дослідники стверджують, що сотенний суд мав доволі обмежену сферу дії, адже у важливіших справах мусив звертатися до вищих судів, часом навіть до магістратського, щоб той делегував члена свого суду на розправу. У судових актах знаходимо у складі сотенного суду бурмістрів, полковників і навіть генерального суддю. Вищий суд мав право відбирати в сотенному суді будь-яку ним ведену справу й розглядати її сам. Сотенні суди повинні були вирішувати справи сотенної старшини та козацьких сотень, але з огляду на поєднання

обов'язків із ратушними судами розглядали справи всіх без винятку жителів сотні (див.: [14, с. 528–529]).

Українська історіографія дає функціональну характеристику судовим особам. За законодавством і практичним його застосуванням до виконання функцій допускалися лише ті старшини чи знатні міщани, які відповідали певним вимогам. Суддя повинен бути у віці не менше 21 року і не старший 70–75 років. У «Правах, по которым судится малороссийский народ» встановлювався вік 25–70 років. Суддя мав бути гідним звання, заслуженим, сумлінним, грамотним, обізнаним з правом, народженим у законному шлюбі, чесним, стійким у словах і вчинках. Він повинен, як відзначалося в Литовському статуті, мати мудрість, поміркованість, любов і мужність. За Магдебурзьким правом до цих якостей ще додавалися: наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості. Дослідники, спираючись на гетьманський універсал від 17 листопада 1760 року, зазначають, що дещо конкретизувалися вимоги до тих, хто міг займати посаду судді. Це мав бути «достойный, добросовестный, права ведающий и владение свое в том полку имеющий». Отже, суддею міг бути тільки землевласник, що постійно проживав у цій місцевості (див. [14, с. 484]).

Правознавець А. Пашук стверджує, що за «Малоросійськими правами», на які так часто посилаються суди в документах, не допускалися до виконання судових функцій жінки, психічно хворі, німі і сліпі, прокляті, єретики, невірні, євреї, нехрещені, знеславлені. Суддями не могли бути люди убогі, оскільки «убогі ... лакомі». Цим виразно визначався класовий критерій при виборі суддів. Суддейські посади не дозволялося поєднувати з виконанням інших обов'язків, однак не заборонялося поєднання адміністративної і судової влади. Тільки після реформи 1763 року земський суддя не міг займати інших посад [835, с. 484–485].

Згаданий дослідник, покликаючись на праці В. Модзалевського, вказує на те, що судді давали присягу, однак присяжність суддів у перший період діяльності судів не стосувалася всіх. Як видно з міських книг, лише обрані на

міські посади, зокрема вїйт та лавники, давали присягу виконувати сумлінно свої обов'язки. Універсалами гетьмана К. Розумовського від 17 листопада 1760 року і від 19 листопада 1763 року поклався на суддів обов'язок давати присягу. Генеральна військова канцелярія підготувала форму присяги окремо для членів генерального військового суду («клятвенное обещание»), а також для земських і підкоморських суддів, особливий зміст мала присяга підкоморія [835, с. 484–485].

Обов'язки суддів, як зазначають дослідники, визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, додержуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом. Суддя не міг розглядати справу, де сам виступав стороною, а також справи сторін, які їм підпорядковувалися, але мирову угоду прийняти від них могли. Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути тверезими. Почавши справу, суд мусив, не відкладаючи її, закінчити, насправді судді не дотримувалися цих вимог [835, с. 485].

Українська історіографія розкриває права, якими були наділені судді, насамперед їм забезпечувалася винагорода. У другій половині XVII і першій половині XVIII ст., коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувалися за рахунок військового скарбу або наділялися ранговими маєтками. Усі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували, проте участь у правосудді їм приносила прибуток. Майже в кожному суді, особливо в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., з підсудних у кримінальних справах бралася «вина» (штраф) на користь членів суду. Після реформи 1763 року земських і підкоморських суддів винагороджували за рахунок сторін [835, с. 485]. Доречно нагадати, що у «Правах...» зазначається, що суддя мав право на посилену охорону, проте його можна було відвести за заявою сторони до початку судового засідання.

Дослідники акцентують увагу на тому, що генеральний суддя мав свої відзнаки, якими служила «трость судейская», що також ще звалася «липка

судейская», яка була символом влади генерального судді і передавалася в момент обрання. Крім того, генеральний суддя мав печатку «войсковую судейскую» [835, с. 486].

Однією з важливих судових осіб був писар, якого обирали. Кандидат на цю посаду повинен був мати ті ж якості, що й суддя.

Історики дослідили, що крім того, серед судових осіб були ще до судової реформи так звані межеві комісари, або межувальники. Спершу це були звичайні посланці від суду для розгляду на місці обставин спору на землю, а згодом їхні функції поширилися і вони стали називатися межевими комісарами. Їх було по одному при сотенних правліннях і магістратах, по два – при полкових судах і по п'ять – при генеральному військовому суді. Це були виборні посади, і до межувальників висувалися такі вимоги, як і до суддів. Крім того, вони повинні були добре знати межові справи, з створенням підкоморських судів посаду межувальників скасували [835, с. 486].

Історики права звертають увагу на не менш важливу судову особу, якою був возний. У другій половині XVII і на початку XVIII ст. ця посада не передбачалася у новостворених судах. Обов'язки возного в той час виконували міські слуги, сотенні і полкові осавули. Згодом, коли козацька старшина відокремилась у шляхетську касту, було відновлено інститут возних. Возні мали чітко визначені обов'язки, які підпорядковувалися відповідним судам і повинні були виконувати доручення суддів, зокрема, вручати позови та інші документи, які їм подавали сторони, а також оглядати побої, визначати розміри збитків, засвідчувати різні незаконні вчинки (вирубання лісу, наприклад), встановлювати заподіяну шкоду, зокрема викошування посівів тощо. Якщо вчинено напад на будинок, поранено, побито або вбито, коли справу слід вирішувати без зволікань, возні на вимогу потерпілого, не чекаючи ухвали суду, мушили при двох свідках обслідувати, за яких обставин стався злочин. Огляд возного фіксувався у відповідному протоколі, який необхідно було без затримки разом із справою подати на розгляд суду. Крім того, у компетенцію возних входило виконання судових постанов, зокрема вони робили так звану

ув'язку майна, ґрунтів, передавали їх в інше володіння, стягали «головщину», «нав'язку» за каліцтво і безчестя, а також заподіяні збитки, судові витрати та інше [835, с. 486].

Дослідник А.Й. Пашук зазначає, що всі названі особи були приналежними до багатой козацької або міщанської верхівки. Судді і писарі одержували досить високу плату – від 100 до 300 золотих на рік, а, крім того, в їхнє володіння обов'язково давали млини. Інші старшини і представники міщанства, які брали участь у розгляді справ у суді, мали також значні землеволодіння і жили за рахунок правосуддя. Так, у першій чверті XVIII ст. неодноразово брали «вину належиту панскую» прилуцький полковий суддя Іван Нос, полковий писар Іван Васильович, городовий отаман Тимофій Бурка, вїт Давид Давидович, бурмистр Григорій Лихопека [835, с. 487].

Особливо виразний класовий характер, навіть у порівнянні з полковими і сотенними судами, мав генеральний військовий суд. Як бачимо, формальні вимоги до судових осіб обов'язково супроводжувалися основною вимогою – приналежністю до панівного класу.

Судоустрій Гетьманщини дослідники поділяють на два періоди: козацьких судів (1648 – 1763) і так званих статutowих судів (1763 – 1783). На першому етапі судова система складалася із судів державних (козацьких), міських, громадських, почасти домініальних, духовних і деяких особливих судів. У час так званих статutowих судів, тобто судів, запроваджених великою судовою реформою гетьмана К. Розумовського в 1760 – 1763 рр. за зразком судової системи Литовського Статуту, основну правочинну систему Гетьманщини – козацькі суди – замінено судами земськими, городськими (полковими) й підкоморськими із зреформованим Генеральним Військовим Судом на чолі. Головна цінність реформи полягала в тому, що вона обмежила число апеляційних інстанцій (до двох) і відокремила судову владу від адміністративної.

На окрему увагу заслуговує судоустрій Запорозької Січі, основою якого була загальна адміністративна організація, адже на Січі адміністративна влада не

відокремлювалася від судової, а вся система мала мілітарний характер [817, с. 111]. Запорозька Січ не мала свого писаного права й не дивно, що не залишила ніякого правового збірника норм загального та, зокрема, судового характеру за чималий, тристатітній час свого існування. Увесь цей час вона керувалася нормами звичаєвого права й традиції, крім того, січові суди щойно під кінець існування Січі почали списувати протоколи зі своїх засідань [817, с. 112].

Сучасна українська історіографія стверджує, що окрема державно-адміністративна структура, складне політичне положення й зокрема змінливе відношення до Гетьманщини й сусідніх держав, піддали Січ її адміністративний, й зокрема судовий устрій сильним чужим впливам і їх кодифікації. Уже поверховий досвід судового права Січі, зокрема права карного, виявляє, крім оригінального, власного звичаєвого права, великий вплив Литовського статуту та поширення в усій Україні права німецького, званого магдебурзьким, а за їх посередництвом прав західноєвропейських. До них прилучилися впливи права орієнтального, зокрема татарського, яке своєю жорстокістю противилися традиційно людяній українській духовності й її кримінальному праву [817, с. 112].

Я. Падох зазначає, що судоустрій Січі складався зі судів нижчих і вищих. До нижчих органів суду на Січі належали суди курінних отаманів і паланкових полковників, до вищих – суди військового судді, кошового отамана і січової ради. Військовий суддя самостійно вів розправи, на його вирoki йшла апеляція до кошового отамана або січової ради. За відсутності кошового він заступав його також у судових справах. Кошовий отаман вважався верхнім суддею, рішення якого були остаточними, але в мирний час на його присуди можна було оскаржувати в січовій раді; також він мав право засуджувати на смерть і милувати засуджених. У суді січової ради брав участь загал козацтва, присутній на Січі, а розглядалися нею тільки найважливіші справи [816, с. 667].

Дослідник Я. Падох доводить, що паланковий суд, або як його називали суд паланкового полковника, був найнижчим судом у системі січових судів. Його головою був полковник паланки, а судова влада обмежувалася до

населення паланки. На погляд деяких істориків, відлік від цього суду йшов до курінного суду. Немає певності, чи цей суд був одноособовим чи колегіальним, також немає однастайності дослідників цього суду щодо його компетенції. Одні обмежують її до менш важливих справ, зокрема у ділянці карного права, інші обстоюють речову необмеженість цього суду включно до справ, загрожених смертною карою, що ледве є виправданим [817, с. 112].

Історики права з'ясували, що курінний суд, або суд курінного отамана, був, подібно як суд паланковий, обмежений до території одного, а його головою – курінний отаман. Імовірно, що він діяв при участі членів курінного проводу й що його речова компетенція була обмежена до менш важливих справ. Це тим правдоподібніше, що на тій самій території були і діяли вищі січові суди. Суд діяв як апеляційний при апеляціях від вироку паланкового суду. У випадку, коли процесові сторони належали до різних куренів, справу розглядав міжкурінний суд отаманів обох куренів. Відклик від курінного суду йшов до суду військового судді [817, с. 112–113].

Історична література засвідчує, що суд військового судді вів самостійні розправи у важливіших справах, зокрема у важчих справах кримінальних. Подібно вищезгаданих суддів, так щодо суду немає згоди між дослідниками, чи це був суд самого судді, чи колегіальний та чи він видавав остаточні вирoki, чи відклик від цього суду йшов до кошового отамана [817, с. 113]. Правдоподібним, на думку Я. Падоха, є, те що уряд січового судді виникнув пізніше, як уряд кошового, й що в початках суд кошового був третім після судді паланкового й курінного і, як суд третьої інстанції, вирішував усі спори остаточно. Ідучи за прикладом судів Гетьманщини, суди Запорозької Січі також не мали обмеженого числа інстанцій. Це ще більше підтверджує думку, що вирoki, винесені військовим суддею, йшли чи могли йти до суду самого кошового отамана. Також немає сумніву, що кошовий отаман міг вести суди в першій інстанції [817, с. 113].

Суд кошового отамана був найвищою й останньою інстанцією судів Запорозжя. Дослідниками доведено, що кошовий отаман був необмежений

територією, бо його адміністративна й судова влада простягалася на цілий простір Січі й запорозьких вольностей. Існує переконання, що його вирoki були остаточними й не підлягали апеляції, але він мав право милувати засуджених й пом'якшувати їх кари. Ще в XVII сторіччі відомий французький картограф Боплан стверджував, що «влада гетьмана (кошового) не обмежена; він має право карати злочинців смертю, або саджати на палю» (див.: [816, с. 113]).

Відкритим залишається питання, чи ця необмежена влада належала до прерогатив кошового постійно, чи тільки в часі воєнних походів, бо відомо, що він скликав Січову раду не лише в адміністративних справах, але й судових. Також відомо, що коли військовий суддя, заступаючи кошового в час його неприсутності, як наказний кошовий, видавав вирoki, від них можна було відкликатися до Ради. Ближчі вимоги цього невідомі, але можна з впевненістю твердити, що ні наказний кошовий, ні сам кошовий не були найвищими чинниками січового судівництва [817, с. 114].

Суд Січової Ради, чи радше судові управління Ради, можна думати, були справді суверенними. Чи це діялося з волі чи без волі кошового, маємо певні докази на нерідкі скликання кошовим нарад Ради, яка своїми голосами вирішувала найважливіші справи політичні й адміністративні та можна логічно твердити – справи судові, зокрема коли йшлося про злочини, карані найвищою карою. За цим постає сам характер січової держави, який, без сумніву, був республіканським. Друге питання, чи всі або деякі справи, як адміністративні, так і судові, не були на час війни й походів тимчасово передані виключно кошовому. Це ніяк не применшувало б народоправного характеру Січі, бо на це є безліч історичних прикладів з минулого найбільш демократичних держав. А втім, у таких випадках кошовий і його заступник діяли як начальні вожді й мали справді необмежені права [817, с. 114].

На жаль, історики не мають відомостей, як проходив судовий процес Ради. Відомо, що в ній брав участь загал козацтва, присутнього на Січі. Чи скликали козаків із паланок – невідомо, хоч це було б правдоподібно. Проте відомо, що всі присутні на Раді мали рівні права й активно голосами чи киданням шапок

вносили ухвали й що ці ухвали зобов'язували всіх, включно до кошового. Є певні ознаки про те, що все ж таки кошовий мав право милувати засуджених на смертну кару, та це не могло часто повторюватися, тим більше, що кошовий міг впливати на вирок ще до часу його винесення голосуванням загалу козацтва [817, с. 114].

Дослідник Л. Косенко зауважує, що важливу роль у діяльності суду відігравали старі заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади та мали авторитет у козацькому середовищі. Оскільки вони виступали як охоронці стародавніх козацьких звичаїв і традицій, їхнє рішення мало велике значення під час розгляду різноманітних адміністративних та судових справ [521, с. 488].

Сучасна історіографія довела, що процес ослаблення Козацької держави та її судустрою зумовлювався передусім російським впливом, урізуванням українських прав та вольностей і збільшенням залежності Гетьманщини від Москви аж до ліквідації автономії. Значною мірою таке становище зумовлене послабленням гетьманського правління й перейманням урядових функцій російськими окупаційними структурами, зрештою, дворазовою ліквідацією гетьманства та встановленням правління Малоросійської колегії, що стало початком узурпації влади в Україні. Отже, руйнувалася структура гетьманської влади, натомість відкривалися можливості для зловживань полковникам і сотникам. Крім того, на посади полковників царем призначалися іноземці, а не козаки, і поводити вони себе як місцеві сатрапи, абсолютно не враховуючи гетьманську волю [1150, с. 93].

Дослідниками з'ясовано, що прикладом такої тенденції може бути свідчення із «Прохання гетьмана Скоропадського в час його перебування в Москві в 1718 році» про те, що полковник київський А. Ганський та полковник гадяцький Г. Миларадович «живуть ні під чиєю командою самовільно» і його, гетьмана, не слухають, очевидно, тому, що були призначені поза гетьманською волею. В іншому документі – «Скарга полчан на стародубського полковника Лук'яна Журавку» від 1719 року – докладно розглядаються «кривдні обтяження і залежності, чинені їм і всьому полку». Уже за саму скаргу на нього

Л. Журавка посадив у ланцюги магістратського писаря Г. Отвіновського, хоч той і не був підлеглий його владі; другого скаржника, бунчукового товариша А. Гудовича, було затримано, хоч і випущено згодом, а колишнього сердюцького сотника Миколу полковник тримав в ув'язненні, де його бито, відтак покарано киями. Зловживання полковника були такі: збирав із провіанту для російського окупаційного війська собі значну частку, дещо продавав, брав у людей хабарі через своїх слуг; гетьманського посланця з листом побив, а листа подер; уживав козаків до невідповідних робіт; самовільно будував міст людським коштом, тобто сам наклав податок; торгував прядивом, усупереч царській забороні, із закордоном; московське військо розміщував, одних обтяжуючи більше, інших менше, також за своєю волею; а «замість дбання про полк, ніби пустошить його», збагачуючи при тому себе. Переводив людей на власні слободи і загалом «більше дбає про своє приватне добро, аніж про громадське», прикладом чого стало те, що ратушне село Єлинське зробив своїм і «на ратушу жодного податку з тих ґрунтів не дозволяє давати»; загалом ратушні села роздає полчанам і своїм дворовим слугам, через що ратуша руйнується. Полковник для своїх пригощень у власному домі брав ратушні кошти, здирав хабарі за оренду шинків, а частину прибутку з них привласнював, брав на свою роботу людей з ратушних волостей, скільки хотів, і не три тижні, як було визначено, а впродовж літа й осені. Силував ратушних людей возити дрова понад визначене; приймав самочинно в козаки тяглих та міщан, «і то для своєї вигоди»; збирав ярмаркове, хоч полчани не мали його платити; сам судив; тратив ратушні гроші тощо [1150, с. 93–94].

Учені пояснюють, що одним із важелів ослаблення судової системи Козацької держави були узаконені російським урядом доноси на гетьманів з боку підлеглих. Цікаві міркування на цю тему дав П. Орлик у листі до С. Яворського від 1721 року, де гетьман зупиняється на історії явища, культивованого Москвою поміж козаків, вершиною чого став донос В. Кочубея. Такі вивідування були дієвою зброєю російського імперіалізму в політичній деморалізації українського народу. Сам П. Орлик доносительство

засуджує; зрештою щодо Москви він бачив себе вільним, адже не присягав їй, проте зраду стосовно гетьмана вважав за «пагубу душевну» і сам того вчинити не міг. При цьому наводить історичний приклад генерального писаря при гетьмані Д. Многогрішному К. Мокрієвича, який написав донос на свого ватажка, через що той потрапив до Сибіру, але честі собі він тим не здобув: наступник І. Самойлович відставив писаря від уряду, і той «з України прогнаний був», йому ціле життя докоряли зрадництвом і «поносили від мирських та духовних осіб». Л. Баранович, архієпископ чернігівський, привселюдно називав донощика «Юдою, пана свого зрадником, а синів єхидних породження». Зауважимо, що 1719 року елементи політичного доносителства в «Скарзі полчан на стародубського полковника Л. Журавку» сприймалися уже як належне [1150, с. 94–95].

Дослідники акцентують увагу на тому, що український гетьман П. Орлик зізнавався, що цю проблему він мусив морально вирішити: «І в тій мірі, маючи на увазі і жорстокість великоросійського уложення на донощиків (тобто «донощику – перший кнут», як зауважує В. Шевчук. – *П. Р.*) та душепагубне клятвопереступництво і безчесний порок мені і дітям моїм зрадництва, хитався я умом неспокійними щоденними думками». Зрештою, обережність тоді в ньому перемогла. Можна зробити висновок, що і в інших високопоставлених сучасників відбулась у душах подібна боротьба, хоч і не в усіх перемагала добротворність, тож донощиків ставало більше. І це, зрештою, також було одним з елементів розладу Козацької держави [1150, с. 95].

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що здійснював певні реформаційні заходи, зокрема щодо судової системи, й підневільний гетьман Іван Скоропадський, хоч, очевидно, не зі своєї волі, а за спонуками царя. Судова система реформувалася не стільки з ініціативи козацького уряду, скільки з боку Москви, стаючи однією з форм ослаблення Козацької держави. Про це яскраво заявлено у «Вирішальних пунктах Д. Апостола» від 1728 року, де викладено основні принципи реформування козацького суду, тоді було встановлено змішані російсько-українські суди. У Генеральному суді мали

засідати троє великоросів і троє українців, головним суддею вважався цар, а всі справи мали розглядати спільно, так само й виносити рішення «без накладів і хабарів». Суд нижчих інстанцій (полковий та сотенний) залишався українським. Ці суди мали відбуватися «з відома гетьмана» як президента суду. За несправедливі вироки суддів нижчих інстанцій мали штрафувати, «згідно з міркуваннями судів і розпорядження гетьмана», а коштом того штрафу – винагороджувати ображених. Заборонялося вдаватися до суду вищих інстанцій, минаючи нижчі. Незадоволений рішенням Генерального суду позивач мав право звертатися до царя через Колегію іноземних справ. Отже, український суд ставав інстанцією вищого російського, і тим Україна втягувалася в імперську судову систему, що було безумовним запереченням козацьких прав та вольностей. У статті 20 подається наказ про упорядкування судових статей, бо в магдебурському та саксонському праві є неузгодження. Відповідно, мали ті права перекласти на «великоросійську мову», а не українською, як це було раніше, і звести «три права» (крім згаданого Литовського статуту) в одне, ще й цар має ті статті апробувати [1150, с. 100–101].

Дослідники зазначають, що Данило Апостол намагається впорядкувати судову систему України, видаючи влітку 1730 року «Інструкцію про суди». У пам'ятці вказується, що нова цариця Анна Іоанівна «зволіла утримувати нас при попередніх правах та вольностях», як зображено в пунктах Б. Хмельницького. У полку суд мав складатися із судді, судового писаря, а крім них, засідатимуть також обозний, два осавули, два хорунжі і по черзі значкове товариство, тобто суд охоплював усю полкову старшину, а загалом складався із трьох осіб: писаря, обозного, значкового товариша. Нагляд за полковим судом повинен здійснювати полковник, усі справи мали вершитися з його дозволу та підпису, а в більш складних питаннях він повинен бути присутній разом з іншою старшиною і сам вести справу як головний суддя в полку. Тяжби ж мали вершитися «спільною згодою». Від суддів вимагається, щоб були не тільки доброзичливими, а й «дорадні, розумні і в писанні вправні, найбільше – знавці права». Визначається сотенний суд там, де нема Магістратського: тут засідають

сотник, міський отаман, писар, хорунжий, вїйт та бурмистри, тобто це змішаний суд міщан і козаків; де нема міського отамана, бере участь у суді «отаман курінний». При наявності магістрату, – суд розділений на сотенний та магістратський.

Історики права дослідили питання про впорядкування сільських судів: вони повинні чинитися не в шинках, а в отамана чи вїйта, ті своєю чергою мають судити «з двома чи чотирма товаришами», тверезими та розсудними. Коли селянин скаржитися на козака, то отаман закликає до суду «товаришів знатніших», застерігалися при цьому «наклади і хабарі». Коли ж розсудити не зможуть, відсилають до сотенного суду. Козака може карати отаман, селянина – вїйт без сваволі та грабунку. Козак на державця, якому підпорядкований, має скаржитися у полковий суд «зі свідченням нижнього суду». Сотенні й міські урядники, де немає магістрату, і магістрат, де він є, повинні видавати купчі записи, складати протести й духовні записи без хабарів; записи на малі продажі ґрунтів можна видавати і по селах за свідченнями помежівників – усе належно підписане, а без купчих паперів на слово не продавати, бо тут бувають великі судові ускладнення. Указується, які ґрунти не можна продавати, особливо козацькі землі, щоб «не зменшувалася служба» [1150, с. 103].

Історики довели, що за Д. Апостола велася велика і довготривала робота з упорядкування системи українського законодавства, яка завершилася 1743 року створенням книги «Права, за яким судиться малоросійський народ». Цей звід є водночас і своєрідним регламентом суспільно-політичного мислення українців, бо там визначався політичний статус України. Так, у розділі четвертому йдеться «про вольності та свободи малоросійські». В артикулі першому зазначено «про вільне обрання в чини малоросійські, про шанування чиновних та про їх усунення» – в основі тут статті, надані Д. Апостолові при його обранні [1150, с. 103].

Історичні факти свідчать про те, що чини надавалися пожиттєво, старість і неміч не були підставою для звільнення з посади, не мусили також позбавляти чинів «за заочну обмову», тобто доноси. Система постановлення – виборна

«вільними голосами». Посідач мав виконувати визначені царем права та прерогативи й «життя при потребі не щадити». Зобов'язувався посідач чину (посади) робити доноси «про шкоду і збитки царям і відвертати їх, тримати таємні справи нерозголошеними, по совісті виконувати накладені обов'язки, не чинячи заради власної користі». Не тільки в гетьмани, але й на інші посади не повинні обирати «іноземців і закордонних», також посполитих, людей іншої віри та вихрестів. Влада йде від вищого до нижчого, відставка тільки за власним бажанням, що має задовольнятися з честю. Карати можна тільки через суд, відтак в артикулі другому йдеться: шляхтича і військового звання людину без рішення суду не заарештовувати, крім важливих державних і кримінальних справ [1150, с. 103].

Привертає увагу той факт, що «шляхта» і «люди військового звання», а ними були козаки, які нотовані поряд, мають однакові права. Їх заборонено переводити в посполиті, відбирати правильно придбані маєтки; при цьому визначається, хто є шляхтичем, а хто козаком: той, хто несе певне звання від предків по чоловічій лінії. Доводити це можна через свідків, родичів і давні військові компути (списки вояків). Коли якийсь шляхтич чи козак прийшов із-за кордону і правильно купив собі маєтність, то має з того ґрунту «службу відправляти» [1150, с. 104].

Сучасними дослідниками визнано, що загалом «Права, за якими судиться малоросійський народ» – визначна пам'ятка, яка мала за мету впорядкувати й певною мірою реформувати суспільне життя в Козацькій державі і втілити конституцію, тобто основний закон цієї держави, визначаючи її статус, форми правління, судову систему, а з другого боку – є правовим кодексом українського народу.

В історико-правовій літературі акцентується увага на тому, що про судову систему в державі, правда, узагальнено, пише в трактаті «Філософія аристотеліканства» визначний український мислитель та просвітній діяч, поет і драматург М. Козачинський. На його погляд, суддя не повинен судити за «своїм особистим знанням», яке «підказане і схвалене здоровим глуздом», а лише за

показаннями свідків і «за схваленою думкою», але в тому випадку, коли свідки правдиві і не є псевдосвідками. Загалом, суддя – суспільна особа, він не може звільнити злочинця через персональні резони, а має дбати, щоб не засудити невинного, бо коли суддя засуджує через псевдосвідків, він порушує природний закон: «невинного і справедливого не вбивай». Суддя прагне йти за доказами свідків, вносячи свою думку, але не повинен її дотримуватися, тобто робити вищою від намагання правдиво вирішити справу: той, хто здобуває місто, не має наміру вбивати в ньому дітей, а хоче заволодіти містом. Головна ж мета судді: врятувати невинних, щоб не засудити їх «через намову». Кат при цьому – голе знаряддя юстиції, не його справа визначати вину засудженого; суддя ж – розпізнавач причини, тож у його совість «природний закон уклав збереження невинного» (цит. за: [1150, с. 107]). Ці роздуми мають особливе значення, бо керівники Козацької держави в той час приділяли багато уваги реформуванню судової системи, намагаючись усправедливити законодавство. Через це суддя, у розумінні М. Козачинського, має керуватися передусім природним правом, що вимагало найперше справедливості, а не самого покарання.

Дослідники наголошують, що, ставши гетьманом, К. Розумовський також одразу ж зайнявся справами суду і 16 квітня 1751 року видав «Ордер про заборону вживати «суд по формі», а судити за малоросійськими правами», тобто суд мав керуватися не за російським зразком, «по тій формі суду, що у справах чолобитських», а «згідно з правами малоросійськими, високомонаршими грамотами, підтвердженими без усякої відміни». Суд визначався інстанційним – сотенним, полковим та генеральним, і в тому суді, де хто забажає, може судитися. Коли ж справедливих рішень позивач не одержував у Генеральному суді, він міг звернутися до Генеральної військової канцелярії, генерального писаря, а вже той доповідатиме гетьманові. Водночас безпосередньо до гетьмана звертатись у судових справах заборонялося. Апеляційні прохання мають подаватися «по самій суцїй правді», не затїваючи нічого зайвого, «щоб поморочити свого відповідача», – за таке встановлювався

штраф; порушення ж правди в судах мало оголошуватися в гетьманських універсалах [1150, с. 107].

Історики переконані в тому, що головним в Україні встановлювався Генеральний військовий суд. Про це свідчить універсал К. Розумовського про поповнення Генерального суду з 1751 року. Цей суд повинен наглядати над нижчими в полках, щоб «виправлення справ йшло найпоряднішим чином, згідно з малоросійськими правами, без найменших зволікань скривдженням позовникам». Гетьман при цьому вказує, що в Генеральному суді затримано багато невирішених справ; два судді, які тут є, не справлялися з їх вирішенням (генеральний суддя Я. Горленко та генеральний бунчужний Д. Оболонський), причому перший перебуває «у глибокій старості»; через це кількість осіб в Генеральному суді збільшувалася, було призначено нового генерального суддю Д. Оболонського і трьох бунчукових товаришів: М. Турковського, Я. Тарновського та І. Борозну. Наголошується на порядності, справедливості й нетривалості ведення справ [1150, с. 108].

Дослідниками доведено, що система козацьких судів проіснувала до 1760 – 1763 рр., тобто до великої судової реформи гетьмана К. Розумовського, з якої починається друга доба в історії судів Гетьманщини. Вона повернула до давніх взірців з-перед 1648 року, замінивши козацькі суди за схемами Литовського Статуту, так званими судами статутними, тобто земськими, городськими і підкоморськими з Генеральним Військовим Судом на чолі, за зразком Головного Трибуналу Великого Князівства Литовського. Цей устрій проіснував без змін усього 20 років; у 1783 році він був замінений російськими урядовими установами, що спиралися на загальноросійські зразки. Відновлений 1796 року, він ще існував деякий час, зазнавши помітних змін. Останні рештки козацької судової системи були скасовані щойно в 40-х роках ХІХ століття враз із зобов'язуючою силою тих кодексів права, що діяли впродовж віків в Україні, у тім, і магдебурзького. У результаті, судоустрій козацької доби та Гетьманщини можна поділити на два періоди: а) Козацькі суди (1648 – 1760/ 63) і б) та звані статутні суди (1763 – 1783).

Отже, сучасна українська історіографія, досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, звернула увагу на вагоме значення козацтва та його державно-правових інститутів в побудові української державності. Дослідниками окреслено основні етапи розвитку історико-правових знань про традиції судової влади спочатку Запорозької Січі, а потім і Гетьманщини. Українські історики проявили інтерес до державно-правових інститутів Гетьманщини. Історики довели, що Козацька держава за часів Богдана Хмельницького зберігала риси автономної політичної одиниці до другої половини XVIII ст., мала власного виборного главу держави – гетьмана, власні адміністративний і судовий устрій та закони. Судову владу очолював член центрального виборного уряду – генеральної старшини – генеральний суддя (з кінця XVII ст. їх було два). Він чинив суд у справах, що надходили по скаргах до самого гетьмана, часто з виїздом на місце, залучаючи на допомогу лише судового писаря. Існувала своєрідна «виконавча» й судова вертикаль: у полках та сотнях, що були основними адміністративними одиницями, існували ті ж старшинські посади, але відповідно нижчого рівня, що й при гетьманові. Щоправда, у сотнях окремого суду не було; обов'язок чинити суд покладався на сотникові.

Новітньою історіографією переконливо з'ясовано, що запорізькі козаки протягом століть виробили струнку і досить ефективну систему правових норм, у якій закріплювалися військово-адміністративна організація, деякі правила ведення війни, діяльність судових органів, правове становище окремих соціальних станів і груп населення, цивільні правовідносини (право власності, порядок користування землями, водоймищами й угіддями на території Запоріжжя, зобов'язальне право), встановлювалися покарання тощо. Запорожцям були відомі такі складні юридичні поняття, як право першого займу, давність володіння, нерівномірний розподіл стягнення.

Сучасні дослідники, вивчаючи судовий процес XVII – XVIII ст., відзначили його характерні риси. Історики підкреслюють, що з відновленням Української держави в 1948 р. у багатьох українських землях заведено новий

державний устрій, що стосується також судоустрою. Основу давнього судового ладу – тричленну сітку шляхетських судів: сільських (отаманів), сотенних, полкових і генеральних. Слабкою стороною цього устрою було поєднання влади виконавчої і судової в одних руках козацької урядової старшини та значна кількість апеляційних інституцій, що призводило до довготривалого судового процесу.

5.3. Судочинство в умовах Української революції

Творці відновленої в 1917 р. Української Держави проголошували свою відповідну акцію на простий і ясний принцип самовизначення націй, яка, у свою чергу, була підґрунтям природного права. Отже, відновлена українська державність реалізувала природне право нації вільно і необмежено визначати свою державну волю. Основні акти відновлення Української Держави виразно покликаються на цю правну підставу (універсали Української Центральної Ради та декларації правління Української Народної Республіки, пізніші грамоти гетьмана Скоропадського та декларації Директорії УНР, її правління та Трудового Конгресу України).

Сучасними дослідниками з'ясовано, що вперше ідею формування власної судової системи серед документів Центральної Ради зафіксовано в Декларації її Генерального Секретаріату від 10 липня 1917 р., де визначено поле діяльності Секретаріату судових справ. Історики користуючись документами зазначають, що «завданням секретаріату в судових справах має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, у якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатися на підготовку справи українізації та демократизації суду і вироблення відповідних законопроектів, які б визначили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу в Україні» [510, с. 62].

Дослідники зауважують, що програмна мета Центральної Ради стосувалися реформи судової системи найбільш ґрунтовно визначені в її III Універсалі: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідати духові народу. З цією метою приписуємо генеральному секретарству судових справ зробити всі

заходи для упорядкування будівництва і привести до згоди з правовими поняттями народу» (цит. за: [431, с. 248]).

Дуже скоро, як зазначають історики, Центральна Рада приступила до реалізації своїх намірів. Зокрема, 23 листопада Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, згідно з яким «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки». Пізніше, 12 грудня, Секретарством судових справ винесено на розгляд Центральної Ради законопроект про утворення (до скликання Установчих зборів) тимчасового Генерального Суду, а через три дні він був ухвалений Центральною Радою: «Генеральний Суд складається з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного і виконує по цілій території України всі функції, належні досі Правительствующому Сенатові в справах судових і справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства» (ст. 1) (цит. за [331, с. 248]).

Історична наука звертає увагу на той факт, що відповідно до ст. 3 члени Генерального Суду мали звання Генеральних Суддів, а їхні повноваження (до затвердження Генерального Суду на основі конституції) визначалися дореволюційним російським законодавством, зокрема «Учреждением Судебных Установлений». Крім того, згідно зі ст. 8 Генеральний Суд після формування персонального складу мав зробити свій «докладний регламент» і через Секретарство судових справ подати його на затвердження Центральній Раді [431, с. 248–249]. Генеральний секретар судових справ доручав керівництво канцелярією «розпорядною» і господарською частиною Генерального Суду одному з Генеральних суддів.

Узагалі Міністерство юстиції, як зауважують О. Копиленко та М. Копиленки (якщо скористатися сучасним терміном) справляло досить-таки значний вплив на діяльність Генерального Суду. Це проявлялося, зокрема, і в тому, як вирішувалося питання організації внутрішньої його діяльності – «по обранню» Генерального секретаря судових справ одному з Генеральних суддів доручалося керівництво канцелярією. «розпорядною» і господарською частиною Генерального Суду [510, с. 63].

Історики права акцентують увагу на тому, що фактично в подвійному підпорядкуванні опинилися «прокуратура», якої в загальних рисах також стосувався цей закон. З одного боку, прокуратура діяла при Генеральному Суді, а з іншого – її регламент затверджувався Секретарством судових справ, і воно ж надавало одному з прокурорів звання старшого й доручало йому «провід над прокуратурою». Через три тижні, на початку січня 1918 р., Центральна Рада ухвалила й спеціальний закон «Про упорядження прокурорського нагляду на Україні» [431, с. 249; 510, с. 64].

Дослідниками доведено, що важливий крок на шляху формування власної судової системи Центральна Рада зробила 30 грудня 1917 р., того ж дня вона спеціальним законом визнала «неправомочність київської, харківської й новочеркаської судових палат з 1 грудня 1917 р. орудувати у справах, що постали на території України» й одночасно ухвалила ще один закон – «Про заведення апеляційних судів» [431, с. 249]. Дослідники О. Копиленко та М. Копиленко, спираючись на історичні факти, зауважують, що повноваження, «обсяг діланья» та внутрішня організація нових апеляційних судів за деякими деталями майже не відрізнялася від попередніх судових палат, ліквідованих за «відчуженість і неприхильність від українського життя» (див.: [510, с. 64].

Нарешті, у згаданому переліку дослідники називають й закон «Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційного судів» від 23 грудня 1917 р. (за ст. ст.). Усі судді обиралися Центральною Радою більшістю в 3/5 голосів з числа осіб, які могли навіть не мати вищої освіти. Бажаючі мали подавати відповідні заяви через Секретарство судових справ [510, с. 64].

Дослідниками доведено, що на практиці вибори суддів проходили в реальній конкурентній боротьбі. Як свідчить, наприклад, протокол засідання Центральної Ради від 2 квітня 1918 р., на якому було обрано п'ять Генеральних Суддів – Яценка, Василенка, Товкача, Марголіна, Чернявського, причому для голосування пропонувалося 17 кандидатур, а весь список складався з 30 прізвищ. Так само для обрання членами Київського апеляційного суду

пропонувався 41 кандидат, до списку для голосування внесено 30 кандидатів, а обрано лише 10 [510, с. 64].

Істориками звертається увага на те, що наприкінці квітня 1918 р. Центральна Рада знову мала розглянути питання про Генеральний Суд. Так, 18 квітня Генеральне писарство внесло на її розгляд проект закону «Про зміну Артикулу I Закону про Генеральний Суд», яким, зокрема, йому пропонувалося надати й функції «Головного Воєнного Суду, щодо справ, вирішених на території України». Але скрутні обставини, у яких опинилася УНР, змусили українську владу дедалі настійніше звертатися до «надзвичайного» правосуддя. Так, наприкінці квітня з'явилася «Інструкція Військовому революційному суду», який «улаштовується в випадках убивства, підпалу, згвалтування, грабінництва і розбою владою коменданта» [431, с. 249].

Історик права М. Стахів акцентує увагу на тому, що УНР цього режиму була правовою державою. Держава дбала про добро громадян, економічно слабших, щоб скріпити силу цілої нації. Звідси соціальні реформи: закон про усуспільнення землі (понад 30 десятин); закон про 8-годинний робочий день; націоналізація всіх підземних скарбів, вод і лісів [1092, с. 648]. Дослідник В. Ластовський [600] показав відображення концепції правової держави у Конституції УНР (1918 р.). В. Гусєв [281] дав загальну характеристику Закону Центральної Ради «Про персонально-національну автономію». Предметом дослідження О. Кудлай [566; 569] стали Міністерство внутрішніх справ та Міністерство судових справ, а В. Михайленко [695] розрив діяльність міліції доби Центральної Ради.

Більшість сучасних істориків і правознавців єдині в тому, що деякі важливі питання, звичайно, залишилися неврегульованими, хоча була в цьому нагальна проблема. Так, серед архівних зібрань зберігся цікавий документ, що надійшов до Центральної Ради, у якому зазначено, що Рада народних міністрів постановою від 5 квітня 1918 р. «доручила Міністерству судових справ внести на розгляд Центральної Ради справу колишнього адвоката Колесникова про помилування», якого присудом Київської судової палати від 13 грудня 1917 р.

було виключено з числа присяжних повірених. До цього документа додавалося також прохання самого Колесникова. Отже, виникає своєрідний «трикутник» – парламент, який здійснює функцію помилування, судове відомство й уряд як проміжна інстанція між ними, однак механізм взаємодії «гілок влади» не було врегульовано, що зумовлювалося знов-таки невизначеністю правового статусу кожного з цих органів.

Новітня історіографія намагалася узагальнити судову систему Гетьманату. Так, Т. Андрусак [10] дослідив правові основи Української держави 1918 р. Законодавство про судоустрій та судочинство в період Гетьманату П. Скоропадського стало об'єктом дослідження Т. Подковенко [869]. Історична література засвідчує, що в дореволюційній Росії існувала розгалужена система судових органів, у якій працювало багато справжніх знавців своєї справи й теоретиків права. Вважаючи судові інституції невідривним елементом карально-репресивного апарату самодержавства, революціонери різних політичних напрямів прагнули якщо не реконструювати їх, то, хоча б, поповнити новими кадрами, відданими революційним ідеалам. Гетьман Павло Скоропадський наголошував, що жодна установа старого уряду не постраждала від революції так, як Міністерство юстиції. Кваліфіковані спеціалісти були розігнані, а на їхнє місце ставили людей без необхідних знань та досвіду. Гетьманський уряд П. Скоропадського намагався повсюдно відновити судову систему, орієнтовану на дореволюційні принципи судочинства. Перевірялися політичні погляди суддів і встановлювалось, чи брали вони участь у лівих рухах [1030, с. 250].

Сучасний дослідник О. Реєт зазначає, що Гетьман Скоропадський був переконаний, що поспіх з упровадженням урядом УНР української мови в судочинство лише ускладнив справу. Дійшло, за його словами, до того, що люди намагалися звертатися не в державні судові установи, а вирішували цивільні позови в якомусь третейському суді. Нові виборні мирові судді, що змінили за Центральної Ради колишніх, не витримували будь-якої критики, часто не мали юридичної освіти [939, с. 130].

Проте, як зазначає О. Реєнт, гетьманський уряд не відкидав з порогу позитивні напрацювання Центральної Ради. У своєму попередньому вигляді працював також Генеральний суд, який діяв ще в УНР. У спеціальному розділі «Законів про тимчасовий державний устрій України» визначалося місце даної інституції в системі урядових установ: а) Генеральний суд – це вищий охоронитель і захисник закону й вищий суд України в справах судових та адміністративних; б) Генеральний суд оголошує для загальної відомості всі закони й розпорядження уряду, стежить за закономірністю їх видання; в) порядкуючий генеральний суддя та генеральні судді призначаються гетьманом [939, с. 131].

Період Гетьманату, на думку сучасних дослідників, належить до таких об'єктів досліджень, які в українознавчій літературі часто висвітлювалися не об'єктивно. Необхідність усебічного аналізу правового статусу вищих органів влади Української держави зумовлена також відсутністю юридичних праць, які б висвітлювали цю проблему глибоко і комплексно [313, с. 48].

Відомо, що грамотою від 29 квітня 1918 року було запроваджено зовсім іншу форму правління, але лише тимчасово, бо про таку чи іншу конституцію мав прийняти сейм, до якого мав бути виданий окремий виборчий закон. Тимчасова, до скликання сейму, компетенція гетьманата у всіх трьох функціях влади повна, тільки що деякі акти він видає безпосередньо сам, а деякі – через міністрів, яких він призначає, чи інші органи. Безпосередньо: а) гетьман видає закони, проекти які опрацьовує Рада Міністрів, б) гетьман призначає і звільняє отамана Рада Міністрів разом із цілим кабінетом, які відповідальні тільки перед гетьманом, в) гетьман є найвищий керівник усіх зносин із чужими державами, г) він є верховним воєводою української армії і флоту, г) гетьман оголошує стан облоги і військовий стан (припиняє всі громадсько-політичні свободи), д) він виконує право загальної амністії, особистого помилування та анулювання процесу.

Дослідниками доведено, що гетьман спочатку титулує себе в урядових актах «гетьманом всієї України», а пізніше «гетьманом всієї України та військ

козацьких». Будь-які урядові акти гетьмана мали бути контрасигновані отаманом Ради Міністрів або одним із відповідних міністрів. Громадянські свободи цієї тимчасової конституції вужчі кількістю проти періоду Центральної Ради. Громадян тимчасова конституція поділяє на «громадян» і «козаків», виявляючи тут тенденцію зокрема відновити стану будову суспільності.

Сучасна українська історіографія звертає увагу на ту обставину, що правовий статус органів державної влади періоду Гетьманату був зумовлений формою Української держави. Існувало специфічне поєднання республіканської та монархічної форми правління. Політичний режим був авторитарним, а форма державного устрою – унітарною. Визначався формальний титул монарха – Гетьмана. Аналіз правового статусу цієї державної інституції дає право констатувати про існування ознак республіканської форми правління: «відсутність легально закріпленого інституту правлячої династії», «голова держави має в сфері особистих і громадянських прав звичайний статус громадянина», «має обмежений термін своїх повноважень» («тимчасово до обрання Сойму і відкриття його діяльності»). – зазначено в Законах про тимчасовий державний устрій України) (див.: [313, с. 48]. Ознаками монархічної форми правління періоду Гетьманату, дослідники вважають «відсутність правової відповідальності голови держави за дії, що були скоєні ним за час перебування на своєму посту», відсутність парламенту – вищого представницького органу [313, с. 48].

На чолі судівництва стоїть Генеральний Суд, пізніше Державний Сенат, що його призначає гетьман. Сучасні дослідники, покликаючись на офіційні періодичні видання за 1918 р., зазначають, що «порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом» [313, с. 48]. Ці положення містяться в Законах про тимчасовий державний устрій України, а після прийняття 8 липня 1918 р. Закону про утворення Державного Сенату, який передбачав створення, замість Генерального Суду, іншої вищої інституції – Державного Сенату, «Президент Державного і Сенатори Загального Зібрання призначалися наказами Гетьмана, після попередньої

ухвали кандидата Радою Міністрів». Президент Державного Сенату, який очолював вищу судову владу, крім того, що призначався наказом, мав, як зазначено в ст. 6 цього закону, «робити Панові Гетьману доклади разом з Міністром Юстиції, подаючи тій самій Владі справознання за діяльність Сенату». Ст. 20 передбачено, що «позбавлення звання Сенатора може бути наслідком постанови Загального Зібрання Сенату, затвердженої Гетьманом». Підтвердженням поєднання судової й виконавчої влади була ст. 4, за якою «Сенатори Загального Зібрання можуть бути призначені на посади Міністра чи Державного Секретаря, або Товариша Міністра чи Товариша Державного Секретаря» [313, с. 48].

Отже систему судочинства передбачалося реформувати. Першим кроком до цього стало створення у травні 1918 р. при міністерстві судових справ «Комісії» для перегляду зведення Генерального й Апеляційного судів. Наступний крок був пов'язаний із ухваленням закону від 2 червня, за яким відновлювалася дія закону УНР від 2 грудня 1917 р. про Генеральний суд. У новому документі визначено тенденцію судової реформи. Згідно з цим законом, Генеральний суд складався з цивільного, карного та адміністративного департаментів і виконував функції, які до його утворення належали «Правительствующому Сенату», а також касаційні функції Головного воєнного суду, якщо їх не замінено іншими законами Української Держави [939, с. 132]. Цей закон мав діяти до створення нового органу – Державного Сенату, що й було метою судової реформи. Бажаний для Гетьмана Державний Сенат почав діяти з 1 вересня. Дослідник В. Верстюк зауважує, що посаду президента сенату прагнув обійняти міністр юстиції М. Чубинський, син відомого українського діяча і вченого Павла Чубинського, автора національного гімну. Проте гетьман його не призначив і пізніше так пояснив своє рішення: «Сенат у моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя держави могла, якби вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав у голови людину, яка ні за яких умов не дасть цю висоту, хоча б прийшлося йти

проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка» (цит. за: [939, с. 154]).

Дослідниками з'ясовано, що зосередившись з листопада 1918 р. на роботі в Державному сенаті, М.П. Василенко зробив спробу впровадження в судових засіданнях української мови, але змушений був змиритися з фактичним використанням російської, крім того, це відповідало його переконанням «ненасильства у культурі». У листопаді–грудні 1918 р. М.П. Василенко очолював комісію з укладання положення про вибори до Українського Державного Союму. Комісія провела 16 засідань, на яких відбувалися гострі дебати щодо майбутнього України. М.П. Василенко обстоював необхідність федерування з Росією, але за умови попереднього уконституювання України як самостійної держави. Законопроект був витриманий загалом у консервативному ключі і відбивав погляди кадетів на державне будівництво, зокрема Союм не одержував прав і повноважень Установчих зборів, кадети відверто боялися, що в такому разі можна «відкрити двері у невідоме майбутнє, штучно підтримувати революційний рух». Тому, на думку М.П. Василенка, треба було спочатку ухвалити Конституцію, а за Союмом залишити функції законодавчого органу. Щоб відсіяти від виборчого процесу радикальну молодь, був установлений досить високий віковий ценз виборців – 25 років, але зберігалася формула загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Загалом робота комісії не мала жодних реальних наслідків, бо гетьманська влада наприкінці 1918 р. припинила своє існування (див.: [939, с. 154–155]).

За короткий проміжок часу Державний Сенат не зміг реалізувати значну частину свого потенціалу, проте засвідчив серйозність намірів керівництва країни створити ефективну, засновану на дотриманні законності та прав громадян судову систему.

Історичні джерела засвідчують, що 8 липня було ухвалено закон про судові палати й апеляційні суди, яким було скасовано відповідний закон УЦР. Згідно із новим актом, відновлювалися Київська, Харківська та Одеська судові палати. До їхньої компетенції входили розгляд апеляційних скарг на вироки й рішення

окружних судів. Касаційні скарги на рішення судових палат вносилися до Державного Сенату. Новий закон ураховував певну специфіку українського нотаріату: так, нотаріуси Києва, Одеси й Харкова мали призначатися на посади та звільнятися з них за поданням відповідних представників окружних судів через старших голів судових палат міністерством юстиції [939, с. 136].

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на наступних юридичних заходах Гетьманату Скоропадського:

— удосконалено роботу середніх і нижніх ланок судової системи; розширено права про кримінальні та цивільні справи мирових суддів;

— запроваджувалися нові нормативні акти та доповнення до існуючих, спрямовані на більш суворі покарання за антиурядові дії, зазіхання на приватну власність, кримінальні злочини;

— спрощувалися слідчо-судові дії: дозволялося розглядати кримінальні справи без досудового слідства, коли звинувачуваний не позбавлявся громадянських справ, а прокурор і суд не заперечували проти такого характеру проведення справи, а також провадити судочинство в справах про знищення й псування чужого рухомого майна, лісів, садів, городів, коли вони не створювали небезпеки для інших осіб та коли на ці дії не надходили скарги від потерпілих;

— передбачалися суворі покарання за виготовлення й продаж гральних карт, порушення правил збереження чи продажу кокаїну, спекуляцію іноземною валютою, виготовлення фальшивих грошей;

— запроваджено кримінальну відповідальність за законами військового часу за такі дії: повстання проти державної влади, державну зраду, підбурювання до страйків, навмисний підпал чи знищення майна, харчів, фуражу, телеграфного й телефонного знаряддя, залізничного обладнання та будівель, напад на вартового чи військову варту, озброєний опір Державній варті;

— оголошено суцільну мобілізацію чоловіків для оборони Києва від військ Директорії; за ухилення від призову передбачалися найвищі заходи покарання —

від 4 до 20 років каторги, причому справи розглядалися у військово-польових судах; суворо каралися будь-які порушення правил охорони державного кордону й переміщення через нього товарів;

— детальній регламентації підлягала така стратегічно важлива державна галузь як цукровобурякова; жорсткі санкції передбачалося вживати проти тих, хто використовував буряк не для виготовлення цукру, порушував правила його виготовлення, продажу, придбання (зокрема імпорт та експорт), транспортування; за порушення законодавства в цьому питанні застосовувалися одночасно адміністративні й кримінальні засоби покарання: конфіскація майна, штраф та позбавлення волі;

— судові органи скеровувалися також на те, щоб суворо карати винних у підриві та дезорганізації сільського господарства, яке залишалося основою української економіки й головним джерелом наповнення Державної скарбниці.

Отже, історична література засвідчує, що судова система Української Держави діяла на базі законодавчих актів, вироблених у Російській імперії, а також на основі новостворених норм і актів, які відбивали тогочасні реалії. Перебуваючи на стадії трансформації, вона, проте, досить ефективно виконувала свої функції. Посилена увага до нормалізації судочинства та вдосконалення судової системи свідчила про прагнення уряду практичними кроками забезпечити пріоритети законів, а також неухильне їх дотримання.

Історична література інформує про те, що відмінена була національно-територіальна автономія. Загальна адміністрація управління була територіальною і щодо прав поділена, як і за УЦР, тільки не прийнято назв «земель», а збережено губернії. Запроваджено нові назви начальників адміністрації управління. Територіальне самоврядування позбавлено загального й рівного виборчого права і проведено цензові вибори (голос давало нерухоме майно, підприємство або стан і освіта). Територіально правління гетьмана позбулося української частини Донської області [1092, с. 649].

У соціальній галузі запроваджено земельну реформу, але за викуп і за добровільною згодою самих землевласників. Режим гетьмана вже в тимчасовій

конституції визначив поділ народу на «громадян» і «козаків», не окреслюючи однак точніше юридичного значення цих майбутніх груп у державі. Лише універсал з 16 жовтня 1918 р. відновлював окрему станову організацію козацтва й повідомляв про видання закону в цій справі. Козацький стан мав, за наміром гетьмана, творити як частину збройної сили, так і соціальну опору режиму [1092, с. 649]. Дослідник В. Лозовий [627] звернув увагу на селянську правосвідомість в період Гетьманату, а О. Волошко [166] привернули проблеми наступності в аграрному законодавстві Центральної Ради і Директорії.

Цей етап розвитку української державності закінчується днем 14 листопада 1918 р., коли було оголошено грамоту гетьмана про те, що має бути відновлена спілка з Росією на федеративних принципах, де Україна повинна зайняти одно з перших місць. Ця грамота становила новий період режиму гетьмана Скоропадського, що після перемоги повстання, очоленого Директорією УНР, закінчився зреченням гетьмана Скоропадського від влади на користь Директорії 14 грудня 1918 року. Щодо устрою цей період не виявив себе чимсь новим поза основною декларацією, бо негайно, 15 листопада 1918 р., почалося повстання Директорії УНР.

Історичні дослідження засвідчують, що Директорія УНР була обрана 13 листопада 1918 р. Українським Національним Союзом, який об'єднав українські політичні і професійні організації. Був встановлений тимчасово її склад: голова Директорії і чотири члени. Уповноваження Директорії УНР були широкі, але тимчасові: дати провід повстанню проти режиму гетьмана, а після його повалення скласти свої повноваження перед загальним представницьким органом. Повстанча декларація Директорії від 15 листопада 1918 р. нічого не зазначала про те, яка конституція тимчасово бути обов'язковою, але цілість декларації і її загальний сенс визначають те, що в основі мала бути обов'язково конституція УНР, прийнята Українською Центральною Радою [1092, с. 649].

Дослідники звертають увагу на те, що Директорія, вступивши, після зречення гетьмана, у Київ, наполовину змінила дії проти першої декларації. Відновлюючи в основі законодавство УЦР в соціальних і організаційних

справах, Директорія разом із тим не стала на ґрунт парламентарної (всенародної) демократії, але в декларації від 26 грудня 1918 р. стала на позицію неповної, «трудової демократії», тобто влади лише трудових класів народу, бо тільки за ними декларація принципово визнає право вирішального голосу в державних справах. Свої вповноваження Директорія хоче тепер скласти перед Трудовим Конгресом України, право виборів до якого в трьох професійних куріях мають селяни, міські робітники і трудова інтелігенція [1092, с. 649].

В адміністрації та судівництві Директорія відновила право часів УЦР, зокрема ліквідовано ценз у самоврядуванні. Відновлено закон УЦР про національно-персональну автономію національних меншин, що був першим такого роду законом в Європі. Територія держави стала в принципі Великою Україною, бо 22 січня 1919 р. в Києві проголошено злуку Західно-Української Республіки із Українською Народною Республікою із застереженням окремих прав автономно-територіального характеру. Історико-правові аспекти проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР досліджено М. Мацькевичем [671].

Дослідники звернули увагу на те, що у соціальній сфері Директорія УНР видала новий закон про усупільнення землі (в основі повторення закону УЦР) та націоналізацію лісів, вод та підземних багатств. Відновлено закон УЦР про 8-годинний робочий день у промисловості та про організацію фабричних комітетів, свободу коаліцій та страйків. Сама Директорія точно не поділяла функцій між своїми членами (призначаючи лише формально одного голову і одного члена – головним отаманом військ). Директорія мала всі повноваження: голови держави, законодавчу й адміністративну функції з тим, щоб правління виконувала через Раду Тимчасових Уповноважених, а згодом через Раду Народних Міністрів, до складу якої введено міністра єврейських справ [1092, с. 650].

Історичні джерела засвідчують, що 22 січня 1919 р. зібрався Трудовий Конгрес України. Його законний склад – 528 депутатів із території УНР (від селянства – 377, від робітників – 118, від трудової інтелігенції – 33) від ЗУНР – 65. Директорія і Рада Народних Міністрів склали Трудовому Конгресові звіт про свою діяльність й усі повноваження. Конгрес прийняв такі конституційні

постанови: а) відкинув робітничу диктатуру; б) проголосив себе лише тимчасово Верховним Органом, а постійною законодавчою установою встановив «всенародний парламент Великої Соборної Української Республіки», відкидаючи таким чином проголошувану досі засаду Директорії про «трудова демократію»; в) до наступної сесії Трудового Конгресу чи до виборів всенародного парламенту Конгрес передає Директорії всі повноваження тимчасового законодавчого органу; г) згідно з духом конституції УЦР правління мало здійснюватися на парламентських засадах, а в перехідний період створюване Директорією й відповідальне перед нею. Отже, голова Директорії виконує функції глави держави на час своїх повноважень, оскільки він репрезентує Директорію на міжнародній арені. Адміністрація і судівництво були в основі ті самі, що за попереднього стану. З лютого 1919 р. у складі членів Директорії відбулися зміни: зреклися посад двоє членів, а в кінці 1919 р. зреклися своїх прав на користь останнього голови Директорії Симона Петлюри два інші члени [1092, с. 650].

Історична література інформує, що 12 листопада 1920 р. Директорія видала ухвалений Радою Народних Міністрів закон, на основі якого на випадок окупації всієї території УНР ворогом і неможливості виконувати свій уряд з будь-яких причин (недуга, смерть та ін.) для голови Директорії, його вповноваження повністю переходять до голови Ради народних Міністрів. На основі цього закону Директорія УНР діє в одноособовому складі на еміграції від 21 листопада 1920 р., презентуючи для обмеженого кола правління зменшену Раду Народних Міністрів [1092, с. 650].

Сучасна історіографія вдалася до характеристики правової та судової системи ЗУНР. Дослідники В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик та інші довели, що особливістю законодавчої діяльності ЗУНР була її соціальна спрямованість. Глибокі революційні зміни відбулися в соціально-політичній сфері, економіці, освіті, культурі. Одним із перших конституційних законів був «Закон Західноукраїнської Республіки про мови на її території», який проголосив державною мовою українську. Національним меншинам

гарантувалося право вільного розвитку своєї мови, культури, мати свої школи, бібліотеки, видавництва, періодичні видання.

Істориками доведено, що Тимчасова конституція самостійної суверенної ЗУНР була така: законом від 16 листопада 1918 р., законом від 1 грудня 1918 та законом від 4 січня 1919 р. накреслено тільки головні підстави державного ладу. Докладний зміст аж до ухвалення державних основних законів майбутнім сеймом лишився унормований давніми австрійськими законами, якщо вони не були відмінені самим фактом створення нової Української Держави. Внутрішня суверенність у ЗУНР належала згідно із законом від 13 листопада 1918 р. народові, який має її виконувати через своє представництво, вибране рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням. До часу обрання цього парламенту суверенне право народу здійснює УНРада, її склад був доповнений до 150 депутатів, вибраних з повітів і міст. Національні меншини, хоч мали обмежене представництво в УНРаді, не брали в ній участі. Крім основної функції законодавчої, УНРада мала на зразок парламентів також вплив на правління, яке відповідало перед УНРадою й підлягало її парламентському контролю. Перевага УНРади над усіма іншими органами держави проявлялася в тому, що президент УНРади був одночасно (як за режиму УЦРади в УНР) головою держави. Президент УНРади мав чотирьох заступників, які заміняли його за законною чергою на випадок перешкод для нього [1092, с. 651].

Сучасна історіографія акцентує увагу тому, що Закон від 14 квітня 1919 р. про вибори до сейму забезпечував кожній національній курії згідно з загальним переписом населення пропорційну кількість мандатів. У межах кожної курії, поділеної на виборчі округи, національні виборчі партії розподіляли між собою мандати на основі пропорційної системи. Активне виборче право визнано для всіх громадян, після 20 років, пасивне виборче право – по закінченні 28 років. Сейм мав складатися з 226 послів; з них на українську курію припадало 160 (70, 8 %), на польську – 33 (14,6 %), на єврейську – 27 (11,9 %) і на німецьку – 6 (2,7 %). Перші вибори були призначені на червень 1919 р., але не відбулися з огляду на воєнні події [1092, с. 651].

Щодо форми правління, то вона, на думку дослідників, було парламентська. Парламент призначав і знімав центральні органи виконавчої влади, зокрема Державний Секретаріат, який складався з президента Ради Державних Секретарів і окремих державних секретарів із державним секретарем військових та закордонних справ включно. Адміністрація була створена за давнім австрійським законом. Самоврядування функціонувало за старими австрійськими зразками, але відмінені були привілеї шляхти і всякий ценз. Судівництво було незалежне від уряду, організоване за законом від 21 листопада 1918 р., загалом було збудоване за австрійською системою і передбачало як вищу судову інстанцію – Найвищий Суд [1092, с. 651].

Щодо соціальної політики режим УНРади характеризувався поміркованими соціальними реформами, як земельна реформа від 14 квітня 1919 р. й запровадження 8-годинного робочого дня. Указаним законом вивласнено велику земельну власність; із цього фонду земельні громадські, повітові й обласні комісії під наглядом державного правління мали наділяти землі сільським господарям. Питання про винагороду за вивласнення мав вирішити найближчий сойм. Ліси піддавалися одержавленню, а пасовища передавалися громадам [1092, с. 651].

Дослідниками доведено, що на перших етапах ЗУНР використовував попередню судову систему. Суддям ті іншим працівникам судових органів пропонувалося прийняти клятву на вірність українському народу і державі. Ті, хто скомпрометував себе антиукраїнською діяльністю, були звільнені. Історики зазначають, що у лютому 1919 р. Державний секретаріат судових справ отримав доручення провести судову реформу. Уся територія ЗУНР була поділена на 12 судових округів і 130 судових повітів, відповідно обиралися окружні та повітові суди. Надавалася гарантована можливість обирати своїх суддів національним меншинам: поляки повинні були обрати 25 суддів, євреї – 17 [746, с. 337].

Історичні джерела засвідчують, що водночас були прийняті закони, спрямовані на удосконалення діяльності судових органів. Закон «Про

скорочення підготовчої судової служби» скоротив термін стажування суддів з трьох до двох років. Закон «Про тимчасову ліквідацію діяльності суду присяжних» призупинив вибори присяжних у зв'язку з умовами військового стану. Були прийняті також закони про перехід судочинства на українську мову, про введення демократичних принципів судочинства. Законом від 11 лютого 1919 р. для розгляду кримінальних справ у повітах створювалися тимчасові трибунали, до складу яких входили голова і два члени. Закон від 15 лютого передбачав створення двох вищих судових інстанцій: Найвищий Суд і Вищий державний суд [746, с. 338].

Що стосується інших правоохоронних органів, то дослідники відзначають відновлення діяльності адвокатури, прокуратури і нотаріальної служби. Окремо існувала воєнна юстиція та прокуратура. Важливого значення надавалося в ЗУНР створенню органів охорони громадського порядку. 6 листопада 1918 р. Українська Національна Рада затвердила постанову про створення Корпусу української державної жандармерії, яка формувалася на добровільних засадах шляхом виборів.

Отже, сучасною українською історіографією переконливо доведено, що в період Української революції при реформуванні та розробці правої системи суди намагалися керуватися, крім існуючих законів, «колективною волею свідомого народу», «революційними ідеалами соціальної справедливості» тощо. Така тенденція у судочинстві відрізнялася від більшовицької програми реформування правової системи. Разом з тим у діяльності владних структур проявлялося прагнення побудувати в Україні соціальну, правову державу європейського гатунку.

5.4. Судочинство в УСРР

У радянський період в Україні було запроваджено «революційне правосуддя». Його здійснювали революційні трибунали та народні суди, що виносили вироки й рішення, керуючися «революційним сумлінням та соціальною правосвідомістю» суддів. Раднарком УСРР прийняв декрет про суд,

яким скасовувалися всі суди, організовані царським режимом, Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією [746, с. 350]. Сучасні історики та правознавці І. Білас, О. Бенько, М. Вегеш, В. Задорожний, М. Кульчицький, Н. Настюк, Б. Тищик, Ю. Шаповал та інші вдалися до аналізу правої та судової системи в радянській Україні, звернувши увагу на державно-правові аспекти політичного терору та репресивно-каральну систему, яка давала про себе знати в республіці.

Дослідниками доведено, що суди як такі фактично були перетворені на органи розправи із «внутрішнім ворогом» і мали сприяти зміцненню політичного режиму «диктатури пролетаріату». Свою злочинну діяльність суди здійснювали через революційні трибунали та народні суди, передбачені Тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 року.

Історико-правова наука звертає увагу на те, що революційні трибунали у складі не менше 15 осіб утворювалися по одному на губернію, хоча справи могли розглядати й 3 члени трибуналу. Функції обвинувачення та захисту виконували громадські обвинувачі та правозаступники. Компетенція трибуналу була практично необмеженою від державних і контрреволюційних злочинів до злочинів, що «передавалися на розгляд трибуналу постановами губвиконкому». Скарги на вироки трибуналів розглядав Верховний касаційний суд, а справи особливої важливості з травня 1919 р. – Верховний революційний трибунал України як суд першої інстанції. Передбачені Тимчасовим положенням 1920 р. народні суди формувалися місцевими радами і повітовими виконками. Скарги на вирок народних судів розглядали ради (з'їзди) народних суддів, що скликалися з усіх народних суддів цього судового округу. Кримінальні справи народний суд слухав у складі суддів та двох або шести народних засідателів, які формально обиралися. Для суддів був обов'язковим стаж політичної роботи, тому серед них, як правило, було мало фахових юристів, а така умова і не була обов'язковою, оскільки вироки і рішення виносилися на основі «революційного сумління та соціалістичної правосвідомості» [431, с. 285].

Ученими доведено, що під час другої спроби поширити радянську владу в Україну Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 3 грудня 1918 р. декретом «Про організацію Всеукраїнської Надзвичайної Комісії» створив, за прикладом РСФР, суворий репресивний орган з боротьби з політичними противниками. У процесі формування центрального апарату ВУНК створювалися окремі відділи з певними функціями. Так, юридичний відділ здійснював розслідування та готував справи для трибуналів. Відділ іноземного контролю зосереджував зусилля на боротьбі із агентами іноземних держав. Оперативний відділ вважався одним з найважливіших – він займався попередженням, припиненням та розкриттям злочинів, насамперед, політичних [431, с. 288].

Дослідниками зазначається, що в часи, коли більшовики намагалися поширити радянську владу в Україну і закріпитися, НК вважалися «прямими органами партії», і діяльність їх в Україні спрямовувалася Всеросійською НК. Тому й не дивно, що саме ВУНК перетворилася у знаряддя, яким в Україні більшовики здійснювали червоний терор, фізичну ліквідацію політичних супротивників, ігнорування певних категорій за національною ознакою [431, с. 289].

Історик О. Субтельний зауважує, що на першому етапі наступу Сталіна проти потенційної опозиції на Україні (реальний опір йому був дуже слабким) основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та небільшовицькими партіями 1917 – 1920 рр., а також видатні діячі культури та науки. Політичні судові органи, фабрикуючи «таємні антирадянські організації», застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушували своїх жертв визнавати своє членство в них на широко висвітлюваних у пресі показових процесах. У такий спосіб політична поліція виправдовувала покарання засуджених, дискредитуючи всіх, хто поділяв їхні погляди, й готуючи ґрунт до наступних арештів [1123, с. 512].

Як зауважує О. Субтельний, уперше до цієї тактики в Україні вдалися у 1929 – 1930 рр., коли в належності до таємної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених,

письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича та Людмилу Старицьку-Черняхівську. «Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігранських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР. Використавши цей судовий процес для створення атмосфери підозрілості та небезпеки, радянська влада перейшла до широкого наступу на інтелектуальну еліту [1123, с. 512].

Через долі конкретних осіб, діяльність яких довгий час замовчувалася або перекручувалася, сучасний історик Ю. Шаповал у книзі «Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)» (К.,1994) [1295] прагне відповісти на питання: якими були ідеали тих, хто кидав виклик тоталітаризму і став його жертвою, і з іншого, чим керувалися ті, хто слугував антилюдяному режимові. Трагічні моменти біографій Сергія Єфремова, Симона Петлюри, Павла Христюка, Михайла Слабченка, Олександра Шумського, Михайла Волобуєва, Миколи Скрипника, українські сторінки діяльності деяких вождів доби сталінізму – усе це відтворюється на основі унікального і невідомого документального матеріалу. Із недоступних раніше архівів, насамперед, партійних, а також ДПУ – НКВС – МДБ – МВС – КДБ.

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на тому, що у 20-х роках ХХ ст. в Україні, як і в інших радянських республіках, були прийняті кодекси (цивільний, кримінальний та ін.) та запроваджена нова судова система. Відтепер судові справи розглядали колегії, до складу яких входив постійний суддя та два народні засідателі. При цьому інститут народних засідателів не був ідентичним інститутові присяжних, що функціонував у демократичних країнах. Присяжні у кримінальному процесі виносять вердикт про винуватість або невинуватість підсудного, а в цивільному процесі тільки розв'язують питання наявності чи відсутності факту, з приводу якого здійснено позов. Народні ж засідателі не були «суддями сумління», як присяжні, а прирівнювалися у праві

ухвалювати рішення до судів [797, с. 209]. Дослідники наголошують, що ця відмінність не мала суттєвого значення, оскільки судова система в СРСР мала другорядне значення. Протягом 30-х – 40-х років ХХ ст. судові функції фактично здійснювали так звані «трійки», до складу яких входили, крім суддів, представники партійних та карних органів.

Дослідниками доведено, що правова система кінця 20-х – початку 30-х років покликана була зміцнювати командно-адміністративну систему, сприяти її централізації, забезпечувати потреби форсованої індустріалізації та насильницької колективізації. Виконувати ці завдання доводилося в демократичному конституційному полі, що визначалося Конституціями СРСР 1924 р. та 1936 р. (в Україні – Конституції 1929 та 1937 р.). Ці конституційні акти гарантували права і свободи особи, передбачали відкритість судових процесів, підтверджували права звинувачуваних на захист. У дійсності зазначені демократичні норми не діяли, а були лише ширмою, що прикривала систему, яка керувалася циркулярами, інструкціями, закритими постановами, що робили можливим надзвичайні заходи в економіці й суспільному бутті [431, с. 304].

Правознавці зауважують, що Конституція УРСР 1937 р. декларувала принцип гласності судових засідань, право обвинувачуваного на захист (ст. 91), передбачала ведення судових засідань українською мовою (ст. 90). Крім того, затверджувався принцип виборності суддів: Верховний Суд обирався Верховною Радою на 5 років, обласні – обласними Радами депутатів трудящих на 5 років, народні суди – населенням терміном на 3 роки, проте закріплення цих важливих демократичних принципів в Конституції 1937 р. не стало гарантією втілення їх у життя. Якраз у цей час стають масовими серйозні порушення законності, широко практикуються репресії, які здійснюються позасудовими органами – «трійками», «двійками», особливою нарадою при НКВС [431, с. 287].

Історики і правознавці зазначають, що в кримінально-процесуальному законодавстві ще в 30-х роках характеризувалося фактичною ліквідацією всіх демократичних принципів, особливо відомою є постанова ЦВК СРСР від

1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ по підготовці або здійсненню терористичних актів», яка була підготовлена протягом кількох годин після повідомлення про вбивство одного з державних діячів СРСР Сергія Кірова. Цей надзвичайний закон відкрито заперечував принцип гласності, змагальності, справедливості, гуманізму. Слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Звинувачувальний акт вручався за 24 години до розгляду справи в суді. З процесу вилучалися прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і подання клопотань про помилування у цих справах не допускалися. Смертний вирок проводився у виконання негайно після оголошення. Цинічно звучать слова Вишинського про те, що Закон від 1 грудня 1934 р. не порушував принципів радянської демократії, що при його застосуванні «звинувачений залишається носієм відомих процесуальних прав, достатньо широких для захисту своїх інтересів» [431, с. 308–309].

Загалом, як довели сучасні дослідники, у радянській Україні судова система, а разом з нею державний арбітраж, органи прокуратури, дізнання і слідства підпорядковувалися потребам тоталітарного режиму – захисту «соціалістичної законності». У таких умовах суди не були і не могли бути тим механізмом, який встановлював справедливість та захищав права окремих громадян чи їх об'єднань. Навпаки, суди використовувалися як засіб політичної розправи з тими, хто намагався протистояти комуністичному режиму [797, с. 209].

Учені акцентують увагу на тому, що органи пропаганди переконували, що радянське правосуддя – це найбільш демократична форма захисту прав громадян, яка забезпечує найкращі умови для всебічного й об'єктивного розгляду і розв'язання спорів. Зовні система соціалістичного правосуддя будувалася на тих же принципах, що й у демократичних країнах: здійснення правосуддя лише судом, колегіальність розгляду справ, незалежність суддів і народних засідателів та їхнє підпорядкування тільки закону, здійснення правосуддя на основі рівності громадян перед законом і судом, відкритість розгляду справ, національна мова судочинства, участь представників громадських організацій та трудових колективів у судовому впровадженні,

однак суди не були реально незалежними від органів державної влади та правлячої тоді комуністичної партії.

5.5. Реформування судової влади в процесі утвердження незалежної України

Сучасні дослідники єдині в тому, що однією з ознак будь-якої незалежної держави є наявність сильної державної влади, стабільної, працездатної системи державних органів, серед яких – законодавча, виконавча та судова. Україна – одна з незалежних держав, яка тримає курс на європейську інтеграцію й намагається стати європейською правовою державою, де права та свободи людини є основними цінностями, спрямовує свої зусилля на реформування судової гілки влади. Становлення в Україні незалежної судової влади відбувається в контексті проведення судово-правової реформи, концепція якої була сформульована ще 1992 р., адже судова система була створена ще в роки тоталітарного керівництва державою й не відповідає сучасним світовим стандартам правової держави.

Сьогодні в державно-правовій теорії відбувається перегляд усталеної концепції про тріаду влади. Ця зміна в теоретичних підходах відображає тенденцію відокремлення четвертої, самостійної гілки влади – влади контрольної (поряд із законодавчою, виконавчою і судовою). Йдеться про виокремлення відособлених контрольних органів у межах окремої з «класичних» гілок державної влади.

Звертаючись до міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини та механізмів їх реалізації в Україні, Н. Карпачова зауважує, що людство пройшло довгий і тернистий шлях до усвідомлення беззаперечної істини, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру». Цим визнанням розпочинається один із важливих документів – «Загальна декларація прав людини», у якій закладено основи розбудови системних стандартів прав

людини, і хоча її положення мають рекомендаційний характер, вони є універсальними для всіх країн [462, с. 4].

Сучасні дослідники зазначають, що місце й роль суду в суспільстві та механізми публічної влади визначаються основними законами цих установ. Ще Марк Тулій Цицерон відзначав: «Правосуддя – основа держави». У демократичному суспільстві суди виконують функції з вирішення спорів про право, забезпечують захист основних прав і свобод від свавільних дій публічної влади та накладають певні обмеження на приватних осіб у випадку порушення ними правових приписів. Він зауважував: «Звинувач не повинен користуватися своєю владою, впливом, особливим шармом у суді, не повинен виявляти ніякої пристрасті: нехай все це залишиться для виправдання невинних, допомоги бідним, спасіння нещасних»(цит. за: [78, с. 555]. На думку дослідниці Л. Москвич, соціальна роль суду зумовлена необхідністю забезпечення верховенства права – режиму, при якому будь-яка публічна влада пов'язана з правом та основними правами і свободами людини. При цьому суд здійснює контроль над правовим застосуванням закону, який повинен відповідати ustalеним у суспільстві цінностям, насамперед задекларованим у Конституції [739, с. 96].

Правознавець Н. Сібільова, звертаючись до теоретичних основ побудови судової системи України, переконана, що сформульовані міжнародною та європейською спільнотою принципи організації та функціонування судової влади можна систематизувати за кількома сферами, одна з яких безпосередньо пов'язана з організацією судової системи. Отже, міжнародні стандарти вимагають: забезпечення кожному, хто намагається захистити свої права та інтереси, реалізацію цього права шляхом утворення розвиненої мережі судів, наближених до населення і наділених повноваженнями розгляду справи в повному обсязі за суттю; забезпечення розгляду справи незалежним, неупередженим судом, створеним відповідно до закону, у фаховості якого впевнена особа, що звертається до суду за захистом своїх прав та інтересів; реалізації права особи на оскарження рішень та перегляд справи вищим судом

(у випадках, передбачених внутрішнім законодавством) шляхом утворення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справ в апеляційному порядку, відповідної процесуальної процедури розгляду і вирішення спору, що визначається особливістю його предмета [1023, с.39–40].

Значний внесок у дослідження принципів права в Україні зробили такі вчені як: В. Авар'янов, В. Бабкін, В. Горшеньов, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, Є. Назаренко, П. Рабінович, В. Сіренко, О. Фрицький, В. Цветков, М. Цвік, Ю. Шемшученко та інші. У новітній час українські вчені-конституціоналісти переосмислили сутність і зміст системи конституційного права України та відмовилися від її однолінійного сприйняття. Вітчизняні правознавці (В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Тодика, В. Шаповал) виявили багатомірність системи національного конституційного права, виділяючи такі його підсистеми (зрізи), як приватне і публічне, природне й позитивне, матеріальне й процесуальне, суб'єктивне та об'єктивне, національне та міжнародне право тощо.

Дослідники доводять, що основна частина – як структурний елемент системи конституційного права – об'єднує насамперед конституційно-правові норми, що регулюють конкретні суспільні відносини в межах предмета конституційного права. Це інститут основ конституційного ладу України, інститут прав і свобод людини та громадянина, інститут форм безпосередньої демократії, інститут органів державної влади, інститут конституційної юстиції, інститут місцевого самоврядування тощо.

Амбітна мета щодо вдосконалення системи правосуддя в Україні нерідко лише створюють шумову завісу. Дослідник А. Осешинський вважає, що активні й пасивні учасники «євроінтеграційного змагання» погодяться з висновком, що на цьому етапі позитивна оцінка реалізації концептуальних уявлень на практиці дорівнює викривленню реальності. Численні експертні дослідження та опитування громадської думки свідчать про відсутність довіри до суду, несприйняття громадськістю судової влади як незалежного гаранта справедливого вирішення правових спорів, неефективність механізму судової

системи та процесуального права [796, с. 4]. Крім того, правознавець І. Шицький зазначає, що на сьогодні є очевидним, що судова реформа в Україні не стала можливою і не отримала оптимістичну перспективу внаслідок прямої невдачі здійснюваних від 1992 р. і дотепер практичних кроків удосконалення судової системи, які вкрай загострили суперечності між правовим інтересом суспільства і державою, яка реалізує судову владу з упередженим результатом пригнічення свободи, розриваючи органічний зв'язок суду і демократії [1314, с. 36].

Як унікальна історія розвитку і становлення кожної держави, так само унікальна історія становлення й розвитку її судової системи як складової механізму організації державної влади. Форма правління і характер державного устрою є визначальними чинниками організації судових систем, але не вичерпуються ними. Значну роль, на думку Н. Сібільової, у формуванні сучасних судових систем відігравали і відіграють також інші чинники – внутрішні та зовнішні. До зовнішніх слід віднести ступінь інтеграційного включення держави в європейську і світову спільноту, визнання і впровадження на внутрішньому державному рівні демократичних принципів і стандартів організації судової влади, які забезпечують реалізацію принципу верховенства права. До внутрішніх – традиції, звичаї, рівень побутової, професійної, політичної правосвідомості, що охоплюється поняттям правової культури суспільства [1023, с. 45]. «У питаннях влади, – застерігав Т. Джефферсон, – припинимо слухати про довіру до людини, а поставим перепону від її злого наміру, скувавши її ланцюгами Конституції»(цит. за: [78, с. 232]).

Упродовж століть одним із найбільш дискусійних є стрижневий принцип судової влади – принцип незалежності. З урахуванням реального стану справ у правосудді дискусія з цього приводу, що відображена в працях значної кількості теоретиків і практиків права та нормативно-правових документах, про деякі з яких часто мовиться й пишеться, зростала з новою силою. Мета судової системи – примусовим способом опосередкувати волю суспільства, виражену в його законах, і відновити або захистити порушене право суб'єктів держави, у якому діє ця судова система. У цьому і проявляється владний характер, що дає

підстави на право існування поняття «судова влада». Правова природа судової влади полягає в тому, що в правовій державі вона підпорядковується єдиним правилам, найважливішими з яких є абсолютна незалежність і самостійність на основі відокремлення від влади законодавчої та виконавчої; прояв владних повноважень тільки на основі права, закону; структурна побудова системи судової влади, яка забезпечує її самостійність, свободу і підлеглість тільки закону на основі внутрішньої суворо регламентованої системи суворого нагляду і контролю вищих суб'єктів влади за нижчими; функціонування не як влади, що виникла стихійно, а як влади, яка діє на основі повноважень, наданих від імені суспільства, народу; форми реалізації повноважень повинні погоджуватися із змістом і суттю судової влади.

Сучасні дослідники намагаються довести, що судова влада – це складова організації влади в державі, відображення певної інституції, спосіб впливу на поведінку людей, яка діє на засадах незалежності, самостійності, відокремленості, виключності та підзаконності. Самостійність судів і незалежність суддів є гарантією захисту прав і свобод людини та громадянина, прав та законності інтересів юридичних осіб, а також інтересів суспільства і держави. Самостійність судів проявляється в тому, що вони у своїй діяльності невідзвітні, підпорядковуються лише закону, судові рішення не потребують попередньої згоди чи затвердження будь-якої посадової особи або органу, вони мають силу закону в конкретній справі і є обов'язковими для виконання всіма громадянами на всій території України. При здійсненні правосуддя судді не залежать від органів законодавчої або виконавчої влади, службових осіб, громадських організацій тощо. Важливим покликанням британської судової системи є те, на думку В. Черчілля, щоб «підтримувати закон і порядок, безсторонню справедливість суддів, вільних від втручання або тиску з боку виконавчої влади» [1258, с. 20].

Загалом зарубіжними і вітчизняними вченими вважається, що задля утвердження верховенства права дуже важливо, щоб суддів не могли усунути з посади за негайним бажанням представників законодавчої чи виконавчої влади.

Звичайно це гарантують конституції. Наприклад, Конституція США статтею III, 1 визначає: «Судді Верховного та нижчих судів повинні обіймати свої посади, доки сумлінно ставляться до виконання своїх обов'язків. За свою працю вони через визначені проміжки часу повинні діставати винагороду, розмір якої не може бути зменшений протягом терміну їхнього перебування на посаді». Схожі умови передбачені і в Британії, де заробітну платню виплачують із фонду, що не підзвітний парламентові. Унаслідок таких заходів політики мають суттєвий вплив на ступінь контролю за призначенням суддів. На жаль, добре відомо, що американські президенти намагаються призначати у Верховний суд США тих суддів, які, на їхню думку, підтримують їхню політику, і водночас помиляються. Так, президент Ейзенгауер, призначивши Ерна Ворена головою Верховного суду, назвав це призначення «найбільшою дурницею», яку коли-небудь скоїв [520, с. 666].

Сучасні дослідники вивчаючи зарубіжний досвід акцентують увагу на тому, що у США федеральні судді призначаються президентом за вимогою Сенату, у Франції – президентом, в Англії – короною за поданням прем'єр-міністра чи лорда-канцлера. Політична самостійність суддів забезпечується гарантованістю їхнього перебування на посаді. В Англії судді вищих судів можуть бути зміщені тільки на вимогу обох палат, у США для цього треба застосувати дуже складну процедуру – імпічмент, у Франції проголошено незмінюваність суддів [876, с. 344].

Учені зауважують, що відокремленість судової влади означає, що суди не входять до жодної іншої системи державних органів, але не можна говорити про їх ізольованість від органів державної влади, оскільки законодавча влада приймає закони, відповідно до яких створюються і діють суди, а виконавча влада організаційно забезпечує судову діяльність. Водночас судова влада має можливість впливати на рішення і дії законодавчої та виконавчої влади, «урівноважуючи їх». Це перетворює суд на досить могутню силу, яка здатна захистити права і свободи громадян, вирішити правові конфлікти, що виникли в суспільстві. Прикладом цього є функція конституційного контролю за органами

виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, що втілена в практичній діяльності кожного суду.

Для дослідниці Л. Москвич стає очевидним, що реформа політичної, економічної та правової системи в Україні зумовила необхідність проведення судової реформи, яка суттєво змінила б судову систему і принципи судочинства. І хоч реформування судової системи згідно з вимогами вимог сьогодення розпочалося з проголошення незалежності України, на жаль, і досі не можна констатувати, що існує дієва судова влада, ефективна судова система, справедливі судові рішення [740, с. 26].

Міжнародні стандарти в галузі організації судової системи серед інших вимог передбачають і необхідність створення в країні згідно з процесуальним порядком розгляду та вирішення спору, що визначається особливістю його предмета. Отже, світова спільнота визнала за один із факторів забезпечення ефективності судочинства спеціалізацію судової діяльності. Як зазначає Л. Москвич, спеціалізація як принцип побудови судової системи означає, що конкретний суд як елемент цієї системи наділений повноваженням розглядати й вирішувати судові справи. Спеціалізація як принцип організації роботи певної судової установи означає, що в ній вибрано конкретних суддів, які спеціалізуються на розгляді судових справ, що також впливають із певного виду правовідносин, тобто критерієм спеціалізації є предмет спірних правовідносин і властива йому відповідна процесуальна процедура. Спеціалізація судової системи, як спеціальний прояв загальнотеоретичного принципу розподілу функціональних повноважень, може мати зовнішні і внутрішні прояви [740, с. 26].

Крім того, інституційна спеціалізація суддів – прикладна значущість для судової організації. І. Шицький переконаний, що такий порядок дисциплінує суддю, зокрема й обов'язок до незалежності; обмежує дискредитацію влади в питанні права і контрастно ідентифікує свавілля, а все це є передумовами єдності судової практики, стабільності й незалежного тлумачення правових норм. Така практика дасть змогу отримати суспільну довіру до суду, адже

недовіру породили діаметральні рішення однотипних справ. Власне кажучи, число справ провокується суперечливою практикою, яка вимагає збільшення числа суддів, які знову ж примножують суперечності, оскільки система не орієнтована на єдність права і справедливості [1314, с. 41].

В Україні останнім часом дискутується питання створення ювенальної юстиції – системи судів з розгляду справ неповнолітніх, до юрисдикції якої планується віднести справи переважно кримінально-правового та адміністративно-правового характеру. Правознавці вважають соціально виправданим також створення системи трудових судів (за аналогією до інших країн). Численні порушення трудових прав громадян призводять до постійного зростання звернень за захистом таких прав до суду, тобто має місце значна латентність цих правопорушень. Утворення трудових судів допоможе більш повноцінно захистити права працюючих [740, с. 30].

Дослідники порушують проблеми стосовно конкурсного добору на кандидати суддів, ураховуючи міжнародний і вітчизняний досвід. Звичайно, вічний ідеал владарюючих і сильних світу цього – суддя слухняний, керований, «ручний», а спосіб «приручення», мотиви слухняності при всій їхній різноманітності мають певний негативний ефект. Принцип «правосуддя здійснюється тільки судом» перетворюється на фікцію. Суддя – креатура іншої особи – явище ненормальне для суддівського корпусу, як і суддя-«мздоімець». Часи, коли посади судді, як і нотаріуса, відкрито продавалися, давно минули [1029, с. 70]. Ще французький лексикограф П. Буаст зазначав, що «судові місця схожі на колючі кущі: вівця знаходить в них сховище, але не може вибратися з них, не залишивши там своєї шерсті»(цит. за: [78, с. 555].

Згідно з вимогами міжнародних стандартів кандидати на посаду судді, як зазначає Л. Скомороха, повинні бути чесними та здібними особами, які мають добру підготовку з права. Вони мають рівні права доступу на посаду в суді. Особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості й здібності, а також відповідну підготовку і спеціалізацію в галузі права [1029, с. 70] З цього приводу грецький філософ Епіктет сказав: «Не берися судити

інших, доки сам не відчуєш себе гідним зайняти судейське місце»(цит. за: [78, с. 555]. Будь-який метод підбору суддів мусить убезпечувати від призначення суддів за неправомірними мотивами. Тут не повинно бути дискримінації особи за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового цензу тощо; однак вимога про те, щоб кандидат на юридичну посаду був громадянином відповідної країни, не повинна розглядатися як дискримінаційна [1029, с. 70].

Аргументи проти надання суддям більшої незалежності, зокрема в Британії, звичайно, спираються на твердження, що судді походять із вузького соціального прошарку, і тому від них годі сподіватися справедливого розгляду справ бідних людей або представників етнічних меншин; крім того, суддям закидають, що вони схиляються в бік індивідуалізму й мають упередження проти колективізму [520, с.666–667].

Л. Скомороха, порушуючи питання про конституційний добір кандидатів на посади суддів у контексті міжнародного досвіду і сучасних реалій зазначає, що прозорість призначення осіб на посаду суддів має бути ключовим принципом процесу формування суддівського корпусу, унеможливлення будь-якого тиску чи впливу на цей процес гарантує, що претендент, який пройшов процедуру призначення на посаду, у подальшому не буде перейматися питаннями, яким чином він має компенсувати свої фінансові витрати, пов'язані із «спілкуванням» з відповідальними органами, що мають право поставити кому у відомому вислові, що «покарати не можна помилувати» або, адаптуючи вислів до вказаного питання щодо зайняття суддівського крісла, «призначити не можна відмовити» [1029, с. 70–71].

Разом із тим судова система в конституційному сенсі, на думку Л. Москвич, повинна бути організована таким чином, щоб могла гарантувати доступ приватних осіб до правосуддя. Доступність до судочинства детермінується необхідністю забезпечити сприятливі процедури розв'язання соціальних конфліктів на основі права і справедливості. Суспільству потрібен механізм, здатний забезпечувати непорушність та повагу до суб'єктивних прав, а також

необхідними є високий рівень прозорості здійснення судових процедур та об'єктивність розгляду судових справ, саме тому ідея побудови доступної, справедливої судової системи, яка б надавала можливість повноцінно захищати права та інтереси членів суспільства, не дає спокою державотворцям [740, с. 96].

Відомо, що корупція в судах існує в багатьох країнах світу, серед них, за міжнародними стандартами, є країни, що відносно вільні від корупції, а водночас є й ті, які страждають від систематичних корупційних проявів у судах. У межах опитування осіб у 62 країнах світу, проведеного 2006 р., було виявлено в третині країн більш, ніж 10% респондентів, які мали справу із судовою системою, були змушені давати хабар з метою винесення так званих «справедливих» судових рішень [1174, с. 73].

Корупція в судах властива й Україні. Аналізуючи сфери та засоби запобігання корупції та іншій недоброчесності суддів дослідниця, О. Томкіна акцентує увагу на тому, що за останній час почастишали випадки суддівського хабарництва, які вразили суспільство своїми надзвичайними розмірами. Не дивно, що українські громадяни, власне, як і раніше, продовжують вважати суддів найбільш корумпованими службовцями. Більше того, в Україні констатується зростання рівня суддівської корупції. За офіційними фактами СБУ, 2006 р. стосовно суддів, переважно за ознаками хабарництва при винесенні завідомо неправосудних рішень, відповідними органами було порушено 29 кримінальних справ, 2007 р. – 43, 2008 р. – 52 [1174, с. 73].

В юридичній літературі проблеми корупції в судах та запобігання їй певною мірою порушувалися вченими – насамперед, у контексті висвітлення загальної питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією. До цієї теми зверталися В. Євдокимов, В. Зеленський, О. Кальман, М. Мельник, Д. Притика, Є. Скуліш, В. Тюряков та інші. Потрібно зазначити, що серед законодавчих засобів запобігання суддівській корупції та іншій недоброчесності суддів, важливе місце відводиться тим засобам, які мають спрямування та функціонування судової гілки влади на засадах їхньої справжньої, а не декларованої самостійності, автономності та самоврядності.

Така запобіжна спрямованість законодавчих засобів має кримінологічне значення щодо усунення або принаймні зменшення політичного впливу на судову гілку влади з боку службовців інших владних інституцій, які прагнуть до цього [1174, с. 77].

Отже, учені зробили висновок що визначення в Конституції та законодавстві України ефективних механізмів забезпечення незалежності судової влади перетворює його на ще одну сферу загальносоціального запобігання суддівській корупції. При цьому важливим залишається питання про недопущення прийняття законопроектів, які містили б норми, що сприяють дії чиновників, які зумовлюють корупцію серед суддів та інші їхні прояви недоброчесності. Значною мірою це можливо шляхом запровадження в Україні кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів, різновидом якої є їхня антикорупційна експертиза [1174, с. 77].

Сьогодні Україна перебуває в стані очікування чергового етапу проведення судово-правової реформи. Але перш ніж проводити реформування, як зазначає Л. Москвич, треба чітко визначити мету, яка буде досягнута завдяки цим реформам, мета яких полягає у створенні незалежних правових умов, що б полегшували доступ громадян до системи судового вирішення суперечок та конфліктів, підвищували ефективність та прозорість діяльності судової влади, забезпечували реальні правові й інституційні гарантії охорони та захисту прав, свобод людини та громадянина. Фундаментом ефективної судової системи повинні стати принципи незалежності, доступності, верховенства права, справедливості та професіоналізму суддів [740, с. 101].

Сьогодні доречним виявляється зауваження дослідників стосовно того, що простора множина фактів юридичного та соціального буття українського суспільства, яку повинні поглиблено осмислювати й більш активно засвоювати, відсутність позитивного поступу та поглиблення негативних явищ у правничій сфері об'єктивно вимагають критичного аналізу попереднього «реформування» з метою перевірки на відповідність меті реформи, адекватність її змісту рівню і потребам розвитку суспільних відносин, на ефективність обраної методології,

що дасть змогу відкинути політичну лозунговість, популістську фантазійність, юридичну демагогію разом з нігілізмом і фетишизацією права, загалом, усе те, що лише справляє враження, а не дає результату. Отже, наслідки імітації реформ із необхідністю виявляють безальтернативність повноважної реформи судової влади.

ВИСНОВКИ

1. Новітній процес історіографічних досліджень, присвячених історії української державності та ролі в ньому національних традицій характеризується, активною популяризацією досвіду українського державотворення, аналізом зародження та розвитку національної ідеї. З державницьких позицій досліджуються істориками найбільш важливі періоди української державності, зокрема, історії Київської Русі та Галицько-Волинської держави, козацької доби, Української революції 1917 – 1921 рр. Дослідниками доведено, що український народ, як один з найдавніших та найчисельніших європейських етносів, за багатовікову історію виробив власну історичну думку, сформував свою систему наукових поглядів на історію України і світу. Сучасна історіографія, що вступила у третє тисячоліття як соборна національна наука, поступово звільняється від нашарувань минулого, від поділів за ідеологічними критеріями – на «своїх» і «чужих», на материкову і діаспорну. Проте відсутні комплексні спеціальні історіографічні студії, які безпосередньо присвячені національним традиціям українського державотворення.

2. Новітня історіографія національних традицій українського державотворення закладає надійний ґрунт для того, щоб сучасне і наступні покоління істориків відчували себе спадкоємцями національних традицій історичного досвіду, повніше усвідомлювали своє місце в естафеті розвитку знань, свою високу місію і відповідальність не тільки перед сучасниками, але й попередниками. Сьогодні українська історична наука виступає потужним інструментом самоідентифікації нації, зростання її національної і державницької самосвідомості, засобом історичної тяглості традицій українського народу, його історичного мислення. На даному етапі суттєво розширилася джерельна база з історіографії національних традицій українського державотворення, зокрема опубліковані узагальнюючі та монографічні дослідження, брошури, статті, матеріали науково-теоретичних і

практичних конференцій, конгресів українознавців, історіографічних читань, функціонує наукова періодика в центрі України та регіонах, підготовлені бібліографічні огляди та опубліковані рецензії, присвячені історії Київській Русі, козацької державності, державним утворенням доби Української революції 1917 – 1921рр., Карпатської України, відновленню державної незалежності України.

3. Новітньою історіографією доведено, що багатовікове перебування України на лінії цивілізаційних розламів і викликана цим постійна необхідність пристосовуватися до суперечливих обставин швидкоплинної кон'юнктури зумовили дуалізм її духовного та культурного життя – у межах як православно-слов'янської, так і західної історичних традицій. Тривала відсутність власної державності викликала потребу знаходити і відстоювати власну нішу в інших державних і цивілізаційних структурах, спочатку в Речі Посполитій, згодом в Австрійській імперії та паралельно – у Російській імперії, пізніше Радянському Союзі. Одним із наслідків цього стало формування специфічної української політичної культури, яку деякі сучасні дослідники іменують культурою пристосування та виживання, тісно пов'язаною із загальною соціальною амбівалентністю суспільства.

4. Сучасні дослідники довели, що тисячолітній досвід української державності в період її існування залишила свій слід у боротьбі за національну незалежність, а українське суспільство отримало декілька важливих уроків. Один із них полягав у тому, що вкрай помилковою, нереальною, небезпечною є позиція політичних і державних діячів, які орієнтуються на підтримку іноземних держав. Незважаючи на існування таких атрибутів державності як армія, українська державність спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил в Європі.

5. Якщо побіжно торкнутися практики застосування нових підходів до конкретно-історичних досліджень, то можна зауважити, що взагалі, спроби осучаснення методологічного інструментарію з'явилися в Україні вже на початку 90-х років ХХ ст. Так, наприклад, Я. Грицак прагне відмовитися від

описовості та ідеологічної заангажованості «національної ідеї», і розглядати минуле України з модерністських позицій, підходячи до суспільства з мірками «нової соціальної історії», пояснюючи у взаємній залежності політичні, економічні, культурні процеси, що відбувалися в суспільстві, а не в середині нації. Н. Яковенко визначила своє методологічне кредо як прагнення «звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу про людину в суспільстві», оскільки само організоване суспільство є реалізацією вчинків людей в просторі і часі, котрі зумовлені уявленнями осіб про права і обов'язки, владу і ціннісні орієнтації, способи соціалізації, ставлення до «своїх» і «чужих» традиційними і набутими стереотипами. Крім цього, Н. Яковенко і О. Толочко згодом заохочують творчу молодь займатися вивченням минулого в культурно-антропологічному плані, який передбачає вивчення мотивів поведінки людей на рівні особистості, мікрогрупи, соціальної верстви, стану. Частина досвідчених науковців, зокрема М. Котляр, В. Ричка, В. Смолій, О. Реєнт, С. Кульчицький, С. Віднянський, В. Верстюк та інші, шукала шляхів оновлення історичного знання в рамках традиційного соціологічного підходу до минулого, намагаючись інтерпретувати відомі й нові факти в річищі еволюціонізму, визнаючи потребу вдосконалення понятійно-категоріального апарату, необхідності повороту в бік «історичної людини» при збереженні принципів типологізації, національності і поліційності історичних явищ.

Дослідниця І. Колесник запропонувала новий методологічний підхід до вивчення історіографії, який нав'язує до сучасної інтелектуальної історії. Вона прагне розглядати історичну творчість з позицій «культурологічного підходу» і «ментальних структур», які тісно пов'язані з суспільною свідомістю. Останнім часом дослідниця виступає послідовним прихильником культурно-антропологічної історії, підкреслюючи антропоцентризм української історіографії, яка від XIX ст. була тісно пов'язана з ментальними структурами українства. Цікавими і новаторськими для української історіографії є розміркування В. Головка над проблемами ідентичності. Спираючись на психоаналіз і постмодерністські підходи, він стверджує, що ідентичність є

суб'єктивною метафорою, яку творять особистості (і групи) для самоусвідомлення себе в оточуючому світі. Тим самим автор спростовує усталені і «освячені» історіографічною традицією уявлення про «природність» етнічних, соціальних, релігійних та всіх інших ідентичностей, змушуючи істориків критичніше поставитися до термінології (і методології) своїх студій.

6. Застосування істориками методологічних принципів історизму, всебічності, об'єктивності та наступності, а також методів пізнання, зокрема історіографічного аналізу, синтезу, системного, проблемно-хронологічного, порівняльного дозволило їм по-перше, простежити процес кількісного та якісного накопичення знань з проблем, які відображають національні традиції державотворення, окреслити основні напрями досліджень та методи, які використовували вчені, визначити рівень і масштабність залучених історичних джерел; по-друге, з'ясувати структуру історіографії національних традицій державотворення, здійснити їх аналіз на тлі дослідження функціонування законодавчої, виконавчої, судової влади; по-третє, висвітлити значення ретроспективного підходу до періодизації національного державотворення в контексті історіографічного процесу; по-четверте, розкрити феномен та історіографічний образ будівничих княжої доби (Олега, Ігоря, Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького), видатних провідників українського козацтва (Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи), діячів Української революції 1917 – 1921 рр. (М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюри, В. Винниченка), створений в українській та діаспорній історіографії. Сучасний етап розвитку історіографії національних традицій українського державотворення характеризується не тільки очищенням від стереотипів тоталітаризму, але й переосмисленням концептуальних підходів до вітчизняної історії, засвоєння новітніх методів дослідження.

7. Розбудова демократичної, правової, соціальної держави стала важливим імпульсом для відродження національних традицій української історіографії, зокрема її державницького напрямку, створення справді наукової

історії державності. Вагоме значення мало повернення до широкого використання творчої спадщини М. Грушевського, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Крип'якевича, О. Оглобина, Н. Полонської-Василенко, О. Шульгина, А. Яковліва та інших, що значно збагатило джерельну базу дослідження історіографії державності України.

8. Традиційно значну увагу дослідників привертав період Київської Русі. Незважаючи на величезну кількість праць, проблеми формування давньоруської державності, зокрема причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави в українських землях досі залишаються недостатньо вивченими. Проте, на основі текстів літописів та археологічних джерел окреслено найважливіші контури образу Київської держави. Новітня українська історіографія утверджує нове осмислення процесу заснування Київської держави як наслідку багатофакторного та органічного розвитку тих слов'янських племен, які склали ядро українського етносу і згуртувалися навколо Києва.

9. Серед пріоритетних напрямів досліджень українських істориків завжди вагоме значення мала козацько-гетьманська тематика як знакове явище в історії України. Велика увага, зокрема надавалася з'ясуванню ролі козацтва та державницьких програм Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика та інших, їх боротьби за реалізацію державної ідеї. Події середини XVII ст. інтерпретуються як українська національна революція, яка була переплетінням національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби, і завдяки чому завдяки постала козацько-гетьманська (національна) держава, яка загинула, але рештки якої проіснували до 1780-х років. Дослідники довели, що у ході революції виникла «національна державна ідея», яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність.

10. У сучасній історіографії на ґрунтовній документальній основі відтворено складні, суперечливі державотворчі процеси в революції 1917 – 1921 рр., що склали стрижень життя і розвитку нації, розкрито пошук

теоретико-правових моделей національно-державницької організації та їх втілення у суспільну практику. На основі порівняльного аналізу головних напрямів державотворення, запровадження різних форм політичних систем з'ясовано домінантні орієнтації українства, що виявилися визначальними для всього його наступного історичного поступу.

11. Сучасними дослідниками в історичній ретроспективі окреслюється відображення специфіки законодавчої влади та її ролі у функціонуванні української державності на різних її етапах.. Зокрема, княжа доба започаткувала особливий тип державного управління, хоча конкретного законодавства, окрім «Руської Правди», щодо державного устрою не виявлено. При характеристиці давньоруських владних структур історики схиляються до того, що Київська Русь як держава складалася довкола поняття «родини» або «тіло братів». В оцінці політичної сутності віча з боку різних поколінь істориків спостерігаються істотні розбіжності. Українська історіографія, ґрунтуючись на принципі наступності державності українського народу, визначає факт успадкування деяких традицій, зокрема вічових, Київської та Галицько-Волинської держав на Запорізькій Січі, а відтак запозичення її адміністративно-територіального устрою, а також виборності старшини в Козацько-гетьманській державі. Дослідники аргументовано довели, що унікальний в європейській практиці того часу принцип виборності всіх посадових осіб у державі дозволив забезпечити тісну взаємодію старшини і рядових козаків, що реально зміцнювало засади демократії в українському суспільстві. Сучасна історіографія звертає увагу на те, що державницькі традиції княжої доби та демократичні засади козацтва знайшли продовження в період Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема при формуванні Української Центральної Ради та при здійсненні її діяльності.

12. Новітня історіографія акцентує увагу на провідному політичному інституті, яким була князівська влада. Більшість дослідників доводять, що князь був не лише верховним правителем держави з широкими законодавчими та виконавчими повноваженнями, котрий формував підлеглу собі

адміністрацію як виконавчу владу, враховуючи інтереси дружини та боярської ради; крім того, він був законодавчим розпорядником. До пріоритетних напрямів діяльності княжої адміністрації та її представників на місцях автори відносять оборону країни, проведення військових кампаній, забезпечення зовнішніх зносин з іншими державами, а також князівствами, надходження данини, розподіл землі та маєтностей. Дослідники роблять спроби виявити деякі спільні ознаки управлінської діяльності княжої та козацької діб, наголошуючи на тому, що князі та гетьмани були наділені функціями законодавчої та виконавчої влади. Вчені сходяться на тому, що Гетьман мав необмежену владу: він був главою держави, її репрезентантом у всіх зовнішніх взаєминах, головним командувачем армії, адміністратором, законодавцем, що виявлялося у виданні універсалів; був вищим суддею, оголошував амністії. Історики зауважують про успадкування традицій княжої та козацької доби в державотворчих процесах доби Української революції 1917 – 1921 рр.

13. У новітніх працях істориків та правознавців щодо традицій судової влади отримало поглиблене закріплення напрацювання класичної історіографії про те, що найдавнішою писемною пам'яткою давніх норм звичаєвого права є «Руська Правда», яка мала дати можливість суддям справедливо вирішувати справи на підставі чинного права, а сторонам боронити свої права на суді. Дослідники вказують на відсутність смертної кари як прояв давньоруської традиції, хоча це не означало, що вона не застосовувалася. Сучасна історіографія довела, що судочинство Київської держави ґрунтувалося на законодавстві і карало за злочини проти свободи особистості, власності та моралі. Новітня історіографія прагне з'ясувати процес успадкування правових традицій княжих часів у козацько-гетьманській добі, починаючи із Запорозької Січі, у козацькій державі Б. Хмельницького, а відтак у Гетьманщині. Сучасні дослідники довели, що створення Козацько-гетьманської держави супроводжувалося удосконаленням судочинства, в основі якого залишалися традиції звичаєвого права і захисту особистої свободи. Сучасна історіографія простежила, як правові традиції та досвід судочинства княжих та козацьких

часів враховувався в процесі формування судової системи в період Української революції. Наявні дослідження засвідчують, що при реформуванні та розробці правової системи суди намагалися керуватися, крім чинних законів, «колективною волею свідомого народу», «революційними ідеалами соціальної справедливості» тощо. Ця тенденція в судочинстві відрізнялася від більшовицької програми реформування правової системи, разом з тим у діяльності владних структур періоду Української революції проявлялося прагнення побудувати в Україні нову правову систему і громадянське суспільство.

14. Простежується неоднозначна оцінка української радянської державності. Одні дослідники вважають, що радянський період і радянська державність була розривом у тяглоті (який успішно компенсувався наявністю національно-визвольного руху в різних його проявах, який, звісно, також «перетікав» з однієї форми в іншу). На думку інших, радянська державність була частиною тяглоті державності України.

15. Українська історіографія вдалася до аналізу сучасного стану України акцентуючи увагу на тому що: *по-перше*, за історично короткий проміжок часу країна ще не перейшла остаточно з одного стану в інший, навіть у політичній сфері, де хоч і змінилися радикально державний устрій та увесь набір політичних інститутів – законодавчих, виконавчих, судових, проте дуже повільно відбуваються перебудовчі процеси у функціях інститутів влади; *по-друге*, незалежність України викликала в людей великий ентузіазм, але водночас породила плутанину в їхніх думках щодо способів і методів розбудови вільної, демократичної держави. Наповнити нову форму державності відповідним змістом дуже важко і через неготовність значної частини української економіки до реформ, і через брак достатнього досвіду державотворення та теоретичної розробки проблем духовних пріоритетів; *по-третьє*, сьогодні українська державність страждає не тільки тому, що їй бракує чітких уявлень про цілі й перспективи країни в світовому геополітичному просторі, а й тому, що дуже часто немає обґрунтованої програми політичних

дій у самій країні на найближчі роки. Дають про себе знати й постімперські, і суперсамостійницькі настрої та орієнтації; *по-четверте*, спостерігається віра всіх гілок сучасної української влади у першочергову важливість організаційних змін про що свідчать постійні реорганізації, які доходять аж до карикатурності, перекроювання поля діяльності державних відомств, перейменування міністерств, їхні об'єднання та роз'єднання і т.п. – все це робиться мовляв з метою оптимізації ефективності управління, а відтак покращень у всіх сферах життя – економіці, культурі, функціонуванні правопорядку; *по-п'яте*, доля українського державотворення залежить від методів і форм розв'язання конфлікту між селекцією й конвергенцією, особливо коли конфлікт переростає в жорстоку боротьбу ультимативних установок: Схід або Захід, капіталізм чи соціалізм, етнічно чиста держава або поліетнічна, класове або загальнолюдське, парламентська або президентська республіка і т.п.

16. Оскільки сучасні державні діячі та партійні лідери звертаються до минулого і, що більш суттєво, апелюють до народної пам'яті і водночас намагаються формувати її, щоб легалізувати новий державний апарат, історія як така і історики покликані відігравати ключову роль у процесах державного будівництва. Проте, сьогодні українська історія розтягується по двох основних напрямках, які мають паралелі в дискусіях про українське громадянство. Чи повинні громадянство й історія належати виключно етнічним українцям або бути відкритими для всіх етнічних груп на території сучасної України? Беручи до уваги особливо чисельне російське населення, а також історично значні польську, єврейську і німецьку етнічну групи, – полікультурний і територіальний наратив української історії, який зберігає різноманітність і пластичність само ідентифікації уявляється більш зручним рішенням. Нещодавно отримавши незалежність Україна потребує громадянської, патріотичної історії своїх національних традицій державотворення.

Отже, якщо вдатися до загальної характеристики історіографічного процесу то можна зауважити, що перебудова в середині 80-х років ХХ ст., а

потім і зміна соціально-політичної і економічної структури радянських республік призвела до глибоких перетворень у історичній науці та освіті. Безсумнівно, плідним було звільнення від імперативів ідеологічних домінант, зняття безлічі табу і ліквідації заборонених тем, заповнення багатьох «білих плям», відкриття для науки архівних документів й закриття спецфондів. З'явилася (але далеко не завжди використовувалася) можливість для організації наукової дискусії, для багатофакторної оцінки суспільних явищ і процесів які мали місце в історичному минулому і сучасності. На жаль, дискусії в суспільстві часто виходили за межі академізму, і політичні пристрасті та амбіції переважали наукову аргументацію.

У ті роки суттєво погіршився матеріальний стан, фінансування академічної науки та її підрозділів (інститутів, факультетів, кафедр), а також учених та викладачів. Почався відтік талановитої і просто ініціативної молоді із науки за кордон, у бізнес і підприємництво. Розпалася система комплектування бібліотек новітньою науковою літературою. Розповсюджувалася атмосфера невпевненості й втрати орієнтирів, методологічної невизначеності. У такій складній ситуації допомогою, опорою і підтримкою вчених стала єдність і міцність університетів, зокрема Національного університету імені Тараса Шевченка, повідних Інститутів НАН України, які зберегли свої викладацькі та наукові кадри. Більшість кафедр і відділів, не поступаючись науковою принциповістю і переконаннями, знайшли свою лінію розвитку і змогли відповісти на запити часу, продовжили готувати висококваліфіковані кадри істориків-аналітиків, виконуючи замовлення вже нового демократичного суспільства і держави.

Ситуація почала помітно покращуватися з середини 90-х років ХХ ст., коли почали оновлюватися попередні школи і виникати нові, виросла грантова підтримка досліджень, розширилися видавничі можливості, зміцніли позабюджетні фонди інститутів, які дозволили вдосконалювати технічну і матеріальну базу, краще стимулювати працю викладачів та науковців. Недоліки

доступу до сучасної зарубіжної літератури деякою мірою компенсувалися розвитком Інтернету, його ресурсами.

Прояви змістовної перебудови і методологічні переорієнтації української історичної науки були очевидними вже на середину 1990-х рр., але глибинні світоглядні зміни у вітчизняній науці відбувалися дуже важко і непослідовно. Головна проблема полягала у відсутності організаційного центру (відділу, громадської академії, методологічної школи, теоретичного семінару і тощо), який би вибудував систему роботи щодо розробки і впровадження нових/ інших методологічних підходів. Розвідки з питань теорії історичної науки і її методології стали справою окремих науковців, а не інституцій. При цьому спостерігалася характерна особливість – авторами публікацій із проблем теорії та методології переважно були вчені з регіонів (Я. Грицак, В. Космина, С. Жук, В. Масненко, Л. Зашкільняк, Т. Герасимчук, В. Ващенко та інші), а також відомі вчені О. Рєєнт, Я. Калакура, Г. Касьянов, В. Потульницький та інші.

На думку провідних учених, багато небезпек та викликів методологічного характеру для професійного історика має вивчення сучасної історії. У теорії історії, визначаючи предмет науки, завжди йшли гострі дискусії щодо вивчення сучасної історії. У дидактиці історії введено правило так званого «відстоювання» історичних подій, «віддаючи» події останніх років, найсвіжіші факти і явища політологам. Більшість дослідників погоджується з висновком Г. Касьянова, що роки незалежності України «уже піддаються методам та інструментарію історичних наук, їх цілком законно можна трактувати як «історію».

Важливою методологічною проблемою є питання термінології. Історики інколи не розуміють один одного. Українські вчені ще не подолали своє відставання від європейських зокрема через різне читання тих чи інших термінів, понять. У той час як німецькі історики ще в 1960-х рр. виокремили спеціальний напрямок досліджень — «історію понять», що завершився 1972 – 1994 рр. публікацією 8-ми томного (!) енциклопедичного словника «Основні історичні поняття. Історичний лексикон політико-соціальної мови у Німеччині»

(О. Брунер, В. Конце, Р. Козелек), українські історики ще сьогодні не можуть визначити категорійні межі української історії, але ж історикам необхідно ще знати і вміти користуватися категоріально-понятійним апаратом суміжних наук філософії, політології, соціології, права, соціальної психології етнології та інших.

Кількадесятилітнє відчуження українських науковців від інтелектуальної спадщини вітчизняних істориків ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. та дослідників української діаспори на зламі 80-90-х рр. обумовило (в умовах методологічної переорієнтації історичної науки та відродження діяльності Української археографічної комісії) справжній ажіотаж навколо повернення суспільному загалу її кращих і найменш відомих зразків. Цей своєрідний археографічний бум торкнувся і новітньої української історіографії, провідних українських періодичних видань, окремих наукових розвідок про наукову та епістолярну спадщину Володимира Антоновича, Миколи Аркаса, Дмитра Багалія, Василя Біднова, Володимира Голобуцького, Михайла Грушевського, Кості Гуслистого, Миколи Дашкевича, Василя Домацького, Дмитра Дорошенка, Михайла Драгоманова, Миколи Костомарова, Івана Крип'якевича, Бориса Крупницького, Олександра Лазаревського, Ореста Левицького, В'ячеслава Липинського, Михайла Максимовича, Олексія Маркевича, Олександра Оглобина, Наталії Полонської-Василенко, Івана Лисяка-Рудницького, Миколи Слабченка, Степана Смаль-Стоцького, Олександра Шульгина, Дмитра Яворницького та інших. Сучасна українська історіографія виявила інтерес до історико-правових поглядів Юліана Бачинського, Миколи Василенка, Станіслава Дністрянського, Богдана та Олександра Кістяківських, Миколи Міхновського, Михайла Слабченка, Володимира Старосольського, Сергія Шелухіна, Андрія Яковліва та інших. Оцінено важливий внесок у розвиток історичної та правової науки сучасних дослідників О. Апанович, Л. Винара, М. Ковальського, В. Корецького М. Марченка, Т. Мацьківа П. Недбайла, Я. Пеленського, Г. Швидько, Ф. Шевченка та інших.

Українська історіографія вступила у третє тисячоліття в новій якості, повертаючи національні традиції, соборність, об'єктивність, правдивість, документальність, відновлюючи замовчувані або забуті імена істориків, їхні праці, воскресаючи і примножуючи наукові традиції та здобутки попередників, зокрема М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, а також Д. Багалія, М. Василенка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака, А. Яковліва та інших., які заклали підґрунтя наукового осмислення державності українського народу. Цьому сприяли й численні студії істориків української діаспори – Л. Винаря, Т. Гунчака, Т. Мацьківа, О. Субтельного та інших. Сьогодні наукову працю поряд із представниками старшого покоління істориків успішно зреалізовує нова генерація дослідників, озброєних сучасною методологією історичного дослідження, знанням історичних джерел, здатністю аналізувати та синтезувати історичні явища і багатовимірний державотворчий процес українського народу від давніх часів і середньовіччя до наших днів.

Доречно зауважити, що національні традиції українського державотворення досі не були предметом окремого історіографічного дослідження, хоча належать до актуальних проблем історичної науки, оскільки виступають найважливішою формою передачі державницького досвіду попередніх поколінь. Наявний масив історіографічних свідчень виявився цілком достатнім і репрезентативним для підбиття підсумків та узагальненої оцінки результатів новітнього історіографічного процесу з досліджуваної проблеми, керуючись основоположними принципами історіографічного аналізу та використовуючи сучасні дослідницькі методи.

Можна говорити про особливості новітнього історіографічного процесу, пов'язаного з відновленням державної незалежності України, з відродженням української історичної науки та спрямованого на дослідження провідних тенденцій і закономірностей витоків, формування та реалізації національних традицій українського державотворення. Важливим завданням є вдосконалення понятійного апарату історико-правової науки, зокрема таких категорій, як

держава, державність, державотворчість, національні традиції і досвід державотворення, державницька ідея, правова держава, верховенство права, громадянське суспільство, історична пам'ять, правова свідомість тощо.

Триває процес реформування усталених та інституціоналізації нових організаційних структур та осередків української історичної та правової науки, її видань, пов'язаних із дослідженням досвіду українського державотворення та його застосуванням в умовах незалежної України. Йдеться про академічні інститути історії України, держави і права України, створення інституту українського козацтва, освітянські інститути українознавства та проблемні групи з історії державності тощо.

Дають про себе знати домінуючі дослідницькі та ідейно-світоглядні напрями, течії та наукові школи, пов'язані з вивченням державницьких традицій українського народу, виокремлюється персональний внесок провідних істориків у їхні дослідження, зокрема, Володимира Барана, Михайла Брайчевського, Віктора Брехуненка, Владислава Верстюка, Любомира Винаря, Ярослава Грицака, Ярослава Ісаєвича, Ярослава Калакури, Станіслава Кульчицького, Івана Кураса, Степана Макарчука, Руслана Пирого, Олександра Реєнта, Володимира Рички, Володимира Сергійчука, Валерія Смолія, Валерія Солдатенка, Петра Толочка, Юрія Мицика, Надії Миронець, Юрія Шаповала, Наталії Яковенко та багатьох інших.

Якщо звернутися до сучасної історіографічної оцінки повноти висвітлення самотності українського державотворення, то слід наголосити на прогалини та недостатність дослідження аспектів проблеми, зокрема історіографічне осмислення традицій функціонування законодавчої, виконавчої та судової влади як окремих її гілок у ретроспективному аспекті, формулюванні низки пропозицій та рекомендацій стосовно подальшого вивчення національних традицій державотворчих процесів в Україні, дедалі ґрунтовного узагальнення історичного досвіду та його застосування в сучасних умовах утвердження та захисту національної державності України.

Актуальною залишається необхідність подальших історіографічних досліджень, підвищення їхньої ролі як важливого інструмента інтегрування української історичної думки в європейський та загальносвітовий історіографічний процес. Запорукою успіху інтеграції є зростання професіоналізму, компетентності українських істориків, подолання комплексу провінціалізму та меншовартості, розширення міжнародного співробітництва та спільних наукових проектів.

Існує необхідність активізації наукових зусиль, спрямованих на поглиблене вивчення політичних інститутів України як важливої частини всієї української історії. Йдеться також про еволюцію законодавчої, виконавчої та судової влади, виборчої системи, розвиток місцевого самоврядування і функціонування інститутів громадянського суспільства. З цих напрямів історики могли б плідно співпрацювати з правознавцями, політологами і представниками інших суспільних наук, адже тут відкривається широке поле для міждисциплінарних досліджень, зокрема національних традицій державотворення.

При вивченні творчої спадщини істориків України доцільно досліджувати в межах можливого їх державницьку, громадсько-політичну діяльність. Участь істориків у державному будівництві, як підтверджує історичний досвід, об'єктивно сприяла тому, що вони як суб'єкти політичної діяльності мали нагоду глибше бачити позитивні і негативні сторони історичного процесу на тому етапі його розвитку, до якого були причетні. Державотворча діяльність давала змогу історикам користуватися необхідними документами як офіційного так і неофіційного характеру, у яких знаходили відображення ті чи інші події та історичні факти. Дослідження саме державотворчої діяльності істориків дає змогу глибше зрозуміти значення історичної науки в популяризації традицій державотворення як в теоретичному, так і практичному значенні. Участь істориків у процесах державотворення узгоджується із західноєвропейською науковою традицією.

Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України, НАН України доцільно ширше популяризувати через наукові дослідження, історичні, правові та філософські студії, а також навчальний процес національні традиції державотворення. Особливо це стосується курсів історіографії, історії України, історії держави і права, політології, соціології, історії філософської та релігійної думки. Доцільно також у перелік госпрозрахункових тем включити проблеми впливу науково-педагогічної інтелігенції України на державотворчі процеси та формування політичної культури українського народу, національні традиції державотворення повинні стати предметом розгляду на вишівських та міжвузівських конференціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимова С. Наукові розвідки [українського історика] Василя Біднова / С. Абросимова // Козацтво. – 1996. – № 7. – С. 31–33.
2. Авер'янов В. Наука управління і держава. Доктрина член-кореспондента НАН України В. В. Цветкова / В. Авер'янов // Вісник НАН України. – 2008. – № 7. – С. 35–42.
3. Авер'янов В. Організація виконавчої влади: необхідність усунення внутрішніх суперечностей / В. Авер'янов // Право України. – 2009. – № 5. – С. 30–35.
4. Адамс Джон. Розважливі конституції Америки / Д. Адамс // Консерватизм : [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К., 2008. – С. 232–239.
5. Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 38. – С. 1063.
6. Александров П. Чи була спроба відновити Запорізьку Січ? / П. Александров // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 106–109.
7. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивч. інтелектуальної біогр. історика) / В. М. Андреев // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 102–122.
8. Андрусишин Б. І. [Рецензія] / Б. І. Андрусишин // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 137–143. – Рец. на кн.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України» : Просвіта, 1999. – 508 с.
9. Андрусак Т. М. Грушевський як історик української політичної та правової думки / Т. Андрусак // Михайло Грушевський : зб. праць і матеріалів міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Наук. т-во ім. Шевченка. – Л., 1994. – С. 169–172.

10. Андрусак Т. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. / Тарас Андрусак // Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945) / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 83–93.
11. Андрусак Т. Шлях до свободи: Михайло Драгоманов про права / Т. Андрусак ; Фонд сприяння розвитку укр. правової думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України». – Л. : Світ, 1998. – 192 с.
12. Андрусак Т. Г. Юліан Бачинський та його значення в розвитку української правової думки / Т. Г. Андрусак // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – № 47. – С. 15–20. – (Сер. Філософія. Політологія).
13. Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Знання, 1995. – 173 с.
14. Антологія української юридичної думки : в 6 т. Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / упоряд. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук, О. О. Самойленко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Юридична кн., 2003. – 584 с.
15. Антологія української юридичної думки : в 6 т. Т. 4. Конституційне (державне) право / [упоряд. В. Ф. Погорілко та ін., відп. ред. В. Ф. Погорілко] ; заг. ред. Ю. С. Шемшученко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Юридична кн., 2003. – 599 с.
16. Антологія української юридичної думки : в 6 т. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін., упоряд. В. Д. Бабкін та ін. – К. : Юридична кн., 2002. – 568 с.
17. Антонюк О. В. Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу / О. В. Антонюк // Український історичний журнал – 1993. – № 11–12. – С. 80–86.
18. Апанович О. Будівничий Української Гетьманської держави [Б. Хмельницький] / О. Апанович // Наука і суспільство. – 1995. – № 11–12. – С. 16–20.

19. Апанович О. Гетьман І. Виговський – стратег і тактик / О. Апанович // Наука і суспільство. – 1995. – № 9–10. – С. 54–58.
20. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу / О. Апанович // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 104–108.
21. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 66–69.
22. Апанович О. Сподвижники Богдана Хмельницького / О. Апанович // Наука та суспільство. – 1996. – № 3–4. – С. 56–62
23. Апанович О. Столиці Української гетьманської держави / О. Апанович // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8. – С. 188–203.
24. Апанович О. М. Богданові статті: правда і міфи : [інтерв'ю з О. Апанович] // Урядовий кур'єр. – 1994. – 26 трав.
25. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
26. Апанович О. М. Козацька рада / О. М. Апанович // Українська Радянська Енциклопедія : в 17 т. – К., 1961. – Т. 6. – С. 536
27. Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – 333 с.
28. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність / О. М. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 95 с.
29. Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–97.
30. Апанович О. М. Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: Спогади та історіогр. аналіз / Ін-т історії України НАН України. – К. : [Б. в.], 2000. – 178 с.
31. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / [перед., коментар В. В. Кравченка ; худ., упоряд. В. О. Ріяка] / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.

32. Бадяк В. Державні-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII – XVIII ст. / В. Бадяк, М. Рогович // Державність. – 1994. – № 1–2. – С. 12–13.
33. Бадяк В. Корона: До 800-ліття від дня народ. короля Данила Галицького / В. Бадяк // Дзвін. – 2001. – № 10. – С. 118–124.
34. Бакалець О. В. Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] : (конспекти лекцій, персоналії, табл., док., хронологія, словник) / О. А. Бакалець ; Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка. – Л. : Магнолія 2006, 2010. – 572 с.
35. Балушок В. Ініціації запорозьких козаків / В. Балушок // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 69–76.
36. Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал: [Про данину часів Київської Русі / В. Г. Балушок // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 113–116.
37. Баран В. Д. Етногенез українського народу : (Короткий нарис) : наук.-публ. пр. / Т-во «Знання» України, Центр «Українознавство», Координаційний комітет допомоги Україні (США). – К. : Знання України, 2007. – 147 с.
38. Бармак М. Станіслав Дністрянський – правознавець зі світовим ім'ям / Микола Бармак, Олена Бармак // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 145–165.
39. Батанов О. Об'єкт дослідження – парламентське право / Олександр Батанов // Віче. – 2002 – № 8. – С. 78–79. – Рец. на моногр. : Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.
40. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648–1654 рр. у працях дослідників західної діаспори / В. С. Батюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 50–57.
41. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / Олена Бачинська. – Одеса : Астропринт, 2009. 251 с.

42. Бевз Т. Великі українці революційної доби / Тетяна Бевз // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 179–184. – Рец. на моногр. : Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.
43. Бевз Т. Трансформація владної вертикалі у добу Центральної Ради / Тетяна Бевз // Наукові записки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 32. – С. 52–87
44. Бегей І. І. Юліан Бачинський – провісник ідеї незалежності й соборності України / І. І. Бегей // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – № 47. – С. 20–30. – (Сер. Філософія. Політологія).
45. Бездрабко В. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти / Валентина Бездрабко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Четверта хвиля, 2010. – 206 с.
46. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини: (до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / В. І. Белашов ; Глухів. держ. пед. ун-т., Держ. іст.-культур. заповідник у місті Глухові. – Глухів : ГДПУ, 2005. – 219 с.
47. Бичко А. Зародження правових ідей в Україні на початку XVIII ст. / Ада Бичко // Філософські обрії. – 2009. – Вип. 21. – С. 172–186.
48. Білас Л. Р. В'ячеслав Липинський – історик / Л. Р. Білас // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : студії. Т. 1 / ред. Я. Пеленський. – К. ; Філадельфія, 1994. – С. 30–14.
49. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Український історик. – 1990. – № 1–4 (104–107). – С. 138–144.
50. Білокінь С. І. Київська школа академіка М. С. Грушевського / С. І. Білокінь // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 106–131.
51. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: міська влада і самоврядування: монографія / Н. Білоус. – К. : Києво-Могилян. акад., 2008. – 360 с.

52. Білоус Н. О. До питання про запровадження Магдебурзького права в Києві / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 123–134.
53. Більченко П. За що ж таки боровся гетьман Мазепа? / П. Більченко, В. Березка // Вибір. – 1997. – № 3–4. – С. 204–210.
54. Блануца А. Шляхетські наїзди в ранньомодерній Україні як складова причин Української національної революції середини XVII ст. / Анатолій Блануца // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 4. – С. 236–244.
55. Блащук С. Документальна спадщина С. Н. Валка та її значення для дослідження історіографії «Правди Руської» / Світлана Блащук // Український історичний збірник. – 2010. – Вип 13, ч. 2. – С. 106–116.
56. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 257 с.
57. Бовгиря А. Козацькі історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів / Андрій Бовгиря ; НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 303 с.
58. Богдан Хмельницький та його доба : матеріали міжнар. конф., присвяч. 400-річчю від дня народж. Великого Гетьмана, (Київ, 25–26 жовт. 1995 р.) / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 271 с.
59. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. М. Богдашина ; М-во освіти і науки України. – 3-тє вид., доповн. та перероб. – Х. : Сага, 2009. – 212 с.
60. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д.І. Багалій / О.М. Богдашина // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
61. Богуш П. Микитинська Січ і початок Визвольної війни українського народу / П. Богуш // Запорозька старовина. – 1995. – Вип. 1. – С. 109–113.
62. Бодров Ю. І. Уманський козацький полк в добу Руїни / Ю. І. Бодров ; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Наук. світ, 1999. – 45 с.

63. Бодрухін В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) / В. М. Бодрухін ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : СНУ імені В. Даля, 2002. – 303 с.
64. Бойко І. Актуальне і ґрунтовне наукове дослідження про ЗУНР / І. Бойко, М. Кобилецький // Право України. – 2006. – № 1. – С. 161–163. – Рец. на кн.: Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Борис Тищик. – Л. : Тріада Плюс, 2004. – 392 с.
65. Бойко І. Й. Особливості верховних судів Галицько-Волинської держави (1199–1349 рр.) / І. Й. Бойко, М. М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 32–36.
66. Бойко І. Д. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / І. Д. Бойко ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : Світ, 2000. – 117 с.
67. Бойко О. Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги / О. Д. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 209–236.
68. Бойко О. Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 35–47.
69. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб: [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 687 с.
70. Бойко О. Д. Проблеми історії української революції (1917–1921 рр.) в «Українському історичному журналі» / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 82–91.
71. Боляновський А. До питання про відносини В'ячеслава Липинського з гетьманом Павлом Скоропадським / А. Боляновський // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 12–15.
72. Боплан Гійом де Левассер. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Боплан Гійом де Лавассер. – Л. : Каменяр, 1990. – 302 с.

73. Борисенко В. Занепад Української держави за гетьманування Івана Виговського / В. Борисенко // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 3–18.
74. Борисенко В. Многогрішний / В. Борисенко // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 44–52.
75. Борисенко В. Українська держава у другій половині XVII ст. / В. Борисенко // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 2–5.
76. Борисенко В. Й. [Рецензія] / В. Й. Борисенко // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г.Короленка. – Полтава, 1999. – Вип. 1–2. – С. 211–212. – Рец. на кн.: Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.
77. Боровик М. Анархізм в Україні 1917–1921 рр.: Закономірність чи випадковість? / Микола Боровик // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 25–32.
78. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Мысль в слове / Э. Борохов. – М. : АСТ, 2003. – 714 с.
79. Босак О. І. Пам'ятний ювілей: (до 90-річчя проголошення ЗУНР) / О. І. Босак, О. Я. Красівський // Поліграфія і видавнича справа. – 2009. – № 1.– С. 118–124.
80. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. – К. : [Б. в.], 1993. – 208 с.
81. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих / М. Брайчевський // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 294–431.
82. Брайчевський М. Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 78–81.
83. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський ; упоряд. Ю. Кахарчук ; Фондація ім. О. Ольжача. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – Т. 1:

- Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 719 с.
84. Брайчевський М. Ю. Вибрані твори : Іст.-археол. студії, публіцистика / ред. Л. Винар ; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція та ін. – К. ; Нью-Йорк : Академія, 1999. – 597 с.
85. Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда: [Про одного з фундаторів та першого христителя Київської Русі] / М. Ю. Брайчевський. – К. : Укр. центр духовної культури, 2001. – 128 с.
86. Брехуненко В. [Рецензія] / В. Брехуненко // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 145–147. – Рец. на кн.: Козацькі Січі: (Нариси з історії укр. козацтва XVI – XIX ст.). – К. ; Запоріжжя, 1998. – 252 с.
87. Брехуненко В. Військо Донське в політиці українського гетьмана [Б. Хмельницького] / В. Брехуненко // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 22–30.
88. Брехуненко В. Гійом Левассер де Боплан про Україну / Віктор Брехуненко // Історія в шк. України. – 2008. – № 5. – С. 44–47.
89. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / Віктор Брехуненко ; Укр. Ін-т нац. пам'яті. – К., 2009. – 60 с.
90. Брехуненко В. А. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького / В. А. Брехуненко // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 87–92.
91. Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / В. А. Брехуненко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наукове т-во ім. Шевченка в Америці. – К. : [Б. в.], 2005. – 367 с.
92. Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К. : Запоріжжя: Тандем-V, 1999. – 334 с.
93. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. / А. Бульвінський // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 2–12.

94. Бульвінський А. Українська державна ідея середини XVII с. та Московське царство / А. Бульвінський // Історія в школах України. – 2004. – № 2. – С. 34–37 ; № 3. – С. 39–44.
95. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) / А. Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 125–138.
96. Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення / А. Буравченков // Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945) / Центр. суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 25–32.
97. Буравченков А. О. [Рецензія] / А. О. Буравченков // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 134–136. – Рец. на зб.: Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) : док. і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1023 с.
98. Буравченков А. О. [Рецензія] / А. О. Буравченков // Український історичний журнал. – 1999 – № 3. – С. 143–145. – Рец. на кн.: Верстюк В. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 344 с.
99. Буряк Л. І. Жінки в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Лариса Буряк. – К. : Нац. акад. упр., 2010. – 366 с.
100. Бутенко Р. К. Проблема соборності України в сучасній історіографії / Р. К. Бутенко // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 47–49.
101. В'ячеслав Липинський та його доба : наук. зб. / [упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко] ; під. ред. Ю. Терещенка ; Союз гетьманців-державників, та ін. – К. : Темпора, 2010. – Кн. 2 / під. ред. Ю. Терещенка. – 623 с.

102. Василенко М. П. Вибрані твори : у 3 т. / М. П. Василенко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Юридична думка, 2006. – Т. 1 : Історичні праці [упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – 605 с.
103. Василенко С. Д. Історико-політичні аспекти становлення української державності : монографія / С. Д. Василенко. – Одеса : Друк, 2008. – 208 с.
104. Ватанович І. Уваги до методології історії М. Грушевського / І. Ватанович // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 32–52.
105. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція національної свідомості / Віктор Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 23–31.
106. Вашкевич В. М. Специфіка історичних процесів у умовах глобалізації / В. М. Вашкевич // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 174–182.
107. Ващенко В. Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича / Володимир Ващенко // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 61–69.
108. Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського : монографія / В. В. Ващенко ; за ред. І. І. Колесник ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 323 с.
109. Вегеш М. Фундаментальна праця українських істориків і політологів / Микола Вегеш, Маріан Токар // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 167–173. – Рец. на кн.: Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. – К. : Генеза, 2003–2004.
110. Великочий В. С. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР : (До 85-ліття Зах.-Укр. Нар. Республіки) / В. С. Великочий ; Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 277 с.
111. Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія / В. С. Великочий. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – 812 с.

112. Великочий В. С. Юліан Бачинський і Українська революція 1917–1920 років / В. С. Великочий // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – № 47. – С. 30–34. – (Сер. Філософія. Політологія).
113. Верба І. Н. Д. Полонська-Василенко / І. Верба // Київська старовина. – 1993. – № 5 – С. 25–40.
114. Верба І. В'ячеслав Липинський у науковій спадщині Наталії Полонської-Василенко / І. Верба // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : студії. Т. 1. – К. ; Філадельфія, 1994. – С. 190–194.
115. Верба І. Від Богдана – до Івана, або як загинула Українська козацька держава / І. Верба // Наука і суспільство. – 1994. – № 9–10. – С. 30–35.
116. Верба І. Історик і будівничий нації / І. Верба // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 150–151. – Рец. на кн.: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації : (статті і матеріали) /Л. Винар ; упоряд. І. Гирич. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
117. Верба І. Українська держава 1917–1923 рр. у міжнародному інформаційному просторі / Ігор Верба // Український історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 12 ; С. 90–91. – Рец. на моногр.: Будков Д. В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави: 1917–1923 рр. / Д. В. Будков, Д. В. Веденєв. – К. : К.І.С., 2004. – 204 с.
118. Верба І. В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні [відомого укр. історика] : до 100-річчя з дня народж. / І. В. Верба ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : [Б. в.], 1999. – 382 с.
119. Верменич Я. До дискусії про концепцію синтетичної «історії України» / Ярослава Верменич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 63–72.
120. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історія / Ярослава Верменич // Регіональна історія

- України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 4. – С. 9–26.
121. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослав Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
122. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 156–169.
123. Верменич Я. Міська історія України: проблеми початкового датування : [наук.-довідк. вид.] / Ярослав Верменич, Володимир Дмитрук, Світлана Архипова ; Ін-т історії України НАН України, Сектор теорет.-методол. проблем іст. регіоналістики. – К., 2010. – 139 с.
124. Вернадский В. И. О науке. Т. 1: Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна : Феникс, РАН, 1997. – 576 с.
125. Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія / В. Верстюк // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 55–64.
126. Верстюк В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 5–22.
127. Верстюк В. Центральна Рада у модерній історії України: (До 80-річчя проголошення IV Універсалу УЦР / В. Верстюк // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 91–98.
128. Верстюк В. Чи на війні як на війні? / В. Верстюк // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 62–67.
129. Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – К. : Либідь, 1996. – 144 с.
130. Верстюк В. Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка / В. Ф. Верстюк // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 38–47.

131. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради : [біогр. довід] / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К. : [Б. в.], 1998. – 254 с.
132. Верстюк В. Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 17–25.
133. Верстюк В. Ф. Соціально-політична та урядова діяльність М.В. Василенка / В. Ф. Верстюк // Гетьманат Павла Скоропадського : Всеукр. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.) / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – С. 143–156.
134. Верстюк В. Ф. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація / В. Ф. Верстюк // Україна – Росія: діалог історіографій : матеріали міжнар. наук. конф., [Чернігів, 22–25 серп. 2002 р.] / редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – Чернігів, 2007. – С. 128–134.
135. Вечерський В. Гетьманські столиці України / Віктор Вечерський. – К. : Інформ.-аналіт. агенція «Наш час», 2008. – 314 с.
136. Ветров Р. І. Державницький потенціал української національної ідеї у 1917–1920 роках / Р. І. Ветров, Л. В. Хлибова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 2. – С. 15–17.
137. Вилкул Т. Л. «Людье» и князь в конструкциях летописцев XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкун ; Ин-т истории Украины НАН Украины, Центр исслед. истории Киев. Руси. – К. : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2007. – 387 с.
138. Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник української історіографії та бібліографії / Л. Винар // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 40–78.
139. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації : статті і матеріали : у 130-ліття з дня народження М. Грушевського (1866–1996) / Л. Винар ; Укр. іст. т-во, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто : Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 302 с.

140. Винар Л. Українське історичне товариство: здобутки та перспективи / Л. Винар // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – К, 2001. – Вип. 54. – С. 5–10. – (Історія).
141. Винар Л. Р. «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003 : ст. і матеріали [укр. іст. журналу за межами України] / Л. Р. Винар ; ред. А. Атаманенко ; Укр. іст. т-во, Нац. ун-т «Острозька акад.», Ін-т дослідж. укр. діаспори. – Острог ; Нью-Йорк : Нац. ун-т «Острозька акад.», 2003. – 421 с.
142. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. Ч. 3. Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919р.]. – К. ; Відень, 1920. – 535 с.
143. Винниченко В. Щоденники / Володимир Винниченко // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 119–142.
144. Вирський Д. С. Полковник Михайло –малозначний герой / антигерой Козацької революції / Д. С. Вирський // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 65–70.
145. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : у 2 ч. / Д. Вирський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч. 1. – 326 с. ; Ч. 2. – 175 с.
146. Вирський Д. С. [Рецензія] / Д. С. Вирський // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 218–224. – Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця (VI – середини XVII століть) / І. С. Стороженко ; перед. Ю. А. Святця. – Дніпропетровськ : Андрій, 2007. – Кн. 2 : Генезис, революція та реформування організаційної структури Січі. – 418 с.
147. Вілкул Т. Л. Віча в паралельних повідомленнях літописців / Т. Л. Вілкул / Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 70–80.
148. Вілкул Т. Л. Володимир Мономах: Тексти і версії / Т. Л. Вілкул // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 120–130.
149. Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Міхновського: [Про український націоналістичний рух] / Ю. Вільчинський // Слово і час. – 1995. – № 1. – С. 6–10.

150. Вільчинський Ю. М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності : [цикл лекцій] / Юрій Вільчинський. – К. : Поліграфкнига, 2009. – 359 с.
151. Вінграновський М. С. Чотирнадцять столиць України: Короткі нариси з її історії / М. С. Вінграновський. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літератури мовами нац. меншин України, 2002. – 175 с.
152. Вісліч Т. [Рецензія] / Томас Вісліч // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 219–222. – Рец. на кн.: Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI–середина XVII ст.) : у 2 ч. / Д. Вирський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч. 1. – 326 с. ; Ч. 2. – 175 с.
153. Віслобоков К. Литовський статут та «Права, за якими судиться малоросійський народ» (джерелознавчий аспект) / К. Віслобоков // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 32–35.
154. Віхи історії України в документах і матеріалах (від найдавніших часів до початку XX ст.) : навч. посіб. : [для вчителів історії, студ. та учнів] / В. Й. Сидорук, О. В. Власюк, Н. А. Ковальчук, В. І. Нанюк – Рівне : Волинські обереги, 2010. – 391 с.
155. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовіч. історії слов'янства / А. П. Власто ; пер. з англ. Р. Ткачук, Ю. Терех, худож. оформ. С. Полохайло. – К. : ТОВ «ВП» Юніверс», 2004. – 490 с.
156. Вовк Ю. Розмежування сфери компетенції між Президентом і Прем'єр-міністром в Україні / Ю. Вовк // Право України. – 2009. – № 5. – С. 51–54.
157. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості [видат. укр. вченого, історика і правознавця] / С. Г. Водотика ; М-во внутр. справ України та ін. – К. ; Херсон : Айлант, 1998. – 141 с.
158. Войтович Л. Видання століття / Леонтій Войтович // Дзвін. – 2005. – № 10. – С. 143–145. – Рец. на кн.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-

- Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л. : НТШ, 2004. – 1282 с.
159. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонід Войтович ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Біла Церква : О.В. Пшонківський, 2006. – 782 с.
160. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль : іст.-генеалогічні дослідження / Л. В. Войтович ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
161. Войтович Л. В. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 4–7.
162. Войцехівська І. Від предків до нащадків: (Життєпис вітчизняного вченого-історика В. С. Іконникова) / І. Войцехівська // Пам'ять століть – 1997. – № 3. – С. 75–91.
163. Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII – XVIII вв.) / В. Волис. – Х. : Райдер, 2007. – 214 с.
164. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / (автор передм.) В. А. Смолій. – К. : Варта, 1995. – 557 с.
165. Володимир Мономах (1053–1125). Повчання. Статут Володимира Всеволодовича / [пер. із старослов'ян, упоряд. та передм., С. 3–28, В. Яременко]. – К. : МАУП, 2006. – 311 с.
166. Волошко О. О. Проблема наступності в аграрному законодавстві Української Народної Республіки доби Центральної Ради і Директорії / О. О. Волошко // Проблеми законності : зб. наук. пр. – Х., 2003. – Вип. 61. – С. 8–16.
167. Воля Олесь Мор: Книга буття України / Воля Олесь Мор. – Канада, Україна : Дорога правди, 1993. – 430 с.

168. Воронов В. І. Джерелознавство історії України : курс лекцій [для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл.] / В. І. Воронов ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 354 с.
169. Воронов В. І. О. М. Лазаревський як історик та археорграф / В. І. Воронов // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 48–67.
170. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : в 2 т / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – Т. 1. – 455 с. ; Т. 2. – 447 с.
171. Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. Т. 1 : 1620–1647. – М. : АН СССР, 1954. – 583 с.
172. Всеукраїнські Максимовичівські читання : зб. пр. Всеукр. Максимовичівських читань, (Черкаси, 14–15 верес. 2004 р.) / Черкас. нац. ун-т. – Черкаси, 2005. – 238 с.
173. Вячеслав Липинський: З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / упоряд., авт. вступ. ст. і комент. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – 190 с.
174. Гай-Нижник П. П. Український консерватизм і Гетьманський рух у ХХ ст.: нариси історії становлення та розвитку / П. П. Гай-Нижник // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 15–38.
175. Гайдай Г. Козацький суд [в істор. ракурсі] / Г. Гайдай // Український світ. – 1996. – № 1–3. – С. 20–21.
176. Гай-Нижник П. «Requisitio» Української Центральної Ради – політика революційної доцільності чи державотворчої безпорадності? / Павло Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 78–86.
177. Гай-Нижник П. Ярослав Пеленський. Етапи життєвого і наукового шляху / Павло Гай-Нижник // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 155–162.
178. Гай-Нижник П. П. Особисті ад'ютанти й секретарі П. Скоропадського: (до історії функціонування головної квартири гетьмана України) / П. П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 106–126.
179. Гай-Нижник П. П. Перша зовнішня позика уряду УНР: умови і причини невдачі / П. П. Гай-Нижник // Фінанси України. – 2010. – № 7. – С. 118–125.

180. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави у період Гетьманату 1918 року / П. П. Гай-Нижник // Фінанси України. – 1996. – № 12. – С. 107–116.
181. Галицько-Волинська держава XII–XIV ст. : зб. наук. пр. : [у 2 кн.] / упоряд О. С. Кучерук. – Л. : Світ, 2002. – Кн. 1. – 127 с.
182. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. коментар / ред. М. Ф. Котляр ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2002. – 394 с.
183. Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України : матеріали міжнар. ювіл. наук. конф.) / [редкол.: В. Кононенко (голова) та ін.]. – Івано-Франківськ : Плай ; Галич : [Б.в.], 1998. – 345 с.
184. Галіченко М. Проблема застосування синергетичної методології в соціально-гуманітарних науках / Максим Галіченко, Ірина Поліщук // Південний архів : зб. наук. пр. – Херсон, 2010. – Вип. 31–32. – С. 26–34. – (Серія: Історичні науки).
185. Гамбург Л. Формування кадрового складу та визначення спеціалізації статутних судів Лівобережної України в судовій реформі 1760–1763 рр. /Л. Гамбург // Право України. – 2004. – № 6. – С. 106–109.
186. Ганаба С. О. «Людиновимірність» історичних процесів: проблеми методології / С. О. Ганаба // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 2. – С. 8–13.
187. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики / Ю. С. Ганжуров // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 30–40.
188. Герасименко Н. О. Листи Д. І. Багалія: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 113–121.
189. Гетьман Іван Мазепа: постаті, оточення, епоха : зб. наук. пр. [Електронний ресурс] / відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 398 с. – Режим доступу:

http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-5042-0.

190. Гетьманат Павла Скоропадського : Історія, постаті, контро версії : Всесоюз. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.) – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 320 с.
191. Гетьмани України : довідкове вид. / ред. Т. М. Телітенко. – К. : Україна, 1995. – 113 с.
192. Гетьмарук М. П. [Рецензія] / М. П. Гетьмарук // Військово-наук. вісник. – 2007. – Вип. 9. – С. 212–217. – Рец. на моногр.: Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / В. А. Брехуненко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Наукове т-во ім. Шевченка в Америці. – К. : [Б. в.], 2005. – 367 с.
193. Гирич І «Носитель державної української ідеї»: [Про історичні праці М. Грушевського] / І. Гирич // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 8–9.
194. Гирич І. В'ячеслав Липинський – узасаднювач української державницької ідеї / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 8. – С. 45–50 ; № 9. – С. 44–47.
195. Гирич І. Орест Левицький як суспільний діяч і науковець : до 160-річчя від дня народження / Ігор Гирич // Сучасність. – 2009. – Чис. 3–4. – С. 197–212.
196. Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело / І. Гирич // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 ; № 1–4. – С. 344–351.
197. Голобородько Ю. Кам'янська Січ: [З історії укр. козацтва] / Ю. Голобородько // Вітчизна. – 1994. – № 3–4. – С. 137–139.
198. Голобородько Я. Речник української національної ідеї: До 140-річчя від дня народження М. Грушевського / Я. Голобородько // Вісник НАН України. – 2006. – № 9. – С. 44–52.
199. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.
200. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 420 с.

201. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький; [упоряд., пер. з рос. І. В. Голобуцького ; перед. та післямова П. В. Голобуцького]. – Дніпропетровськ : Січ, 2008. – 494 с.
202. Головкін Б. Кримінологічна генеза корисливих убивств найдавніших пам'яток права України-Русі / Б. Головкін // Філософські обрії. – 2004. – № 12. – С. 207–228.
203. Головко В. В. Історіографія кризи історичної науки: укр. контекст / В. В. Головко ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 227 с.
204. Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в держ.-політ. розвитку Центр.-Сх. Європи ран. та клас. середньовіччя / О. Б. Головко. – К. : Стилос, 2006. – 574 с.
205. Головко О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті роки XIII ст.) / О. Б. Головко // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 3–16.
206. Головченко В. І. [Рецензія] / В. І. Головченко // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 203–206. – Рец. на кн.: Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2005. – 324 с.
207. Голосніченко Д. Розподіл повноважень державних органів і посадових осіб за конституцією Пилипа Орлика / Дмитро Голосніченко // Юридична Україна. – 2008. – № 3. – С. 4–6.
208. Голубев В. Ф. Сільська община (громада) XIV–XVIII ст. в українській історіографії / В. Ф. Голубев // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 139–152.
209. Голобуцький В. В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657рр.) / В. В. Голобуцький // Український історичний журнал. – 1979. – № 1. – С. 25–35.
210. Голубко В. Армія Української Народної Республіки: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Л. : Кальварія, 1997. – 275 с.

211. Гончар О. М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розрізі / Ольга Гончар // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 68–77.
212. Гончар О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи: (за епістолярними джерелами) / О. Т. Гончар // Український історичний журнал. – 1993 – № 1. – С. 190–198.
213. Гончарук В. П. Питання парламентаризму в творчій спадщині Юліана Бачинського / В. П. Гончарук // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – № 47. – С. 34–38. – (Сер. Філософія. Політологія).
214. Гончарук П. Кирило-мефодіївці про значення Переяславської ради для історії українського народу / Петро Гончарук // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 34–42.
215. Гончарук П. Провісник української конституційної державності: (до 335-річчя від дня народження Пилипа Орлика) / П. Гончарук // Київська старовина. – 2007. – № 6. – С. 11–29.
216. Горак В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П Скоропадського / В. С. Горак // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 110–122.
217. Горак В. С. Літопис української революції. Книга П. О. Христюка «Замітки і матеріали до історії революції»: історіографічний аналіз / В. С. Горак. – К. : Ін-т історії України, 2005. – 103 с.
218. Горелов М. Микола Міхновський – борець за національну державу / М. Горелов // Дніпро. – 1997. – № 3–4. – С. 89–107.
219. Горелов М. Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета / М. Є. Горелов // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 78–86 ; № 6. – С. 89–97.
220. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець – К. : Критика, 2007. – 462 с.

221. Горобець В. Влада та соціум гетьманату: дослід. з політ. і соц. історії ранньомодерної України / Віктор Горобець ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2009. – 270 с.
222. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини XVI – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К. : Ін-т історії України, 1995. – 560 с.
223. Горобець В. М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В. М. Горобець. – К. : Ін-т історії України, 2001. – 533 с.
224. Горобець В. М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. М. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – С. 33–44.
225. Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50 х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 16–47.
226. Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 34–39 ; № 2. – С. 26–36.
227. Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 39–51.
228. Горобець В. Незнайома Клію: Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / В. Горобець, Т. Чухліб ; наук. ред. В. Смолій [Ін-т історії України НАН України]. – К. : Наук. думка, 2004. – 309 с.
229. Горобець В. М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна: (Спроба структурно-функціонального аналізу) / В. М. Горобець ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 95 с.

230. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. М. Горобець ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 321 с.
231. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату : (За матеріалами ревізії Полтав. полку 1719, 1721, і 1732 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49–67.
232. Горобець В. М. Україна: Від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616 / Віктор Горобець. – К. : Кріон, 2010. – 191 с.
233. Горошко С. Богдан Хмельницький: дискусійні питання, проблеми судження / Степан Горошко. – Жашків : С. І. Горошко, 2008. – 215 с.
234. Гоцуляк В. В. Гортаючи сторінки...: Думки про «Історію України-Руси» Михайла Грушевського і українська історіографія 80-х рр. XIX – початку XX ст. / В. В. Гоцуляк. – Черкаси : Облредвидав «Сіяч». 1996. – 255 с.
235. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова (XIV – XVII ст) / Т. Гошко // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 29. – С. 80–87.
236. Гошко Т. Д. Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН / Т. Д. Гошко // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 128–142.
237. Гошуляк І. Історичне значення української революції 1917–1920 рр. та причини її поразки / Іван Гошуляк // Пам'ять століть. – 2002. – № 3. – С. 18–33.
238. Гошуляк І. Історіографічна оцінка та національно-політичне значення Акту Злуки / Іван Гошуляк // Пам'ять століть. – 2006. – № 1. – С. 4–27.
239. Гошуляк І. Проблеми соборності України (ідейні засади, спроби реалізації) / І. Гошуляк // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 2–8.
240. Гошуляк І. Л. [Рецензія] / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 135–137. – Рец. на кн.: Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліографічне вид. / Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; [редкол. : О. С. Онищенко (голова) та ін.,

- уклад. А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва та ін., наук. ред В. Ю. Омельчук. – К., 2001. – 816 с.
241. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 31–44.
242. Грабовський С. Переяславська рада: міф і його відлуння / Сергій Грабовський // Сучасність. – 2004. – № 1. – С. 68–78.
243. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 607 с.
244. Грабовський С. І. Що принесла Україні Переяславська Рада? / С. І. Грабовський. – К. : Стилос, 2003. – 62 с.
245. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине 1918–1919 годы: очерки о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях / А. Грациози. – М., 1997. – 199 с.
246. Грицак Я. Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму / Я. Грицак // Штрихи до портрета Михайла Драгоманова : зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 75–83.
247. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? / Я. Грицак // Михайло Грушевський і Львівська історична школа : матеріали конф., (Львів, 24–25 жовт. 1992 р.). – Нью-Йорк ; Львів, 1995. – С. 138–152.
248. Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція?: (Фрагменти «Історія України ХІХ—ХХ ст.: Творення модерної нації») / Я. Грицак // Генеза. – 1996. – № 1. – С. 124–131.
249. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? / Я. Грицак // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 63–75.
250. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної укр. нації ХІХ–ХХ ст. : [навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вчителів] / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 356 с.

251. Гриценко А. П. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії національно-культурного відродження (1917 рік) / А. П. Гриценко // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 65–78.
252. Гриценко І. С. Кодифікація адміністративного права в історії державотворення в Україні та її перспективи / І. С. Гриценко // Україна Соборна : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 75–79.
253. Гришко В. Історія українського цивільного права / В. Гришко // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні / Ін-т української археографії НАН України. – К., 1995. – С. 653–660.
254. Гришук М. В. Формування теоретичних концепцій розвитку місцевого самоврядування на українських землях: політико-правова ретроспекція проблеми / М. В. Гришук // Держава і право : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2009. – Вип. 43 : Юридичні і політичні науки. – С. 715–719.
255. Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні в ХІХ – початок ХХ ст. : Вип. 1 / Б. Грінченко ; упоряд. А. Жуковський. – К. : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. – 288 с.
256. Гром В. Переяславська рада 1654 року в українській зарубіжній історіографії / В. Гром, В. Цибульський // Історія українського середньовіччя: козацька доба : зб. наук пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 71–84.
257. Грон В. В. Історіографічні дослідження на сторінках «Українського історика»: (1965–1991 рр.) / В. В. Грон // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 80–84.
258. Грушевський М. Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки / М. Грушевський. – К. : [Б.и.], 1907. – 48 с.
259. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Знання України, 1991. – 240 с.

260. Грушевський М. С. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 121 с.
261. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / підготовка до вид., перед. слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центр держ. іст. арх. України, м. Львів. – К., 1997. – 260 с.
262. Гулянович Г. Д. З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917) / Г. Д. Гулянович // Український історичний журнал. – 1994. – № 6 – С. 83–86.
263. Гунчак Т. Переяславська рада: між історією і легендою / Тарас Гунчак // Сучасність. – 2004. – № 4. – С. 107–109.
264. Гунчак Т. Г. Україна: [Нариси політ. розвитку укр. спільноти] / Т. Г. Гунчак. – К. : Дніпро, 2005. – 380 с.
265. Гурбик А. Полковник Антон Жданович: [Про сотника реєстр. Чигир. полку] / А. Гурбик // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41–60.
266. Гурбик А. Правові відносини та судочинство в Запорізькій Січі / А. Гурбик // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю укр. козацтва 1991 р. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 157–162.
267. Гурбик А. О. Виникнення Запорізької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3–17.
268. Гурбик А. О. Київський полковник Антон Жданович: Полковники Війська Запорозького. / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 130–139.
269. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.
270. Гуржій О. Як запорожці в Петра I «вольності» виборювали / О. Гуржій // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 12–23.

271. Гуржій О. І. [Рецензія] / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 104–114. – Рец. на кн.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1665 / В. Горобець ; Ін-т історії України НАН України, Наук.-дослід. ін-т козацтва. – К., 2001. – 533 с.
272. Гуржій О. І. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці / О.І. Гуржій, О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 6–18.
273. Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський / О. І. Гуржій ; Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т козацтва. – К. : Ін-т історії України, 1998. – 206 с.
274. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб ; [заг. ред. В. А. Смолій]. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.
275. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України: (друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 1994. – 105 с.
276. Гуржій О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99–111.
277. Гуржій О. І. Історія України: нове бачення : у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
278. Гуржій О. І. Переяславська рада в оцінці сучасників / О. І. Гуржій // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 50–52.
279. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (Друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій ; Ін-т історії України НАН України. – К. : [Б. в.], 1994. – 47 с.
280. Гуртовий Г. О Волинь – край козацький : [іст.-краєзн. нарис] / Г. О. Гуртовий. – Луцьк : ВОРВР «Надстир», 2000. – 350 с.

281. Гусев В. Закон Центральної ради «Про персонально-національну автономію»: передумови прийняття, історія, уроки / Віктор Гусев // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 34 : Курасовські читання. – 2006. – С. 356–367.
282. Давня історія України : в 3 т. / редкол. : П. П. Толочко (голова) та ін. – К. : Ін-т археології НАН України, 2000. – Т.3 : Слов'яно-Руська доба. – 695 с.
283. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.) / О. Ю. Дан / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, Музей гетьманства. – 2-е вид. – К. : Стилос, 2004. – 287 с.
284. Дан О. Ю. Вінниччина козацька: Історія Вінниц. козацького полку / О. Ю. Дан, В. В. Кривошея ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. – К. : Стилос, 2004. – 202 с.
285. Даниленко В. Українська наука і зарубіжний світ / В. Даниленко // Третій міжнародний конгрес українців, (26–29 верес. 1996 р.). – Х., 1996. – С. 172–173.
286. Даниленко В. М. [Рецензія] / В. М. Даниленко, П. М. Бондарчук // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 153–156. – Рец. на моногр.: Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошук.-вид. агентство «Книга пам'яті України», 2002. – 352 с.
287. Даниленко В. М. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність / В. М. Даниленко, О. В. Добржанський ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича та ін. – К. ; Чернівці : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 232 с.
288. Дацків І. Б. Дипломатичні відносини між країнами Антанти та представниками Української Держави гетьмана Павла Скоропадського у працях українських дослідників / І. Б. Дацків // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 159–165.

289. Дацків І. Б. Міжнародна діяльність Західноукраїнської Народної Республіки / І. Б. Дацків // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 39–45.
290. Дашкевич Р. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К. : Ін-т укр. археографії НАН України, 1993. – 192 с.
291. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні / Я. Дашкевич // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 2–9.
292. Дашкевич Я. М. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // М. Грушевський і сучасна історична думка : матеріали наук. конф. – Л., 1998. – С. 5–30.
293. Дашкевич Я. Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662–1665) / Я. Дашкевич // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 81–100.
294. Дашкевич Я. Українські землі в часах Галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) / Ярослав Дашкевич // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 3–21.
295. Дашкевич Я. Р. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Р. Дашкевич. – 2-ге, виправ. й допов. вид. – Л. : Піраміда, 2007. – 807 с.
296. Дашкевич Я. Р. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (Друга половина XIX – XX ст.). – К. : [Б. в], 1994. – 43 с.
297. Демиденко Г. Г. Принципи формування органів публічної влади за Конституцією Пилипа Орлика / Г. Г. Демиденко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 37–44.
298. Демченко Т. М. Грушевський і НТШ: Нове поповнення Грушевськіяни / Тамара Демченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 171–175. – Рец. на кн.: Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892–1934 / Л. Винар. – Нью-Йорк ; Дрогобич ; Л. : Укр. іст. т-во, 2006. – Т 8. – 384 с.

299. Денисенко А. Істориками, як і поетами, народжуються: [Про О. М. Лазаревського] / Анатолій Денисенко // Пам'ять століть. – 2004. – № 5. – С. 80–97.
300. Денискіна Г. Діалогічність наукових праць Михайла Драгоманова: (на прикл. «Чудацьких думок про українську національну справу») / Ганна Денискіна // Українська мова і література в школі. – 2007. – № 7–8. – С. 71–73.
301. Денисов В. Володимир Михайлович Корецький у літописі юридичної науки України / В. Денисов // Право України. – 2008. – № 11. – С. 131–136.
302. Депенчук Л. Богдан Кістяківський: [Український філософ, правознавець, публіцист] / Лариса Депенчук. – К. : Основи, 1995. – 172 с.
303. Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 208 с.
304. Дерев'янка С. ЗУНР в українській історіографії / С. Дерев'янка, А. Панчук // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 28–35.
305. Десять документів до історії Стародубщини і Стародубського полку XVII – XVIII ст / підгот. до друку і передм. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 103–109.
306. Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення : наук. зб. [міжнар. наук. конф., (Бердянськ, 24–25 трав. 2001 р.)] / ред. В. Смолій (голова) та ін]. – К. : Ін-т історії України, 2003. – 431 с.
307. Джеджула Ю. А. Таємна війна Богдана Хмельницького : іст.-докум. оповідь / Юрій Джеджула. – К. : Молодь, 1995. – 223 с.
308. Джерела до історії України–Руси : в 12 т. Т. 12 : Матеріали до історії української козаччини / Комісія Археографічна наук, Т-ва ім. Шевченка ; ред. та перед. М. Грушевського / під ред. М. Грушевського: Акти доби Хмельниччини. 1648–1657 рр. Львів: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка (упоряд.) ; НАН України. – К. : Ін-т історії України, 1996. – 194 с.
309. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / упоряд., підготов. до друку та передм. В. О. Мокляка ; Упр. культури і туризму

- Полтав. облдержадмін., Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Полтав. краєзнав. музей. – Полтава : АСМІ, 2007. – Т. 1 : Компуті та ревізії Полтавського полку: Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 399 с.
310. Джерела конституційного права України / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко, О. В. Скривник та ін. ; відп. Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 709 с.
311. Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія і методи : міжвуз. зб. наук. пр. / М. П. Ковальський та ін. (відп. ред.) ; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – 204 с.
312. Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії / І. Джиджора // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. 151. – Л., 1931. – С. 39–51.
313. Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду Гетьманщини / Ж. Дзейко // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 48–52.
314. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчі та історіографічні аспекти / І. Дзира ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – 566 с.
315. Дзира Я. Авторитет нації: І. Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології / Я. Дзира // Київ. – 1997. – № 11–12. – С. 133–151.
316. Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII–XVIIIст. / Я. Дзира // Український історик. – 1991–1992 – № 110–115. – С. 130–146.
317. Дзюба І. Книга для вдумливого читача / Іван Дзюба // Українське слово. – 2003. – 4–10 груд. (Чис. 49). – С. 15. – Рец. на кн.: Лукінюк М. В. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / М. В. Лукінюк. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 576 с.
318. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : Сфера, 1998. – 372 с.

319. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Києво–Могилян. акад., 2010. – 330 с.
320. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920 рр. : документи і матеріали : у 2 т. / упоряд. В. Верстюк та ін. ; редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін., [передм, С. 5–32. В. Ф. Верстюк, прим. О. Д. Бойко] ; Ін-т історії НАН України, Цент. держ. арх. вищ. органів влади і упр. України, Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 2006. – 687 с.
321. Дідківська Г. Олександр Шульгин [історик-соціолог] / Г. Дідківська // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5–6. – С. 65.
322. Діптан І. І. «Полонофільство» Івана Виговського: Міфи та реальність / Ірина Діптан // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 4–31.
323. Діак І. В. Українська національна ідея: Шлях до Великої України / І. В. Діак. – К. : ПП «Укрполіграфсервіс». 2005. – 335 с.
324. Дмитерко Р. Україна XVII ст. очима Павла Алепського / Р. Дмитерко // Дзвін. – 1996. – № 8. – С. 124–126.
325. Дмитренко М. А. Національна ідея як інноваційна стратегія розвитку держави / М. А. Дмитренко // Трибуна. – 2007. – № 5–6. – С. 24–26.
326. Дмитрієнко І. В. Правові свідомість та культура «Руської Правди» у світлі актуальних підходів до їх вивчення / І. В. Дмитрієнко // Держава і право : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – Вип. 42 : Юридичні і політичні науки. – С. 67–77.
327. Дмитрієнко М. Ф. [Рецензія] / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 210–213. – Рец. на кн.: Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького / упоряд С. В. Абросимова та ін. ; вступ. ст. В. С. Абросимової. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
328. Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження [вченої-історика] О. М. Апанович / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 71–86.

329. Дмитрієнко Ю. М. Тенденції становлення правосвідомості княжої доби як республіканської / Ю. М. Дмитрієнко // Право і безпека .– 2006. – Т. 5, № 3. – С. 19–22.
330. Дмитрушко В. М. Парламентаризм в Україні другої половини ХІХ ст. – 1920 р. : історіографія / В. М. Дмитрушко, А. П. Коцур ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Переяслав-Хмельниц. держ. ун-т ім. Григорія Сковороди. – Корсунь-Шевченківський : Майдаченко І. С., 2009. – 232 с.
331. До питання форм державного правління в Україні: пошук моделі. Інтерв'ю провідних учених-правознавців головному редакторові журналу «Право України»; [вступне слово головного редактора] // Право України. – 2009. – № 10. – С. 4–37.
332. Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народж. великого гетьмана) : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 285 с.
333. Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., (7–8 листоп. 2008 р.) / [редкол.: В. А. Смолій, В. П. Андрущенко (співголови) та ін.]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Батурин : [Б. в.], 2009. – 316 с.
334. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. О. Павленко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – 1144 с.
335. Добриця О. П. Князі Чернігівські / О. П. Добриця ; ред. В. Сапон; худож. Є. Зотова. – Чернігів : Деснянська правда, 2007. – 79 с.
336. Довбня В. А. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: Організаційні та правові засади діяльності / В. А. Довбня ; наук. ред. П. П. Михайленко. – К. : Вид.-полігр. Підприємство «Текст», 2002. – 217 с.
337. Довнар-Запольский М. Политический строй древней Руси. Вече и князь / М. Довнар-Запольский. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – 64 с.

338. Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтверджені року 1710 місяця квітня дня 5: Факсиміле україномовного оригіналу [Електронний ресурс] / НАН України. Інститут історії України; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Електрон. Текст. Дані. – Режим доступу : http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl.
339. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. П. Крип'якевич, І. Бутич ; Ін-т суспільних наук АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
340. Документи російських архівів з історії України / упоряд. Л. Войтович та ін.; [передм. С. Ісаєвича та ін.] ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та ін. – Л. : IV, 1998. – Т. 1 : Документи до історії запорозького козацтва. 1613–1620 рр. – 440 с.
341. Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція / О. Домбровський // Український історик. – 1986. – № 3–4. – С. 133–135.
342. Дорожицький П. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики українського уряду доби визвольних змагань / П. Дорожицький, С. Кот // Самостійна Україна. – 1999. – Р. II, ч. 3. – С. 23–32.
343. Дорошенко Д. Глухів, столиця гетьманська / Д. Дорошенко // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 48–49.
344. Дорошенко Д. І. (1882–1951). Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) : в 4 ч. / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 630 с.
345. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Д. І. Дорошенко ; упоряд., авт. передм. та коментар. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 320 с.

346. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Д. І. Дорошенко ; упоряд. авт. передм. та коментар. К. Ю. Галушко]. – К. : Темпора, 2003. – Т. 2 : Українська Гетьманська держава 1918 року. – 351 с.
347. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 258 с.
348. Доценко А. Микола Міхновський – теоретик і практик українського націоналізму: витоки та джерела українського націоналізму / Анатолій Доценко // Самостійна Україна. – 2009. – Річник 61, чис. 2. – С. 35–39.
349. Доценко О. Г. Український суспільно-політичний рух у другій половині ХІХ ст. / О. Г. Доценко, Л. Г. Іванова ; Київ. міжнар ун-т, Київ. нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : КиМУ, 2010. – 268 с.
350. Драгоманов М. П. Вибрані праці : [у 3 т., 4 кн. / редкол. В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2007. – Т. 1, кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія / [упоряд. та прим. В. Ф. Погребенника]. – 271 с.
351. Древницький Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Старосольського / Юрій Древницький // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4. – С. 192–203.
352. Дробот І. «Ніхто нам не збудує держави, коли самі її не збудуємо»: Укр. держава в наук.-практ. розгляді В. Липинського / Іван Дробот // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 155–164.
353. Друмов В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії / Валерій Друмов, Валентина Шкварець // Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 рр. / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 113–122.
354. Дубина О. Геополітичні креслення гетьмана Мазепи / Олександр Дубина // Сіверянський літопис. – 2009. – № 6. – С. 12–35.
355. Духопельников В. М. Крещение Руси / В. М. Духопельников. – Х. : Фолио, 2009. – 119 с.

356. Еванс Р. Дж. На захист історії / Ричард Дж. Еванс ; пер. з англ. В. Дмитрук. – Л. : Кальварія, 2008. – 293 с.
357. Екельчик С. История Украины: становление современной нации / Сергей Екельчик ; [пер. с англ. Н. Климчука]. – К. : К.И.С., 2010. – 395 с.
358. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні / Ін-т укр. археографії НАН України. – К., 1995. – 800 с.
359. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [уклад. С. В. Абросимова та ін.; за заг. ред. А. Н. Стежара] ; Дніпропетр. Іст. музей ім. акад. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : Вид.-творч. центр «Гамалія», 1997–1999. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького. – 1997. – 885 с. ; Вип. 2.: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького/ [за заг. ред. Н. І. Капустіної]. – 1999. – 459 с.
360. Ерофеев Н. Д. Современная отечественная историография русской революции 1917 года / Н. Д. Ерофеев // Новая и новейшая история. – 2009. – № 2. – С. 92–108.
361. Етнічна історія давньої України / [П. П. Толочко (керівник авт. кол.), Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін.] ; Ін-т археології НАН України. – К. : Ін-т археології НАН України, 2000. – 276 с.
362. Єгоров В. В. До питання про історіографічну концепцію М. І. Костомарова / В. В. Єгоров // Південний архів : зб. наук. пр. – Херсон, 2007. – Вип. 24. – С. 8–20. – (Історичні науки).
363. Єкельчик С. «Класократичні» мріяння [укр. історика] В. Липинського / С. Єкельчик // Наука і суспільство. – 1993. – № 11–12. – С. 24–28.
364. Ємченко О. Многотрудні дороги до ринку [за часів Київської Русі] / О. Ємченко // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1997. – Січ. – С. 32–34.
365. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі – важлива складова державного механізму / В. Єрмолаєв // Право України. – 2003. – № 3. – С. 136–141.
366. Єрмолаєв В. М. До питання про перший український парламент – Українську Центральну Раду / В. М. Єрмолаєв // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2005. – Вип. 10. – С. 60–66.

367. Єрмолаєв В. М. Про представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування за Конституцією Пилипа Орлика / В. М. Єрмолаєв // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 45–54.
368. Єфименко Г. Г. Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988–1991 рр.) / Г. Г. Єфименко // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 93–118.
369. Жванко Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – № 4. – С. 46–64.
370. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. / Аркадій Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 97–125.
371. Жулинський М. Українська національна ідея в ідеологічній системі державотворення / Микола Жулинський // Вища освіта України. – 2006. – № 4. – С. 9–13.
372. Журавель М. В. Порядок обрання Гетьмана на Україні у XVII – XVIII ст / М. В. Журавель // Держава і право : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2009. – Вип. 43 : Юридичні і політичні науки. – С. 168–173.
373. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [підруч. для студентів вищ. навч. закл.] / В. С. Журавський, В. О. Серьогін, О. Н. Ярмиш. – К. : Ін Юре, 2003. – 671 с.
374. Журавський В. С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.
375. Журба О. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей / Олег Журба // Регіональна історія України : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 47–58.
376. Журбелюк Г. Сторінки розвитку політико-правової культури України / Г. Журбелюк // Київська старовина. – 2007. – № 1. – С. 43–58.

377. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького / підгот. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. П. Перкова // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 114–165.
378. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи : [зб. містить 85 вперше опублікованих листів] / Ін-т історії України НАН України ; упоряд. та авт. передм. В. В. Станіславський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 191 с.
379. З листа В. І. Вернадського до М. П. Василенка про шляхи організації Української Академії наук. 18 травня 1918 р. м. Полтава // Історія Академії наук України. 1918–1923 : Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 22.
380. Заболотна І. Історіографія життя та наукової спадщини І. П. Крип'якевича / Інна Заболотна // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 201–217.
381. Загорний І.А. Короткий нарис української історіографії / І. А. Загорний. – К. : Варта, 2007. – 196 с.
382. Задунайська Січ : [зб. наук. ст. / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська, Ф. К. Вовк та ін]. – Одеса : ОКФА, 1998. – 320 с.
383. Задунайський В. В. Козацькі традиції та становлення української національної ідеї / В. В. Задунайський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 289–290.
384. Задунайський В. В. Роль козацько-лицарської спадщини у визначенні української національної ідеї / В. В. Задунайський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 80–85.
385. Заїка Г. Петро Іванович Іваненко (Петричевський)— «політичний авантюрист» чи «гарячий малоросійський патріот»? : [Про ватажка козац. повстання на Запоріжжі у першій половині 90-х рр. XVII ст.] / Г. Заїка // Козацькі старожитності Полтавщини : зб. наук. пр. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 83–108.
386. Закон про громадянство Української Народної Республіки // Архіви України. – 1992 – № 1–3. – С. 67–70.

387. Замлинський В. Микола Костомаров : «Наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле...» / В. Замлинський, Ю. Левенець // Віче. – 1994. – № 12. – С. 123–135.
388. Замлинський В. О. (1930–1993). Гетьмани України : монографія / Володимир Замлинський ; [вступ. С. 3–22, І. Войцехівська, С. Севрюк] ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ, 2008. – 287 с.
389. Заруба В. Великий історіограф : [до 140-річчя від дня народж. історика, письменника, громадського діяча Д. Яворницького] / В. Заруба // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 3–9.
390. Заруба В. М. Запорізька Січ і державна візія Богдана Хмельницького / В. М. Заруба // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 3. – С. 334–337. – Рец. на кн.: Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI – середини XVII століть / Іван Стороженко. – Дніпродзержинськ : Андрій, 2007. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – 415 с.
391. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : монографія / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2004. – 455 с.
392. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. для студентів вищих навч. закл. / В. М. Заруба ; Юридична академія. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
393. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття : монографія / В. М. Заруба ; М-во внутр. справ. України, Юрид. акад. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД : Юрид. акад. МВС України, 2003. – 462 с.
394. Захарченко П. П. Історія держави та права України : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець ; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – К. : Ун-т «Україна», 2004. – 207 с.
395. Захарчук А. С. До проблеми становлення ідеї української державності: дослідження феномена крізь призму політичної антропології / А. С.

- Захарчук // Держава і право : зб. наук. пр. : Вип. 37. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007. – С. 120–125.
396. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія : посіб для студ. іст. спец. ун-тів / Л. О. Зашкільняк ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л. : ПАІС, 2007. – 308 с.
397. Зашкільняк Л. О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. О. Зашкільняк // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93–113.
398. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд та пер. В. Кречотень та ін.]. – К. : Дніпро, 2006. – 967 с.
399. Зборовський А. Козаки – не загарбники / Анатолій Зборовський // Укр. газ. Плюс. – 2005. – 15–21 верес. – С. 9. – Рец. на кн.: Нудьга Г. Республіка козаків / Григорій Нудьга. – К. : Варта, 2005. – 99 с.
400. Злупко С. Нове слово про Західно-Українську Народну Республіку / Степан Злупко // Дзвін. – 2005. – № 9. – С. 148–149. – Рец. на кн.: Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Борис Тищик. – Л. : Тріада Плюс, 2004. – 392 с.
401. Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять : матеріали міжнар. наук. конф., (Київ, Полтава 15–17 жовт. 2008 р.) / редкол.: В. Брюховецький (голова) та ін. – К. : Темпода, 2008. – 486 с.
402. Іванов В. М. Історія держави і права : навч. посіб. / В. М. Іванов. – К. : Атіка, 2003. – 416 с.
403. Іванова Л. Державницька концепція М. Костомарова / Людмила Іванова // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 27–35.
404. Іванченко Р. Переяслав: велич і драма української козацької державності / Раїса Іванченко // Київ. – 2004. – № 1–2. – С. 133–140.
405. Іванченко Р. П. Державницька ідея давньої Русі-України : монографія / Р. П. Іванченко. – 3-е вид. – К. : Смолоскип, 2007. – 372 с.

406. Іванченко Р. П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Р. П. Іванченко ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : МАУП, 2007. – 622 с.
407. Іванченко Р. П. Київська Русь: початки Української держави : посіб. з історії / Р. П. Іванченко. – К. : Всеукр. т-во «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 1995. – 93 с.
408. Іванченко Р. П. Українська державницька ідея в суспільно-політичній думці IX–XIII ст. (крізь призму концепцій «Повісті минулих літ») : монографія / Р. П. Іванченко ; Київ. міжнар. ун-т. – К. : КиМУ, 2005. – 175 с.
409. Іващенко В. А. Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 – грудень 1918 рр.) / В. А. Іващенко, О. М. Тараненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 148–153.
410. Ідзьо В. С. Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України / В. С. Ідзьо. – [2-ге вид., допов. і перероб.]. – Л. : Сполом : Радіо Воскресіння. 2004. – 286 с.
411. Ідзьо В. С. Українська держава в IX – XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л. : Сполом, 2004. – 414 с.
412. Ідзьо В. С. Українська держава в XIII столітті. / В. С. Ідзьо. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 1999. – 319 с.
413. Інкін В. Інститут співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI – XVIII ст. порівняно з Руською правдою / В. Інкін // Україна модерна. – 1996. – Число 1. – С. 18–41.
414. Іржицька В. Ю. Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини / В. Ю. Іржицький // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 84–92.
415. Іржицький В. Родина Виговських в історії української Козацької держави / Володимир Іржицький, Наталія Тітаренко // Наукові записки / Ін-т

- політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 51–58.
416. Історик і правознавець, один із засновників Української академії наук [Про українського історика і правознавця Миколу Прокоповича Василенка (1866–1935)] // Право України. – 2010. – № 8. – С. 203–205.
417. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф., (Харків, 15–17 лист. 1995 р.) / В. Г. Сарбей (відп. ред). – Х. : ХДУ, 1995. – 356 с.
418. Історичне джерелознавство : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [авт. колектив: Я. С. Калакура (керівник), І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 486 с.
419. Історичні витoki козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 1 : Виникнення українського козацтва та його устрій. – 38 с.
420. Історичні витoki козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 2: Роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу. – 30 с.
421. Історичні витoki козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 3 : Козацтво на Поділлі. – 58 с.
422. Історичні витoki козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 4 : Внесок козацтва у розвиток української культури. – 34 с.
423. Історичні витoki козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 5 : Козацькі традиції в Україні. – 34 с.

424. Історичні витоки козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 6 : Козацтво в літературі та мистецтві. – 46 с.
425. Історичні витоки козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 7 : Козацтво в наукових дослідженнях українських і зарубіжних істориків. – 38 с.
426. Історичні витоки козацького роду в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Вінниця, 24–27 верес. 2004 р.) / [редкол.: М. Г. Спиця (голова) та ін.]. – Вінниця : [Б. в.], 2004. – Ч. 8 : Тема козацтва у бібліотечно-бібліографічній діяльності бібліотек. – 38 с.
427. Історіографічні дослідження в Україні [Електронний ресурс] / голова редкол. В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод ; Інститут історії України НАН України. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – 376 с. – Режим доступу : history.org.ua/index.php?urlcnt=LiberUA/select_PDF_seria.php&isbn=graf_2011_21.
428. Історіографія історії України : курс лекцій : навч. посіб. / А. П. Коцур, В. П. Коцур, А. І. Павко. – К. : [Б. в.], 1996. – 127 с.
429. Історія держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. вузів : курс лекцій / ред. В. Г. Гончаренко. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.
430. Історія держави і права України : підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів : у 2 ч. Ч. 2 / за ред. А. Й. Рогожина. – К. : Ін-Юре, 1996. – 448 с.
431. Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
432. Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Вентурі, 1996. – 223 с.
433. Історія і особистість історика : зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько / Нац. гірн. ун-т, Ін-т гуманіт. проблем ; [наук. ред. В. Ю. Пушкін]. – Дніпропетровськ : НГУ, 2004. – 327 с.

434. Історія повсякденності: теорія і практика : матеріали Всеукр. наук. конф., (14–15 трав. 2010 р.) / [редкол.: В. П. Коцур (голова. ред) та ін. –Переяслав-Хмельницький : Гаврищенко В.М., 2010. – 245 с.
435. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
436. Історія України в особах : Козаччина : [Нариси про держ., громад., церков. та культ. діячів України середини XVII – XVIII ст. / авт. кол. : В. М. Горобець, О. І. Гуржій, В. М. Матях та ін.]. – К. : Україна, 2000. – 301 с.
437. Історія України : підручник / Г. Д. Казьмерчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін. ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Вид 2-ге, випр. і доповн. – К. : Логос, 2010. – 646 с.
438. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т козацтва. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилян. акад.», 2006–2007. – Т. 1 / [авт. кол.: В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка та ін.]. – 2006. – 799 с. ; Т. 2 / [авт. кол.: А. М. Авраменко, В. Г. Балущко, О. А. Бачинська та ін.]. – 2007. – 723 с.
439. Історія українського парламентаризму: від допарламенських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Дніпро, 2010. – 636 с.
440. Калакура Я. Етнополітологія в структурі історичного знання / Ярослав Калакура // Наук. записки / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 30, кн. 1 : Курасівські читання. – С. 186–196.
441. Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Ярослав Калакура // Освіта і управління. – 2002. – Т. 5, чис. 1. – С. 37–45.
442. Калакура Я. Міфологізація української історії в добу хрущовської «відлиги» / Ярослав Калакура // Історичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 36–41.

443. Калакура Я. С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я. С. Калакура // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 54. – С. 11–14. – (Історія).
444. Калакура Я. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень / Ярослав. Калакура // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 78–85.
445. Калакура Я. Українська історіографія в контексті національної державності / Я. Калакура // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип. 2, ч. 11. – С. 27–30.
446. Калакура Я. Українська козацька держава в державотворчих студіях Теодора Мацьківа / Ярослав Калакура, Яна Глагола // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 114–115.
447. Калакура Я. С. «Народ без ідеї, що храм без Бога». Національна ідея як українознавча проблема / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 74–79.
448. Калакура Я. С. Історизм української ідеї / Я. С. Калакура // Політологічний вісник / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 36–43.
449. Калакура Я. С. Образ Гетьманату в новітній історіографії / Я. С. Калакура // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : Всеукр. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 69–77.
450. Калакура Я. С. Українська історіографія в структурі історичної науки / Я. С. Калакура // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : Вип. 10, ч. 5 : Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2000. – С. 402–405.
451. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура ; ред. О. Удод. – К. : Генеза, 2012. – 536 с.
452. Калашникова В. М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XVIII століття: (пер. текстів з комент.) / В. М. Калашников. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 311 с.

453. Кальмирчук Г. Кальницький козацький полк (1648–1711 pp.) / Григорій Кальмирчук, Марія Кальмирчук. – К. : Цимбаленко Є.С., 2009. – 96 с.
454. Кальницька Н. Д. Міжкнязівські відносини у Південній Русі у 1132–1146 роках / Н. Д. Кальницька // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 23. – С. 36–41.
455. Каммен М. Современная американская историография и «проблемная история» / М. Каммен // Вопросы истории. – 1998. – № 3. – С. 45–62.
456. Кан А. С. (Швеция) Первый опыт глобальной истории исторической науки / А. С. Кан // Новая и новейшая история. – 2009. – № 2. – С. 115–121.
457. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіограф. нарис укр. державності доби нац.-визвол. змагань (1917–1921) / В. П. Капелюший ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : Олан, 2003. – 607 с.
458. Капелюшний В. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. Капелюшний, С. Кудін. – К., 2001. – 421 с.
459. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Л. : Піраміда, 2003. – 439 с.
460. Капраль М. М. Функціонування органів влади Львова у XIII – XVIII ст. (нарис історії інститутів Магдебурзького права) / М. М. Капраль // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 111–130.
461. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / М. С. Кармазіна. – К. : [Б. в.], 1998. – 352 с.
462. Карпачова Н. Міжнародні стандарти у галузі прав і свободи людини та механізми їх реалізації в Україні / Н. Карпачова // Право України. — 2009. – № 4. – С. 4–21.
463. Карпов С. П. Историческая наука на современном этапе: состояние и перспективы развития : (в связи с 75-летним юбилеем истфака МГУ) / С. П. Карпов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 5. – С. 17–26.

464. Каструба Т. Гетьман Данило Апостол / Т. Каструба // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 10–12. – С. 46–47.
465. Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1 (484). – С. 160–180.
466. Катушев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз / Ігор Катушев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 173–184.
467. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик ; Півден.-Схід. наук. ін-т у Перемишлі ; пер. з пол. І. Сварник. – Перемишль : Півд.-Схід. наук. ін-т ; Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 326 с.
468. Кирилюк Ф. До історії української політичної думки / Федір Кирилюк // Персонал. – 2007. – № 8. – С. 48–49. – Рец. на кн.: Куташев І. В. Політична думка доби гетьманщини / І. В. Куташев ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 319 с.
469. Киричок О. «Руська правда» в контексті політико-філософської ідеї / О. Киричок // Філософські обрії. – 2008. – № 19. – С. 14–27.
470. Киркевич В. Г. Гетьманська столиця Батурин / В. Г. Киркевич, В. Д. Віроцький. – К. : Техніка, 2007. – 187 с.
471. Кізіма В. Українська революція 1917–1920 рр.: чи враховуються її уроки сьогодні? / В. Кізіма // Вибір. – 1997. – № 3–4. – С. 132–136.
472. Кілессо С. Чигирин – гетьманська столиця / С. Кілессо // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 6–13.
473. Кісь Р. Російська месіанська ідея: старе вино у старих міхах / Р. Кісь // Сучасність. – 1996. – № 2. – С. 61–68.
474. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції школи Володимира Антоновича / О. І. Кіян // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 159–174.

475. Климовський С. І. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва / С.І. Климовський // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 76–81.
476. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIV ст.) історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008.– 406 с.
477. Кобилецький М. Суд і судочинство в містах України за Магдебурзьким правом / М. Кобилецький // Право України. – 2008. – № 12. – С. 139–145.
478. Ковалевська Ольга. Мазепіана : матеріали до біографії (1688–2009) [Електронний ресурс] / упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська; відпов. ред. О. А. Удод ; Інститут історія України НАН України. – К. : Темпора, 2009. – 248 с. – Режим доступу : history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-8201-82-0.
479. Ковалюк О. М. Фінанси України княжої доби / О. М. Ковалюк // Фінанси України. – 1998. – № 5. – С. 99–102.
480. Ковальський М. П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М. П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України : Теорія і методи : міжвуз. зб. наук. пр. / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 5–16.
481. Ковальчук М. Гетьман Павло Скоропадський та українське державотворення доби визвольних змагань / Михайло Ковальчук // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 38–53.
482. Ковальчук М. Центральна Рада і розгортання українського національного руху / Михайло Ковальчук // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 55–69.
483. Ковальчук М. А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр. / М. А. Ковальчук // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 97–108.
484. Ковальчук О. Вивчення давньої історії України в період романтизму: історіографічні та джерелознавчі питання / Оксана Ковальчук //

- Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 6–15.
485. Ковальчук О. Постать гетьмана Д. Апостола в світлі різних історичних підходів (народж. історіософії) / О. Ковальчук // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 68–70.
486. Козаков А. Л. [Рецензія] / А. Л. Козаков // Український історичний журнал – 2004. – № 4. – С. 143–144. – Рец. на кн.: Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель). – К. : Шлях, 2003. – 232 с.
487. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.) / [редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т козацтва. – К. : Ін-т історії України НАН України, НДІ козацтва. – Запоріжжя : [Б. в.], 1998. – 251 с.
488. Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права другої половини XVII – початку XVIII століття / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 79–83.
489. Козловський А. А. Принципи єдності права: гносеологічні засади правової концепції Б.О. Кістяківського (1868–1920) / А. А. Козловський // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 20002. – Вип. 161. – С. 5–11.
490. Козюра І. В. Лубенський козацький полк: історія і сучасність / Ігор Козюра, Валерій Козюра. – Полтава : АСМІ, 2007. – 101 с.
491. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
492. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
493. Колесник І. І. Федір Шевченко: Інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178–192.
494. Колесник М. М. О. Максимович як організатор науково-історичного товариства в Києві / Микола Колесник // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 150–160.

495. Колінгвуд Р. Д. Ідея історії: 3 лекціями 1926–1928 рр. / упоряд. та передм., С. 8–49, Яна Ван де Дессена ; пер. з англ. О. Мокровольський. – Переглянуте вид. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
496. Колобов О. Кость Гуслистий – історик та етнограф: [Про особливий Фонд. вчених в Ін-ті архівознавства ЦНБ] / О. Колобов // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5–6. – С. 24–25.
497. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юнком Інтер, 1998. – 208 с.
498. Коляда І. А. Козацький романтик Д. І. Яворницький / І. А. Коляда // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 157–165.
499. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 175–184.
500. Комзюк В. Т. Драгоманівська візія української соборності в контексті актуальних політико-правових проблем України / В. Т. Комзюк, Л. Т. Комзюк, О. Л. Комзюк // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 128–132.
501. Кондратюк В. О. ЗУНР: Становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.): [Сторінки історії Західноукр. Нар. Республіки] / В. О. Кондратюк, В. Л. Регульський. – Л. : Аверс, 1998. – 92 с.
502. Кондратюк В. О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.) : навч. посіб. для студ. технол. вищ. навч. закладів України / В. О. Кондратюк, С. Б. Буравченкова ; М-во освіти України. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
503. Кононенко В. П. Інтелектуальна біографія Павла Полуботка: обстоювання традиції «модерзаційною» риторикою: (до 350-річчя П. Полуботка) / В. П. Кононенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 39–59.
504. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України / відп. ред. Ю. З. Данилюк. – К. : Ін-т історії України, 1992. – 269 с.

505. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року. – К. : Правнича фундація, 1996. – 44 с.
506. Конституційний Акт, прийнятий 5 квітня 1710 року під керівництвом Гетьмана Пилипа Орлика. –Л. : Проф. ліга, 2010. –32 с.
507. Копиленко О. «Друга» УНР: спроба історико-теоретичного аналізу / О. Копиленко, М. Копиленко // Право України. – 1996. – № 8. – С. 54–60.
508. Копиленко О. З невідомих сторінок політико-правової спадщини М. Грушевського / О. Копиленко, М. Копиленко // Право України. – 1996. – № 6 – С. 77–81.
509. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1981. – 184 с.
510. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
511. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 463 с.
512. Коринный Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К. : Наук. думка, 1992. – 312 с.
513. Коріненко П. Формування структури і кадрового корпусу місцевих органів влади в Україні в 1918–1920 рр. / П. Коріненко // Проблеми людини : Вісник наук.-дослід. ін-ту. – 1994. – Т. 1. – С. 167–174.
514. Коріненко П. С. [Рецензія] / П. С. Коріненко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 19. – С. 351–359. – Рец. на кн.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – Х. : Прапор, 2008. – Кн. 1 : Рік 1917. – 560 с.
515. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк, 1659–1765 / О. М. Корнієнко. – К. : Наш час, 2008. – 388 с.
516. Корогод Г. І. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції : [навч. посіб.] / Нац. ун-т внутрішніх справ України, Сумська філія. – Суми : Університетська книга, 2008. – 124 с.

517. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. / Г.О. Корольов // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 103–117.
518. Корольов Г. О. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції / Г. О. Корольов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 17. – С. 110–117.
519. Корольов Г. О. Федералістські тенденції у державному будівництві Центральної Ради / Г. О. Корольов // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 228–233.
520. Короткий оксфордський політичний словник : [пер. з англ.] / за ред І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Основи, 2006. – 789 с.
521. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Вид. 2-ге, доopr. / Л. О. Косенко. – Х. : ШКОЛА, 2009. – 608 с.
522. Космина В. Г. Історичний метод Освальда Шпенглера / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 189–203.
523. Космина В. Г. Методологічні контрoверзи «дослідження історії» А. Тойнбі / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 145–158.
524. Коструба Т. Гетьман Данило Апостол / Т. Коструба // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 10. – С. 46–49.
525. Котляр М. З історії дипломатії Галицько-Волинської Русі XII–XIII століть / М. Котляр // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 10–20.
526. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр ; [заг. ред. В. А Смолій]. – К. : Альтернативи, 1998. – 335 с.
527. Котляр М. Ф. Гривня: Вибрані сторінки з тисячолітньої історії використання на території Стародав. Русі та ін. слов'янських земель лічильної, вагової і монетної гривень. / М. Ф. Котляр // Вісник Нац. банку України. – 1996. – № 2. – С. 76–82.

528. Котляр М. Ф. Давньоруська держава кінця XI – початку XII ст.: (Від усобиць до стабілізації) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 18–28.
529. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр ; Ін-т історії України НАН України. – К. : ПУ НАНУ, 2001. – 153 с.
530. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності : наук. вид. / Київ. славіст. ун-т. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2002. – 234 с.
531. Котляр М.Ф. Історія України в особах: давньоруська. держава / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996. – 238 с.
532. Котляр М. Ф. Київський літопис XII століття : іст. дослідження / М. Ф. Котляр ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 315 с.
533. Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі [Електронний ресурс] / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 251 с. – Режим доступу : history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-02-5495-4.
534. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі: [Про Олега Віщого, Святослава Ігоровича, його сина Володимира, Володимира Мономаха та його правнука Данила Галицького] / М. Ф. Котляр. – 2-ге вид. – К. : Україна, 1996. – 149 с.
535. Котляр М. Ф. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII–XIII ст.) / М. Ф. Котляр ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 105 с.
536. Котов В. І. Основні фактори еволюції феномену українського козацтва / В. І. Котов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 1. – С. 45–48.
537. Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 350 с.
538. Коцур А. П. Українська національна історіографія XX ст. : навч.-метод. посіб. / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький : П-ХДПУ імені Григорія Сковороди, 2003. – 38 с.

539. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 519 с.
540. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – 2004. – Вип. 10. – С. 115–154.
541. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Харк. держ. ун-т. – Х. : Основа, 1996. – 374 с.
542. Кравченко П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення / П. А. Кравченко. – К. : Генеза, 2001. – 332 с.
543. Кравчук К. З досвіду державотворення України періоду Директорії / К. Кравчук // Право України. – 2005. – № 2. – С. 114–117.
544. Край козацький : довід. з історії Лисянщини / [авт. кол.: В. Щербатюк (кер.), О. Безумець, К. Безрідна та ін.] ; Ін-т історії України НАН України та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – 404 с.
545. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький : іст.-біогр. нарис [про засновника Галицько-Волинської держави (середина XII – початок XIII ст.)] / П. М. Кралюк. – Луцьк : ВОРВП «Надстир'я», 1999. – 75 с.
546. Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації : в 2 т. / Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.;
- Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.
547. Кресін О. В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 192–203.

548. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. В. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
549. Кривошея В. Еволюція владних інститутів козацько-гетьманської держави / Володимир Кривошея // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 36 : Курасівські читання – 2000 : «Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії». – С. 367–375.
550. Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) / Володимир Кривошея // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 7–36.
551. Кривошея В. В. До причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 23. – С. 4–13.
552. Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. Канівський полк / В. В. Кривошея ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Укр. акад. наук, Музей гетьманства. – К. : Стилос, 2006. – 217 с.
553. Кривошея В. В. Козацька еліта гетьманщини / В. В. Кривошея ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 451 с.
554. Кривошея В. В. Козацька старшина Канівського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 39. – С. 5–17.
555. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея О. В. Кривошея ; НАН України [та ін]. – К. : Стилос, 2009. – 431 с.
556. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2-ге

- вид., доповн., уточ. і виправ. – К. : Стилос, 2006. – Ч. 1 : Урядники гетьманської адміністрації. – 259 с.
557. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. П. Кривошея, О. В. Кривошея ; НАН України [та ін.]. – К. : Стилос, 2008. – Ч. 3 : Значне товариство. – 169 с.
558. Кривошея І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. / Ірина Кривошея // Сіверянський літопис : наук. журн. – 2010. – № 2–3. – С. 124–136.
559. Кривошея І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело / Ірина Іванівна Кривошея // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 218–224.
560. Кривошея І. І. Старшина Баришівської сотні Переяславського полку у XVII – XVIII ст. (персональний склад та генеалогія) / І. І. Кривошея. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 19 с.
561. Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 років): деякі узагальнення / Г. Ф. Кривоший // Придніпровський наук. вісник. – 1997. – № 5 : Гуманітарні науки. – С. 21–27.
562. Кримський С. Межа тисячоліть – зміна вимірів історії / С. Кримський // Вісник НАН України. – 1999. – № 7. – С. 3–12.
563. Крот В. Козацька революція в російській рецепції очима українця / Володимир Крот // Історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 112–117. – Рец. на моногр.: Маслак В. І. Образ української Національно-визвольної війни російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х років XX ст.: монографія / В. І. Маслак. – К. ; Кременчук : Ін-т укр. археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2007. – 286 с.
564. Кроче Бенедетто. Теория и история историографии : пер. с итал. / Бенедетто Кроче. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 192 с.
565. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Борис Крупницький ; [пер. з нім., вступ. ст., прим. О. Струкевича]. – К. : Грамота, 2008. – 351 с.
566. Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства внутрішніх справ УНР / Олександра Кудлай // Проблеми

- вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 83–114.
567. Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на IV сесії Української Центральної Ради / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 80–86.
568. Кудлай О. Б. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 90–104.
569. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність Народного міністерства судових справ Української Центральної Ради : [Жовтень 1917 – квітень 1918 рр.] / О. Б. Кудлай ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 71 с.
570. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний Вісник» / О. Б. Кудлай // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : Всеукр. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 239–246.
571. Кудрявцев Л. Апостол української державності [Микола Міхновський] / Л. Кудрявцев // Наука і суспільство. – 2007. – № 11–12. – С. 10–13.
572. Кудряченко А. Місце інституту президенства в контексті становлення політичної системи України / А. Кудряченко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 7.
573. Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / А. І. Кудряченко, Г. І. Калінічева, А. А. Костиця ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К. : МАУП, 2006. – 695 с.
574. Кузнець Т. В. Історія Уманського козацького полку у «Кройніці» Феодосія Сафоновича / Т. В. Кузнець. – К. : Наук. світ, 2001. – 16 с.
575. Кузьминець О. В. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / О. Кузьминець, В. Калиновський, П. Дігтяр. – К. : Україна, 2000. – 427 с.

576. Куліненко Ю. В. Роль релігії в житті українського козацтва / Ю. В. Куліненко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 291–292.
577. Куліненко Ю. В. Українське козацтво як фактор формування української нації / Ю. В. Куліненко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 1. – С. 61–64.
578. Кульбіда І. Є. Повнолітня Україна: історичні уроки тисячолітнього державотворення / І. Є. Кульбіда. – Житомир : Волинь, 2010. – 125 с.
579. Кульчинський С. В. Історія України : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С. В. Кульчицький, Ю. Г. Лебедєва. – К. : Генеза, 2010. – 301 с.
580. Кульчицький В. Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. / В. Кульчицький, О. Сидорук // Право України. – 2003. – № 6. – С. 125–128.
581. Кульчицький В. Історія держави і права / Володимир Кульчицький, Борис Тищик. – К. : Атіка, 2001. – 320 с.
582. Кульчицький С. Імперський чинник в історичному розвитку України / Станіслав Кульчицький // Регіональна історія України : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 135–154.
583. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності / Станіслав Кульчицький / Історія в школах України. – 2003. – № 1. – С. 35–37.
584. Кульчицький С. В. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 47–70.
585. Купчинський О. 230 томів «Записок НТШ» / О. Купчинський // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1995. – Т. 230. – С. 5–12.
586. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л. : НТШ, 2004. – 1282 с.
587. Курас І. Слово про Михайло Слабченко [укр. історика] / І. Курас // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 40–44.

588. Курило В. М. [Рецензія] / В. М. Курило, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 137–140. – Рец. на кн.: Реснт О. П. Українська революція і робітництво (Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр.) / О. П. Реснт. – К. : Поліграфкнига, 1996. – 265 с.
589. Куташев І. Державотворча концепція і політична діяльність Івана Мазепи / І. Куташев // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 32. – С. 26–36.
590. Куташев І. Політична думка доби Гетьманщини / Ігор Куташев ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : Укр. Центр духов. культури, 2007. – 319 с.
591. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави / Ігор Куташев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 176–186.
592. Кухарук Ю. Провісник українського народу / Ю. Кухарук // Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. – К., 2004. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі / упоряд. Ю. Кухарука. – С. 5–36.
593. Кучера М. П. [Рецензія] / М. П. Кучера // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 144–147. – Рец. на моногр.: Коринный Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К. : Наук. думка, 1992. – 312 с.
594. Кучерук О. Симон Петлюра – лицар української революції / О. Кучерук, Н. Ковтанюк, Т. Ралдугіна // Заклик. – 2004. – № 7–8. – С. 10–13.
595. Кушинський А. Сердюцькі полки / А. Кушинський // Літопис Червоної Калини. – 1999. – № 10–12. – С. 280–283.
596. Лавренюк В. Образ гетьмана Івана Мазепи – історичний і літературний / Віолетта Лавренюк // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 48–51.
597. Лавріненко Ю. Українська політика «власного ґрунту і сили» Володимира Антоновича / Ю. Лавріненко // Сучасність. – 1985. – № 6. – С. 76–79.
598. Ладиченко В. Гуманістичні цінності в організації судової влади / Віктор Ладиченко // Юридична Україна. – 2007. – № 2. – С. 4–9.

599. Лазарович В. Г. Україна в боротьбі за незалежність / Василь Лазарович. – Полтава : НВП «Укрпромторгсервіс», 2010. – 287 с.
600. Ластовський В. Відображення концепції правової держави в Конституції УНР (1918) / Валерій Ластовський // Визвольний шлях. – 2003. – Річник 56, кн. 11. – С. 55–57.
601. Лащенко Р. Пам'ятки звичаєвого права / Р. Лащенко // Український світ. – 1996. – № 1–3. – С. 34–36.
602. Левенець Ю. В. Білозерський: «Жоден з слов'янських народів не може так прагнути до самобутності... як ми – українці»: [Про Кирило-Мефодіївське товариство] / Ю. Левенець // Віче. – 1994. – № 11. – С. 106–118.
603. Левітас Ф. Подразлива тема новітньої української історіографії / Ф. Левітас // Історія в школах України. – 2009. – № 10. – С. 1–10.
604. Левченко А. Запорозька Січ як форма самоорганізації українського суспільства в XVI – XVIII століттях / Андрій Левченко // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 110–113.
605. Левчук М. В. Сутність церковного суду в Київській Русі / М. В. Левчук // Держава і право : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 102–108.
606. Легеза С. В. Образ запорозького козацтва в українському романтизмі / С. В. Легеза // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду, (Дніпропетровськ, листоп. 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 92–94.
607. Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) / С. А. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 57–62.
608. Леп'явко С. Участь козацтва у Московській війні Стефана Баторія / С. Леп'явко // Сіверянський літопис : наук. журн. – 1998. – № 2. – С. 16–27.

609. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко ; Ін-т історії України НАН України, Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 212 с.
610. Лиман І. І. [Рецензія] / І. І. Лиман // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 22. – С. 263–265. – Рец. на кн.: Мільчев В. І. Соціальна історія запорізького козацтва кінця XVII–XVIII століття : джерелознавчий аналіз / В. І. Мільчев. – Запоріжжя : ТанDEM, 2008. – 369 с.
611. Липинський В. Твори, архів, студії: Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський ; Я. Пеленський (ред.) ; НАН України. – К. ; Філадельфія : ССДІ, 1995. – 471 с.
612. Липовецький С. Українські січові стрільці: галицькі воїни архістратиґа Михаїла / С. Липовецький. – К. : Укр. вид. спілка, 2010. – 95 с.
613. Листи Івана Мазепи / упоряд. та авт. вступ. досліджень В. В. Станіславський ; Інститут історії України НАН України. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2 : 1691–1700. – 752 с.
614. Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / упоряд., [комент., передм., С. 13–37], І. Старовойтенко, О. Тодійчук ; ред. Л. Винар [та ін.] ; Укр. іст. т-во та ін. – К. : Простір : УІТ, 2010. – 289 с.
615. Литвин В. М. Історія України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. М. Литвин. – 5-те вид., доповн. – К. : Наук. думка, 2010. – 828 с.
616. Литвин В. Україна: поступ історії / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. – К. : Альтернативи, 2003. – 319 с.
617. Литвин М. Р. Історія ЗУНР : [Події листопадного зриву 1918 р. у Львові, хроніка укр.-пол. війни] / М. Р. Литвин. – Л. : Ін-т українознавства НАН України : Олір, 1995. – 361 с.
618. Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917–1926 роках : Історіографія та джерела / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН

- України, Севастоп. військ.-мор. ін-т ім. П. С. Нахімова. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 462 с.
619. Лінецький С. Микола Міхновський – фундатор націоналістичної ідеології на Надніпрянщині: міф історіографії та правда історії / С. Лінецький // Молода нація. – 1996. – № 1. – С. 215–223.
620. Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині : (1918–1923 рр.) / І. Лісна. – Тернопіль : ТАНГ «Екон. думка», 2001. – 89 с.
621. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / Володимир Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 671 с.
622. Логвиненко І. А. Гетьманат в Українській Державі: сутність та особливості / І. А. Логвиненко // Право і безпека. – 2010. – № 5. – С. 42–44.
623. Логінов В. Слідами князя Ігоря, або розслідування через 800 років / Володимир Логінов // Міжнародний туризм. – 2008. – № 1. – С. 122–124.
624. Лозинська Л. О. Громадсько-політична діяльність В. К. Винниченка в дореволюційний період / Л. О. Лозинська. – К. : Знання України, 1999. – 31 с.
625. Лозовий В. С [Рецензія] / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 2007 – № 2. – С. 222–224. – Рец. на кн.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918–1920 : док. і матеріали : у 2 т. / упоряд. В. Верстюк [та ін.] ; Ін-т історії України НАН України, Центр держ. арх. вищ. органів влади і упр. України, Дослід. ін-т сучас. Укр. історії (Філадельфія). – К., 2006. – 540 с.
626. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 68–76.
627. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість та суспільно-правове становище в період гетьманату (1918 р.) / В. С. Лозовий // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : Всеукр. наук. конф., (Київ, 19–20 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 247–255.
628. Лубский А. В. Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века / А. В. Лубский // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3. – С. 158–168.

629. Лукашевич О. А. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. А. Лукашевич, К. В. Манжук. – Х. : Основа, 1996. – 52 с.
630. Лукінюк М. В. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / М. В. Лукінюк. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 576 с.
631. Луняк Є. М. Матеріали з української історіографії : (навч.-метод посіб. для студ.-істориків заоч. форми навч.) / Євген Луняк. – Ніжин : Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2009. – 131 с.
632. Луньов Г. Земля, козацтво і державність України / Григорій Луньов. – К. : НАІРІ, 2009. – 213 с.
633. Лупандін О. І. Дмитро Дорошенко – міністр закордонних справ Української держави 1918р. / О. І. Лупандін // Український історичний журнал. – 1998 – № 2. – С. 115–127.
634. Луценко А. Концепція історії України в праці М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків» / А. Луценко // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 132–134.
635. Луценко А. Матаморфози української еліти (1569–1649) / А. Луценко. – К. : Заповіт, 2000. – 143 с.
636. Луцький І. Вплив християнства на правову свідомість українців у досвіді першої української держави (Київська Русь). / І. Луцький // Право України. – 2009. – № 10. – С. 254–260.
637. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київ. Русі у Любечі (1997 р.) / [редкол.: П. П. Толочко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 215 с.
638. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.

639. Любовець О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 60–72.
640. Любченко Д. Види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини за універсалами другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Д. Любченко // Право України. – 2007. – № 6. – С. 138–140.
641. Люта Т. Ю. [Рецензія] / Т. Ю. Люта // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 219–225. – Рец. на кн.: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття: міська влада і самоврядування : монографія / Н. Білоус. – К. : Києво-Могилян. акад., 2008. – 360 с.
642. М'ягка Г. О. Звичаєве право як історична передумова розвитку демократії у козацькій державі: (друга половина XVII – початок XVIII ст. / Г. О. М'ягка // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 13–20.
643. Магновський І. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у період козацького державотворення XVII–XVIII ст. / І. Магновський // Право України. – 2010. – № 4. – С. 34–48.
644. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій ; пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О.Сидорчук, карти П.-Р. Магочій, покажчики Л. Ільченко ; наук. ред. С. Біленький, ред. укр. вид. Л. Ільченко, відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
645. Мазепа завойовує Росію : кн. про великого укр. гетьмана стала справжньою сенсацією в Рос. Федерації / записав Тарас Чухліб // Літературна Україна. – 2008. – 5 черв. – С. 4. – Рец. на кн.: Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 270 с.
646. Мазепа І. П. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 : [Спогади міністра, голови уряду, одного з керівників соц.-демократич. руху про події в Україні в 1910–1920 рр.] / І. П. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 607 с.

647. Мазепа І. С. Листи Івана Мазепа. 1687–1691 / упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 479 с.
648. Мазурок О. Українська історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та нові перспективи / О. Мазурок, Г. Павленко // Проблеми української історіографії : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 30-річчю Укр. іст. т-ва і журналу «Український історик», (Мукачеве, 2 берез. 1996 р.) / Ужгород. держ. ун-т, Осередок Укр. іст. т-ва. – Мукачеве, 1996. – С. 5–29.
649. Макарчук С. А. [Рецензія] / С. А. Макарчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 212–217. – Рец. на кн.: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П. П. Толочко. – СПб., 2005. – 218 с.
650. Макарчук С. А. [Рецензія] / С. А. Макарчук // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 149–151. – Рец. на кн.: Качмарчик Я. Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Краків ; Гданськ, 1988. – 267 с.
651. Макарчук С. А. Історичне джерелознавство / С. А. Макарчук // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 148–152. – Рец. на підруч.: Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
652. Маланюк Є Ясновельможний пан Мазепа – тло і постать / Є. Маланюк // Державність. – 1996. – № 3. – С. 11–16.
653. Малий словник історії України / відп. ред. В. Смолій та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
654. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Ярослав Малик // Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського АН України. – К., 1993. – С. 97–106.
655. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Л. : Світ, 1995. – 247 с.

656. Мартинець В. Микола Міхновський – піонер українського націоналізму / В. Мартинець // Самостійна Україна. – 1998. – Рік L, ч. 4. – С. 6–9.
657. Мартинюк Р. С. Конституційний Суд України у системі стримувань і противаг / Р. С. Мартинюк // Держава і право : зб. наук. пр. Вип. 39. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – С. 186–193.
658. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.) / М. І. Марченко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 258 с.
659. Маслак В. І. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції ХVІІІ – 80-х років ХХ ст. : монографія / В. І. Маслак. – К. ; Кременчук : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – 286 с.
660. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків ХVІІ – ХVІІІ ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу / Володимир Маслійчук // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 42–58.
661. Маслійчук В. Л. Сумський полковник Герасим Кондратьєв / В. Л. Маслійчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 77–86.
662. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст. / В. В. Масненко ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. – 437 с.
663. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49–62.
664. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського : методол. і суспіл.-політ. виміри укр. іст. думки 1920-х р. / В. В. Масненко ; Ін-т політ. та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. ; Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 283 с.
665. Матвієнко В. Центральна Рада і Всевелике Військо Донське: співпраця чи конфронтація? / Віктор Матвієнко // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 76–84.

666. Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії: До Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи», (Київ, 16–18 груд. 1992 р.) / під. ред. П. С. Соханя. – К. : АН України, Археологічна комісія, Ін-т укр. археографії, 1992. – 64 с.
667. Матях В. Внесок журналу «Киевская старина» в українське козацтво / В. Матях // Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю українського козацтва, (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 трав. 1991р.). – К., 1993. – Вип. 2. – С. 94–99.
668. Матях В. М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентативність на сторінках «Українського історичного журналу» (1987–2007 рр.) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 67–82.
669. Матях В. М. Проблема державотворення в Україні XVII – XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 58–75.
670. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII – XVIII ст.: (Стан дослідження проблеми у вітчизн. історіогр.) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 81–89.
671. Мацькевич М. Історико-правові аспекти проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР / Микола Мацькевич // Юридична Україна. – 2010. – № 12. – С. 25–31
672. Мацькевич М. Рецепція австрійської державно-правової культури в Галичині в 1917–1918 рр. / М. Мацькевич // Право України. – 2007. – № 6. – С. 134–137.
673. Мацьків Т. Зборівський договір у західно-європейських джерелах з 1649 року / Т. Мацьків // Визвольний шлях. – 1997. – Кн.4, річник L. – С. 471–480.
674. Мацьків Т. Шведи про гетьмана Мазепу / Т. Мацьків // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 2–5.
675. Мацьків Т. І. Хмельниччина в тогочасних західноєвропейських джерелах / Т. І. Мацьків ; Укр. іст. т-во, Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог : Нац. ун-т «Остоз. акад.» ; Нью-Йорк, 2007. – 183 с.

676. Медведчук В. Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні / В. Медведчук // Вісник Академії правових наук. – К., 1997. – № 3. – С. 3–15.
677. Медведчук В. В. Сучасна українська ідея і питання державотворення / В. В. Медведчук. – К. : Україна, 1997. – 170 с.
678. Мельник А. Стан дослідження законів історії у новітній філософсько-історичній думці України / Анатолій Мельник // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 91–94.
679. Мельник А. І. Історія як предмет соціально-філософської рефлексії (український дискурс на рубежі століть) : монографія / А. І. Мельник. – Чернігів : ЧДІЕіУ ; К. : Ін-т вищої освіти НАН України, 2008. – 359 с.
680. Мельник А. І. Чи можлива нелінійна методологія історії? / А. І. Мельник // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 207–211.
681. Мельник І. А. Економічні й правові підстави для політичної самостійності України [Порівняльний аналіз концепції Юліана Бачинського й Миколи Міхновського] / І. А. Мельник // Вісник Київ. нац. у-ту ім. Т. Шевченка. – 2002. – № 47. – С. 46–48. – (Сер. Філософія. Політологія).
682. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович / Л. Мельник // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77–84.
683. Мельник Л. Звернення уряду Гетьманщини до європейських монархів 1658 року / Л. Мельник // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 25–31.
684. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995. – 191 с.
685. Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах : [навч. посіб.] / Л. Г. Мельник ; Ін-т змісту і методів навчання, Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : ІЗМН, 1997. – 139 с.
686. Мельник Л. Г. [Рецензія] / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 128–131. – Рец. на кн.: Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XV – XVIII ст.) /

- В. В. Панашенко. – К., 1995.—212 с. ; Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К., 1997. – 74 с.
687. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / Проспер Меріме ; [пер. з фр. Я. Кравця]. – К. : Б-ка українця, 1998. – 233 с.
688. Мерніков Г. І. Риси історичної школи в творчості Д. І. Яворницького / Г. І. Мерніков // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду, (Дніпропетровськ, листоп. 1995р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 31–33.
689. Микитюк С. О. Держава і право козацької доби і гетьманщини в Україні у XVI – XVII ст. / С. О. Микитюк // Історія та правознавство. – 2009. – № 25. – С. 25–27.
690. Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації : наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю з дня народження Миколи Костомарова, (Рівне, 13–14 трав. 1992р.) / Рівнен. ін-т культури та ін. ; ред. О. А. Галич та ін. – Рівне, 1992. – 242 с.
691. Миндзяновський Б. Творець першої української конституції [П. Орлик] / Б. Миндзяновський // Наука і суспільство. – 1994. – № 1. – С. 28–29.
692. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР, 1918 р.: Протоколи і стенограми пленар. Засідань : зб. док. і матеріалів / [упоряд. О. І. Лупандін та ін. ; редкол.: В. Ф. Вестюк (відп. ред.) та ін. ; авт. передм., прим., покажч. імен О. І. Лупандін ; Ін-т історії України НАН України та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України; Ін-т східноєвроп. досліджень НАН України, 1999. – 366 с.
693. Миронець Н. «Украдене ворогом ім'я наше вернулось»: (М. Шаповал про нац. відродження і державність) / Надія Миронець // Берегиня. – 2003. – Чис. 1. – С. 13–22.

694. Миронець Н. І. З епісторяної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.) / Н. І. Миронець // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135.
695. Михайленко П. П. Міліція Української Народної Республіки доби Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) / П. П. Михайленко, В. А. Довбня // Міліція України. – 2003. – № 1. – С. 26–27.
696. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності : [зб. наук. пр.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства ; [редкол.: В. Д. Баран та ін.]. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2002. – 399 с.
697. Михайло Грушевський: Між історією і політикою (1920–1930-ті роки) : зб. документів і матеріалів / [упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник) та ін.] ; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центр. Держ. архів громад. об-нь України. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 183 с.
698. Михайлюк В. [Рецензія] / Віталій Михайлюк // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2005. – Вип. 21. – С. 252–253. – Рец. на кн.: Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни : (проблеми в укр. історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.) / В. М. Романцов. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – 284 с.
699. Михальчишин І. Про методологію історичної науки / І. Михальчишин, А. Феценко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 29–30.
700. Мицик Ю. [Рецензія] / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 140–142. – Рец. на кн.: Смолій В. А. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1993.
701. Мицик Ю. Виговський Іван / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. I. – С. 39–53.
702. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців: [Період гетьманства Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 15–35.

703. Мицик Ю. Джерельна база Переяславської Ради 1654 року / Юрій Мицик // Історія в школах України. – 2010. – № 3. – С. 32–38.
704. Мицик Ю. Найдавніший опис козацької ради на Січі / Юрій Мицик // Історія в школах України. – 2008. – № 2. – С. 42–43.
705. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр.: (Деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження) / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 2–13.
706. Мицик Ю. Опис Московської держави у хроніці О. Гваньїні / Юрій Мицик // Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 106–111.
707. Мицик Ю. Про деякі «білі плями» історії України козацької доби та кроки на шляху їх подолання / Юрій Мицик // Історія в школах України. – 2003. – № 1. – С. 38–40.
708. Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С. 3–5.
709. Мицик Ю. Скільки діяв українсько-московський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Запорозька старовина. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 23–30.
710. Мицик Ю. Спадкоємиць Богдана Хмельницького: [Про Івана Виговського] / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97–104.
711. Мицик Ю. Тиміш Носач: [Про сподвижника Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Історія в школах України. – 1996. – № 2. – С. 42–45.
712. Мицик Ю. То хто ж фальсифікує історію України та Європи? / Юрій Мицик // Урок української. – 2003. – № 7. – С. 50–53.
713. Мицик Ю. Ще один сюжет про Івана Мазепу / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 35–39.
714. Мицик Ю. А. [Рецепція] / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 125–128. – Рец. на кн.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К., 1998. – 295 с.
715. Мицик Ю. А. [Рецензія] / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1997.—№ 5. – С. 152–156. – Рец. на кн.: Щербак В. О. Формування

- козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. О. Щербак. – К., 1997. – 180 с.
716. Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 122–125.
717. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Ю. А. Мицик ; Дніпропетр. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства НАН України. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 260 с.
718. Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 93–110 ; 2004. – № 1. – С. 72–80.
719. Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1997. – 175 с.
720. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : Вид. дім КМ Академія, 2002. – 186 с.
721. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / Юрій Мицик ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій при Альберт. ун-ті в Едмонтоні. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – 391 с.
722. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – 2-е вид., випр. і доп. – Дніпропетровськ : Січ ; К. : М.П. Пам'ятники України, 1991. – 302 с.
723. Мишанич Я. «Історія Русів»: Історіографія, проблематика, поетика / Я. Мишанич. – К. : Обереги, 1999. – 238 с.
724. Мищак І. До історії законотворчості Західноукраїнської Народної Республіки / І. Мищак // Право України. – 2008. – № 10. – С. 156–163.

725. Міжнародна асоціація українців. Конгрес, (Чернівці, 5, 2002). Історія : [П'ятий конгр. Міжнар. асоц. Українців : Наук. доп., (Чернівці, 26–29 серп. 2002 р.)]. – Чернівці : Рута, 2004. – Ч. 2. – 639 с.
726. Міжнародний конгрес українців (Одеса, 4; 1999). Четвертий міжнародний конгрес українців : Історія : доп. та повідомлень, (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) – Одеса ; К. ; Львів, 1999. – Ч. 2 : ХХ століття. – 634 с.
727. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва ХVIII століття: (спроба іст. реконструкції на основі писем. джерел) / Володимир Мільчев ; Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запоріжжя : Тандем-У, 2009.– 106 с.
728. Мільчев В. І. Соціальна історія запорізького козацтва кінця ХVII – ХVIII століття : джерелознав. аналіз / В. І. Мільчев. – Запоріжжя : Тандем, 2008. – 369 с.
729. Мірчук П. Полковник Максим Залізник / П. Мірчук // Літопис Червоної Калини. – 1994. – С. 44–47.
730. Мірчук П. Полковник Іван Гонга / П. Мірчук // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 36–38.
731. Мірчук П. Причини загибелі УНР / П. Мірчук // Державність. – 1993. – № 2. – С. 42 – 44.
732. Мішуков О. Бунтівний гетьман: (європ. погляд на І. Мазепу) / О. Мішуков // Південний архів : зб. наук. пр. – Херсон, 2008. – Вип. 43. – С. 6–20. – (Філологічні науки).
733. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Л. : Каменярь, 1994. – 568 с.
734. Могильний Л. [Рецензія] / Леонід Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 127–129. – Рец. на кн.: Вечерський В. В. Гетьманські столиці України / В. В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 320 с.
735. Могильний Л. [Рецензія] / Леонід Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 13. – С. 120–121. – Рец. на кн.: Доба гетьмана Івана

- Мазепи в документах / упоряд. С. О. Павленко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – 1144 с.
736. Мокляк В. О. Полтавський полк : Наук.-попул. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст./ В. О. Мокляк ; Упр. культури Полтав. облдержадмін., Полтав. краєзнав. музей. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 108 с.
737. Моргун В. А. Методологічні аспекти державотворення в незалежній Україні / В. А. Моргун // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 100–107.
738. Мороз В. Я. Україна в двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Я. Мороз. – Л. : Астролябія, 2010. – 495 с.
739. Москвич Л. На шляху до реформування конституційних засад судової системи / Л. Москвич // Право України. – 2009. – № 10. – С. 96–101.
740. Москвич Л. Принцип соціалізації суддів: вітчизняний та світовий досвід / Л. Москвич // Право України. – 2008. – № 9. – С. 26–30.
741. Моця О. Південна «Руська земля» : монографія / О. Моця. – К. : Корвін Прес, 2007. – 262 с.
742. Моця О. П. До вивчення джерельної бази «Повісті временних літ» / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2010. – № 6 – С. 144–149.
743. Моця О. П. Київська Русь : результати та перспективи дослідження / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 41–49.
744. Музиченко П. Історія держави і права : навч. посіб. / П. Музиченко. – 5-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – 437 с.
745. Музієнко В. Українізація органів державної влади в гетьманській державі Павла Скоропадського / В. Музієнко, О. Машевський // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 38–40.
746. Музыченко П. П. История государства и права Украины : учеб. пособ. / П. П. Музыченко. – 6-е изд. испр. и доп. – К. : Знання, 2008. – 588 с.
747. Мусієнко Г. І. Україна для українців. Хто за і проти? / Г. І. Мусієнко. – К. ; Біла церква, 2003. – 431 с.

748. Мхітарян Н. Жити з сусідами у злагоді: Мемуари колиш. укр. посла [О. Лотоцького] в Туреччині / Н. Мхітарян // Політика і час. – 1995. – № 7. – С. 62–70.
749. На пошану 88-річчя професора Теодора Мацьківа : наук. зб. [присвяч. видат. укр. історика з Німеччини / упоряд. В. Сергійчука; редкол.: Л. Винар (голов. ред) та ін.] – К. : Твім інтер (Живиця), 1999. – 236 с.
750. На службі Клію : зб. наук. праць на пошану Любомира Винара. З нагоди 50-ліття його наук. діяльності [голов. ред. М. Брайчевський та ін.]. – Л. : Місіонер, 2000. – 817 с.
751. Нагорна Л. Богдан Хмельницький / Л. Нагорна // Віче. – 1993. – № 12. – С. 121–135.
752. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
753. Нагребельний В. Подвижник і організатор української юридичної науки [про укр. вченого-правознавця Бориса Мусійовича Бабія] / В. Нагребельний // Право України. – 2004. – № 7. – С. 26–29.
754. Надолішний П. Вітчизняна традиція демократичного врядування: до 360-ї річниці створення Української козацької держави та 300-річчя Конституції Пилипа Орлика / П. Надолішний // Вісник державної служби України. – 2009. – № 4. – С. 69–78.
755. Надтока О. Світогляд української еліти другої половини XVIII ст.: суспільні парадигми / Олександр Надтока // Історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 14–27.
756. Назарко І. Князь Володимир Великий та його державотворча і освітня діяльність / І. Назарко // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 1. – С. 18–22.
757. Назаров І. В. Конституційне регулювання судової влади в Україні: (Іст. аспект) / І. В. Назаров // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 88–95.

758. Наконечний А. Р. Розвиток національної ідеї за козацько-гетьманського періоду / А. Р. Наконечний // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 133–138.
759. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
760. Народне віче Буковини, 1918–1993 : документи і матеріали обл. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Буковин. нар. віча, (Чернівці, 3 листоп. 1918 р.) / [упоряд. О. С. Романець]. – Чернівці : Прут, 1994. – 143 с.
761. Наслідки Переяславської Ради 1654 року : зб. ст. [переможців всеукр. молодж. конкурсу «Що принесла Переясл. Рада Україні» (2003)]. – К. : Смолоскип, 2004. – 602 с.
762. Наулко В. [Рецензія] / В. Наулко, Т. Чухліб // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 137–140. – Рец. на кн.: Гуржій О. І. Українська козацька держава в XVII–XVIII ст. кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.
763. Наулко В. Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень – грудень 1927 р.) / Всеволод Наулко, Валерій Старков // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 73–81.
764. Національні відносини в Україні у XX ст. : зб. док. і матеріалів / Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
765. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т історії України ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін]. – К. : Генеза, 1998. – 318 с.
766. Нейман О. Діяльність єврейських партій доби Центральної Ради / О. Нейман // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 29–36.
767. Нейман О. Трагедія євреїв Української Народної Республіки / О. Нейман // Генеза. – 1998. – № 1–2. – С. 142–149.

768. Нікітін В. В. Запорізька Січ як історичний етап і передумова становлення громадянського суспільства в Україні / В. В. Нікітін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х., 2008. – № 1. – С. 9–16.
769. Нікітін В. В. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні / В. В. Нікітін // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х., 2005. – Вип. 2 (11). – С. 31–37.
770. Нікітін Ю. Значення виникнення Галицько-Волинської держави для безпеки українських земель / Юрій Нікітін // Юридична Україна. – 2008. – № 7. – С. 4–7.
771. Ніколаєць К. М. Рух за відновлення Української держави другої половини 1980-х років: історіографія / К. М. Ніколаєць // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 45 (№ 3). – С. 74–81.
772. Нові перспективи історіописання / [П. Берк. Р. Даритон, А. Гаскелл та ін.] ; ред. П. Берк ; [пер. з англ. Т. Портнова]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 387 с.
773. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / [пер. і передм. М. Залізняка]. – К. : Україна, 1995. – 43 с.
774. Носова Б. Київська Русь і Україна: уроки історії, продовження традицій / Б. Носова // Рідна школа. – 1999. – № 7–8. – С. 18–22.
775. Нудьга Г. Республіка козаків / Григорій Нудьга. – К. : Варта, 2005. – 99 с.
776. Обрусна С. Ю. Адміністративно-правові засади судової реформи в Україні: теорія, історія, сучасність: монографія / С. Ю. Обрусна ; Мін-во внутрішніх справ України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2010. – 304 с.
777. Овдієнко П. П. М. С. Грушевський як політичний діяч / П. П. Овдієнко // Наукові записки. / Ніжин. держ. пед. ін-т ім. М.В. Гоголя. – Ніжин, 1996. – Т. 16, вип. 1. – С. 97–102.
778. Овсій І. Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648–1657 рр. : До 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького / І. Овсій // Нова політика. – 1996. – № 1. – С. 28–34.
779. Овсінський Ю. [Рецензія] / Юрій Овсінський // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – Вип. 7. – С. 394–398. – Рец. на кн.: Войтович

- Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонід Войтович ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Біла Церква : О.В. Пшонківський, 2006. – 782 с.
780. Огієнко І. Богдан Хмельницький / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. і комент. М. Тимошик. –К. : Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 2004. – 447 с.
781. Одеса козацька : наук. нариси / [О. А. Бачинська, Т. Г. Гончарук, С. Б. Гуцалюк, А. І. Мисечко] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Іст. факультет, Каф. історії України, Відділ історії козацтва на Півдні України, НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАН України. – Одеса : МП «Гермес», 2000. – 147 с.
782. Одінцева Г. С. Теорія та історія державного управління : [навч. посіб.] / Г. Одінцева, В. Дзюндзюк, Н. Мельюхова. – К. : Професіонал, 2008. – 288 с.
783. Окіншевич Л. Державне право / Л. Окіншевич // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Т. 2 : Перевидання в Україні / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1995. – С. 636–646.
784. Окіншевич Л. Історія дослідження права / Л. Окіншевич // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Т. 2 : Перевидання в Україні / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1996. – С. 630–632.
785. Окіншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч. II. Рада старшини / Л. О. Окіншевич // Антологія Української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарчук, О. О. Самойленко ; відп. редактор І. Б. Усенко. – К., 2003. – 584 с.
786. Окладна М. Г. Політико-правові ідеї Конституції Пилипа Орлика і сучасна українська Конституція / М. Г. Окладна, М. Ш. Киян // Державне

- будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – X., 2006. – Вип. 11. – С. 61–68.
787. Олександр Матвійович Лазаревський 1834–1902 : док. та матеріали наук.-практ. конф. «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяч. 160-річчю від дня народж. О. М. Лазаревського, (Київ, Чернігів, 20–22 жовт. 1994 р.). – К. ; Чернігів, 2003. – Вип. 1. – 95 с.
788. Олійник О. До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 38–45.
789. Олійник О. С. Сторінки історії Чорноморського козацького війська / О. С. Олійник. – Одеса : Астропринт, 2001. – 119 с.
790. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. / Д. Оляничин // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 340–350.
791. Опанасюк В. В. Становлення інститутів державної влади в добу гетьманату Богдана Хмельницького: історіографія проблеми / В. В. Опанасюк ; Сум. держ. ун-т. – Суми, 2009. – 56 с.
792. Орлова Т.В. Вітчизняна історіографія про участь жіноцтва у революційних подіях в Україні 1917–1921 рр. / Тетяна Орлова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – № 4. – С. 147–150.
793. Орлова Т. В. Жінки в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) / Т. В. Орлова. – К. : Логос, 2009. – 582 с.
794. Орлова Т. В. Теоретико-методологічні засади історіографії ролі жіноцтва в історії України / Т. В. Орлова ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Каф. історії для гуманіт. фак.-тів. – К. : Логос, 2010. – 60 с.
795. Осавуленко Л. Гетьман України Павло Скоропадський / Леонід Осавуленко, Володимир Засекін. – Луцьк : Волинська кн., 2007. – Кн. 2. – 700 с.
796. Осешинський А. Сучасні проблеми й реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів / А. Осешинський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 4–12.

797. Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К. : Ай-Бі, 2002. – 646 с.
798. Особливості становлення української державності в добу національно-демократичного відродження (1917–1920 рр.) / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко, А. Ю. Лега [та ін.]. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2007. – 203 с.
799. Осташко Т. Правово-історичні концепції Сергія Шелухина / Т. Осташко // Держави, суспільства, культури: Схід і Захід : зб. наук. пр. – Нью-Йорк, 2004. – С. 683–697.
800. Осташко Т. Пріоритети соціально – економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського / Тетяна Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 145–176.
801. Осташко Т. С. Павло Скоропадський – лідер українського гетьманського руху / Т. С. Осташко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 96–110.
802. Осташко Т. С. Проблеми заснування та діяльності гетьманських організацій в листуванні В'ячеслава Липинського / Т. С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 237–264.
803. Остудін В. І. «Парадокси» Юліана Бачинського [Ряд фактів у біографії Ю. Бачинського та окремі висловлені ним теоретичні положення видаються сьогодні дещо незрозумілими, незвичними] / В. І. Остудін // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – № 47. – С. 48–53. – (Сер. Філософія. Політологія).
804. Осягнення історії : зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / Осторз. акад., Укр. іст. т-во ; голов. ред. І. Пасічник, Л. Винар]. – Острогоз ; Нью-Йорк, 1999. – 595 с.

805. Павко А. Інститут державної влади Київської Русі в контексті політичних процесів сьогодення / Анатолій Павко // Віче. – 2008. – № 11. – С. 35–37.
806. Павко А. Суспільно-політична думка та правові відносини в Київській Русі / А. Павко, Я. Павко // Історія України. – 2008. – № 29. – С. 7–9 ; № 37. – С. 4–5.
807. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Академія, 2004. – 604 с.
808. Павленко С. Перша спроба Івана Мазепи порвати з Москвою / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 3–31.
809. Павленко С. Таємна місія агента Мазепи Соломона (1689–1690 рр.) до Польщі з проханням про допомогу / Сергій Павленко // Визвольний шлях. – 2004. – Річник 57, кн 10. – С. 106–119.
810. Павленко С. О. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді / С. О. Павленко. – Чернігів : Вид-во «Деснянська правда»; Журн. «Сіверянський літопис», 1996. – 79 с.
811. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – 2-ге вид. – К. : Києво-Могилян. акад., 2009. – 601 с.
812. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 264 с.
813. Павленко Ю. В. Василенко Микола Прокопович / Ю. В. Павленко // Наука та науковознавство. – 2008. – № 4. – С. 34–37.
814. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століття / Ярослав Падох ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Українознавча б-ка НТШ. – Л., 1994. – 196 с.
815. Падох Я. Історія українського карного права / Я. Падох // Енциклопедія українознавства : Загальна частина. Т. 2 : Перевидання в Україні / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1995. – С. 660–665.
816. Падох Я. Історія українського судівництва / Я. Падох // Енциклопедія українознавства . Загальна частина. Т. 2 : Перевидання в Україні / Ін-т

- української археографії та джерелознавства ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1995. – С. 665–670.
817. Падох Я. Суди й судовий процес Старої України : нарис історії. Т. 209. Історико-філософична секція. Ч. 5. Правнична Комісія / Ярослав Падох ; Записки Наукового Товариства ім. Невченка. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Львів, 1990. – 128 с.
818. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993. – С. 25–37.
819. «Пакти і Конституції»Української держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. М. С. Трофимчук, Т. В. Чухліб ; Ін-т історії України НАН України; Нац. бібліотека України імені В. І. Вернадського, Державна архівна служба України, Центральний держ. історичний архів, м. Київ. – Л. : Світ, 2011. – 440 с.
820. Палієнко М. Г. [Рецензія] / М. Г. Палієнко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 141–147. – Рец. на монограф.: Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті / Людмила Сакада. – Нью-Йорк ; К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 328 с.
821. Палій А. Козацька старшина : документи, нариси / Анатолій Палій, Микола Гордієнко. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2008. – 287 с.
822. Панасюк Б. Я. Русь: нація і держава : наук.-іст. дослідж. : у 2 т. / Б. Я. Панасюк ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2009. – Т. 1 : Помилки Великих Київських князів. – 385 с.
823. Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 74 с.
824. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (Друга половина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К. : Ін-т історії НАН України, 1995. – 209 с.

825. Панова І. Ю. Утворення державного центру УНР в екзилії : політико-правовий аспект / І. Ю. Панова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 78–85.
826. Панченко П. До питання історизму, історичної правди в курсі історії України / П. Панченко // Історія в школах України. – 1999. – № 4. – С. 6–10.
827. Панчук І. І. Історія України очима іноземців: довідник-хрестоматія / Ігор Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 303 с.
828. Панчук М. Політичні контексти етнонаціональної пам'яті / Май Панчук // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 59–75.
829. Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі : монографія / І. М. Паньонко ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 143 с.
830. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина : Іст.-арх. нариси [про останнього гетьмана України] / Г. В. Папакін. – К., 2002. – 280 с.
831. Пасещенко Г. В. [Рецензія] / Г. В. Пасещенко / Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 114–119. – Рец. на підруч.: Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
832. Пасічник М. С Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. / М. С. Пасічник. – 2-ге вид. – К., 2006. – 735 с.
833. Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657–1665 рр.) / М. С. Пасічник ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Львів. від-ня. – Л., 1998. – 305 с.
834. Пахарев А. Ідеї державності у працях українських мислителів кінця XVI – середини XVIII століття / Анатолій Пахарев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 184–187. – Рец. на кн.: Куташев І. Політична думка доби

- Гетьманщини / Ігор Куташев ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : Укр. Центр духов. культури, 2007. – 319 с.
835. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Л. : ВЛУ, 1967. – 180 с.
836. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність / Я. Пеленський // Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945) / Цент. суспільних дослід. ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 5–12.
837. Пеленський Ярослав. Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) : [передмова] / Я. Пеленський // Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / голов. ред. Я. Пеленський. – К. : Філадельфія, 1995. – С. 11–42.
838. Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации : сб науч. тр. по материалам IV Междунар. науч.-практ. к
839. Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки : матеріали наук.-практ. конф., (Переяслав-Хмельницький, 26 лют. 2003 р.) / упоряд М. Т. Товкайло]. – К. : Просвіта, 2003. – 168 с.
840. Петлюра С. В. (1870–1926). Статті. Листи. Документи / [упоряд., авт. передм., С. 5–20, В. Сергійчук] ; Ін-т досліджень модерної історії України в США, Фондація ім. Симона Петлюри в Канаді. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 614 с.
841. Петлюра С. В. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну / Симон Петлюра ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр Українознавства та ін. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2001. – 91 с.
842. Петрик А. [Рецензія] / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий вісник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 665–668. – Рец. на кн.: Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.

843. Петрів В. Неторованим шляхом: Спомини з історії укр. революції 1917–1921 рр. / В. Петрів // Вітчизна. – 1995. – № 5–6. – С. 141–146.
844. Петрук О. П. Народне міністерство земельних справ УНР : (за док. Центрального держ. архіву органів влади та упр. України) / О. П. Петрук // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 171–189.
845. Пилип Орлик і його Конституція в епоху становлення європейського громадянського суспільства : [зб. ст.] / Уман. держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ін-т філології та суспільств., Іст. фак.-т, Каф. всесвіт. історії та правознав. [упоряд. А. О. Карасевич та ін.]. – Умань : Жовтий О.О., 2010. – 175 с.
846. Пиріг П. Про українську шляхту в XVII столітті / Петро Пиріг // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 13–21.
847. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного / Петро Пиріг // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 9–22.
848. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Руслан Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 177–206.
849. Пиріг Р. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського: (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 15, ч. 1. – С. 66–95.
850. Пиріг Р. Михайло Грушевський у контексті українського сьогодення / Руслан Пиріг // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 32. – С. 88–94.
851. Пиріг Р. Я. [Рецензія] / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 211–212. – Рец. на кн.: Чжао Юнь-чжун. Україна: важкі кроки історії / Чжао Юнь-чжун. – Шанхай, 2005. – 475 с.

852. Пиріг Р. Я. «Бідний кентавр українського козацтва»: До проблем міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 136–143.
853. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Руслан Пиріг ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 209 с.
854. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форми державності / Р. Я. Пиріг // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : Всеукр. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 6–12.
855. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку [Про життя та діяльність М. Грушевського] / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 71–83.
856. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроба проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–84.
857. Піддубний А. Zobov'язальне право України в 17–18 століттях / А. Піддубний, О. Таненок // Персонал. – 2006. – № 1. – С. 59–64.
858. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Миксимовича з Миколою Костомаровим / Юрій Пінчук // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 3–7.
859. Пінчук Ю. Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології / Юрій Пінчук, Олександр Киян // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43–51.
860. Пінчук Ю. Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації / Юрій Пінчук // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3–18.
861. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Юрій Пінчук ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 304 с.

862. Пінчук Ю. А. Постать Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 139–144.
863. Плав'юк М. Симон Петлюра – символ української державності : (до 120-річчя з дня його народж.) / М. Плав'юк // Самостійна Україна. – 1999. – П. Л., ч. 2. – С. 3–5.
864. Плецький С. Ф. Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. Ф. Плецький // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 24–37.
865. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / [автор. пер. з англ. С. Грачова]. – 2-ге вид., виправ. / С. Плохій. – К. : Часопис «Критика», 2006. – 494 с.
866. Плохій.С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу / С. Плохій // Український гуманітарний огляд. – 2004. – Вип. 10. – С. 63–84.
867. Повернення Івана Мазепи до історичної пам'яті українського народу / улад. Ігор Симоненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2009. – Вип. 18. – С. 219–223.
868. Погорецький М. А. Розшук у козацьку добу / М. А. Погорецький // Право і безпека. – 2003. – Т. 2, № 1. – С. 120–125.
869. Подковенко Т. О. Законодавство про судоустрій та судочинство у період гетьманату Павла Скоропадського / Т. О. Подковенко // Держава і право : зб. наук. праць : Вип. 41. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – С. 146–151.
870. Політична діяльність гетьмана Мазепи / В. М. Горобець, Я. І. Кісь, І. М. Макаровський та ін. ; Івано-Франків. нац. техн. ун-т нафти і газу, Прикарпат нац. ун-т ім. Василя Стефаника, Івано-Франків., осередок Наук. т-ва ім. Т.Г. Шевченка. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2009. – 179 с.

871. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / під ред. І.Ф. Кураса та ін. – К. : Генеза. – Т. 2 : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / кер. тому В. Ф. Солдатенко. – 2003. – 488 с.
872. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / під ред. І. Ф. Кураса та ін. – К. : Генеза. – Т. 3: Утвердження радянського ладу Україні (1921–1938) / кер. тому Ю. І. Шаповал. – 2003. – 445 с.
873. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. / під ред. І. Ф. Курас та ін. –К. : Генеза. – Т. 1 : На зламі століть (кінець ХІХ ст.–1917 р.) / кер. тому Ю. В. Левенець. – 2002. – 424 с.
874. Політична історія України : посіб. для студ. вищих навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – 488 с.
875. Політична історія України : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г. К. Швидько, П. Й. Бородай, В. О. Василенко та ін.] ; ред. Г. К. Швидько ; Нац. гірн. ун-т, Ін-т гуманіт. пробл. – Дніпропетровськ : Нац. акад. України, 2002. – 259 с.
876. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
877. Полководці Війська Запорозького : Іст. портрети: [29 нарисів про героїв Визвольної війни укр. народу середини ХVІІ ст. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.] ; Ін-т історії України НАН України, Науково-дослідний ін-т козацтва. – К. : Академія, 1998. – Кн. 1. – 397 с.
878. Половець В. Гетьманські урядовці: діяльність в обставинах часу / Володимир Половець // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 86–93. – Рец. на кн.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Академія, 2004. – 604 с.
879. Половець В. Полівці: Історіографія та походження (ХІ–ХІІІ ст.) / Володимир Половець // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 17–26.
880. Полтавець С. Конфліктний потенціал політичних ідей в Українській революції середини ХVІІ століття / Сергій Полтавець // Наукові записки /

- Ин-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 43. – С. 7–17.
881. Полтавець С. Україно-шведські відносини в середині XVII століття у світлі нових документів / Сергій Полтавець // Віче. – 2008. – № 5–6. – С. 54–57.
882. Полуденко С. В. Українська історіографія та політологія : [автор. підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. В. Полуденко] ; Слов'ян. держ. пед. ун-т. – Слов'янськ : Маторін Б.І., 2009. – 280 с.
883. Пономаренко О.В. Українська національна ідея часів козаччини // О. В. Пономаренко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 31. – С. 147–163.
884. Попенко Я. Діяльність А. Яковліва – українського дипломата, історика, юриста / Ярослав Попенко // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 64–73.
885. Попова Т. Н. Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: из истории Новороссийского ун-та : к 75-летию ист. фак. / Т. Н. Попова ; Одес. нац. ун-т им И. И. Мечникова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 533 с.
886. Попович М. Україна : незалежність здобута і втрачена / Мирослав Попович // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 5–29.
887. Портнов А. В. [Рецензія] / А. В. Портнов // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 130–132. – Рец. на моногр.: Наливайко Д. Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
888. Потоцький В. Хто є хто в українській історії / В. Потоцький. – Х. : Школа, 2010. – 158 с.
889. Потульницький В. А. Завдання української історіографії у справі інтеграції української історії у світову / В. А. Потульницький // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 14–16. – (Історія).
890. Потульницький В. А. Нариси української політології (1819–1991) / В. А. Потульницький . – К. : Либідь, 1994. – 320 с.

891. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 478 с.
892. Правовий звичай як джерело українського права XI – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка ; Ін-т держава і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.
893. Пришляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системою влади / Володимир Пришляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010.– Вип. 9. – С. 159–173.
894. Прицак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. : ст. і матеріали / [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. – Х. : Акта, 2003. – 277 с.
895. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. / Л. Прицак ; [Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України]. – Х. : Акта, 2003. – 492 с.
896. Прицак О. Походження Русі: Стародавні Скандинавські Саги і Стара Скандинавія. – К. : Обереги : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2003. – Т. 2 / [пер. з англ. В. Шовкун та ін.]. – 1303 с.
897. Про основні підсумки діяльності НАН України в 1996 році та позачергові заходи щодо посилення кризового стану науки. Доповідь президента НАН України академіка Б. Є. Патона // Вісник НАН України. – 1997. – № 5–6. – С. 5–16.
898. Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. : [зб. ст.] / Ін-т історії України НАН України ; редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 295 с.
899. Проблеми законодавчої політики / заг. ред. В. М. Литвин ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – Вип. 1 [упоряд.: М. Ф. Веремчук та ін.]. – 799 с.
900. Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського / Федір Проданюк // Останній Гетьман: Ювілейний : зб.

- пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 56–65.
901. Протидія корупційній злочинності в Україні : навч. посіб. / Ю. І. Дмитрик, Д. І. Йовифович, І. В. Красницький та ін. ; Львів. держ. ун-т внут. справ. – Л. : ЛьВДУВС, 2010. – 307 с.
902. Прохода В. Х. Думки про правду: до історії повстання укр. нації / Василь Прохода ; [передм. С. 5–8, Р. Коваль. – Дрогобич : Відродження, 2009. – 565 с.
903. Прощение малороссийского шляхетства и старшины, вместе с гетьманом о восстановлении различных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 88–111 ; № 9. – С. 87–95.
904. Путро О. Іван Виговський / О. Путро // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. колект.) та ін. – К., 1993. – С. 300–311.
905. Путро О. І. [Рецензія] / О. І. Путро // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 137–144. – Рец. на моногр.: Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. В. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
906. Путро О. І. [Рецензія] / О. І. Путро // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 132–136. – Рец. на моногр.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К., 1998. – 207 с.
907. Путро О. І. Гетьман України: Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета) / О. І. Путро // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 105–112.
908. Рабінович П. Історія вітчизняного загальнотеоретичного правознавства: до реконструкції джерел / П. Рабінович // Право України. – 2003. – № 11. – С. 176–177. – Рец. на антол.: Антологія української юридичної думки: Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.; упоряд. В. Д. Бабкін та ін. – К. : Юридична книга, 2002. – 568 с.

909. Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років / Л. О. Радченко. – Х. : Око, 1996. – 120 с.
910. Радько П. Г. В. І. Вернадський про наукове знання як частину національної культури та важливий регулятор державотворчого процесу / П. Г. Радько // Філософські обрії : наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії НАН України, Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. –К. ; Полтава, 1999. – Вип. 1–2. – С. 115–126.
911. Радько П. Г. Вікові традиції українського народу / П. Г. Радько // Київська старовина. – 2010. – № 2. – С. 62–70.
912. Радько П. Г. Геополітичні ідеї академіка Степана Рудницького в контексті сучасного державотворення / П. Г. Радько // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 73–80.
913. Радько П. Г. Державотворча діяльність істориків України в період Центральної Ради / П. Г. Радько // Науковий вісник / Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2007. – № 1 (38). – С. 168–178. – (Науки: економіка, політологія, історія).
914. Радько П. Г. Державотворча діяльність українського історика Дмитра Дорошенка у гетьманському уряді Павла Скоропадського / П. Г. Радько // Наукові записки : збірник / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 48–53.
915. Радько П. Г. Державотворча концепція В'ячеслава Липинського / П. Г. Радько. // Рідний край : наук.-публіцист. худ.-літератур. альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка – Полтава, 2001. – № 1 (4). – С. 107–110.
916. Радько П. Г. Ідеї незалежності та державності в концепції демократичного федералізму М. Драгоманова / П. Г. Радько, М. М. Карабанов // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – Вип. 48.– С. 49–52. – (Серія “Історія”).

917. Радько П. Г. Ідеї окремішності українського народу та традиції федералізму в історико-політичній спадщині М. Костомарова / П. Г. Радько, М. М. Карабанов // Грані : наук.-теорет. і громад.-політич. альманах. – 1999. – 6 (8) листоп.-груд. – С. 10–22.
918. Радько П. Г. Історик і суспільство (До питання громадської позиції вчених) / П. Г. Радько // Наукові записки : зб. наук. пр. / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 311–325.
919. Радько П. Г. Історіографічні традиції «Переяславської легенди» та історичні реалії державотворення / П. Г. Радько. // Рідний край : наук.-публіцист. худ.-літератур. альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2004. – № 1 (10). – С. 141–151.
920. Радько П. Г. Конституційний лад і політична влада України в контексті ідей Пилипа Орлика / П. Г. Радько // Науковий вісник / Одес. держ. екон. фак-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2009. – № 10 (88). – С. 154–162. – (Науки: економіка, політологія, історія).
921. Радько П. Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки як джерело до розуміння національних традицій козаччини / П. Г. Радько // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка, Полтав. регіон. осередок Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Полтава, 1998. – Вип. 1. – С. 121–136.
922. Радько П. Г. М. В. Довнар-Запольський і вітчизняна історична наука / П. Г. Радько, Б. В. Год // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка, Полтав. регіон. осередок Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Полтава, 1999. – Вип. 1–2. – С. 81–91.
923. Радько П. М. С. Грушевський про роль науково-освітнянських традицій у творенні державної політики в освітній сфері / П. Радько, В. Тертичка // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України : наук. журн. – К., 1999. – № 4. – С. 319–325.

924. Радько П. Г. Методологія аналізу та вивчення політики державотворення / П. Г. Радько // Науковий вісник / Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2008. – № 14 (70). – С. 154–163. – (Науки: економіка, політологія, історія).
925. Радько П. Г. Михайло Драгоманов про ідеї незалежності та державотворення в контексті демократичного федералізму / П. Г. Радько // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – Вип. 4. – С. 348–355.
926. Радько П. Г. Національна гетьманська опозиція проти польсько-шляхетської влади напередодні Хмельниччини / П. Г. Радько // Науковий вісник / Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2009. – № 23 (101). – С. 176–188. – (Науки: економіка, політологія, історія).
927. Радько П. Г. Національні наукові товариства в розробці та популяризації українського державотворення / П. Г. Радько // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка – Полтава, 2003. – № 1–2. – С. 39–51.
928. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика : монографія / П. Г. Радько; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Полтава : Техсервіс, 2010. – 348 с.
929. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.
930. Радько П. Г. Проблеми влади в європейській консервативній політичній традиції і Конституції Пилипа Орлика / П. Г. Радько // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 371–385.

931. Радько П. Г. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8–15 верес. 1917 року) / П. Г. Радько // Наукові записки : збірник / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 56–72.
932. Радько П. Г. Соціально–виховна роль історії в осмисленні національних традицій та гуманізації освіти у розумінні Михайла Грушевського / П. Г. Радько // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 46–54.
933. Радько П. Г. Трагедія Мазепи і Полтавська катастрофа / П. Г. Радько // Науковий вісник / Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2009. – № 17 (95). – С. 201–212. – (Науки: економіка, політологія, історія).
934. Радько П. Г. Трагічні традиції українського державотворення в контексті роману П. Куліша «Чорна рада» / П. Г. Радько. // Рідний край : альманах / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – № 1 (20). – С. 121–126.
935. Радько П. Г. Український народ як європейська нація, джерело державної влади в державотворчих поглядах Володимира Антоновича та Михайла Грушевського / П. Г. Радько // Науковий збірник : Одес. держ. екон. ун-т, Всеукр. асоціація молодих науковців. – Одеса, 2006. – № 11 (31). – С. 137–148. – (Науки: економіка, політологія, історія).
936. Рафальський О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року: Ретросп. аналіз / О. О. Рафальський ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Генеза, 2004. – 294 с.
937. Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен / О. О. Рафальський. – К. : Бланк-Прес, 2010. – 253 с.
938. Реєнт О. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект / О. Реєнт // Історія в школах України. – 1999. – № 4. – С. 2–6.
939. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Альтернативи, 2003. – 304 с.

940. Реєнт О. П. [Рецензія] / О. П. Реєнт, А. І. Кудряченко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 135–141. – Рец. на кн.: Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації : в 2 т. / Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с. ; Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.
941. Реєнт О. П. Видання Інституту історії України НАНУ / О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 55–79.
942. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX століття : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 6–38.
943. Реєнт О. П. Проголошення ЗУНР : проблема легітимації / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 4–11.
944. Реєнт О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради / О. П. Реєнт // Український історичний журна. – 1994. – № 4. – С. 3–18.
945. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт ; передм. П. Т. Тронька, Ін-т історії України НАН України. – К. : Пошук.-вид. агенство «Кн. Пам'яті України» : Вид. центр «Просвіта», 1999. – 349 с.
946. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соц.-політ. та екон. зміни 1917–1920 рр. / О. П. Реєнт ; Ін-т історії України НАН України. – К. : ТОВ «Богдана», 1996. – 250 с.
947. Реєнт О. П. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Х. : Фоліо, 2008. – 414 с.
948. Репина Л. П. Историческая память и современная историография / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 39–51.
949. Ричка В. «Літопис Аскольда» як історіографічний феномен / В. Ричка // Могилянські читання 2003 року : зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 319–331.
950. Ричка В. Києво-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття / В. Ричка // Україна – Росія: діалог історіографій :

- матеріали міжнар. наук. конф., [Чернігів, 22–25 серп. 2002 р.) / редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2007. – С. 22–37.
951. Ричка В. Київ – другий Єрусалим: (з історії політ. думки та ідеології середньовіч. Русі) / Володимир Ричка ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 241 с.
952. Ричка В. М. [Рецензія] / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 153–154. – Рец. на кн.: Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 320 с.
953. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / Володимир Ричка ; Ін-т історії України НАН України, Центр досліджень з історії Київської Русі. – К. : Ін-т історії України, 2009. – 179 с.
954. Ричка В. М. «Галич – другий Київ»: Середньовічна формула чи історіографічна метефора? / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 4–13.
955. Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 67–83.
956. Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти : матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 28 лют. 1996 р.) / [відп. ред. Ю. П. Лебединський]. – К. : [Б. в.], 1996. – 132 с.
957. Романенко С. До джерел української державності / С. Романенко // Урядовий кур'єр. – 1996. – 27 черв. – С. 16. – Рец. на кн.: Андрущенко В. Л. Запорозька Січ як феномен / В. Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К. : Знання, 1995. – 173 с.
958. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни: (проблеми в укр. історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.) / В. М. Романцов. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – 284 с.

959. Ростовська О. Українська ментальність і Національно-визвольна революція 1648–1676 рр. / О. Ростовська, А. Блануца // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1 – С. 3–10.
960. Ростовська О. В. Національно-державницькі ідеї М. С. Грушевського: Сучасне бачення / О. В. Ростовська // Наук. записки / Ніжин. держ. пед. ін-т ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1996. – Т. 16, вип. 1. – С. 103–106.
961. Рубльов О. С. «Український історичний журнал» : історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр) / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 18–55.
962. Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика [М. І. Марченка] / О. С. Рубльов // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 106–118.
963. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1924 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт ; [заг. ред. В. А. Смолій]. – К. : Альтернативи, 1999. – 319 с.
964. Рудакевич О. Богдан Хмельницький і українська національна ідея / О. Рудакевич // Сучасність. – 1997. – № 1. – С. 70–75.
965. Руденко М. Г. Приазов'я – колыска козацтва: [500-річчю козацтва присвячено] / М. Г. Руденко. – Маріуполь : Новий світ, 2005. – 136 с.
966. Руїна: друга половина XVII ст.: [Прозові твори, іст. дослідження, документальні матеріали / упоряд і авт. передм., С. 5–16, О. І. Гуржій]. – К. : Україна, 1996. – 429 с.
967. Рум'янцев В. О. До питання про форму Української держави доби Директорії / В. О. Рум'янцев // Вісник Акад. прав. наук. України. – 1996. – № 7. – С. 151–156.
968. Рум'янцев В. О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок у розвитку конституційного законодавства України / В. О. Рум'янцев, Д. В. Лученко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 165–174.

969. Рум'янцев В. О. Українська державність, 1917–1922: Форми і проблеми розбудови / В. О. Рум'янцев. – Х. : Основа, 1996. – 162 с.
970. Рум'янцев В. О. Утворення Української держави гетьмана П. Скоропадського : проблеми її розбудови / В. О. Рум'янцев // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук.пр. – Х., 2008. – № 1. – С. 27–33.
971. Русина О. [Рецензія] / Олена Русина // Укр. археогр. щорічник. – 2006. – Вип. 10–11. – С. 790–792. – Рец. на кн.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XII – першої половини XIV століть: дослідження / О. Купчинський. – Л., 2004. – 1286 с.
972. Рябенко С. Звичай як джерело правовласності в Київській Русі / С. Рябенко // Персонал. – 2007. – № 11–12. – С. 111–115.
973. Рященко Д. Микола Василенко в історії Академії наук України / Д. Рященко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 15, ч. 1. – С. 35–44.
974. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. А. Савченко. – Х. : Фоліо, 2004. – 414 с.
975. Савченко Г. Українська революція / Григорій Савченко // Укр. слово. – 2003. – 6–12 берез. (Чис. 10). – С. 14. – Рец. на зб.: Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : док. і матеріали / упоряд. В. Верстюк та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 1024 с.
976. Савченко С. В. Полемічна література XVI – XVII ст. в українській історіографії / С. В. Савченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 158–174.
977. Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи / Юрій Савчук // Історія в шк. України. – 2003. – № 1. – С. 41–44.
978. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті: [Про часопис, що офіц. друк. органом укр. іст. т-ва] / Л. Сакада ; Укр. іст. т-во та ін. – К. : Вид-во ім. О. Теліги ; Нью-Йорк : [Б. в.], 2003. – 324 с.

979. Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського / Л. Д. Сакада // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 38–49.
980. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. Салтовський – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
981. Санцевич А. В. Погляди М. І. Яворського на історію України / А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 29–40.
982. Сапухіна Л. П. Історія сумських козацького та гусарського полків : короткий іст. нарис / Л. П. Сапухіна ; Сум. обл. громад. орг. «Центр соц.-гуманіт. розвитку «Рідний край», Сум. обл. краєзнав. музей. – Суми : АС-Медіа, 2005. – 48 с.
983. Сарбей В. Слово про академіка Ореста Левицького: [Про укр. історика] / В. Сарбей, Л. Москвич // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 121–123.
984. Сарбей В. Г. [Рецензія] / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 145–149. – Рец. на кн.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.
985. Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. М. Сас ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – 702 с.
986. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П. М. Сас. – К., 1998. – 254 с.
987. Сас П. М. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 84–102.
988. Сахновський Є. Українська історіографія: логіко-гносеологічний аналіз поняття / Є. Сахновський // Українська історична наука на порозі ХХІ століття : міжнар. наук. конгрес, (Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.). – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 128–132.

989. Святищук В. И. Князь Игорь. Загадки «Слова...» / Владимир Святищук. – Донецьк : Н.А. Чернецкая, 2008. – 328 с.
990. Світленко С. О. М. Лазаревський в українському інтелектуальному середовищі / Сергій Світленко // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К, 2010. – Вип. 20. – С. 88–99.
991. Святоцький О. Вступне слово до актуальної теми журналу / О. Святоцький // Право України. – 2009. – № 5. – С. 4–5.
992. Святоцький О. Питання пошуку оптимальної моделі форми державного правління для України / О. Святоцький // Право України. – 2009. – № 10. – С. 61–66.
993. Северинюк В. М. Дві [українські] конституції: 1710-й і 1918-й роки / В. М. Северинюк // Придніпровський науковий вісник. – Дніпропетровськ, 1997. – № 5. – С. 28–33. – (Гуманітарні науки).
994. Сегеда С. [Рецензія] / С. Сегеда // Філософська думка. – 2008. – № 5. – С. 157–164. – Рец. на моногр.: Моця О. Південна «Руська земля» : монографія / О. Моця. – К. : Корвін Прес, 2007. – 262 с.
995. Сегеда С. П. Гетьманські моголи / Сергій Сегеда. – К. : Інформ.-аналіт. агенція «Наш час», 2009. – 438 с.
996. Селіванов А. Законодавча влада і конституційне правосуддя в Україні / А. Селіванов // Право України. – 2009. – № 5. – С. 23–29.
997. Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель). – К. : Шлях, 2003. – 232 с.
998. Семененко В. І. Таємниці, казуси, курйози в українській історії / В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2010. – 158 с.
999. Семенюк С. Історія українського народу / Святослав Семенюк. – Л. : Апріорі, 2010. – 606 с.
1000. Сергійевич В. Русские юридические ведомости. Т. 2 : Вече и князь. Советники князя / В. Сергійевич. – Изд. 2-е. – СПб. : Типография М. С. Стасюлевича, 1900. – 618 с.

1001. Сергійчук В. І за Бугом, і за Сяном...: [Про історію Київ. Русі] / В. Сергійчук // Всесвіт. – 1998. – № 1. – С. 184–188.
1002. Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини / В. Сергійчук // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 82–93.
1003. Сергійчук В. Полковий устрій України / В. Сергійчук // Український світ. – 1996. – № 1–3. – С. 22–25.
1004. Сергійчук В. Територіальний устрій України за часів Хмельниччини / В. Сергійчук // Українське право. – 1996. – Число 1. – С. 64–75.
1005. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук ; худож. оформ. Л. Демчишина. – К. : Аграрна наука, 1996. – 243 с.
1006. Сергійчук В. І. В обороні української правди: [зб. окремих наук. розвідок до 60-річчя від дня народж.] / В. І. Сергійчук. – К. : Сергійчук М.І., 2010. – 504 с.
1007. Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України / В. І. Сергійчук. – [2-ге вид., допов.]. – К. : Укр. вид. спілка, 2000. – 430 с.
1008. Сергійчук В. І. Неусвідомлення України: Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 рр. з аналізом сьогодення / В. І. Сергійчук. – Л. : Монастир Монахів Студит. Уставу. Вид. від «Свічадо», 2002. – 703 с.
1009. Сергійчук В. І. Переяславська рада – трагедія України і програш Європи / В. І. Сергійчук. – К. : Діокор, 2003. – 129 с.
1010. Сергійчук В. І. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 рр. / В. І. Сергійчук. – К. : ТзОВ «Укр. Вид. Спілка», 1999. – 412 с.
1011. Серьогін С. М. Влада і державна служба: Іст. аспект / С. М. Серьогін ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : УАДУ, 1999. – 196 с.
1012. Серьогіна С. Г. Особливості форми правління козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика / С. Г. Серьогіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 25–36.

1013. Сиволоб Ю. В. Передумови і зародження української національної ідеї / Ю. В. Сиволоб, В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 14–27.
1014. Симон Петлюра в історії та національній пам'яті : матеріали Всеукр. наук. конф., (20–22 трав. 2009 р.) / [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К. : Полігр. центр «Фоліант», 2009. – 163 с.
1015. Симоненко Р. Г. [Рецензія] / Р. Г. Симоненко // Український історичний журнал. – 2001 – № 1. – С. 138–141. – Рец. на кн.: Реєнт О. У робітнях історичної науки / О. У. Реєнт. – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України». Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 325 с.
1016. Симоненко Р. Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні. 1917–квітень 1918 р. / Р. Г. Симоненко ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії НАН України, 2000. – 150 с.
1017. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–76.
1018. Ситий І. З практики сотницького уряду / Ігор Ситий // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 11–19.
1019. Ситник В. Микола Міхновський про формування національної свідомої особистості як суб'єкта українського державотворення / Віктор Ситник // Визвольний шлях. – 2006. – Річник 59, кн 12. – С. 78–87.
1020. Ситник О. М. Досвід державного будівництва ЗУНР як вияв прагнення до соборності українських земель / О. М. Ситник, М. Я. Кузишин // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 2. – С. 111–116.
1021. Ситник О. М. Ідеологічні погляди та концепції періоду Руїни козацько-гетьманської держави / О. М. Ситник // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 264–270.
1022. Ситник О. М. Формування ідеології козацтва як визначальний чинник політико-правового розвитку середньовічної України / О. М. Ситник // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 160–162.

1023. Сібільова Н. Теоретичні основи побудови судової системи України / Н. Сібільова // *Право України*. – 2009. – № 6. – С. 38–45.
1024. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр.: (Невідомі сторінки історії) / Ін-т історії України НАН України, Акад. служби безпеки України. – К. : Альтернативи, 1998. – 317 с.
1025. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну: [Огляд відгуків від найдавніших часів до середини ХІХ ст.] / В. Ю. Січинський. – Л. : Слово, 1999. – 92 с.
1026. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине / О. Ф. Скакун. – Х. : Вища школа, 1987. – 160 с.
1027. Скакун О. Ф. Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції України 1996 р. і європейської Брновської програми 2003 р. / О. Ф. Скакун // *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 69–78.
1028. Скальський В. В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі української революції / В. В. Скальський // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 1. – С. 46–59.
1029. Скомороха Л. Конституційний добір кандидатів на посади суддів: міжнародний досвід і вітчизняні реалії / Л. Скомороха // *Право України*. – 2009. – № 4. – С. 70–78.
1030. Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський ; голов. ред. Я. Пеленський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 494 с.
1031. Скрипник М. Гетьманство П. П. Скоропадського в історії української державності / Микола Скрипник // *Останній Гетьман : ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945* / Центр. суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – С. 49–55.
1032. Скуляк І. Історія розвитку органів дізнання в Україні / І. Скуляк // *Право України*. – 2008. – № 6. – С. 144–148.

1033. Скуратівський В. Гетьман, який першим виступив проти Росії: (Іван Виговський. Повернення із забуття) / Василь Скуратівський // Берегиня. – 2003. – Чис. 1. – С. 7–12.
1034. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької / М. Слабченко // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 137–148.
1035. Слабченко М. Ще до історії устрою гетьманщини XVII – XVIII ст. / М. Слабченко, М. Василенко // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – 1913. – Т. 116. – С. 69–86.
1036. Славинський М. Ви до Трахтемирова? Навіщо?: [Проект «Гетьман. столиця, козац. шляхами»] / Микола Славинський // Віче. – 2007. – № 1–2. – С. 57–64.
1037. Славинський М. Доля й слава Переяслава: [Проект «Гетьман. столиця, козац. шляхами»] / Микола Славинський, Світлана Горобець // Віче. – 2006. – № 23–24. – С. 69–76.
1038. Славинський М. Третє відродження Батурина / Микола Славинський // Віче. – 2007. – № 5–6. – С. 16–24.
1039. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : ЗнанняУкраїни, 1993. – 192 с.
1040. Смолій В. Відновлюючи наукову традицію / В. Смолій // Історія українського середньовіччя: козацька доба : зб. наук. праць / М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995 – Ч. 1. – С. 5–28.
1041. Смолій В. Державотворець: [Про гетьмана Б. Хмельницького] / В. Смолій // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 3–14.
1042. Смолій В. Іван Мазепа / В. Смолій // Віче. – 1994. – № 2. – С. 111–124.
1043. Смолій В. Історіографічний образ української революції XVII століття / Валерій Смолій, Валерій Степанков // Історія в школах України. – 2010. – № 4. – С. 34–41.
1044. Смолій В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання / В. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Темпора, 2011. – 632 с.

1045. Смолій В. А. Українська держава ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1997. – 360 с.
1046. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-е вид. доп., перероб. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.
1047. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1994. – Т. 1. – С. VIII–XXXIX.
1048. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 120 с.
1049. Смолій В. А. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр) очима правознавця / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 93–96.
1050. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1997. – 360 с.
1051. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст (1648–1676) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К. : Києво-Могилянська акад., 2009. – 447 с.
1052. Смолій В. А. Українсько-російський договір 1654 в.: нові підходи до вивчення проблеми / В. А. Смолій // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 3–5.
1053. Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 року / А. О. Смолка. – К. : [Б.в.], 2007. – 104 с.
1054. Собрание малороссийских прав: 1907 г. / АН Украины; Археологическая комиссия, Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого, Ин-т Украинской археографии. – К. : Наук. думка, 1993. – 362 с.

1055. Сокирко О. Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. / О. Г. Сокирко // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 40–51.
1056. Сокіл В. Ф. Кальницький полк: іст.-краєзнав. нарис / В. Ф. Сокіл. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 381 с.
1057. Соколов В. Постать гетьмана Кирила Розумовського : (1728–1803) на тлі його культурно-просвітницької діяльності: (До 200-річчя з дня смерті) / Віктор Соколов // Вісн. кн. палати. – 2003. – № 3. – С. 27–29.
1058. Сокур Ю. Торгівля і підприємництво у Запорізькій Січі і гетьманській Україні / Ю. Сокур // Право України. – 2004. – № 5. – С. 154–157.
1059. Сокуренко В. Г. Демократическое учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века : М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий / В. Г. Сокуренко. – Львов : Изд-во ун-та, 1966. – 265 с.
1060. Солдатенко В. «Найдужче любити український народ...» / Валерій Солдатенко // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 квіт. – 6 трав. – С. 26. – Рец. на кн.: Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і слово / Федір Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
1061. Солдатенко В. До питання про формування традицій взаємин української влади і суспільства (революційна доба 1917–1920 рр.) / Валерій Солдатенко // Наукові записки / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 36 : Курасівські читання. «Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії». – С. 359–366.
1062. Солдатенко В. Один проти всіх: (М. Драгоманов) / В. Солдатенко, Ю. Левенець // Віче. – 1995. – № 7. – С. 127–141.
1063. Солдатенко В. Соціально-політичні альтернативи революційної доби і проблема української державності / В. Солдатенко // Вісник АН України. – 1994. – № 7–8. – С. 48–53.

1064. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політ. портрети революц. доби / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Світогляд, 2007. – 620 с.
1065. Солдатенко В. Ф. Виступ полуботківців у 1917 р. / В. Ф. Солдатенко, І. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 3–20.
1066. Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–27.
1067. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2005. – 324 с.
1068. Солдатенко В. Ф. Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході? / В. Ф. Солдатенко // Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 32. – С. 125–182.
1069. Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка в добу української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 15–26.
1070. Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій / В. Ф. Солдатенко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 4–14.
1071. Солдатенко В. Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–19.
1072. Солдатенко В. Ф. Революційний чинник в українській історії / В. Ф. Солдатенко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 5–16.
1073. Солдатенко В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець ; Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 317 с.

1074. Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85 ; № 2. – С. 27–47.
1075. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – Х. : Світогляд, 2008. – Т. 2 : рік 1918–1919. – 410 с.
1076. Солдатенко В. Ф. Українська ідея: Історичний нарис. – Наукове видання / В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю. А. Левенець ; НАН України, ІНВіП. – К. : Наук. думка, 1995. – 132 с.
1077. Солдатенко В. Ф. Українська революція 1917–1920 рр.: до з'ясування контурів та параметрів історичного феномену / В. Ф. Солдатенко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 4–20.
1078. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошук; вид. агенство «Книга пам'яті України»; Вид. центр «Просвіта», 1997.– 411 с.
1079. Солдатенков В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : Книга Пам'яті України ; Просвіта, 1999. – 507 с.
1080. Соловйов Г. В. Постать гетьмана Івана Виговського в листах папських нунціїв / Г. В. Соловйов // Український історичний журнал. – 2010.– № 6 – С. 161–167.
1081. Соргин В. В. Современная историографическая революция / В. В. Соргин // Новая и новейшая история. – 2009. – № 3. – С. 99–106.
1082. Сохань Л. Історична соціологія: спроба самовизначення / Лідія Сохань // Соц. психологія. – 2005. – № 1. – С. 164–168. – Рец. на моногр.: Мартинов А. Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма) / А. Ю.Мартинов ; Нац. ун-т внутр. справ, Укр. т-во сприяння соц. інноваціям. – К. : УАІД «Рада», 2004. – 288 с.
1083. Сохань П. Археографічна діяльність В.Б. Антоновича в контексті національного суспільно-політичного життя України / П. Сохань // Третя

- Академія пам'яті професора Володимира Антоновича : доповіді та матеріали, (Київ, 11–12 груд. 1995 р.). – К., 1996. – Ч. 1. – С. 17–27.
1084. Сохань П. В'ячеслав Липинський і Михайло Грушевський у дореволюційні часи / П. Сохань, І. Гирич // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : Студії. – К. ; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 53–59.
1085. Сохань П. Вітальна промова до учасників конференції / П. Сохань // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : Студії. / ред. Я. Пеленський. – К. ; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 276–277.
1086. Сохань П. Промова під час відкриття конференції / П. Сохань // Останній гетьман : ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. (1873–1945). – К., 1993. – С. 19–22
1087. Станіславський В. В. Запорізька Січ та Річ Посполита, 1686–1699 рр. / В. В. Станіславський ; Ін-т історії України НАН України, НДІ козацтва. – К. : Ін-т історії України, 2004. – 357 с.
1088. Станіславський В. В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності / В. В. Станіславський // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 39–49.
1089. Старовойтенко І. Призабута особистість українського національного руху. Листи до Сергія Шелухіна / І. Старовойтенко // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 15–26.
1090. Старовойтенко І. М. «Історія України-Русі» М. Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст. / І. М. Старовойтенко // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 102–116.
1091. Статті Б. Хмельницького // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1993. – С. 14–17.
1092. Стахів М. Державний устрій Української Держави в 1917–20 рр / М. Стахів // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Т. 2 :

- Перевидання в Україні / Національна Академія наук України, Ін-т української археографії. – К., 1995. – С. 647–653.
1093. Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. П. Стельмах // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 28–39.
1094. Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття / С. П. Стельмах. – К. : Академія, 1997. – 175 с.
1095. Степанков В. [Рецензія] / В. Степанков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 139–141. – Рец. на кн.: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. / В. О. Щербак. – К. : Наук. думка, 1989. – 126 с.
1096. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 р. – вересень 1659 р.) / В. С. Степанков // Середньовічна Україна : зб. наук. пр. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 88–108.
1097. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 28–39.
1098. Степанков В. С. Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.
1099. Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації / В. С. Степанков // Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина : матеріали міжнар. наук. конф. 500-річчю українського козацтва, (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 трав. 1991р.). – К., 1993. – Вип. 1. – С. 103–112.
1100. Степанков В. С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху ХVІ–ХVІІ ст.: спроба порівняльного аналізу / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–21.

1101. Степанчук Ю. Козацька старшина в політичних планах царату у період діяльності Першої Малоросійської колегії в Україні / Юрій Степанчук // Наукові записки / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2009. – Вип. 43.– С. 17–23.
1102. Степанчук Ю. С. Причини трансформації поглядів козацької старшини стосовно переяславсько-московського договору у 1654–1657 років / Ю. С. Степанчук // Гілея : наук. вісник : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 21–29.
1103. Стефанович Д. Шулявська Січ: її засновники і руйнівники / Дмитро Стефанович // Пам'ять століть – 2004. – № 5. – С. 98–103.
1104. Стецюк П. Конституційна держава в політико-правовій доктрині Станіслава Дністрянського / П. Стецюк // Держави, суспільства, культури : Схід і Захід. – Нью-Йорк, 2004. – С. 1077–1092.
1105. Стопчак М. В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.) : історіогр. нарис / Микола Стопчак. – Вінниця : Балюк І.Б., 2010. – 812 с.
1106. Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорізька Січ кінця XVI – середини XVII століть / Іван Стороженко. – Дніпродзержинськ : Андрій, 2007.– Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – 415 с.
1107. Стороженко І. Організаційні структури козацтва, що передували утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / Іван Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 23–34.
1108. Стороженко І. С. Стан дослідження організаційної структури Запорозької Січі кінця XVI – середини XVII ст. / І. С. Стороженко // Вісник Дніпропетровського університету / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – № 7. – С. 118–128. – (Історія та археологія. Вип. 15.)
1109. Сторожук С. Українська «національна» революція XVII ст.: міфи чи реальність / Світлана Сторожук // Філософські обрії. – 2009. – Вип. 21. – С. 243–254.

1110. Страхів М. М. Конституція Пилипа Орлика 1710 року / М. М. Страхів // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 10–17.
1111. Стрельський Г. Корифеї вітчизняного правознавства / Г. Стрельський // Історія в школі. – 2007. – № 6. – С. 43–45 ; № 7–8. – С. 58–54 ; № 9. – С. 44–48 ; № 11. – С. 40–44.
1112. Стрельський Г. Олександр Шульгин – вчений і політик: [Про укр. історика і політ. діяча] / Г. Стрельський // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88
1113. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
1114. Струкевич О. К. Генеральний підскарбій Яків Маркович / О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 87–97.
1115. Струкевич О. К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини / О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 49–59.
1116. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. К. Струкевич ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2002. – 532 с.
1117. Студії з україністики: зб. наук. пр. на пошану дослідника укр. козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народж. / Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування, Каф. українознав., педагогіки і психології; [відп. ред. Л. Д. Малевич]. – Рівне : О.В. Зень, 2010. – 251 с.
1118. Студьонова Л. В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л. В. Студьонова. – Чернігів : Деснянська правда : Сіверянський літопис. 1998. – 148 с.
1119. Ступак Ф. Добродійно-меценатська діяльність Богдана Хмельницького / Федір Ступак // Пам'ять століть – 2004. – № 1. – С. 135–142.

1120. Ступак Ф. Я. Добродійна діяльність гетьмана І. Мазепи / Ф. Я. Ступак // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 138–148.
1121. Стьопін А. Проблеми розбудови української державності / Анатолій Стьопін // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 185–186. – Рец. на моногр.: Василенко С. Д. Історико-політичні аспекти становлення української державності : монографія / С. Д. Василенко. – Одеса : Друк, 2008. – 208 с.
1122. Стьопін А. О. Синергетичні виміри розвитку України: Історія і сучасність / А. О. Стьопін. – Одеса : Астропринт, 2006. – 151 с.
1123. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
1124. Сушинський Б. І. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть / Б. І. Сушинський. – Одеса : ЯВФ, 2007. – 568 с.
1125. Сушинський Б. І. Гетьман Виговський: погляд з XXI століття : роман-есе / Б. І. Сушинський. – Л. : Добра справа. – 286 с.
1126. Сушинський Б. І. Князі та полководці Стародавньої України / Б. І. Сушинський. – Одеса : ЯВФ, 2006. – 507 с.
1127. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст. : іст. есе : у 2 т. – 2-ге вид., доповн. – Одеса : ЯВФ, 2006. – Т. 1. – 2006. – 585 с. ; Т. 2. – 2006. – 578 с.
1128. Сушинський Б. І. Шлях України: нація і національна ідея / Б. І. Сушинський. – Л. : Добра справа, 2004. – 189 с.
1129. Табачник Д. Вбивство Петлюри / Д. Табачник, В. Воронін. – Х. : Фоліо, 2010. – 118 с.
1130. Тагліна Ю. С. Михайло Грушевський: [укр. вчений і сусп.-політ. діяч] / Ю. С. Тагліна. – Х. : Фоліо, 2010. – 120 с.
1131. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 270 с.
1132. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) [Про еволюцію теоретико-методологічних та

- епістемологічних принципів історіографії] / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 185–197.
1133. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – № 9. – С. 30–40
1134. Тарасенко О. На шляху до соціалізації української історичної науки / Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 213–217. – Рец. на зб.: Соціум : альманах соц. історії / ред. В. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 253 с.
1135. Тарасов В. В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989–1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / В. В. Тарасов. – Х. : Курсор, 2007. – 145 с.
1136. Теліга О. Гетьман Іван Мазепа [в історії України] / О. Теліга // Літопис Червоної Калини. – 1996. – Т. 2, № 7–9. – С. 336–341.
1137. Тельвак В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства / Віталій Тельвак // Південний архів : зб. наук. пр. – Херсон, 2010. – Вип. 31–32. – С. 8–16. – (Серія: Історичні науки).
1138. Тельвак В. Наукова спадщина Михайла Грушевського в історіографічній рефлексії Миколи Василенка / Віталій Тельвак // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України. – 2010. – Вип. 5. – С. 23–40.
1139. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в західноукраїнській публіцистиці другої половини 30-х років ХХ ст. / Віталій Тельвак // Історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 46–57.
1140. Тельвак В. В. Переяславська рада 1654 р. в дослідженнях М. Грушевського та В. Липинського (методологічні аспекти) / В. В. Тельвак // Б. Хмельницький – славний син і видатний гетьман України : матеріали і тези доповідей. – Рівне, 1995. – С. 90–91
1141. Тельвак В. В. Теоретико-методолічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / В. В. Тельвак

- / Дрогобич. держ. ун-т ім. Івана Франка та ін. – Дрогобич : Виміри, 2002. – 227 с.
1142. Темко Г. Симон Петлюра і збройні сили України / Г. Темко // Дніпро. – 1996. – № 5–6. – С. 122–127.
1143. Терещенко Ю. І. Гетьманат Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 19–37.
1144. Тимошенко В. Плюралістична теорія держави Б. О. Кістяківського / В. Тимошенко // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122–125.
1145. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української держави (квітень – грудень 1918 р. [Роль П. Скоропадського та ін. ст. діячів у вітчизн. державотворенні] / О. В. Тимощук ; МВС України, Ун-т внутр. справ. – Х. : Ун-т внутр. справ, 2000. – 459 с.
1146. Тимченко Р. В. ЗУНР і Українська Держава: до історії відносин / Р. В. Тимченко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : Всеукр. наук. конф., (19–20 трав. 2008 р.). – К., 2008. – С. 123–131.
1147. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військово-історична студія / Ю. Тис-Крохмалюк. – Л. : Олір, 1994. – 184 с.
1148. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [редкол.: Т. Гунчак (голова) та ін.]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 9 : (1989–2001 роки) / [упоряд. і передм. Ю. Шаповал, ред. Я. Паньків]. – 658 с.
1149. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Т. 3, кн. 2 : Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / упоряд., резюме, приміт. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – 576 с.
1150. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Т. 4, кн. 1 : Перша третина XVII ст. / упоряд., прим. В. Литвинова, перед. В Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – 520 с.
1151. Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Борис Тищик. – Л. : Тріада Плюс, 2004. – 392 с.

1152. Тишик Б. Копи: судочинство в Україні та особливості його здійснення (XIV – XVIII ст) / Б. Тишик, М. Бедрій // Право України. – 2010. – № 1. – С. 68–75.
1153. Ткаченко Б. Ось де, люде, наша слава... / Борис Ткаченко // Слово просвіти – 2006. – 17–23 листоп. – С. 13. – Рец. на кн.: Україна – козацька держава: Ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / кер. проекту, авт.-упоряд., худож., фотограф, ілюстр. В.В. Недак; [наук. ред. В. О. Щербак, О. С. Федорук]. – К. : ЕММА, 2004. – 1215 с.
1154. Ткаченко В. «Місто на березі вічності» / Віктор Ткаченко // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 309–312. – Рец. на кн.: Ричка В. Київ – Другий Єрусалим: (з історії політ. думки та ідеології середньовіч. Русі) / Володимир Ричка ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 241 с.
1155. Ткаченко В. Презинтизм як культ сьогодення / Василь Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4. – С. 3–15.
1156. Ткаченко В. Суд над Кліо: «переформування» історичної пам'яті / Василь Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С. 54–78.
1157. Ткаченко І. В. Листи М. Шаповала до М. Грушевського як історичне джерело / І. В. Ткаченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007.– Вип. 12. – С. 323–346.
1158. Тодика Ю. М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму / Ю. М. Тодика // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип 11. – С. 3–9.
1159. Толкачева Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції і права / Н. Є. Толкачева // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2002. – № 45–48. – С. 23–30. – (Юридичні науки).
1160. Толочко А. П. Князь в Древний Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 223 с.

1161. Толочко О. Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста [Електронний ресурс] / О. Толочко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 136 с. Режим доступу : http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF_seria.php&isbn=ruthenica_2009_suppl2.
1162. Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції / О. Толочко // Київська старовина. – 1996. – № 4–5. – С. 11–35.
1163. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко [заг. ред. В. А. Смолій]. – К. : Альтернативи, 1998. – 351 с.
1164. Толочко П. Видатний історик України і Росії. Про М. І. Костомарова / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 7–15.
1165. Толочко П. Від Русі до України : вибр. наук.-попул., крит. та пуб. праці / П. Толочко. – К. : Абрис, 1997. – 398 с.
1166. Толочко П. Глибинна суть традицій / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 3–7.
1167. Толочко П. Перший історик України-Русі. Про М. Грушевського / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 2–12.
1168. Толочко П. Продовжити традиції істориків минулого / П. Толочко // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 2–5.
1169. Толочко П. П. Історичні портрети : Із іст. давньоруської та європейської політики X–XII ст. / Петро Петрович Толочко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
1170. Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / П. П. Толочко. – СПб., 2005. – 218 с.
1171. Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори. 1998–2008 рр. / П. П. Толочко. – К. : Академперіодика, 2008. – 345 с.
1172. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / П. П. Толочко. – К. : Вид-во «Київ. акад. євробізнесу», 1994. – 85 с.

1173. Томазов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / Ін-т історії України НАН України / В. В. Томазов. – К. : Стилос, 2006. – 283 с.
1174. Томкіна О. Сфери та засоби запобігання корупції та іншій недоброочесності суддів: проблеми науково-кримінологічного визначення / О. Томкіна // Право України. – 2009. – № 7. – С. 73–78.
1175. Траверсе Т. Світ Михайла Грушевського / Тетяна Траверсе // Дзеркало тижня. – 2006. – 8–14 лип. – С. 21. – Рец. на кн.: Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
1176. Тронько П. Т. [Рецензія] / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 141–143. – Рец. на кн.: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Ярослав Верменич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
1177. Троян С. С. Слов'янство в українській історичній думці / С. С. Троян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2006. – Вип. 8. – С. 316–317. – Рец. на кн.: Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с.
1178. Трубайчук А. Нова концепція вивчення історії / А. Трубайчук // Пам'ять століть. – 1997. – № 3. – С. 2–5.
1179. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і слово / Федір Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
1180. Турченко Ф. Г. П. Скоропадський і М. Міхновський 1918 р. : дві моделі державного будівництва / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 48–59.
1181. Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) : монографія / І. І. Тюрменко ; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 280 с.
1182. Тягліна Ю. С. Михайло Грушевський: [укр. вчений і сус.-політ. діяч] / Ю. Тягліна. – Х. : Фоліо, 2010. – 120 с.

1183. Удод О. Орест Іванович Левицький як організатор української історичної науки / Олександр Удод // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 122–130.
1184. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України / О. А. Удод. – К. : Генеза, 1998. – 176 с.
1185. Удод О. А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.) / О. А. Удод // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 55–67
1186. Указ президента України Л. Кучми: «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва». м. Київ, 4 січня 1995. – № 14/15 // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 5–6.
1187. Україна. 1918. Гетьманат: [Літопис / авт. кол.: М. Болотських, О. Бердник, О. Гончар та ін.; упоряд. Н. Л. Новицький]. – К. : Поліграфкнига : Укр. літопис, 2003. – 166 с.
1188. Україна : антологія пам'яток державотворення Х – ХХ ст. : у 10 т. [редкол. І. М. Дзюба]. – К. : Основи, 2008. – Т. 2 : Ренесанс ідеї української державності (XIV – XVI ст.) / упоряд., передм. та прим. В. Литвинова. – 614 с.
1189. Україна : антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. Дорога до себе : у 10 т. / редкол. І. М. Дзюба та ін. – К.: Основи, 2009.– Т. 10 : Відродження і утвердження української державності / упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука.– 670 с.
1190. Україна : антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. : у 10 т. / [редкол. І. М. Дзюба].– К. : Основи, 2008. – Т. 7 : Відродження української державності / упоряд, передм. та примітки Д. Павличка. – 2008. – 703 с.
1191. Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001). – К. : Альтернативи, 2001. – 780 с.
1192. Україна – козацька держава : ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / кер. проекту, авт.-упоряд., худож., фотограф, ілюстр.

- В. Недяк ; [наук. ред. В. О.Щербак, О. С. Федорук]. – К. : Емма, 2004. – 1215 с.
1193. Україна – Росія: діалог історіографій : матеріали міжнар. наук. конф., [(Чернігів, 22–25 серп. 2002 р.) / редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2007. – 254 с.
1194. Українська державність у ХХ столітті : Історико-політ. аналіз. / О. Деркачов (кер. авт. кол.). – К. : Політ. думка, 1996. – 448 с.
1195. Українська ідея. Перші речники: [зб. нарисів про особистий внесок видатних синів України в зародження, становлення та розвиток національної ідеї] / Т-во «Знання» України, Ін-т національних відносин і політології НАН України: [редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Знання України. 1994. – 182 с.
1196. Українська ідея. Постаті на тлі революції / І. Курас (ред.) ; Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К., 1994. – 256 с.
1197. Українська історична наука на шляху творчого поступу: міжнар. конгрес укр. істориків : в 3 т., (Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.). – Луцьк : Вежа, 2007. – Т. 2. – 383 с.
1198. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [В. С. Александрович, О. Г. Бандровський, З. А. Баран та ін.] / ред. Л. Зашкільняк ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ПАІС, 2004. – 405 с.
1199. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : Вип. 7 / Ін-т історії України НАН України, Наук. дослід. ін-т козацтва. – К., 2000. – 360 с.
1200. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / [авт. колектив: І. Л. Гошуляк (керівник) та ін.]. – К. : ПВ, 1998. – 247 с.
1201. Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) : [зб. матеріалів наук. конф., (19 січ. 1999 р.)] / Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України ; [редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : ІПіЕНД, 1999. – 406 с.

1202. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. / П. П. Толочко та ін. (ред.) ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 589 с.
1203. Українська Центральна Рада: поступ націєтворення державо-будівництва : [збірник] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознав.; [редкол.: В. Д. Баран та ін.]. – К. : Укр. вид. спілка. 2002. – 356 с.
1204. Українське державотворення: невитребуваний потенціал : словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
1205. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва, (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 жовт. 1991р.). – К., 1993. – Вип. 1. – 164 с.
1206. Українське козацтво : Мала енциклопедія / [авт. кол.: С. В. Абросимова (кер.), А. М. Авраменко, П. Г. Александров та ін. ; редкол.: Ф. Г. Турченко та ін.] ; НДІ козацтва при Запорізьк. нац. ун-т. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 670 с.
1207. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 1024 с.
1208. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Ю. С. Шемшученко, О. М. Мироненко, В. Ф. Погорілко та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 367 с.
1209. Ульяновський В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. Ульяновський, В. Короткий – К. : Міжнар. фінансова агенція, 1997. – 218 с.
1210. Ульяновський В. І. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Константин Іванович Острозький / В. І. Ульяновський ; Нац. Ун-т «Остроз. акад.». – Острог : Вид-во нац. ун-ту «Остроз. акад.» : Свинарчук Р.В., 2010. – 167 с.

1211. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : Альтернативи, 1998. – 416 с.
1212. Уривалкін О. М. Гетьмани України та кошові Запорізької Січі / О. М. Уривалкін. – К. : Дакор, КНТ, 2008. – 394 с.
1213. Усенко І. Б. Державно-правові інститути Козацької України як об'єкт досліджень вітчизняних істориків права / І. Б. Усенко // Антологія української юридичної думки. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2003. – С. 7–22.
1214. Усенко І. Б. Основоположник української історико-правової науки [До 140-річчя від дня народження М.П. Василенка] / І. Б. Усенко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 30–34.
1215. Усенко П. Міфологія на заваді історії [України] / Павло Усенко // Сучасність. – 2002. – № 2. – С. 92–116.
1216. Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920) / Володимир Устименко ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – 141 с.
1217. Устименко В. Етнополітичний фактор в політиці Директорії УНР / Володимир Устименко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 5 – С. 206–256.
1218. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака ; Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. – 339 с.
1219. Федонюк В. Історія козацтва на сторінках праць європейських вчених / Валентина Федонюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2009. – Вип. 18. – С. 372–379.
1220. Федоренко О. Геополітичні погляди М. Міхновського і Д. Донцова в період української революції / Олександр Федоренко // Наукові записки / Ін-

- ту політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 123–129.
1221. Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і його відносини з Михайлом Грушевським / Я. Федорук // Михайло Грушевський і львівська історична школа : матеріали конф., (Львів, 24–25 жовт. 1994 р.). – Нью-Йорк ; Львів, 1995. – С. 226–227
1222. Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX-30-х років XX століття / Я. Федорук // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 1994. – Т. 228. – С. 160–181
1223. Федун П. Концепція Самостійної України : твори / Петро Федун ; упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – Т. 1. – 718 с.
1224. Федяка С. Козацька енциклопедія / Сергій Федяка / Nova кн. – 2002. – № 2. – С. 2, 13. – Рец. на енцикл.: Українське козацтво : Мала енциклопедія / кер. авт. колективу Ф. Турченко. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.
1225. Феномен нації: основи життєдіяльності / Б. В. Попов, В. О. Ігнашов, М. Т. Стешко та ін. ; Ін-т філософії НАН України. – К. : Знання, 1998. – 262 с.
1226. Фиров П. Т. Украинское казачество (вторая половина XV в. – первая половина XVII в.) / П. Т. Фиров ; Севастоп. нац. техн. ун-т. Севастополь : Сев-НТУ, 2010. – 124 с.
1227. Фігурний Ю. Гетьман Іван Мазепа – один з визначних символів українського етнопонаціонального державотворчого процесу : (до 375-річчя від дня народж. та 320-ліття отримання гетьманської булави) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 28–37.
1228. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького в українському вимірі: (до 350-річчя від дня смерті) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 106–114.
1229. Фігурний Ю. Етнопонацієтворча діяльність гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі: (до 135-річчя від дня народж. та 90-річчя

- утворення Української Держави) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 26–31.
1230. Фігурний Ю. Основні концепції утворення Києво-Руської держави в історіографічних дослідженнях: (XX – початок XXI ст) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 178–185.
1231. Фігурний Ю. Українознавчі аспекти державотворчої діяльності гетьмана Івана Мазепи / Юрій Фігурний // Пам'ять століть – 2004. – № 6. – С. 4–14.
1232. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик : монографія / Ю. С. Фігурний ; НДІ українознавства, Відділ української етнології. – К. : НДІУ, 2008. – 124 с.
1233. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про запровадження і розвиток козацької традиційної культури та нац. військ. мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний / Науково-дослідний ін-т українознавства. – К. : Стилос, 2004. – 305 с.
1234. Філей Ю. В. Передумови утворення кримінально-правових санкцій в давньоруському праві / Ю. В. Філей // Держава і право : зб наук. праць Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 426–432.
1235. Філіпенко А. Міжнародна торгівля Київської Русі / Антон Філіпенко // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 271–275.
1236. Філософія історії : підруч. для вищ. шк. / [авт. кол.: І. В. Бойченко, М. І. Горлач, О. Г. Данільян та ін.]. – Х. : Прапор, 2006. – 654 с.
1237. Фіночко Ф. Д. Окремі питання управління: від Київської Русі до Конституції України / Ф. Д. Фіночко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – № 11. – С. 79–87.
1238. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71–77.
1239. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Т. 46, кн. 1 : Історичні праці (1883-1890) / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1985. – 672 с.

1240. Хегман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) / пер В. Палієнко // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 72–75.
1241. Хоменко В. Альфа без омеги: До питання про українську національну ідею // Валентин Хоменко // Вітчизна. – 2008. – № 7–8. – С. 150–157.
1242. Хоменко В. Україна і монголо-татарська колонізація, або новий погляд на історичну реалію / В. Хоменко // Берегиня. – 1997. – Число 1–2. – С. 52–70.
1243. Хорошевский А. Ю. 100 знаменитых символов Украины / А. Ю. Хорошевский ; худ.-оформитель Л. Д. Кирпач-Осипова. – Х. : Фолио, 2007. – 511 с.
1244. Хрестоматія з історії держава і права України : навч. посіб. / упоряд. А. С. Чайковський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
1245. Цветков В. Демократія – Управління – Бюрократія: В контексті модернізації українського суспільства / В. Цветков, В. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
1246. Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. – Х. : Прапор, 1996. – 164 с.
1247. Цибенко І. Територіально-історичні дослідження Михайла Грушевського : бібліографічний аспект / Ірина Цибенко // Вісник Книжкової палати України. – 2010. – № 12. – С. 21–24.
1248. Цибульський В. І. [Рецензія] / В. І. Цибульський // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 146–147. – Рец. на кн.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992. – 320 с.
1249. Цибульський В. І. Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.) / В. І. Цибульський // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 77–86.
1250. Цибульський В. І. Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії / В. І. Цибульський // Українсько-російський договір 1654 р.:

- нові підходи до історії міждержавних стосунків : матеріали наук.-теорет. семінару / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – С. 56–62.
1251. Ціцерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Марк Тулій Ціцерон ; пер. з латин. В. Литвинова. – К. : Основа, 1998. – 477 с.
1252. Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М. П. Чабан. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1998. – 208 с.
1253. Чапала Г. В. Самоврядування середньовічних міст за Магдебурзьким правом: принципи організації та механізми здійснення влади / Г. В. Чапала // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2006. – Вип. 11. – С. 117–127.
1254. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов ; Ін-т історії України НАН України. – [Вид. 2-ге]. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2010. – 479 с.
1255. Черкас Б. В. [Рецензія] / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 131–132. – Рец. на зб. пр. та спогадів: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : Вип. 7 / Ін-т історії України НАН України, Наук. дослід. ін-т козацтва. – К., 2000. – 360 с.
1256. Черненко С. Правник Сергій Шелухін / Сусанна Черненко // Науковий світ. – 2010. – № 3. – С. 14–15.
1257. Чернихівська Г. І. Українські літописи XVII – XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова / Г. І. Чернихівська // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 38–43.
1258. Черчілль Вінстон. Консервативні принципи / В. Черчілль // Консерватизм : [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Простір: Смолоскип, 2008. – С. 20–25.
1259. Чжао Юнь-чжун. Україна: важкі кроки історії / Чжао Юнь-чжун. – Шанхай, 2005. – 475 с.
1260. Чишко В. Видатний історик України. До 125-річчя з дня народження М. С. Грушевського / В. Чишко // Київська старина. – 1992. – № 1. – С. 27–29.

1261. Чудаков Д. О. 1917 год в современной историографии: проблемы и дискуссии / Д. О. Чудаков // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4. – С. 104–115.
1262. Чуприна В. «Треба відступити від царя!»: Б. Хмельницький у змаганнях за Українську державу в 1654–1657 рр. / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2003. – № 1. – С. 113–122.
1263. Чуприна В. Гетьман Іван Виговський і Конотопська битва 1659 року / В. Чуприна, З. Чуприна // Дзвін. – 2000. – № 2. – С. 125–129.
1264. Чуприна В. Надійний сподвижник гетьмана [М. Кривоніс] / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2002. – № 11–12. – С. 105–108.
1265. Чуприна В. Хмельниччина, 1648–1657 рр.: Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького / В. Чуприна, З. Чуприна. – Л. : Світ, 2003. – 175 с.
1266. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 р. / Т. Чухліб. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 103 с.
1267. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Тарас Чухліб. – К. : Києво-Могилян. акад, 2010. – 446 с.
1268. Чухліб Т. Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К. : Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.
1269. Чухліб Т. В. [Рецензія] / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 191–203. – Рец. на кн.: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської Рада-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева ; пер з рос Л. Білик. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 644 с.
1270. Чухліб Т. В. Богдан Хмельницький очима сучасників: Матеріали до біографії Б.Хмельницького / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 121–128.
1271. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. / Т. В. Чухліб ; Ін-т історії України НАН

- України, НДІ укр. козацтва. – 2-ге вид., доопрац. – К. : Арістей, 2005. – 639 с.
1272. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережжя України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713) / Т. В. Чухліб ; Ін-т історії України НАН України, НДІ укр. козацтва. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – 284 с.
1273. Чухліб Т. В. Козаки і Монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. [Електронний ресурс] / Тарас Чухліб ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Ін-т історії України НАН України, 2009. – 615 с. – Режим доступу: history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=978-966-355-041-1.
1274. Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIIст.) / Т. В. Чухліб. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1996. – 90 с.
1275. Чухліб Т. В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 16–39.
1276. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 48–67.
1277. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки: Ч. 1. Військо Запорозьке – «колективний васал» у системі європейських монархій (середина XVI – 1630-ті рр.) / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 68–81.
1278. Чухліб Т. В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко. – Мазепа / Т. В. Чухліб ; Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.

1279. Чухліб Т. В. Українське козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 4–33.
1280. Чухліб Т. В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження / Т. В. Чухліб. – К. : Наш час, 2007. – 153 с.
1281. Чушенко В. Форма державного правління в теорії та практиці українського державотворення / В. Чушенко // Право України. – 2009. – № 10. – С. 78–82.
1282. Шаломєєв Є. В. Джерела права України другої половини XVII – XVIII століть / Є. В. Шаломєєв // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2002. – Вип. 161. – С. 22–24.
1283. Шамрай В. Права та свободи громадян за конституційним проектом М. Міхновського / В. Шамрай // Право України. – 2010 – № 4. – С. 349–357.
1284. Шамрай В. В. Становлення та еволюція державно-правових поглядів Миколи Міхновського, його громадсько-політична і правнича діяльність / В. В. Шамрай // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – Вип. 38. – С. 216–221.
1285. Шандра В. Вдячне слово до професора Мацузато, але все-таки – для чого ж спотворювати генерал-губернаторства у Російській імперії? Відповідь на рецензію Кімітаки Мацузато / В. Шандра // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип.8. – С. 159–164.
1286. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856. Функції. структура, архів / В. Шандра – К., 2001. – 355 с.
1287. Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судова практика / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 83–96.
1288. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 59–83.

1289. Шандра Р. Суд та судочинство за волоським правом на західноукраїнських землях у XIII – XVIII ст. / Р. Шандра // Право України. – 2008. – № 6. – С. 153–159.
1290. Шаповал В. Форма державного правління як конституційний *modus vivendi* сучасної держави / В. Шаповал // Право України. – 2009. – № 10. – С. 38–57.
1291. Шаповал В. Питання форми державного устрою в українській політико-правовій думці (друга половина XIX – початок XX ст.) В. Шаповал, В. Баранчук // Вісник Акад. прав. наук України. – 1996. – № 6. – С. 97–104.
1292. Шаповал І. Заповіт [Д. Яворницького] / І. Шаповал // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 40–44.
1293. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1995. – № 1–2 ; № 5–6 ; № 12 ; 1996. – № 7–8. – С. 127–140.
1294. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
1295. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю. І. Шаповал ; Ін-т національних відносин і політології НАН України. – К., 1994. – 272 с.
1296. Швайка М. Гетьманат як можлива ефективна форма українського демократичного управління / Михайло Швайка // Сучасність. – 2006. – № 9. – С. 105–110.
1297. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: Учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті роки) / В. П. Швидкий ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – 365 с.
1298. Швидько Г. У лиху годину: [Про гетьмана Б. Хмельницького] / Г. Швидько // Козацтво. – 1996. – № 7. – С. 10–15.
1299. Швидько Г. К. Запорозьке козацтво у творчій спадщині М.Ф. Комарова / Г. К. Швидько // Січеславський альманах. – 2010. – Вип. 5. – С. 21–40.
1300. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2004. – 335 с.

1301. Швидько Г. К. Питання держави і права в курсі з історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посіб. для учнів серед. школи / Г. К. Швидько. – Х. : Основа, 2006. – 128 с.
1302. Шевердін М. М. Данина та її роль у формуванні податкової системи Київської Русі: (іст.-прав. аналіз) / М. М. Шевердін // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х., 2007. – № 2. – С. 110–116.
1303. Шевченко А. І. Роль і місце українського козацтва у формуванні громадянського суспільства: аналіз феномену та завдання сьогодення / А. І. Шевченко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 275–279.
1304. Шевченко В. І. Історія і теорія: синергетичний аспект / В. І. Шевченко // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 201–206.
1305. Шевченко В. Ф. [Рецензія] / В. Ф. Шевченко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 212–215. – Рец. на моногр.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби: монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2007. – 621 с.
1306. Шевченко І. Біля витоків: Становлення української дипломатії доби УНР / І. Шевченко // Політика і час. – 1995. – № 9. – С. 76–82.
1307. Шевчук В. Гетьман Кирило Розумовський та кінець козацької держави: (Із циклу «Етюди до історії українського державотворення») / В. Шевчук // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 48–52 ; № 3. – С. 59–64.
1308. Шевчук В. О. Академік Михайло Грушевський про державно – правову систему Київської Русі / В. О. Шевчук // Право і безпека. – 2010. – № 5. – С. 54–57.
1309. Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст. : [у 2 кн.] / Валерій Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – Кн. 1. – 717 с.
1310. Шевчук В. О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення / В. О. Шевчук. – К. : Абрикос, 1995. – 369 с.

1311. Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій [для студ. вищ. закл. освіти] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 477 с.
1312. Шемшученко Ю. С. Сторінки життя і творчості [До 140-річчя з дня народження акад. М. П. Василенка] / Ю. С. Шемшученко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 26–30.
1313. Шимон Ю. Нові книжки з давньоруської історії / Юрій Шимон // Nova kn. – 2002. – № 6. – С. 5. – Рец. на довід.: Федака С. Д. Герої Слова о полку Ігоревім / С. Д. Федака. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – 72 с.
1314. Шицький І. Судова влада у контексті розбудови правої держави / І. Шицький // Право України. – 2009. – № 5. – С. 36–43.
1315. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя, творчість, діяльність [Укр. композитора, історика, поета, етнографа і фольклориста] / В. П. Шкварець. – Миколаїв ; Одеса : Тетра, 2002. – 252 с.
1316. Шпорлюк Р. Чому українці є українцями / Роман Шпорлюк // Сучасність. – 2003. – № 4. – С. 88–94.
1317. Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. / В. Щербак. – К. : Наук. думка, 1989. – 126 с.
1318. Щербак В. О. [Рецензія] / В. О. Щербак // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2008. – Т. 78. – С. 83–84. – (Серія: «Історичні науки»). – Рец. на кн.: Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К. : Києво-Могилян. акад, 2007. – 391 с.
1319. Щербак В. О. [Рецензія] / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 226–227. – Рец. на кн.: Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознав. та історіогр. аспекти / І. Дзира ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – 566 с.
1320. Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 66–71.

1321. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2006. – 295 с.
1322. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVIIст.) / В. О. Щербак ; Ін-т історії України НАН України ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 180 с.
1323. Щербак М. Микола Павлович Дашкевич – повернене ім'я визначного українського вченого / Микола Щербак // Історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 117–119. – Рец. на моног.: Чуткий А. І. Микола Павлович Дашкевич (1852 – 1908) : монографія / А. І. Чуткий. – К. : Темпора, 2008. – 528 с.
1324. Щербань Т. О. Дмитро Іванович Багалій : (до 150 річчя від дня народж.) / Т. О. Щербань // Наука та наукознавство. – 2007. – № 3. – С. 132–135.
1325. Щербатюк В. М. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній українській історіографії в сучасній вітчизняній історіографії / В. М. Щербак // Наука. Релігія. Суспільство. –2010. –№ 2. – С. 49–65.
1326. Юридична енциклопедія : в 6 т. [відп. ред. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – Т. 6. – 768 с.
1327. Юрчук В. Зробити «дещо» для свого народу... [До 140-річчя від дня народж. Д. І. Багалія] / В. Юрчук // Вісник НАН України. – 1997. – № 9–10. – С. 64–68.
1328. Юрчук В. І. Академік М. П. Василенко / В. І. Юрчук // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 86–97.
1329. Юсова Н. М. Проблема «приєднання» України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. / Н. М. Юсова, С. Л. Юсов // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 96–121.
1330. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. – М., 1949. – 542 с.

1331. Якобчук Н. О. Іван Каманін – подвижник української історичної науки: (до 160-річчя від дня народж.) / Н. О. Якобчук // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 188–199.
1332. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 374 с.
1333. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – К., 1996. – С. 118–123.
1334. Яковенко Н. Нарис історії середньомодерної України. – 3-є вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
1335. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
1336. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43–53.
1337. Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті роки XVII ст. / Т. Г. Яковлева // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 14–24.
1338. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.
1339. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської Рада-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.) / Т. Яковлева ; пер з рос Л. Білик. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 644 с.
1340. Яковлева Т. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 145–159 ; № 6. – С. 124–137.
1341. Яковлева Т. Хмельниччина и Гетьманщина в современной российской историографии / Т. Яковлева // Український гуманітарний огляд. – 2004. – Вип. 10. – С. 85–94.
1342. Яковлів А. Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Т. 2: Перевидання в

- Україні / Національна Академія наук України ; Ін-т української археографії. – К., 1995. – С. 633–636.
1343. Якубова Т. Біографія гетьмана І. Мазепи у маловідомих історико-культурних фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Тетяна Якубова // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 588–594.
1344. Якубова Т. А. Представники української козацької старшини у російсько-турецькій війні 1735–1739 років: (за матеріалами фондів НБУВ) / Т. А. Якубова // Актуальні питання культурології : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуман. ун-т. – Рівне, 2010. – Вип. 9. – С. 76–82.
1345. Якунин В. К. Крах КПСС. Историографический и теоретико – методологический аспекты : монографія : в 2 ч. / В. К. Якунин. – Днепропетровск : Герда, 2010.– Ч. 2 : История, сущность и место КПСС в политической системе советского общества: процесс переосмысления. – 483 с.
1346. Яневський Д. Проект «Україна», або спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Х. : Фоліо, 2010. – 283 с.
1347. Яневський Д. Б. Директорія УНР як міф / Д. Б. Яневський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 115–123.
1348. Яневський Д. Б. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Д. Б. Яневський. – Х. : Фоліо, 2010 – 314 с.
1349. Яневський Д. Б. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Д. Б. Яневський. – Х. : Фоліо, 2010. – 314 с.
1350. Яременко В. Правда Руська / В. Яременко // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 173–178.
1351. Яременко О. І. Система центральних органів державного управління Української держави (квітень-грудень 1918 р.) / О. І. Яременко // Вісник УАДУ. – 1998. – № 4. – С. 40–47.
1352. Яремчук В. Д. Еволюція стратегії українських партійно-політичних сил Галичини на початку ХХ ст. в оцінці М. Грушевського / В. Д. Яремчук // Гілея : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 576–585.

1353. Яроцький Л. В. Філософія історії : курс лекцій / Л. В. Яроцький. – Житомир : Полісся, 2009. – 330 с.
1354. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив / О. Ясь // Історія українського середньовіччя: козацька доба : зб. наук. праць / М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України – К., 1995. – Ч. 1. – С. 111–133.
1355. Ясь О. Літопис української еліти / Олексій Ясь // Укр. культура. – 2002. – № 3–4. – С. 12–13. – Рец. на кн.: Народжені Україною: Меморіал. Альманах : у 2 т. – К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002. – Т. 1.– 896 с. ; Т. 2. – 896 с.
1356. Ясь О. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика / Олексій Ясь // Історичний журнал. – 2007. – № 5 – С. 62–73.
1357. Ясь О. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича / Олексій Ясь // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 61–86.
1358. Ясь О. Українська історіографія з методичної та дидактичної перспективи / Олексій Ясь // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 125–129. – Рец. на навч. посіб.: Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура ; ред. О. Удод. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
1359. Ясь О. В. Борис Крупницький: (До 110-річчя від дня народж.) / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 35–45.
1360. Ясь О. В. Два образи старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / Олексій Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 67–92.
1361. Яценко В. Б. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII – XVIII ст.: монографія / В. Б. Яценко ; Харків. нац. екон. ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2009.–70 с.
1362. Cohen S., Eimicke W. The New Effective Public Manager / S. Cohen, W. Eimicke. – San Francisco: Jossey-Bass, 1995. – 275 p.
1363. Deming W. E. Out of the Crisis / W. E. Deming. – Cambridge, Mass.: MIT-CAES Press, 1986. – 157 p.

1364. Drucker P. The Practice of Management / P. Drucker. – Oxford: Heinemann, 1989. – 317 p.
1365. Linden R. Seamless Government – A Practical Guide to Re-Engineering in the Public Sector / R. Linden. – San Francisco: Jossey-Bass, 1994. – 362 p.
1366. Pollitt C. Managerialism and the Public Services: Cuts or Cultural Changes in the 1990s, Second Edition / C. Pollitt. – Oxford: Basil Blackwell, 1993. – 268 p.
1367. Walsh K. Public Services and Market Mechanisms / K. Walsh. – London: Macmillan, 1995. – 284 p.
1368. Українська історична бібліотека // <http://www.ukrhistory.narod.ru>.
1369. Історична веб-хрестоматія Україна-Русь // http://www.geocities.com/ua_ukraine.
1370. Історія України. першоджерела та інтерпретації // <http://litorpys.org.ua>.
1371. Украинские страницы. история национального движения Украины. 1880-1920// <http://www.ukrstor.com>.
1372. Урядовий портал. Історія Урядів України // <http://www.kmu.gov.ua>.